

Márkus László

FEHÉR SAS, FEKETE SAS, RIGÓMEZŐ

A SZERB ÉS AZ ALBÁN NACIONALIZMUS
KÜZDELME KOSZOVÓÉRT
A KELETI VÁLSÁGTÓL NAPJAINKIG

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

FEHÉR SAS, FEKETE SAS, RIGÓMEZŐ

Márkus László

FEHÉR SAS,
FEKETE SAS,
RIGÓMEZŐ

A SZERB ÉS AZ ALBÁN NACIONALIZMUS
KÜZDELME KOSZOVÓÉRT
A KELETI VÁLSÁGTÓL NAPJAINKIG

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

BUDAPEST, 2026

A könyv megírásához szükséges kutatás egy része
a „Humanitárius államépítés külföldről – leckék a béketeremtés eszközeiről”,
NKFIH által támogatott projekt keretében történt (NKFIH Advanced 150600)

A könyv megjelenéséhez jelentős szakmai támogatást nyújtott
a Nemzeti Közszolgálati Egyetem John Lukacs Intézet,
különösen Tóth Péter egyetemi docens

A táblaboritón Paja Jovanović *Seoba Srba* (A szerb kivándorlás)
című olajfestményének (126 × 190 cm, 1896 k.) részlete látható
(© Wikimedia Commons)

Szakmai lektor
Juhász József

A térképet készítette
Kilián Zsolt

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó

A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu · ludovika.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: Csinta Áron
Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Iványi Bence

ISBN 978-963-653-318-2 (nyomtatott)

ISBN 978-963-653-319-9 (ePDF)

DOI: <https://doi.org/10.36250/1264>

© Márkus László, 2026

© A kiadó, 2026

A mű elektronikus változata a CC BY-NC-ND 4.0 nemzetközi licenc
feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

TARTALOM

<i>Bevezetés: A koszovói konfliktus téves vagy manipulatív értelmezési kísérletei</i>	9
---	---

ELMÉLETI BEVEZETÉS

1 A nemzet fogalmának definiálása	19
2 Állam, nemzetállam, szuverenitás	46
3 A nacionalizmus doktrínája	62

A SZERB ÉS AZ ALBÁN NACIONALIZMUS

4 A szerb nacionalizmus történetének jellemzői	79
5 A szerb nacionalizmus korszakai	122
6 Az albán nemzetfejlődés jellemzői	154
7 Az albán politikai nacionalizmus korszakolása	191

A SZERB ÉS AZ ALBÁN NACIONALIZMUS KÜZDELMÉNEK SZÍNTEREI

8 Koszovó fogalma, területe, jelentősége	205
9 A katonai dimenzió: albán–szerb fegyveres konfliktusok Koszovó területének birtoklásáért	212
10 Harc a demográfiai arányok megváltoztatásáért	240
11 Emlékezetpolitika: mítoszteremtés-mítoszrombolás	257
12 Diplomácia: a nagyhatalmi támogatás biztosítása a nacionalista ambíciókhoz	283

<i>Zárszó</i>	315
<i>Kronológia</i>	321
<i>Bibliográfia</i>	329
<i>Név- és tárgymutató</i>	359
<i>A szerzőről</i>	365
<i>Summary</i>	367

*Valki László professzor
(1941–2022) emlékére*

BEVEZETÉS: A KOSZOVÓI KONFLIKTUS TÉVES VAGY MANIPULATÍV ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETEI

A szerb–albán rivalizálás Koszovó területéért hosszú múltra tekint vissza, tartós nemzetközi figyelmet viszont csak az 1980-as évek elejétől kapott. Az 1981-es koszovói zavargások kitörése olyan belső problémákra világított rá az akkori Jugoszláviában, amelyek a korábbi évtizedekben homályban maradtak. A világszerte hirtelen megnőtt érdeklődés elsődleges oka az volt, hogy az Olaszországtól Görögországig húzódó, 23 milliós balkáni államot mindenki stratégiai jelentőségűnek tekintette a hidegháborús szembenállás világrendjében. Jugoszlávia szocialista társadalmi rendet vezetett be 1945-ben, de nem lett tagja a Varsói Szerződés katonai szövetségének. Ausztriával, Finnországgal és Svédországgal ellentétben hivatalosan nem volt semleges, de a Szovjetuniótól való távolságtartása a NATO számára akkoriban rendkívül értékes volt. Stratégiai jelentősége mellett gazdaságpolitikájában, modernizációs erőfeszítéseiben és külpolitikájában is szinte egyedülállóan sikeres ország hírében állt. A második világháború utáni évtizedekben úgy tűnt, hogy a szövetségi berendezkedéssel és a jugoszláv identitás megteremtésével sikeresen megoldotta a nemzeti kérdést is, amely olyan látványosan megterhelte és szétfeszítette a két világháború közötti délszláv monarchiát. A koszovói albánok erőszakba torkolló zavargásai 1981-ben és a jugoszláv hatalom katonai intervenciója az autonóm tartományban elkezdte aláásni ezt a sikeres modelltől elterjedt hiedelmet.

A Koszovó etnikai megosztottságáról és a hovatartozásáról szóló vita az 1878-as berlini kongresszusig visszanyúlt, viszont soha korábban akkora nemzetközi érdeklődést nem generált, mint 1981 után. A növekvő etnikai feszültség, a koszovói albánok tömeges letartóztatása és az egyre veszélyesebb és erőszakosabb belpolitikai retorika az 1980-as években¹ mind

¹ Ennek csúcspontja az első rigómezei csata 600. évfordulójának megünneplésekor volt, amikor Slobodan Milošević szerb elnök gazimestani beszédében úgy fogalmazott: „A koszovói vitéség hat évszázada inspirálja alkotóerőnket, táplálja büszkeségünket, nem engedi elfelejteni, hogy valaha nagy, bátor és büszke hadseregünk volt, egyike azon keveseknek, amelyek a veszteségeik ellenére sem verettek le. Hat évszázaddal később ma újra csatában

több külföldi újságíró, diplomata és politikus figyelmét vonta magára, különösen, amikor már érezhetővé vált, hogy ez a koszovói krízis Jugoszlávia végzetes destabilizálódását okozhatja. Koszovó reflektorfénybe kerülésével a nyugati és a szocialista világ képviselői értelmezési kényszerbe kerültek, és mi sem természetesebb, mint hogy aktuális világnézeti prizmájukon keresztül igyekeztek értelmezni a konfliktust saját közvéleményük számára.

Maga a belgrádi szerb és jugoszláv kommunista pártvezetés korán felismerte a(z) (albán) nacionalizmust az események háttérében. Viszont saját politikai szótárának foglya maradt, és a létező szocializmust, illetve annak vívmányait láttatta a barikád egyik, a „reakciós”, „ellenforradalmi erőket” pedig a másik oldalán.² Az 1980-as években az autonomista albánok elleni másik jellemző vád a Jugoszlávia-ellenesség volt. Bár ennek volt némi igazságmagja, de ebben az időben a koszovói albánok követelése a föderáción belüli köztársasági státusz volt, ami azért nem nevezhető jugoszlávellenes platformnak, sokkal inkább a nemzeti emancipációs törekvések kifejeződésének. A jugoszlávellenség vádjának megfogalmazói, ezt az emancipációs vágyat figyelmen kívül hagyva, a szövetségi állam szláv lakosait el akarták idegeníteni a koszovói követelésektől. Az autonomista, illetve egyre inkább szeparatista beállítottságú albánokat célzó másik lejárató vád „újfasisztáknak” igyekezett beállítani őket.³ Ez sem állta meg a helyét tényszerűen, de megbélyegző hatással bírt egy olyan országban, amelyet a második világháborúban megszálltak a tengelyhatalmak, és ehhez a megszálláshoz borzalmas vérfürdők, illetve egy mitizált „népi-felszabadító háború” emlékei társultak. A fasiszmus vádja egyben arra emlékeztetett az akkori Jugoszláviában, hogy a Koszovó elszakadását pár évtizeddel korábban támogató elemek 1941–1945 között együttműködtek az olasz és német megszállókkal. Ezzel a retorikai fogással tulajdonképpen egyenlőségjelet tettek az albánok nacionalizmusa (amely egyébként nem különbözött más népek nemzeti szuverenitást követelő politikai mozgalmaitól) és egy világszerte diszkreditálódott politikai ideológia közé.

Az amerikai külpolitika sokáig nem akart a koszovói feszültségről és az albánok Jugoszlávián belüli helyzetéről tudomást venni, ami nem

és további csaták előtt állunk. Ezeket nem fegyverrel vívjuk, de ilyenek sem zárhatók ki.” A szerb elnök által elmondott beszéd angol fordítását lásd: MILLOŠEVIĆ 1989.

² „A koszovói ellenséges és ellenforradalmi akciók célja a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság alkotmányos rendjének, integritásának és szuverenitásának fenyegetése, nemzeti és nemzetiségi testvéri egységének szétzúzása, a szocialista öngazgatás és el nem kötelezett politikája ellen irányuló közvetlen támadás volt.” MÁRKUS 1981.

³ THOMAS 1999: 41.

is csoda, hiszen teljesen lekötötte a Szovjetunióval vívott hidegháború. Változást az 1989 elején hivatalba lépett Bush-adminisztráció, illetve az általa belgrádi nagykövetnek kinevezett Warren Zimmermann hozott. Ez az új washingtoni vezetés az 1980-as évek végén „az emberi jogok megsértése egy kommunista országban” narratívát találta a legmegfelelőbb címkének a stratégiai jelentőségét éppen elvesztő balkáni multinacionális állam belső problémáinak kategorizálására. Ennek a narratívának a megjelenése nyilvánvalóan azzal is összefüggésben állt, hogy az 1970-es évek második felében a helsinki folyamat az emberi jogok tiszteletben tartását (illetve a szocialista országokban ennek hiányát) állította reflektorfénybe. Zimmermann maga is az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) keretében dolgozott diplomataként, mielőtt belgrádi megbízatását megkapta.⁴

A belgrádi rendszerváltás meglehetősen felemásra sikeredett 1990-ben. A Slobodan Milošević vezetése alatt álló Szerb Szocialista Párt egy évtizeden keresztül sikeresen elsáncolta magát a hatalom berkeiben, autokrata módszerektől sem riadva vissza. Ennek fényében annyiban módosult a washingtoni retorika, hogy a kommunizmusra való hivatkozást az „egy autokrata rendszer akadályozza a békés koszovói albánokat demokratikus jogaik gyakorlásában” verzió váltotta fel. Ez a megközelítés egyébként konzisztens volt azzal a nyugati világképpel, amely hajlamos volt a világban megjelenő minden konfliktust és destabilizáló tendenciát egy-egy ország demokráciadeficitjére visszavezetni. Ennek a magyarázatnak az érvényességét persze némileg gyengítette az a jelenség, hogy a koszovói albánok ekkor már kategorikusan és következetesen bojkottálták Kis-Jugoszlávia⁵ közéletét. Nem vettek részt az 1990-es években tartott parlamenti és elnökválasztásokon, amivel közvetlenül segítették Milošević választási győzelmét, majd még tetten érhetőbben megismételték ezt 1992-ben, amikor a szerb politikus csak szoros küzdelemben tudott nyerni mérsékelt, nyugatbarát kihívója, Milan Panić ellen.⁶

A fenti amerikai megközelítéshez hasonlóan sok nemzetközi szervezet a Jugoszlávia felbomlását kísérő nacionalista konfliktusok összességét olyan jelenségként értelmezte, amely az emberi jogok tömeges megsértéséről

⁴ Lásd az utolsó Jugoszláviába akkreditált amerikai nagykövet visszaemlékezéseit: „1989-re Koszovó vált a legsúlyosabb emberi jogi problémává Európában, a Szovjetuniótól nyugatra.” ZIMMERMANN 1996: 14; HRW 1990.

⁵ Jugoszlávia megszűnését követően, 1992 májusától létrejött Szerbia és Montenegró állam-szövetsége, amely magát Jugoszlávia utódállamaként igyekezett pozicionálni.

⁶ VICKERS 1998: 266–268.

szólt. Ennek nyilvánvalóan voltak praktikus okai. Egy szuverén államot az emberi jogok védelmében legitim módon kritika alá lehetett venni, míg valamelyik nemzeti-etnikai közösség érdekeinek felkarolása ürügyén ez nehezkesebb lett volna. Az emberi jogok megsértésének figyelemmel kísérése továbbá lehetőséget adott az aktuális konfliktusok egy csomagban kezelésére, egy jelentésben lehetett foglalkozni a boszniai háborúval, a sokáig békés, de instabil Koszovóval, valamint a Szandzsákkal és Vajdasággal, a paramilitáris egységek által végrehajtott etnikai tisztogatásokkal ugyanúgy, mint az anyanyelvi oktatás jogának megtagadásával, amelyhez csak egy jogszabály-változtatás kellett.⁷

A koszovói háború 1999-es lezárulását követő időszakban egyes szerzők Koszovót megpróbálták olyan multietnikus közegnek leírni, amelyben igenis voltak példák etnikumokon és vallásokon átívelő együttműködésre.⁸ Ezzel igyekeztek egyrészt a nyugati multikulturális együttélés gyakorlatát igazolni és univerzális tétellé tenni, másrészt az önálló koszovói állam létrehozására irányuló nemzetközi erőfeszítéseknek ideológiai hátteret teremteni. Ezeknek a megközelítéseknek a legnagyobb hibája az volt, hogy sokszor egy premodern időszakból vett példát próbáltak párhuzamba állítani egy olyan történelmi periódussal, amelynek történéseit már egy teljesen új eszme határozta meg: a nacionalizmus.

A belgrádi (jugoszláv, majd szerb) hatalom eleinte ellenségesen fogadta a nemzetközi véleménynyilvánítást, hiszen a belügyekbe való beavatkozást látta abban, és a hagyományos szuverenista, de ma is élő megközelítésben igaza is volt.⁹ Amint viszont Jugoszlávia nemzetközi súlya és tekintélye hirtelen köddé vált, Belgrád belátta, hogy nem tud mit tenni a nyugati sajtó és diplomácia véleményformáló ereje ellen. A harmadik fázisban, amikor a fegyveres erőszak végképp elszabadult Jugoszláviában, igyekezett maga is befolyásolni ezt a nemzetközi közvéleményt sajtó diplomáciai és tudományos csatornáin keresztül.

Az egymást követő belgrádi kormányzatok egyik nagy (újra)értelmezési kísérlete az volt, amikor a koszovói albánok (és a boszniai muszlimok) elleni fellépését a kereszténység és az iszlám nagy európai történelmi keretébe helyezte, nagyjából Huntington amerikai politológus ezzel egy

⁷ SEBESTYÉN 1992.

⁸ IMAMI 2016.

⁹ Ez a távolról sem abszolút erejű, de mégis fontos jogi védelem az állami szuverenitás vesztfáliai békében felállított alapelve, amely a 20. században kiegészült az egyes országok belügyeibe való külső beavatkozás (elvi) tilalmával és az államok területi integritásának védelmével, amely 1945 és 1976 után jelentősen megerősödött.

időben napvilágra került téziseire rímelve.¹⁰ Ideológusaik azt próbálták bizonygatni, hogy a koszovói albánok szerbellenes érzelmeinek igazi mozgatórugója a „vallási intolerancia”, azaz a keresztényellenességük.¹¹ Mint látni fogjuk, ez a propagandaelem a szerb (bolgár, görög, montenegrói) nacionalizmus egyik alapvonásából nőtt ki, amelynek lényege az iszlám és a balkáni muszlimok démonizálása volt.¹² Szinte megdöbbentő, hogy az elvileg a legjobb hírszerző-elemző képességgel rendelkező nyugati országokban is milyen magas szinteken köszönt vissza ez a propaganda által terjesztett tévhit, hogy a koszovói konfliktus vallási háború volt.¹³

Ennek az iszlamofób propagandának újabb fokozási lehetőséget adott a 2001-es *war on terror*, amelynek farvizén a posztmilosevići Szerbia vezető politikusai a koszovói albánokkal, illetve általában az albánokkal és a bosnyákokkal való szembenállásukat az amerikai terrorellenes *grand strategy* eszmei és politikai keretébe próbálták helyezni, elég visszafogott sikerrel. Ebben a szellemben keletkezett a belgrádi kormányzat részéről az a fehér könyv 2003-ban, amelynek címe *Az albán terrorizmus és szervezett bűnözés Koszovó-Metóhiában*. Ez a narratíva a szerbiai hivatalos nyelvezetben annyira tartja magát, hogy az egykori Jugoszláv Hadsereg (Vojska Jugoslavije) Prishtinai Hadtestének Hágai Nemzetközi Törvényszék (ICTY)¹⁴ által jogerősen 14 év szabadságvesztésre ítélt, majd feltételesen szabadlábra helyezett volt parancsnoka, Vladimir Lazarević tábornok 2017-ben a Szerb Katonai Akadémián a következő címmel tartott előadást: „A Harmadik Hadsereg és a Prishtinai Hadtest tagjainak hősiessége és embersége a NATO-agresszió és a Koszovó-Metóhia területén zajló fegyveres terrorista felkelés ellen” („Heroizam i čovečnost pripadnika Treće armije i Prištinskog korpusa u borbi protiv NATO agresije i oružane terorističke pobune na KiM”).¹⁵

Ezzel párhuzamosan Belgrádnak volt egy másik értelmezési kerete is, amelyet nagyjából „a törvényesség harca az albán szervezett bűnözéssel szemben” klisével lehet megfogni. Ennek valóságalapja az albán szervezett bűnözés 1990-es években tapasztalható látványos felemelkedése és elburjánzása volt. Az igazságmag viszont propagandacélból torzításokkal,

¹⁰ HUNTINGTON 1997.

¹¹ BATAKOVIĆ 1992: 212.

¹² KRASNIQI–BLUMI 2014: 476.

¹³ A brit hírszerzés vezetőjének meghallgatása a törvényhozás Védelmi Bizottsága előtt: House of Commons Select Committee on Defence 2000.

¹⁴ Hivatalos nevén: The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

¹⁵ Novosti Online 2021; RUDIC 2017.

illetve azok diplomáciai és titkosszolgálati manipulációival lett kiegészítve.¹⁶ A két narratívának (terrorizmus és szervezett bűnözés elleni harc) létezett hivatalos összevonása is, ez jelent meg a 2003-as fehér könyv címében. Ennek eredete viszont jóval korábbra nyúlik vissza: Lawrence Eagleburger amerikai külügyminiszter-helyettes 1990 februárjában lezajlott belgrádi látogatásakor Milošević szerb elnök a brutális rendőri erőszakot Koszovóban az „iszlám fundamentalizmus” és a „narkómaffia” elleni fellépés szükségességével indokolta.¹⁷

Szerb oldalon korábbról találunk olyan magyarázatokat is, amelyek az albánok és a szerbek konfliktusát igyekeztek a régi rend és a demokrácia progresszív erői küzdelmének keretébe helyezni. A második világháborút követően, 1941–1944 között a Szerb Pravoszláv Egyház feljegyzéseiben olyan értelmezését adták az albánok dühödtt szerbellenes pogromjainak, hogy azok nem mások voltak, mint „a primitívek lázadásai az államrend ellen”, illetve „a feudális osztály” (bégek, agák) harca a demokrácia nevében fellépő szerb állam ellen.¹⁸

Ennek a könyvnek a célja, hogy a fenti, félreértéseken alapuló vagy szándékosan megtévesztő, politikai indíttatású értelmezési keretek helyett tudományosabb megközelítésű magyarázat bemutatására tegyen kísérletet. Meglátásom szerint a koszovói válság legcélravezetőbben a szerb és az albán nacionalizmus küzdelmeként írható le. A szerb és az albán nemzeti identitás fejlődését végigkísérve, majd a koszovói konfliktust részletesebben megvizsgálva, azt az 1878 és 2018 közötti periódusaira bontva láthatóbbá válik, hogy az események mozgatórugója nem más volt, mint a nacionalizmus doktrínája. Mind a szerb, mind az albán nacionalista doktrína magáénak követelte azt a területet, amely ma Koszovói Köztársaságnak nevezi magát. A szerb és az albán nacionalizmus küzdelme 1878 és 2018 között arról szólt, hogy mely etnikum/nemzet, és milyen érvekre alapozva gyakorolhatja a politikai főhatalmat Koszovóban. Szeretném megvilágítani továbbá, hogy Koszovó Albániától történt elválasztása (1912, 1918, 1945), az újraegyesülés nagyhatalmi megakadályozása és az ezredforduló után kezdődött, nemzetközi vezérlésű koszovói „nemzetépítési program” közrehatásaként miként indult fejlődésnek a koszovói albán szubidentitás, amely immár saját történelmi emlékezettel rendelkezik.

¹⁶ MÁRKUSZ 2008: 40–41.

¹⁷ ZIMMERMANN 1996: 60.

¹⁸ *Zadužbine Kosova i Metohije* 2016: 868–869.

A nacionalizmus jelenségéről döntően angolszász szerzők által alkotott ismert elméletek közül különösen jelentős a modernista Ernest Gellner és Benedict Anderson, a marxista Eric Hobsbawm és Miroslav Hroch, illetve a modernizmustól az etnoszimbolizmusig eljutó Anthony D. Smith munkássága az elmúlt fél évszázadban. A témában folytatott társadalomtudományi kutatások egyik alapvető tételének azt tekinthetjük, hogy *modern értelemben vett nemzetekről*, illetve *nacionalizmusról mint politikai eszméről* csak a nagy francia forradalom (1789) után beszélhetünk. Ugyanakkor fontos kiegészítés a modernista elmélethez A. D. Smith azon tétele, hogy a modern nacionalizmusok és nemzetállamok nagyban építettek a korábbi etnikai államok örökségére, különösen mítoszaikban és szimbolikájukban. A könyvben a fenti elméletek egyes elemei kiválóan rávetíthetők a szerb–albán nemzetfejlődés folyamatára, illetve a koszovói eseményekre.

Ezzel a könyvvel szeretnék új szempontokkal hozzájárulni a modern albán és szerb nacionalizmus történetének pontosabb megismeréséhez. Ennek aktualitása nehezen vitatható, hiszen a Balkán politikai életét a mai napig a túlfűtött nemzeti narratíva uralja a közbeszédben, a közoktatásban és a történetírásban is. Szeretném, ha a könyv segítségével még világosabbá válna, hogy a politikai retorika, a nacionalista propaganda, illetve a nemzeti mítoszteremtések mennyire megnehezítik a történelmi, illetve kortárs események valós háttérének megismerését és megértését.

A történelemértelmezési manipulációknak az egyik leginkább kitett foglalkozás a diplomatáké. Személyes tapasztalatból tudom, hogy a diplomaták többsége számára mennyire nagy nehézséget jelent az állomáshelyükön folyamatosan rájuk ömlő nemzeti propaganda tengerében eligazodni. A történelmi tények és a manipulatív nemzeti narratívák előzetes ismerete hiányában gyakran esnek abba a hibába, hogy átveszik a legtöbbet hallott vagy legmeggyőzőbben előadott értelmezéseket. Az állomáshely-kormányzata és szellemi közege részéről szándékosan propagált értelmezési keret átvétele azonban legtöbbször megakadályozza az objektív tájékozódást és egyben a diplomatát a helyszínre küldő külügyminisztérium és politikai döntéshozók minőségi tájékoztatását az adott ország történéseiről, valós állapotáról. Szándékomban áll ezért ezzel az írással a nemzetközi kapcsolatok iránt érdeklődő olvasóknak némi segítséget nyújtani a Balkán politikai-történelmi gyökerei közti könnyebb eligazodásban.

ELMÉLETI BEVEZETÉS

A NEMZET FOGALMÁNAK DEFINIÁLÁSA

A nemzethez tartozás mára világszerte a személyes identitás meghatározó elemévé vált, egy ember helyét a mai politikai és kulturális térben elsősorban az jelöli ki, hogy melyik nemzethez tartozónak vallja magát. Bár a „nemzet” az egyik leggyakrabban használt kifejezés politikai szótárunkban, pontos tartalmát mégis térben, időben és kultúrák függvényében eltérő definíciós kísérletek homályosítják el. A nemzet (angol: *nation*), a nép (angol: *people*) vagy akár az etnikai közösség (angol: *ethnic community*) nyelvileg lefordítható, de sokszor mégis eltérő jelentéstartalommal bír a más és más történelmi utakat bejárt kultúrákban. A nemzetközi kapcsolatokban is sok bonyodalmat okoz, amikor a különböző országokat képviselő diplomaták és politikusok egymástól néha igen távol álló nemzetértelmezésük alapján próbálnak közös nevezőre jutni egy-egy nemzet sorsát illetően.

Egy 1997-es diplomáciai szakszótár a nemzetet úgy definiálja mint „egy nép, amelyet egyesít a közös történelem, nyelv, kultúra, vallás vagy ideológia vagy terület, magát eltérőnek tartja a többi néptől, és a többiek elismerik azt, hogy népként sajátos jegyekkel bír”.¹ A modern nemzetté válás legfontosabb előfeltétele, hogy az adott embercsoport bizonyos „sajátos jegyek” alapján eltérőnek tekintse magát a többi néptől. Ennek hiányában az adott embercsoport nem rendelkezik nemzeti identitással. Egyben szükséges, hogy a különbözőséget a közösség tagjai alapvetően pozitív élményként éljék meg, identitásukra büszkék legyenek.² Ezt nevezük nemzeti öntudatnak. Ennek hiányában a közösség tagjai önkéntesen, bár nem feltétlenül szándékosan és tudatosan, alá fogják vetni magukat az asszimilációnak. Fontos az is, hogy ezt a különbözőséget, más szóval kollektív egyediséget a kívülállók is elismerjék létezőnek. Ennek hiányában a szóban forgó embercsoport környezetében élő más etnikumok/nemzetek „feljogosítva érzik magukat”, hogy saját közösségük részének

¹ FREEMAN 1997: 177.

² HROCH 2000: 12.

tekintsék, illetve magukba olvassák szomszédjaikat. Ez történt például a görögkeleti (ortodox) keresztény vallású arumánokkal a Balkánon. Egyik részüket a szerbek, másik részüket az albánok olvasztották be nemzetükbe a 20. század során.

Egy másik balkáni példát kiragadva a mai Észak-Macedónia szláv lakosai, akiknek etnikai hovatartozását három szomszédos nemzet (szerb, bolgár, görög) is vitatta a 19. században, akkor indultak el a nemzetté válás útján, amikor a 20. században megfogalmazták maguknak „különbözőségüket” a szerbektől és a bolgároktól is, majd ezt a tényt elfogadtatták a vitán kívül álló nemzetek legalább egy részével. A szerbek többsége ennek a macedón szláv identitásnak a létezését évtizedekig tartó sikertelen asszimilációs kísérletek után, 1943–1945 körül tudomásul vette. A bolgárok jelentős része viszont a mai napig nem fogadta el, hogy a macedónok a bolgártól eltérő etnikumot alkotnak, és nyelvük érdemben különbözik. Ezt ékesen demonstrálta a Bolgár Tudományos Akadémia Bolgár Nyelvi Intézetének 1978-ban elfogadott hivatalos álláspontja, amely szerint a macedón nyelv a bolgár nyelv dialektusának tekinthető. Ennek az álláspontnak a makacs fennmaradását tárta a világ elé a szófiai kormány 2020–2022 közötti brüsszeli vétője, amely évekre megakasztotta Észak-Macedónia EU-csatlakozási tárgyalásainak megkezdését. Ennek során többek között azzal a követeléssel álltak elő, hogy a szkopjei kormányzat ismerje el a macedón nyelv bolgár eredetét.³

Egy harmadik példát a bosznia-hercegovinai muszlimok, azaz a mai bosnyákok esetéből meríthetünk. Ez az etnikai csoport a 15–18. században iszlám hitre tért szláv lakosokból és kisebb részben az ide települt más muszlimokból kristályosodott ki az oszmán birodalmi rendszer kereteiben. A keresztény rájával ellentétben élvezett társadalmi privilégiumaikat vallásuknak köszönhették, ezért sokáig identitásuk is ehhez kötődött. A 19. század második felétől azonban a szerb és a horvát nacionalizmus is be akarta őket szippantani nyelvi alapon, nem is teljesen sikertelenül.⁴ 1918 után asszimilációs nyomás alá kerültek a világháború végén létrehozott délszláv államban, évtizedekig csak szerbnek vagy horvátnak, esetleg jugoszlávnak vallhatták magukat. Bosznia-Hercegovina iszlámhitű lakosainak először saját maguk számára kellett világhóssá tenniük, hogy a

³ A téma egyik összefogott tudományos igényű feldolgozósa: EGERESI 2022; egy macedón történész megközelítésében: VANGELOV 2022.

⁴ A horvát nacionalizmus asszimilációs sikerének csúcspontja a második világháború idején érkezett el. Lásd: KISIĆ KOLANOVIĆ 2009.

majdnem teljes nyelvi azonosság ellenére nem részei sem a horvát, sem a szerb nemzetnek. Amikor vallási különbözőségükön túl nemzeti identitásuk eltérése is világossá vált, akkor tudtak elindulni a nemzetépítés útján, amit a Jugoszláv Kommunista Szövetsége elismert azzal, hogy az 1960-as évek végén teret adott egy „muzulmán” nemzet (Muslimani – nagy kezdőbetűvel!) megszületésének.⁵ Ennek a nemzetvé válási folyamatnak a zárómozganata az volt, amikor a vallási identitás regionális-történelmi identításelemmel egészült ki: 1993-ban a „muzulmán” helyett a *bosnyák* elnevezés vált hivatalossá, amely 1918 előtt is használatban volt, bár némileg eltérő jelentéstartalommal, az osztrák–magyar igazgatás évtizedeiben.

A NEMZETI IDENTITÁS ÖSSZETEVŐI

A nemzet tehát olyan emberi közösség, amely más emberi közösségektől eltérőnek tartja magát, és ez a különbség a kívülállók számára is egyértelmű, elfogadott. De miben is állnak ezek a különbségek? Pontosan olyan jellemzőkben, amelyek egyben szolidaritást alakítanak ki az adott nemzet tagjai között. A kohéziós elemek listája rövid és viszonylag zárt felsorolás: a nemzeti nyelv, a közös történelem, a kultúra (értékek, tradíciók, intézmények, vallási/felekezeti hovatartozás) vélt vagy valós egyedisége, illetve a konkrét területhez való kollektív kötődés.

A meghatározások leggyakrabban azt emelik ki, hogy az egy nemzethez tartozók közös nyelvet beszélnek. Ez magyar szemszögből nézve szinte magától értetődő, és kontinensünkön ennek látszólag nagy jelentősége volt. Jobban megvizsgálva viszont a közös nyelv még Európa nemzeteire vonatkoztatva sem minden esetben bizonyult primátussal rendelkező kohéziós elemnek. Max Weber már egy évszázaddal ezelőtt vitatta, hogy az azonos nyelven beszélő embercsoportok automatikusan egy nemzetet tudnak alkotni. Az osztrákok a németekétől eltérő identitással rendelkeznek, az észak-amerikaiak, az írek és az angolok, bár osztoznak az angol nyelven, mégsem alkotnak egy nemzetet. Weber példaként hozta a szerbek és a horvátok közötti szolidaritás hiányát is az azonos nyelv ellenére, amely 100 évvel ezelőtt ugyanúgy szembeötlő volt, mint ma. Ugyanakkor Weber

⁵ Az 1961-es népszámláláson még csak azt engedélyezték, hogy valaki „etnikai értelemben vett muzulmán” kategóriát válasszon, de 1971-ben már lehetséges volt „muzulmán nemzethez tartozónak” vallania magát a nyilatkozóknak. MALCOLM 1996: 198–199.

ennek a fordítottjára is rámutatott, azaz a közös nyelv nem megkerülhetetlen feltétele a nemzetalkotásnak, elég a svájci példát szem előtt tartani.⁶

Ha megnézünk egy horvát értelmező szótárt, abban a vallást is a nemzeti identitás tartóoszlopai között látjuk. Egyedi esetekben valóban lehet például találni felekezeti alapon szerveződő nemzetekre. A Nyugat-Balkánon a horvátok, a bosnyákok és a szerbek jelenlegi identitása erősen kötődik egy-egy valláshoz, vallási kultúrához vagy egyházhoz. Európán kívül is lehet erre példát találni, de univerzális axiómaként semmiképpen nem állja meg a helyét. A modern nacionalizmus jelentősége éppen abban állt, hogy a korábban olyannyira meghatározó jelentőségű felekezeti/vallási hovatartozáson túllépve, egyéb kohéziós elemeket felhasználva egyesített különböző etnikai vagy társadalmi csoportokat egy nemzetben, legyen szó németekről, magyarokról vagy albánokról. Lehet viszont példát találni arra, hogy a közös vallás/felekezeti hovatartozás megszilárdítja, vagy akár felerősíti a szolidaritás érzését a nemzet tagjai között.

Számos definíció kiemeli a közös történelem összetartó erejét a nemzet tagjai között. Max Weber különösen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a nemzeti szolidaritás a specifikus történelmi tapasztalatokon alapul leginkább. Ezt is alá lehet támasztani a szerbek és a horvátok példájával, akiket a közös nyelv ellenére szétválasztott a nagyon eltérő történelmi tapasztalat.⁷ Ez a „közös történelem” nem annyira az elődök által egykor közösen megélt eseményeket, hanem az adott nemzet ma élő tagjainak közös történelemszemléletét, a történelmi emlékek átörökített vagy a ma élő generáció által kialakított értelmezését jelenti. Nem a történelmi tények elfogulatlan vizsgálata, hanem azok szubjektív, elfogult értelmezése alakítja a nemzet önképét. Amit mi, magyarok nemzeti pártosszal Rákóczi-szabadságharcnak nevezünk, azt a szerbiai tankönyvek hűvös távolságtartással „nemesi felkelésnek” tekintik egy II. Rákóczi Ferenc nevű földesúr vezetése alatt.⁸ Amit mi „történelmi Magyarországnak” hívunk, az a délszlávoknál *Ugarska*, *Ugarsko carstvo* (magyar dominanciájú, de soknemzetiségű prenacionális dinasztikus birodalom), megkülönböztetve azt az 1918 utáni „nemzetállami” Magyarországtól (*Mađarska*).

Egyes történelmi események vagy korszakok kollektív megítélése, értelmezése olyannyira szubjektív is lehet, főleg a „szubhistográfiai” szinteken, hogy gyakran inkább történelmi mítoszokról, semmint tudományos

⁶ WEBER 1994: 22.

⁷ VUJAČIĆ 2015: 78. A magyar szakirodalom is rámutat erre: SOKCSEVITS 2011: 299.

⁸ PEROVIĆ–STRUGAR 1999: 48.

igényű elméletekről helyes beszélni. Ez már csak azért is így van, mert a történelmi emlékezet megőrzésének a tudományos igényű történetírás csak az egyik, és ráadásul nem is legszélesebb csatornája. Az iskolai közoktatás, a politikai közbeszéd vagy a történelmi hűséget bevallottan nem követő, vagy azt legalábbis fikcióval kiegészítő regényirodalom, illetve filmkultúra sokkal nagyobb tömegeket ér el és befolyásol gondolkodásában.⁹

Egy-egy nemzet történelmi mítosza kialakulhat, széles körben ismertté válhat és hosszú ideig fennmaradhat annak ellenére is, hogy nem fogadják el, vagy esetleg egy ponton elveszíti korábbi támogatottságát a nemzetközi tudományos körökben. Ilyen például az illír–albán kontinuitás elmélete, amely alapján a ma ismert albánok a Balkán-félszigetet az ókorban benépesítő illírek leszármazottjainak tekintik magukat.¹⁰ Létezik és hatást fejt ki ez az elmélet annak ellenére, hogy az illírek magukról semmilyen írásos emléket nem hagytak (miként az ősmagyarok sem), nem tudjuk, hogy az őket illíreknek nevező kívülállók (hellének, rómaiak) pontosan milyen kritériumok alapján tekintették egy népnek az egymás ellen is sokat hadakozó törzseket, amelyek sokkal szélesebb területet népesítettek be a Balkánon egykoron, mint amelyen ma az albán ajkú lakosság él.¹¹

Maga az elmélet tulajdonképpen nem is az albánoktól, hanem a 19. századi európai értelmiség néhány képviselőjétől indult el (a svéd Johann Erich Thunmanntól, illetve az osztrák Johann von Hahntól), majd a 20. század derekára már széles körben elfogadottá vált. Ezt a régészeti leletekből és nyelvészeti hipotézisekből táplálkozó teóriát viszont manapság már szinte csak az albán tudományos körök támogatják. Napjainkban a közép-európai (német), a skandináv és az angolszász régészeti iskolák növekvő visszafogottságot mutatnak az antik geográfusok és történészek által leírt népek-törzsek és az adott területen élő mai nemzetek közötti direkt, etnikai kapcsolatok megítélésében. Ennek ellenére az albán iskolai tankönyvek átírása vagy a nemzeti identitás átformálása nincs napirenden, és nem is várható. Jelenleg a koszovói albán általános iskolák 6. osztályos, az ókort taglaló történelemkönyve egyharmad terjedelmében az illírekkel foglalkozik.¹²

Mint láthatjuk, közös történelmen a nemzet tagjainak közös származását, vagy legalábbis ennek kollektív képzetét is érthetjük. Viszont ez a

⁹ ZEIDLER 2019: 4.

¹⁰ BASHKURTI 2006: 56–57.

¹¹ MÁRKUSZ 2022: 17–22.

¹² DEMAJ 2018: 86–125.

kohéziós elem sem érvényesül minden esetben. Ha Európán kívülre tekintünk, akkor azt látjuk, hogy sok olyan (többnemzetiségű, polietnikumú) állam van más földrészen, amely a közös eredetnek még a mítoszával sem próbálkozhat. Ilyen az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália vagy Új-Zéland, amelyeknek a társadalmát különböző országokból és földrészekről érkezett bevándorlók leszármazottjai alkotják, akik ráadásul láthatóan eltérő embertípusokhoz tartoznak. A modern, nagy létszámú és bizonyítottan kevert genetikával rendelkező európai nemzetek tagjainak esetében is azt láthatjuk, hogy a közös származás csakis szociológiai értelemben vett realitás lehet, biológiai valóság nem.¹³

Hiba lenne viszont lebecsülni a szociológiai realitás erejét. Van a nacionalizmus jelenségének olyan kutatója, aki úgy gondolja, hogy az a biológiai valóságot számonkérő érvelés, amely egy-egy nemzet genetikai sokszínűségét hangoztatva próbálja háttérbe szorítani a közös származás jelentőségét a nemzeti identitásban, nem veszi figyelembe, hogy az emberek viselkedését nem feltétlenül a tények, hanem sokkal inkább a hiedelmek vagy a tényekről kialakított sajátos értelmezéseik alakítják. Ennek az iskolának az egyik jeles képviselője, Walker Connor arra is rámutat, hogy szemben a társadalomtudományok sok művelőjével, a nacionalista politikusok kiválóan ráéreznek az etnopszichológia közép-pontjában álló, a vérségi kötelék hitéből táplálkozó csoportszolidaritás működésére. Connor ezért úgy vélekedik, hogy a nemzet a legnagyobb embercsoport, amely magát rokonsági alapúnak, azaz kiterjesztett nagycsaládnak tekinti.¹⁴

A szerb és az albán nemzet kis mérete miatt könnyen, első látásra egész hitelesen kialakíthatta a közös eredet mítoszáét. A szerbek esetében ez a szlávok 7. századi betelepüléséhez kötődik a Balkánon. Bár ennek a folyamatnak a leírása kevés forrásban szerepelt, de a Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó nevéhez kötődő *A Birodalom kormányzása* című mű bizonyos támpontokkal szolgált, legalább annyival, hogy a szlávoknak ez a hulláma egy helyről, a mai Kelet-Galícia területéről érkezett. Az idetelepedett szlávok a középkorban számos államot hoztak létre (Bosznia, Hum/Hercegovina, Duklja/Zeta, Raška), amelyek ezekben az évszázadokban önálló történelemmel rendelkeztek. A szerb történetírás ezt a jelenséget a „kulturális és politikai regionalizáció” kifejezéssel írja

¹³ „[A] notion of untraceable but yet sociologically real kinship.” GEERTZ 1996: 41.

¹⁴ „It is the largest group that can command a person's loyalty because of felt kinship ties; it is from this perspective, the fully extended family.” CONNOR 1996: 71.

le, ami magában hordozza azt a szempontot, hogy alapvetően azonos etnikumról van szó, ha ezeknek a kisállamoknak a lakosságát nézzük.¹⁵ Viszont nem csak szlávok éltek ebben a régióban: a mai szerb nemzet etnogenezisét árnyalja, hogy korán sor került az itt talált romanizált lakosság asszimilációjára, majd a középkor későbbi szakaszában idetelepült szász bányászok beolvadására a szláv többségbe.¹⁶ A középkori raškai állam birodalommmá válásával az etnikai sokszínűség tovább nőtt. A Milutin király (más néven II. Stefan Uroš, 1282–1321) és Dusán cár (IV. Stefan Uroš, 1331–1355) nevével fémjelzett, számottevő balkáni hódítások nyomán a 14. század első felében a területi nyereség egyre nagyobb számban hozott a határon belülré eltérő nyelvű és kultúrájú népcsoportokat (görög, arabér/albán, bolgár).

Az albán nemzet – fentiekben már említett – régészeti leleteken és nyelvészeti hipotéziseken alapuló, tudományos elméletként megjelenő eredetmítosza az illír–albán kontinuitáselmélet. Ennek az eredetmítosznak a koszovói albánok is részesei akartak lenni, ezért szükség volt az ő kapcsolódási pontjuk részletes kidolgozására is. Ezért van annak a régészeti-történeti vitának nemzetpolitikai jelentősége, hogy a mai Koszovó területén élt egykori dardánok vajon illírek voltak-e, avagy trákok. Ha a dardánokat illíreknek tekintjük, akkor ezzel a koszovói albánok részeseivé válnak az eredetmítosznak. Ha trákok voltak, mint azt szerb oldalon néhányan állítják,¹⁷ akkor sérül ez a kapcsolódási pont, ami – bármilyen banálisnak is hangozzon elsőre – gyengítheti a koszovóiak anyaországi albánokkal fenntartott érzelmi kapcsolatát és szolidaritását. Márpedig ennek a kapcsolódási pontnak a gyengülése sokat ártana az egységes, határon átívelő albán politikai nemzet belső kohéziójának és szilárdságának. Az ókori dardán–trák/dardán–illír kapcsolat a felszínen régészeti-történeti kérdés.¹⁸ Mivel a tudomány eszközeivel azonban nehéz rá egyértelmű és meggyőző választ adni, ezért a politikai manipuláció célpontjává és eszközévé vált, az érintettek sokszor legalább annyira érzelmi, mint intellektuális alapon alkotnak róla véleményyt.

Ernest Gellner, a nacionalizmus tudományának egyik kiemelkedő londoni teoretikusa úgy véli, hogy a közös kultúrához tartozás a leg-

¹⁵ A kifejezésre Vladan Virijević szerb történész hívta fel figyelmemet levelezésünk során.

¹⁶ VLAHOVIĆ 1979: 93.

¹⁷ Egy történelmi érveket használó politikai vitára példa: KARABEG 2007.

¹⁸ A tudományos dilemmák tömör angol nyelvű összefoglalója: MALCOLM 1998: 31–37. A téma egyik legelismertebb tudományos feldolgozása: PAPA ZOGLU 2007 (első kiadás: 1969); tömörebb és frissebb összefoglaló: MIRDITA 2009.

fontosabb eleme a nemzeti kohézióknak: „A modern ember nem egy királyhoz, egy országhoz vagy a hitéhez hű, bármit is állítson, hanem a kultúrájához hű.”¹⁹ Ha a gellneri tézist elfogadva a közös kultúrát tekintjük a nemzet legfőbb kohéziós elemének, akkor tágan értelmezve ebbe a fogalomba a nyelvet, a vallási/felekezeti hovatartozást, a tradíciókat, a közös történelmi emlékeket és akár a mítoszokat is bele lehet érteni. A modern nemzetek egyik fontos jellemzője, hogy azokat ezek a „közös történelmi emlékeik” és általában a kultúrájuk adott területéhez, azaz a szülőföldjükhöz, hazájukhoz köti.

Az adott területhez való kulturális kötődés nélkül nincs nemzeti identitás. A. D. Smith szerint a modern nemzetnek konkrét területet kell birtokolnia, a nemzet olyan közösség, amelynek tagjai egy adott területet magukhoz tartozónak tekintenek.²⁰ Connor azzal árnyalja a jelenséget, hogy metaforákkal fűtött érzelmi kötődésről beszél: az üzbégek képzeletvilágában a szülőföld egyben „az ősapáik elporladt teste”,²¹ de ugyanilyen példa a szerb nacionalisták hivatkozása, hogy „minden szerb földnek minősül, amelyet szerb vér öntözött”.²² A magát nemzetnek tekintő embercsoport mindenképpen be kell hogy népesítsen egy területet, amelyre ez alapján politikai igényt formál. Ha ilyen „igénybejelentés” nem létezik, akkor az adott embercsoport nemigen tekinthető nemzetnek. A politikai igény végső célja, hogy ez a magát nemzetnek tekintő közösség ezen az adott területen legalább autonómia formájában politikai hatalomhoz jusson, ideális esetben pedig létrehozassa saját nemzetállamát. A függetlenség célját már megvalósító nemzet további célja, hogy nemzetállamát megőrizhesse, illetve annak szuverenitását, azaz a nemzet által rá átruházott hatalom gyakorlásának kizárólagos jogát kiterjeszthesse mindazon földekre, amelyekre nemzeti doktrínája alapján igényt tart. Ebben a megközelítésben a modern szerb nemzet első világos artikulációja az Ilija Garašanin nevéhez kapcsolódó 1844-es nemzeti program volt, amely igényt jelentett be azokra a földekre, amelyeket nélkülözhetetlennek tekintett a nemzetállam fennmaradása és jövőbeli boldogulása szempontjából.

¹⁹ GELLNER 2009: 52.

²⁰ SMITH 1991: 9, 40; illetve STARK 2013.

²¹ CONNOR 1996: 74.

²² ANZULOVIC 1999: 79. Az 1990-es évek délszláv háborúi alatt a sajtóban számos példát lehet találni erre a fordulatra. Az egyik ilyen, amikor egy temetésen hangzott el egy pap szájából: V. Sz. 1991.

AZ ÁLLAMCENTRIKUS FELFOGÁS

Egy, főleg a nyugati világban elterjedt, a francia és az angol nyelv globális hatásán keresztül máig fennmaradt értelmezés nem feltétlenül egy nyelvhez, kultúrához vagy területhez, hanem egy-egy konkrét államhoz köti a nemzeteket. Ebben a felfogásban az adott állam lakossága automatikusan nemzetet alkot. Az angol nyelvben sokszor szinonimaként is használják a nemzet és az ország fogalmát, így az angolszász sajtóban a mai napig lehet találkozni olyan, nem az államcentrikus nemzetparadigmában szocializálódott olvasók számára zavarosnak tűnő fordulatokkal, mint „rosszul kormányzott nemzetek (*nations*), mint Líbia, és a kormányzattal nem rendelkezők, mint Szomália”,²³ pedig itt nyilvánvalóan államot/országot értünk ezalatt az adott kontextusban. Bár a magyar nyelvben ilyen fogalmi keveredés nincs, azért szögezzük le, hogy a nemzet lélektani, kulturális és szociológiai kötelék az emberek között, míg az állam alkotmányjogi fogalom, amely sokkal merevbb kapcsolatot létesít a határain belül élők között. A nemzethez tartozás politikai jelentőséggel bíró identitáskérdés, az állampolgárság viszont jogi kategória. A nemzet elhagyása lehet nehéz lélektani döntés, de nem jár jogi bonyodalmakkal, míg a születéssel szerzett állampolgárságról csak rigorózus hivatali procedúrával lehet lemondani.

A fenti, korábban „államnacionalistának” is nevezett megközelítésben, amely a nemzetet az adott állam lakosságával azonosítja, benne rejlik az a tézis, hogy önálló ország nélkül nem létezik nemzet. Anthony Giddens brit szociológus megfogalmazásában nemzet nem létezhet azt megelőzően, hogy egy állam keretein belül egyesül. Ennek a felfogásnak a fényében az albán nemzet nem is létezhetett 1912 előtt, ahogy a zsidóság is csak 1947-ben vált izraeli nemzetté. Max Weber gondolata kívánczik ide: a nemzet presztízst jelentő közösség, ezért minden olyan embercsoport, amely saját kultúráját felsőbbrendűnek vagy legalábbis „másikkal nem helyettesíthető értékűnek” tartja, ha lehetőség adódik, saját államot szeretne.²⁴ Viszont nem minden etnikai közösség válik nemzetté, nem mindegyiknek adatik meg a lehetőség a történelemben, hogy saját államot hozzon létre. A mai világban számos olyan etnikai alapú politikai közösség kikristályosodását láthatjuk, amely a geopolitikai realitások szorításában nem rendelkezik saját független állammal: katalánok, baszkok, skótok, kurdok, csecsenek.

²³ CONNOR 1994: 36–38; THOMPSON 2013: 8.

²⁴ WEBER 1994: 24–25.

Az „államcentrikus” felfogás tükröződik a mai napig az angolszász nemzetdefinícióban: „egy meghatározott országban élő nép” (*all the people who live in a particular country*).²⁵ Ennek a meghatározásnak az univerzalitása azonban nyilvánvalóan nem áll meg a kelet-európai térségben, amelybe a Balkánt is sorolhatjuk. Itt nem is ez a Nyugat-Európában elterjedt állam-nemzeti szemlélet vált meghatározóvá, amely egyenlőségjelet próbál tenni egy létező ország lakossága és a nemzet közé. Térségünkben számos olyan nemzettel találkozhatunk (magyar, szerb, albán, orosz), amelynek egyes részei különböző kormányzatok uralma alatt állnak. Ezeknek a nemzeteknek a tagjai, bár nem egy államban élnek, mégis egy politikai közösséget alkotnak, legalábbis abban az értelemben, hogy vannak közös politikai céljaik. A nacionalizmus közép- és kelet-európai realitásait tehát az tükrözi, hogy a magukat szerbnek, albánnak vagy magyarnak vallók egy osztatlan politikai közösségként felfogott nemzethez tartozónak tekintik magukat, függetlenül attól, hogy a meghúzott államhatárok melyik oldalán élnek.

Kevesen emelik ki viszont a modern nemzetek egyik legfontosabb jellemzőjét, amely nem más, mint hogy ezek a politikai közösségek gazdaságilag is kompakt egészet alkotnak. Mint A. D. Smith megfogalmazza egy korai művében, vertikális munkamegosztás jön létre a nemzeten belül,²⁶ tehát minden társadalmi réteg szerepet kap a „nemzetgazdaságban”. Azt, hogy a politikai-kulturális-nyelvi közösség mennyire elősegíti a gazdasági integrációt, akár határokon átnyúlóan is, jól példázza a Republika Srpska nevű boszniai entitás és Szerbia között kialakított „speciális párhuzamos kapcsolat” 2001 után, illetve Koszovó és Albánia együttműködése az infrastruktúra és a kereskedelem területén, különösen Prishtina 2008-as egyoldalú függetlenségi nyilatkozatát követően.

Gellner eleve a modernizációval és az iparosodással állította összefüggésbe a nacionalizmus és a nemzet megjelenését. Az 1960-as és 1980-as évek között kidolgozott elmélete szerint az iparosodás kora hozta létre a nacionalizmus eszméjét, majd ez az eszme hozta létre a nemzeteket. Bár az iparosodás és a nacionalizmus közötti merev ok-okozati összefüggést a kutatók nem tartják mindig meggyőzőnek a konkrét történelmi példák sorát átvizsgálva,²⁷ a két történelmi jelenség időbeli átfedése nyilván-

²⁵ Collins English Dictionary 2006: s. v. entire nation.

²⁶ SMITH 1971: 186.

²⁷ Ezt Anthony D. Smith is felvetette, Írország, Finnország mellett Szerbia példáját is említve: SMITH 1998: 36.

valóan nem véletlen. A modernizáció és ezen belül az iparosodás, illetve a nacionalizmus terjedése egymást segítő-erősítő folyamatoknak tűnnek az elmúlt bő két évszázadban a Balkánon is. A szerb és az albán nacionalizmus megjelenése megelőzte a modernizációt a két nép által lakott területeken, mivel a francia forradalomból kipattanó nacionalizmus eszméje előbb ért a Balkánra, mint az ipari forradalommal felgyorsuló gazdasági és társadalmi modernizáció. Viszont a szerb nemzetépítés az első világháború előtti ipari konjunktúra idején, az albán népesség nemzetté válása pedig az 1945 utáni szocialista iparosítással párhuzamosan fejeződött be, tehát végül mindkét esetben az iparosodással és a modernizációval karöltve alakultak ki a modern nemzetek, ami igazolni látszik E. Gellner elméletét.

A nemzetet alkotó kohéziós elemek áttekintése után célszerű visszatérni a fogalom definíciójához. Univerzális megközelítésben talán a jelenséget négy évtizeden át tanulmányozó, publikációiban definiálni próbáló és végül az etnoszimbolista iskolánál lehorgonyzó Anthony D. Smith meghatározása tűnik a legteljesebb értékűnek. Ez úgy hangzik, hogy „a nemzet olyan saját névvel rendelkező embercsoport, amely történetileg meghatározható területhez kötődik, közös történelmi emlékezettel, mítoszokkal és saját tömegkultúrával rendelkezik, közös gazdasági térben él, és minden tagjára azonos jogok és kötelezettségek vannak érvényben”.²⁸

Az *etnikum* ezzel szemben – szintén A. D. Smith alapján – úgy definiálható mint „saját névvel illetett, közös eredetmítosszal, történelmi emlékekkel és a közös kultúrának bizonyos elemeivel már rendelkező embercsoport, amelynek érzelmi kötődése van adott területhez (szülőföld, őshaza), és valamilyen szolidaritás már megjelent körében, legalább az elit szintjén”. A modern nemzeteket tehát legalább két alapvonás markánsan megkülönbözteti a korábbi etnikai közösségektől vagy politikai (nemesi) nemzetektől. Az egyik a *polgári jogegyenlőség* intézménye, azaz a nemzet minden tagja azonos jogokat élvez és köteleységekkel rendelkezik. A másik a *nemzeten belül vertikális munkamegosztás*, azaz a nemzeti társadalom minden tagja elvileg aktív részese a nemzetgazdaságnak. (Nincsenek a munka alól társadalmi státuszuk alapján eleve felmentett emberek, mint korábban a katonai-földbirtokos arisztokrácia volt.)

²⁸ SMITH 1991: 40.

PERENNIALIZMUS, MODERNIZMUS,
ETNOSZIMBOLIZMUS

A nemzetek keletkezésének időpontjáról sincs teljes konszenzus a tudományos világban. A nacionalizmus jelenségét kutatók közötti legszélesebb vita az elmúlt évtizedekben éppen arról szólt, hogy az emberi társadalom nemzeti közösségekbe szerveződésének kezdetét mikorra tehetjük: a 18. és a 19. század fordulójára vagy korábbra, esetleg jóval korábbra? Ez alapkérdés, hiszen az erre adott választ követően lehet meghatározni a nemzet pontos helyét és szerepét a történelem folyamatában. Adott korszakhoz köthető társadalmi-politikai jelenségről van szó, vagy az emberi történelem újra és újra kitermeli a nemzeteket, csak esetleg némileg eltérő változatokban és elnevezés alatt? További fontos tudományos kérdés a nemzetek vizsgálatakor, hogy vajon természetes evolúció nyomán jöttek létre, vagy pedig a társadalmi elitek teremtették azokat végiggondolt, tudatos „nemzetépítési folyamat” során.

A 20. század derekáig a tudományos körökben és a közgondolkodásban a nemzetet öröktől fogva létező jelenségnek, egyfajta állandó társadalmi realitásnak tartották. A történetírás döntően a nemzetek történetének áttekintését jelentette, amelynek gyökereit a korai középkorig, esetleg a késő ókorig volt szokás visszavezetni. Ez a nemzetek „ősidőktől” való létezését hangsúlyozó perennalista felfogás a 18–19. század fordulóján virágzó német romantikában fogant. Ennek az eszmei irányzatnak a világában az egyes nemzetek ugyan eltűnhetnek a történelem színpadáról, de a nemzet jelensége nem, mert az örök kategória. Álláspontjuk talán megfoghatóbb és kevésbé statikus színezetű egy konkrét példán keresztül: a német nacionalizmus egyik szülőatyjának tekintett Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) szerint bár a nemzet mindig is létezett, beteljesüléséhez hozzá kellett adni a „politikai dimenziót”, azaz a szuverén nemzetállamot.²⁹

Mint erre a magyar szakirodalomban Szűcs Jenő már az 1960-as években rámutatott: Közép- és Kelet-Európában döntően ez a német romantikus modell szolgált mintául az egyes nacionalizmusok számára. Ennek lényege, hogy a nemzet geneziséét nem valamely politikai aktusból (például „társadalmi szerződés”), a közösség egyes tagjainak politikai akaraton nyugvó, meghatározott elvek szerinti társulásából vezeti le, hanem abban

²⁹ SMITH 1971: 199.

„a természet és történelem *a priori*, s saját belső törvényeit követő jelenségét látja, azt rendszerint egy többé-kevésbé mitizált nemzeti múlt tradícióiból eredezteti, mint igen ősi organikus közösséget”. Ennek következtében a nemzet tagjait determinálja az organikus ősi múlt, a nyelv, a kultúra, a tradíciók (esetleg a „faj” vagy a „vér”) közössége: éppen ezért nevezik ezt a nemzetértelmezési koncepciót *primordializmusnak* is.³⁰

Gyáni Gábor szerint az egyes nacionalizmusok ezért támasztottak igényt arra, hogy a modern nemzetállamokká alakuló népek „bizonyított” ősi eredettel rendelkezzenek, és ezeknek az elődöknek tekintett etnikai csoportoknak a felbukkanása a forrásokban egyben a nemzeti történelem kronológiai kezdeteként is szolgált. „Ebben áll a nemzet ún. *perennialista* felfogása, melynek értelmében az egyes modern európai nemzetállamok etnikai és minden más értelemben vett eredete egyaránt a késő antikvitás koráig nyúlik vissza.”³¹

A nacionalizmus jelensége, a német iskola és főleg a „középkori nemzeti öntudatot” feszegető történetírás igen komoly kritikát kapott a második világháború utáni tudományos életben. A perennialista paradigma legnagyobb gyengeségének az tekinthető, hogy narratívájában összemosódik az ősi etnikum, a premodern etnikai közösségek vallási kultúrája, a középkori rendi alapú szolidaritás, illetve a szekuláris kultúrák köré fonódó modern nemzetek jelensége, ami jelentősen akadályozza az eszme- és társadalomtörténeti folyamatok árnyaltabb megközelítését és elemzését. További konkrét probléma a perennializmus megközelítésével, hogy követői hajlamosak a legújabb kori nemzeti-etnikai ellentétek mögé történelmi mélységű antagonizmust odaképzelné. ³² Ez megfigyelhető volt a Jugoszlávia felbomlását kísérő háborúk idején is, egyik legnagyobb hatású példaként pedig Robert D. Kaplan 1990-es évek első felében megjelent, *Balkan Ghosts* című könyvét tekinthetjük. ³³ Az ebben kifejtett *ancient hatred*, tehát a balkáni etnikumok közötti örökös gyűlölködés magyarázatával az volt a legfőbb gond, hogy sokáig elvonta a figyelmet arról, hogy a Jugoszlávia felbomlását követő fegyveres konfliktusok mögött 20. századi okok húzódtak meg. A balkáni nacionalizmusok közötti harc az 1990-es években nem feltétlenül volt levezethető a Jugoszlávia előtti felekezeti ellentétekből, még ha egyes résztvevők propagandacélból igyekeztek is ilyen látszatot kelteni.

³⁰ SZŰCS 1966.

³¹ GYÁNI 2021.

³² SMITH 1995: 79–80.

³³ KAPLAN 1993.

A modernisták – akiknek nézete az 1960-as és 1970-es évekre uralkodó irányzattá vált a tudományos életben – a nemzetet, a nacionalizmust csakúgy, mint a nemzetállamokat, modern társadalmi jelenségnek, az ipari civilizáció eszmei és politikai termékének tekintették. Mint az iskola talán legjelesebb képviselője, a fentebb már említett Ernest Gellner fogalmazott, a nemzet és a nacionalizmusok nem állandó vonásai az emberi életnek, csupán az iparosodástól számíthatjuk a létüket. A modernista iskola megteremtőjének számító Gellner, a világtörténelem trendjeinek tanulmányozásával tekintélyt szerzett William H. McNeill és a marxista Eric Hobsbawm közös meglátása szerint a nemzet meghatározott, napjainkat is átfedő történelmi periódushoz tartozó politikai kategória.³⁴ (Nyilvánvalóan a magyar szakirodalomban is vannak, akik a nemzetet történelmi kategóriának tekintik.)³⁵ A nacionalizmus eszméjét és egyben a mai értelemben vett nemzeteket is a nyugati típusú modernizáció meghatározó gazdasági-társadalmi jelenségei (az iparosodás mellett az urbanizáció, az általános állami közoktatás és a feudális viszonyok lebontását követően felgyorsult társadalmi mobilizáció) teremtették meg.³⁶

A modernisták nézeteihez csatlakozott a nacionalizmus elméleti tanulmányozásának egy további nagy alakja is, a posztmodernistának tekintett Benedict Anderson. Ő is a 18. század végére és a 19. század elejére teszi a modern nemzet születését, de a létrehozó jelenségek körét kibővítette a könyvnyomtatással és az ennek következtében kifejlődő tömegkommunikációval. A technikai fejlődés teret nyitott a kis nyelveknek, beemelte azokat az írott nyelvek körébe, majd az anyanyelveken folytatott széles körű kommunikáció korábban még nem látott intellektuális és érzelmi kapcsolatot teremtett olyanok között, akik soha nem ismerték egymást személyesen. A tömeges olvasás tette lehetővé a közös anyanyelvet beszélők valódi szellemi közösséggé kovácsolódását. A nemzet ugyanis olyan emberekből áll, akik életükben valószínűleg soha nem találkoznak, és akiknek éppen ezért esélyük sincs semmiféle tartalmas *személyes* kapcsolatot kialakítani egymással. A nemzet tagjait nem interperszonális kontaktus kapcsolja össze, formálja közösséggé, mint a korábbi, archaikus társadalmi formációkat, jellemzően a faluközösséget vagy az egymással hűbéri viszonyban álló nemességet. Anderson magyarázatában a kohézió

³⁴ A modernista iskola további neves képviselői leghíresebb művükkel: NAIRN 1977; GIDDENS 1985; BREUILLY 1982.

³⁵ SZŰCS 1966; FÖLDES 2021: 9.

³⁶ GELLNER 2009: 32–60.

azon a tényen alapszik, hogy a nemzeti közösség létét mind elfogadják, képzeletükben megalkotják (*imagined communities*). Az Anderson által hangsúlyozott nyomtatáskapitalizmus (*print capitalism*) közösségformáló erejét, nemzetépítő szerepét kiválóan végig lehet követni a szerb sajtó 1834 és 1914 közötti történetében, amely természetes módon egybeesett az írástudatlanság csökkentésének első nagy hullámával Szerbiában.

A modernizmus kritikájaként megjelent a neoperennializmus irányzata. Az iskola képviselői azt igyekeznek bizonyítani, hogy bizonyos nemzetek már léteztek a modernizmus kezdete előtt is, de megközelítésük szelektívebb és érvelésük óvatosabb, mint a perennialistáké.³⁷ John Armstrong kutatásai az etnikai identitásokról a középkori keresztény és muszlim társadalmakban nagy hatást váltott ki, és egyre inkább felhívta a figyelmet az etnikai közösségek (*ethnie*) és a nemzetek fogalma közötti különbségtétel fontosságára.³⁸ Walker Connor megközelítésében a modernizáció csak katalizátorszerepet játszott abban a folyamatban, amely során az etnikai közösségek nemzetté váltak. A nemzetté válás gyökereit azonban a már premodern időkben létező etnikai identitásban, kötelékben és szolidaritásban vélte felfedezni. A bírálókat nyomán Gellner némileg revideálta álláspontját az 1983-as fő művében kifejtett nézeteihez képest. Elfogadta, hogy a nemzeti összetartozás jelenségének már a modern kor előtt is voltak olyan példái, mint az ókori Izrael, illetve a cseh huszitizmus.³⁹ Más tudósok (M. Hroch, Tom Nairn) úgy próbáltak a történeti hitelesség, illetve a szociológiai elméletalkotás szükségszerű leegyszerűsítési kényszere között kompromisszumot kötni, hogy különbséget tettek a „történelem nélküli nemzetek”, illetve az olyan nemzetek csoportja között, amelyek már a középkorban politikai entitásokat hoztak létre.⁴⁰

A modernizmus egyik legnevesebb kritikusa, Gellner egykori tanítványa, Anthony D. Smith volt, aki valahol a perennialisták és a modernisták között kereste az utat. Ő arra az álláspontra helyezkedett, hogy bár a nemzet új jelenség, de kifermálásában – főleg Európában – nagy szerepet játszottak a korábban már létező etnikai közösségek. A modern nemzeteket tehát nem a „semmitől találták fel”, hanem az etnikai közösségek korábbi etnikai-kulturális gyökereit, azaz mítoszokat, emlékeket és szimbólumokat felhasználva alakították ki őket. Főleg ott volt ennek jelentősége, ahol

³⁷ SMITH 2009: 10–11.

³⁸ SMITH 1987: 14–15; a Smith által hivatkozott mű: ARMSTRONG 1982.

³⁹ GELLNER 2009: 223 (John Breuilly utószava).

⁴⁰ HROCH 2000: 9; JAMES 1996: 112, 189.

korábban létezett olyan premodern etnikai állam, amely logikus alapot jelenthetett egy modern nemzetállam létrehozásához.

Azt azonban az etnoszimbolista iskolát létrehozó A. D. Smith is leszögezte – legalábbis korai munkáiban –, hogy a modern kor (nagy francia forradalom) előtti államalakulatok lakossága vallási-etnikai közösségeket alkothatott ugyan, de modern értelemben vett nemzetet nem. Smith azt is belátta, hogy közvetlen etnikai előzmény nélkül is létre lehetett hozni nemzetet, elég csak az Egyesült Államok, Argentína vagy Ausztrália példájára tekinteni.⁴¹ Az sem tűnik vitatottnak a neoperennializmus részéről, hogy a világi értelmiség felbukkanása és az általa megkonstruált nacionalista doktrína a modernizáció eredménye. Összeségében tehát a nemzeti célokban gondolkodó nacionalizmus, a világi (nem egyházi) értelmiség által vezetett, jogegyenlőségen alapuló és egy szekuláris magaskultúrát ápoló modern nemzet mégiscsak az újkor terméke, még ha genezise némileg összetettebb gyökerekkel rendelkezik is, mint azt a modernisták feltételezték.

Meg kell jegyezni, hogy a perennialista álláspont meghaladására, finomítására a magyar szakirodalomban is van korai példa, már a két világháború közötti periódusban. Deér József középkorkutató már az 1930-as években feszegette a közösségérzés és a nemzettudat elhatárolásának szükségességét a kora középkori magyar királyságban: „a 10–11. századi Magyarországon van az uralkodóházzal alkotott sorsszerű egység tudatán alapuló közösségérzés, de nincs nemzettudat”, mivel „forráskritikailag kimutatható, hogy a magyar népnek eredetileg nincs származási és történeti tudata”.⁴² Vele szemben Szűcs Jenő már kimondottan a modernista felfogás hívének tekinthető, aki a nemzetet – bizonyos tagadhatatlan történelmi előzmények ellenére – minőségileg újszerű képződménynek tartotta.⁴³

Ha a modernisták és a perennialisták elméleteit az albán és a szerb történelmi példákra vetítjük, úgy tűnik, hogy az albán nemzet születése a modernisták téziséét erősíti. Az albánok esetében ugyanis nem beszélhetünk sem olyan állami, sem olyan protonemzeti előzményről, amely meggyőzően alá lenne támasztva tudományos bizonyítékokkal. Maga az illír–albán kontinuitáselmélet alapos kidolgozása és elterjesztése az albán népszerűség körében is döntően 1945 után történt, és egybeesett Albánia és a szomszédos albán területek iparosításával és modernizálásával.

⁴¹ SMITH 1991: 8.

⁴² DEÉR 1934: 106.

⁴³ SZVÁK 2008: 726–729.

Az ókori illírekre való visszautalás nemzeti kohéziót erősítő történelmi mítosznak jó, és kétségtelenül hitelességet meríthet több 19. században közzétett nemzetközi tudományos publikációból is. Az etnikai-nyelvi kontinuitás azonban nincs meggyőzően bizonyítva. A nyelvi kapcsolat különösen gyenge lábakon áll, hiszen az illír nyelvnek nem létezik írásos nyoma, csak az illírek körében használt nevek maradtak fenn ógörög és latin források közvetítésével. Bár számos nyelvész évtizedekkel ezelőtt az albán nyelv illír eredete mellett tette le a voksát, vannak nyelvtudósok, mint például az osztrák Joachim Matzinger, akik beható kutatásokat végeztek, hogy ezt a toposzt az eddiginél szigorúbb lingvisztikai kritika alá vegyék.⁴⁴ Ennek során arra derült fény, hogy egyetlen illírnek tekintett ókori földrajzi vagy személynév sem került át közvetlenül az albán nyelvbe, időbeli megszakítás nélkül. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy az albán nem tekinthető az illír egyenes ági nyelvi leszármazottjának, inkább valamilyen más, eddig nem feltárt indoeurópai balkáni nyelvből fejlődhetett ki.⁴⁵

A középkorban, a Bizánci Birodalom hatalmának meggyengülését (1204) követően létezett egy államalakulat nagyjából a mai Albánia északi területén, amelyet Arbëriának neveztek. Lakói magukra *arbër*, *arbëreshë* elnevezéseken hivatkoztak.⁴⁶ Arbëria nagyjából egybeesett az ókori albanoi néven ismert illír törzs szállásterületével, amely a mai Kruja és Durrës városok között húzódott, és legfontosabb települése Albanopolisz volt. A romanizált illírek utolsó említése és a „középkori albán állam” forrásokkal alátámasztott felbukkanása között azonban fél évezredes időszakadék húzódik, aminek okáról a bizánci krónikák semmit sem árulnak el nekünk.

Az említett középkori államalakulat, azaz Arbëria és a mai albán etnikum között is történelmi szakadék húzódik. Arbëria állam lakói az oszmán hódítást (15. század) kísérő elkecsereedett háborúskodás következtében megtizedelődtek.⁴⁷ Spontán névcseré is bekövetkezett, egy ponton már nem *arbëreshëként* hivatkoztak magukra és nyelvükre, hanem mint *shqip*.⁴⁸ A lakosság jelentős része az oszmán hódoltság alatt áttért az iszlámra, ezzel magaskultúra-váltáson ment át (a velenceiek által terjesztett római

⁴⁴ LIK META 2011.

⁴⁵ LIPPERT-MATZINGER 2021.

⁴⁶ CSAPLÁR 1999.

⁴⁷ Az egész Balkán-félszigetet hatalmas számban hagyták el keresztény albánok, akik Itáliába menekültek. Lásd: BARTL 1995: 62–63.

⁴⁸ BARTL 1995: 20; CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 63, 238.

katolikusról vagy a bizánci keresztényről az oszmán–perzsára), illetve megfordította politikai lojalitását, és az oszmán hódítók kezdeti ádáz ellenségéből a szultánok lojális alattvalójává vált a következő 400 évre. Ha a nemzetet vagy akár az etnikai közösséget bizonyos kultúrával azonosítjuk, akkor itt mindenképpen fel kell figyelnünk a folyamatosság megszakadására.

A tagolt földrajzi viszonyok miatt kialakult vallási, törzsi és nyelvi megosztottság is közrejátszott abban, hogy az *arbérek* utódjai a 19. század első felében nem tekintették egymást egy közösség tagjainak. Egy magyar tudós által 1881-ben, helyszíni utazása nyomán lejegyzett megfigyelés arról tanúskodik, hogy

a geg és toszk albánok egymással folytonos harcban állanak; nem tartják egymást rokonoknak, habár ugyanazon nyelvet beszélnek; mely nem különbözik annyira egymástól, mint a hollandi és német, vagy az északi és déli olasz, vagy az eoldori és joniai, vagy az athéni és spártai görög nyelv.⁴⁹

Itt is az látszik, hogy a kora középkori államok általában regionális identitással rendelkező lakosságának és a jelenkori nemzeteknek az azonosítása nem feltétlenül nyugszik szilárd történettudományi alapokon.

Ha A. D. Smith definíciójából indulunk ki, akkor még egy etnikai közösség kohéziójáról sem feltétlenül beszélhetünk a 19. században. Az egyik kritérium a közös történelmi emlékek megélése lenne. Egy, az albán vidéket megjárt szerb szerző 1897-ben napvilágot látó műve azonban arról számol be, hogy

az arnauták nem nagyon foglalkoznak azzal, hogy mi történt a múltban. Nem érdekli őket a történelem, ezért nem is nagyon tudnak beszámolni múltbéli eseményekről. Még a Kruja és Leshe környékén élők is csak igen keveset beszélnek a bátor Szkenderbégről [...] ez a maga idején kiemelkedő hős saját népének emlékezetében teljesen elfelejtődött.⁵⁰

Az albán nemzet öntudatát ezért az 1912-ben létrejött modern albán államnak kellett megteremtenie szimbólumokkal, mítoszokkal, illetve az

⁴⁹ ERŐDI 1881.

⁵⁰ BOGOSAVLJEVIĆ 2019: 14–15.

egységes nyelv létrehozásával, amelyek kohéziós alapjain a közös identitás kiformalódhatott.

A szerb nemzetállam középkori előzményeit a 9. századig vezetik vissza, amikor a bolgár katonai fenyegetésre válaszul a Vlastimirović-dinasztia uralma alatt fejedelemség szerveződött. Ez az államalakulat ugyan összeomlott, de a 12. század elején megindult a latinul Rascia néven ismert fejedelemség felemelkedése. Ez már keresztény feudális állam volt, amely a Nemanjida-dinasztia alatt jelentősen megerősödött a 13–14. században. Ennek a középkori államnak a létezése és bizánci alapokon kivirágzott kulturális fejlettsége elviekben akár a neoperennialista álláspont érvényességét is alátámaszthatná.

Viszont valóban létezett-e valamilyen nemzet a középkori szerb államban? A középkori rác állam (Raška) lakossága nagy létszámú, jelentős összetartással rendelkező szláv közösség volt, amelynek külkapcsolatai is voltak, és amelyet már a 10. századi bizánci források saját nevével illettek. Ahogy viszont a raškai állam határai a 14. században elérték a Jón-tengert és az Égei-tengert, úgy etnikailag egyre heterogénebbé vált, arumánok, arabok és magukat „rómainak” nevező görög ajkúak váltak nagy számban a Nemanjida-dinasztia alattvalóivá. A ma használatos, modern értelemben vett nemzetről tehát biztosan nem, de még etnikai közösségről is csak óvatosan beszélhetünk a 14. századi, birodalomná vált Nemanjida-államban. A társadalom igazodási pontja ugyanis nem a nyelv vagy az etnikum, hanem az államvallás volt, ami a 13–14. században a bizánci rítusú kereszténységet jelentette. Dusan cár törvénykönyvében (1349) az ettől eltérő hit, mint a „latin eretnokség” vagy a „bogumil eretnokség” követése diszkriminációt és büntetést vont maga után.⁵¹ Az állam tehát vallási homogenitást követelt meg, ami egyben kulturális és politikai összetartozást is jelentett. Az anyanyelv és az etnikai háttér másodlagos jelentőségű volt. A középkorban ráadásul hiányzott még legalább két feltétel, amely a felvilágosodás korszakát és a polgári forradalmakat követően a modern nemzetek létrejöttében szerepet játszott: (1) a társadalom nem alkotott vertikális munkamegosztással rendelkező gazdasági közösséget; (2) tagjai formálisan sem rendelkeztek egyenlő jogokkal. Mindkettő hiánya nyilvánvalóan a feudális társadalmak alaptermészetére, hierarchikus tagozódásukra és az ezzel járó előjogokra vezethető vissza.

⁵¹ Dušanov Zakonik 2002: 22, 80; MALCOLM 1998: 52.

Vajon az első szerb felkelés kirobbanásakor (1804) beszélhetünk-e szerb nemzetről, nemzettudatról? Tényleg úgy volt, ahogy egy francia történész írta az 1990-es évek derekán: „az oszmán megszállás négy évszázada alatt a szerb nép nem vesztette el nemzeti öntudatát, és a szerb állam feltámasztásának reményében élt”?⁵² Átvehetjük-e kritikátlanul a szerb történetírásban korábban a 19. század elején lezajlott törökellenes felkelésekre használt „szerb nemzeti forradalom” (*srpska nacionalna revolucija*) kifejezést?⁵³ (Ez a terminológia eredetileg Leopold von Ranke német történész 1829-es művének címéből származik [*Die serbische Revolution*], amelyet a modern szerb öntudat alapjainak lerakásában élen járó Vuk Stefanović Karadžić átvett, és így az hosszú időre rögzült a szerb történetírásban.)⁵⁴

Modern nemzetről és nemzeti öntudatról ezekben az években sem beszélhetünk még, aminek az egyik fő oka, hogy ebben az időszakban továbbra is premodern állapotok uralkodtak a Belgrádi pasalik (Szendrői szandzsák) területén, ami az ott élő emberek gondolkodását is behatárolta. Bár a Belgrádi vilájetnek 1817-től keresztény vezetője lett, a gazdasági-társadalmi viszonyok igen keveset változtak. Miloš Obrenović fejedelem egyfajta abszolutista uralkodóként a tartományt saját birtokoként kezelte, a 16–17. századi európai gyakorlat folytatásaként, amikor a modern köztulajdon fogalma még nem kristályosodott ki, és az állam területére a római magánjog tulajdonlásra vonatkozó szabályait alkalmazták.⁵⁵ A személyi függőségi viszonyokat, amelyek értelemszerűen kizárták a jogegyenlőséget, 1835-ben szüntették meg az autonóm szerb fejedelemségben. Ekkor fogadták el a felvilágosodás eszméit tükröző alkotmányt, amelyet ugyan 1838-tól egy török fermán formájában kihirdetett másik váltott fel, de ezek már a hatalmi ágak elválasztásának, illetve az állampolgári jogok elismerésének talaján álltak, azaz legalábbis formálisan jogegyenlőséget hirdettek.

A törökellenes szerbiai felkelések idején, a 19. század első két évtizedében még nem volt világos, hogy a szerb nemzet nyelvi, felekezeti vagy esetleg más kohéziós összetevő mentén kívánja magát megszervezni. Ekkor még egyértelműen a vallás állt a kohéziós elemek középpontjában, nyilvánvalóan az egyház hatására. Kezdetleges tervek léteztek, de világos

⁵² NOUZILLE 1996: 221.

⁵³ Č. ANTIĆ 2015: 141; PEROVIĆ–STRUGAR 1999: 90; VLAHOVIĆ 1979: 95; S. MARKOVIĆ 1872.

⁵⁴ KARADŽIĆ–STANISAVLJEVIĆ 1987.

⁵⁵ KARADŽIĆ–STANISAVLJEVIĆ 1987.

stratégia nem született még arról, hogy hol húzódnak a modern Szerbia határai. Márpedig A. D. Smith szerint a nemzetet az is megkülönbözteti az etnikai közösségtől, hogy míg az utóbbinak általános kötődése van egy területhez, addig az előbbi ennek ki is tudja jelölni a pontos határait. Más angolszász szerzők, így például Giddens is, amikor megpróbálják megragadni a különbséget a nemzetállam és a korábbi államalakulatok között, a pontos határok kijelölését tekintik az egyik definíciós elemnek az előbbi esetében.

A független nemzetállam létrehozásának nemzetközi feltételei sem voltak adottak a 19. század első évtizedeiben. A három konzervatív, multi-etnikumú, dinasztikus birodalom (Habsburg Birodalom, cári Orosz Birodalom, Oszmán Birodalom) szomszédsága jelentős politikai korlátot emelt bármilyen önállóságról szóló vágyalom útjába. A felkelés első időszakában ezért a felkelés vezetője, Karadžorđe a Habsburg uralkodó szuverenitása alá szerette volna helyezni a szerb területeket, nyilvánvalóan azért is, mert a Száván túl, a magyar Délvidéken, illetve a Duna mentén Szentendríg már éltek hittársak, és biztosítottak látszott a vallásgyakorlás szabadsága.⁵⁶

A nemzetközi környezet csak 1830-ra változott meg. A nyugati liberális nacionalizmus szárnybontásának hatására elfogadottá vált két új európai állam, Belgium és Görögország létrejötte. A kor realitásait mutatja viszont, hogy ez a két államalakulat még nem nyelvi-etnikai alapon, hanem szigorúan felekezeti vonalak mentén szerveződött. Az Egyesült Németalföldi Királyság katolikus flamandjai semmilyen közösséget nem akartak az államot domináló, velük azonos nyelvet beszélő, de református vallású hollandokkal, és inkább a királyság szintén katolikus (bár viszonylag szekularizált) és elégedetlen frankofón vallon népességével éreztek szolidaritást. A Peloponnészosz ortodox keresztény hellén lakói pedig a törökellenes harcok idején legyilkolták vagy elüldözték velük azonos nyelvet beszélő, de iszlám vallású szomszédjaikat, mert őket az oszmán hatalommal azonosították.⁵⁷ A nyelvi azonosság tehát egyik esetben sem jelentett kohéziós elemet.

Az első szerb felkelés (1804–1813) idején csak egy magát felekezeti alapon definiáló etnikai közösségről beszélhetünk, amely rendelkezett közös vallási kultúrával, szintén vallásos színezetű népi folklórral, ennek

⁵⁶ ČOROVIĆ 1937: 54–55.

⁵⁷ A görög függetlenségi harc első szakaszában a Peloponnészoszi-félsziget 40 ezer muszlim lakosából 15 ezret legyilkoltak a görög felkelők, a legelhíresebb vérengzés Tripoli város lakosságának lemészárlása volt 1821 októberében. JELAVICH 1996: L198.

részeként pedig a koszovói legendakörrel, amely vallási alapon szolidaritást teremtett az akkori Belgrádi pasalik keresztény lakói között. Az iszlám vallásúakat ez az etnikai közösségi tudat nem tekintette másnak, mint ellenségnek, függetlenül attól, hogy a pasalik területén születtek, és keresztény szomszédjaikkal azonos nyelvet beszéltek. A modern szerb nemzetet, amely számára már a nyelv is kohéziós elem volt, a függetlenségi harcok következtében megszületett autonóm szerb fejedelemség kezdte megteremteni az 1830-as évektől, felhasználva a Habsburg Birodalomból, különösen a dél-magyarországi szerb területekről beszivárgó nemzeti-nacionalista eszméket.

Talán a legcélszerűbb Gellnerhez visszatérni, és abból a megállapításából kiindulni, hogy „a nacionalizmus olykor már létező kultúrákat nemzetté változtat, máskor feltalál nemzeteket, igen gyakran megsemmisít kultúrákat”.⁵⁸ Esetünkben a nacionalizmus a létező szerb népi kultúra, illetve a középkori Nemanjidák állam- és szimbólumrendszere alapján modern nemzetet kreált. Ez A. D. Smith etnoszimbolista elméletét támasztja alá leginkább, amely arról szól, hogy a modern nemzet megteremtésének folyamata során felhasználták a „rendelkezésre álló” etnikai-kulturális előzményeket.

Fontos hangsúlyozni, hogy a modern szerb nemzetet új társadalmi-kulturális alapra kellett építeni. Az oszmán-török hódítás a 15. században megsemmisítette, illetve beolvasztotta a Nemanjidák középkori államának feudális arisztokráciáját. A korábbi katonai arisztokrácia elesett, elmeneült vagy áttért az iszlámra, így a vallási-etnikai kontinuitást az alávett földművesréteg (*rája*) jelentette három és fél évszázadon át. Ezt a réteget a középkori bizánci kultúra viszont soha nem hatotta át, mivel sem írni, sem olvasni nem tudott, így azt nem is tudta érdemben továbbvinni. Az új szerb társadalom kultúráját az oszmán határokon belül élő pravoszláv egyházi és a Habsburg Birodalomba menekült szerbség felvilágosult szekuláris értelmisége teremtette meg együtt a 19. században. Ez viszont nem jelentette a két csoport teljes szimbiózisát és konszenzusát minden kérdésben. A szekuláris értelmiség a nemzetépítés oltárán a nyelvcsere áldozatát sem tartotta soknak, a Szerb Pravoszláv Egyház vehemens ellenkezése ellenére sem. A korábbi írástudó réteg által a 19. század derekáig használt egyházi szlávot az addig csak Hercegovinában használt köznépi nyelvjárás váltotta fel az írásbeliségben. A nyelvcsérével a balkáni szláv

⁵⁸ GELLNER 2009: 6–7.

lakosságnak a Drina folyó és az Adriai-tenger között élő tömegeit is be lehetett emelni „a szerb nemzet” kereteibe. Ezzel tudtak a Boszniai vilájet pravoszláv vallású lakói elindulni a nemzeti öntudatra ébredés útján, és „boszniai szerbekké” válni.

MI KÖT ÖSSZE? NYELV VAGY VALLÁS?

A nemzet fogalmának államcentrikus megközelítése sokak számára mintaként szolgált. Ennek az adott országon belül nyelvi vagy etnikai különbségeknek helyet nem adó „francia modellnek” a következetes követője a Balkánon Görögország, amelynek állameszméje nem hajlandó tudomást venni a (bolgár ajkú) szlávok vagy az albánok (*çamët*) jelenlétéről a határain belül, hanem a nemzeti homogenitás elvéhez ragaszkodva igyekszik őket beolvasztani, nem is eredménytelenül.⁵⁹ Alapvetően a francia út lágyabb változatát követi Románia, amely az ország területén a román nemzet mellett a nemzeti kisebbségeket is elismeri, de szigorúan ragaszkodik az unitarista alkotmányos berendezkedéshez, az autonómia semmilyen formája felé nem nyitott.

Ennek az angolszász/frankofón eredetű álláspontnak az általános hatása annyira erős, hogy még a magyar alkotmányjogászok is úgy fogalmazznak, hogy „a nemzet politikai értelemben ma az állampolgárok közössége”. Ehhez persze hozzátesszik, hogy a „magyar nemzet esetében azonban a politikai és a kulturális nemzet fogalma nem esik egybe, hiszen az államhatárokon kívül élő, magyar állampolgársággal nem rendelkező magyarok a magyar nemzet részét képezik”.⁶⁰ Ennek a felosztásnak volt tulajdonképpen logikus jogi orvoslási lehetősége a kedvezményes honosítás bevezetése 2010-ben, amelynek igénybevételével a határon túl élő „kulturális nemzet” tagjai bizonyos mértékig a politikai nemzet aktív tagjaivá is válhattak, mivel részleges szavazati jogot kaptak Magyarország területén. A nemzeti és az állami határok eltérése, így a politikai nemzet és a kulturális nemzet elválása távolról sem magyar specifikum. Oroszok, szerbek és albánok szintén nagy számban élnek a nemzetállamukkal szomszédos országok területén, alkotmányjogilag az egyikhez, nyelvileg-kulturálisan inkább a másikhoz kötődve.

⁵⁹ A görögországi albánok témájában lásd: PÓKA 2016.

⁶⁰ TRÓCSÁNYI–SCHANDA 2014.

A német romantikusok által kidolgozott kulturális nemzetfogalom (kultúrnemzet – *die Kulturnation*) szerint az a nemzet tagja, aki a nemzet nyelvét beszéli, a nemzeti kultúrához tartozónak vallja magát. Ennek eredete – Hobsbawm brit történész szerint – Richard Böckh porosz statisztikus 1860-as évekből származó publikációjában lelhető fel, amelyben a szerző azt állította, hogy a nyelv az egyetlen adekvát mércéje a nemzetiséghez tartozásnak.⁶¹ Mások egészen Johann Gottfried von Herder (1744–1803) porosz tudós és filozófus munkásságáig utalnak vissza, aki már felhívta a figyelmet a nyelvi összetartozás kötőerejére az emberi közösségekben, és akire a kulturális nacionalizmus vagy a kultúrnemzet fogalmának szellemi atyjaként is hivatkoznak.⁶² Mint Hobsbawm is megjegyzi, ez a nyelv és identitás közötti kapcsolatra rámutató érvelés jól szolgálta a korabeli német nacionalizmus céljait, mivel a németek hagyományosan nem egy államban, hanem a kontinensen szétszórva éltek, és valóban ez volt a könnyen észrevehető kapocs közöttük.

A kis európai nemzetek számára is igen fontos a nyelvi identitás, a finn, a lett, a litván, a grúz és az örmény nemzet mind egy-egy különálló, specifikus nyelv köré csoportosult. Sok esetben a nyelvi identitáshoz a kis nemzetek akkor is ragaszkodnak, ha ez a kívülállóknak kicsit erőltetett, elég megnézni a szlovák, a bosnyák, a montenegrói és a macedón nyelv példáját. A szlovákok a csehekkkel, a bosnyákok a montenegróiakkal, illetve a szerbekkel és a horvátokkal, a macedónok pedig a bolgárokkal minden további nélkül tudnak kommunikálni saját nyelvükön, mégis ragaszkodnak ahhoz a politikai jelentőségű tézishoz, hogy nekik saját, külön nemzeti nyelvük van. Az albán nemzeti identitást, amelynek kifejlődésére az osztrák–német hatás jelentős volt, szintén Böckh axiómáját felhasználva, azaz a közös nyelv alapján alkották meg azok az értelmiségiek, akik az albán nacionalizmus teoretikusai voltak az elmúlt másfél évszázadban.

A közös nyelv jó alap, de mégsem elegendő ahhoz, hogy két ember egymást egyazon nemzet tagjaként fogadja el. A közös nyelv ellenére versengő nacionalizmusok alakulhattak ki dinasztikus érdekek (Hohenzollern–Habsburg/szerb Karađorđević/montenegrói Petrović), rivális világnézetek (az amerikai polgárháborús Észak–Dél) vagy vallási/felekezeti (katolikus–görögkeleti, iszlám–görögkeleti) választóvonalak mentén. A felekezeti alapon elkülönülő szerb és horvát nacionalizmus közötti versengés illusztrálására álljon itt egy idézet Nikola Pašić egykori szerb

⁶¹ HOBBSBAWM 1997: 32.

⁶² VAN BENTHEM VAN DEN BERGH 2018; SCHMIDT 1956; RING 2004.

miniszterelnöktől (1845–1926), a közös délszláv állam létrehozásának időszakából: „A szerbek és a horvátok közötti fő vita akörül forog, hogy kinek a vezetése alatt állnak össze a szerb és a horvát területek, és melyik tradíciójának hatása alatt megy végbe a szerb–horvát egyesülési folyamat.”⁶³

A szerb nemzeti identitás alakulását sem hagyta érintetlenül a nyelv mint kulturális összekötő tényező, de az végül a politikai asszimiláció eszközeként nagyrészt sikertelennek bizonyult. A 20. század azt mutatta, hogy a közös nyelv, illetve az erre épülő közös tömegkultúra nem tudta legyőzni az eltérő vallási/felekezeti törésvonalak mentén divergáló történelmi emlékezet állította akadályokat. Mindazonáltal a közös nyelv nyomán a délszláv kultúrában és identitásban átfedések jöttek létre. Bosznia-Hercegovina leghíresebb írója, a Nobel-díjas Ivo Andrić (1892–1975) például a közép-boszniai Travnikban született katolikus családba, de szerbnek vallotta magát. Meša Selimović (1910–1982), a jugoszláv időszak másik nagy hatású írója muszlim családba született Bosznia-Hercegovinában, de szintén szerbnek vallotta magát, a Szerb Akadémiának írt levelében munkásságát a szerb irodalom részének tekintette. Petar Petrović Njegoš (1813–1851) 19. századi montenegrói uralkodót, egyházfőt és költőt szintén a szerb irodalom legnagyobb alakjai között tartják számon, a *Hegyek koszorúja* (*Gorski vijenac*, 1847) című műve Szerbiában a mai napig meghatározó hatással bír a nemzeti identitásra és etikára.

A nyelv jelentőségét a modern nemzetek kialakulási folyamatában Benedict Anderson abban ragadta meg, hogy rámutatott a nyomtatott szövegek (regények, pamfletek, újságok) megteremtésében játszott szerepére. Először standardizált köznyelvet kellett kialakítani, hogy az azt elsajátítók között beindulhasson az írásbeli kommunikáció, ami a következő lépésben megteremtette azt a „nem közvetlen fizikai kontaktusokon alapuló közösséget” (*imagined community*), amelyből a modern nemzet, a nemzeti kultúra és a nemzet tagjainak identitása, egymás irányában érzett szolidaritása mind kinőtt.⁶⁴ Ami lényeges volt, hogy fokozatosan megszűnt a latin és más nagy nyelvek (ógörög, ószláv) kultúráközvetítő monopóliuma, elfogadottá vált a kis nyelveken való publikálás, ami lehetővé tette az egy nyelvű széles tömegek bevonását egyfajta intellektuális körforgásba. Európára vonatkoztatva mindenképpen állítható, hogy a nemzeti nyelv nyitja meg a tömeges hozzáférési lehetőséget ahhoz a

⁶³ STANKOVIĆ 1984: 21.

⁶⁴ ANDERSON 1983 (magyar nyelven: 2006).

kultúrához, amely a közös történelemszemléleten, mítoszokon keresztül kialakítja, illetve megerősíti a modern nemzet tagjai közötti szolidaritást.

Mint fentebb tárgyaltuk, a nemzeti kohézió elemeként értelmezett közös történelemszemléletnek nem kell objektívnek vagy kikezdetlen tudományos megalapozottságúnak lennie. A kollektív nemzeti történelmi tudat sok esetben olyan történelmi mítoszokon alapul, amelyek idővel nem állják ki a tudományos bizonyítás próbáját. A történelmi mítoszok az események szubjektív értelmezéseit tükrözik. A Balkánon egyes etnikai csoportok/nemzetek különböző szubjektív tudati szűrőkön keresztül kodifikálták az eseményeket, és így eltérő történelemszemléletet alakítottak ki, ami sokkal mélyebb kulturális szakadékokat hozott létre, mint a nyelvi különbségek. Ilyen szakadék keletkezett az iszlámra tért szlávok, albánok, illetve a keresztények (ortodoxok és katolikusok) között az oszmán uralom megítélésében. Ez a szakadék a nemzetépítési folyamat során áthidalható, mint a felekezeteket sikeresen összeolvasztó albán példa mutatja. Viszont akár mélyíthető is, mint azt a konfliktusokat feloldani képtelen délszláv nacionalizmusok kapcsán láthatjuk, akár a bolgár–pomák, akár a szerb–bosnyák ellentétet vesszük példának, de általános értelemben idesorolható a horvát–szerb történelemértelmezési vita is a második világháború és az 1990-es évek eseményeiről.

A szerb szekuláris nemzetértelmezés integratív, míg vallásos verziója markánsan kirekesztő jellegű. A két felfogás egyszerre van jelen a szerb nacionalizmus történetében, ami súlyos önellentmondásokkal terhelve meg a szerb nacionalista doktrínát az elmúlt évszázadban. A szerbek a mai napig egyszerre nevezik a bosnyákokat „iszlamiszt szerbeknek”, hiszen nyelvi-kulturális átfedés van, illetve tekintenek rájuk kirekesztően, vallásuk és vélt-valós történelmi bűneik miatt (áttérés az iszlámra, részvétel az oszmán hatalom elnyomó politikájában, együttműködés az usztasa rezsimmel). A kirekesztés téziséét a szerb ortodox keresztény nacionalizmus („Szent Száva-i nacionalizmus”) ideológiájának 20. századi apostola, Nikolaj Velimirović püspök (1880–1956) úgy fogalmazta meg egyik sokat idézett művében, hogy „amikor egy pravoszláv szerb a török rabság idején, akármilyen okból, felvette az iszlám hitet, megszűnt szerbnek lenni”.⁶⁵

A szerb nemzetfelfogás ellentmondásosságára mutat rá, hogy 1912. október 18-án, az első Balkán-háború kitörésekor Petar Karadordević szerb király nyilatkozatot adott ki, amelyben a pravoszláv szerbek mellett

⁶⁵ BAZIĆ 2009: 225.

a muszlim szlávok, illetve a keresztény és a muszlim albánok felé is baráti kezet nyújtott. „Ó-Szerbiában a hadseregem nemcsak keresztény szerbekkel fog találkozni, hanem muzulmán szerbekkel is, akik ugyanúgy kedvesek nekünk, és rajtuk kívül még keresztény és muzulmán albánokkal, akikkel a mi népünk immár tizenhárom évszázada osztozik örömben és bánatban.” Majd ez a frankofón kultúrában nevelkedett és egykoron a francia lovasság tisztjeként karriert csinált uralkodó hozzátette ezeket a francia forradalom eszméitől kölcsönzött kulcsszavakat: „Mi mindannyiunknak szabadságot, testvériséget és egyenlőséget hozunk el.”⁶⁶

A muszlim szlávokkal (bosnyákok) szembeni „békülékenyebb”, de egyben (nyelvi) asszimilációt követelő hangnemre a közelmúlt szerbiai politikájából is van példa. Boško Obradović, a modern szerbiai szélsőjobboldal (Dveri) vezéregyénisége 2017-ben a következőkkel vonta magára a figyelmet:

Közismert, hogy összeköt minket a közös nyelv, a származás, a kulturális örökség, az állam, amelyben élünk, illetve közös sorsunk. Ami a nyelvkérdést illeti, a nagy tekintélynek örvendő Vuk Stefanović Karadžićra hivatkozunk, aki úgy vélte, hogy a szerb nyelvet beszélők a szerbség mindhárom vallást követő tagjai: pravoszlávok, római katolikusok és muzulmánok. A bosnyák nyelv ebben a megközelítésben a szerb egyik regionális variánsa, és nem látom be, hogy muzulmán testvéreink miért ne beszélhetnének szerbül Szerbiában.⁶⁷

A fenti példák alapján láthatóvá válik a szerb nacionalizmus és nemzeti identitás egy nagy dilemmája a 20. században. Nem tudta eldönteni, hogy a közös nyelv vagy a közös vallás alapján akarja magát definiálni. Ennek az ellentmondásnak máig felbukkanó tünete, hogy a szerb nacionalista politika egyik képviselője (Boško Obradović) integrálni akarja a Szerbiában élő muszlim szlávokat a szerb nemzetbe, míg Milorad Dodik boszniai szerb vezető ellenségnek tekinti őket, és a boszniai muszlimok nacionalizmusától igyekszik megvédeni a Republika Srpskában/Bosznia-Hercegovinában élő szerbeket.

⁶⁶ FREUNDLICH 1913; angol nyelven: ELSIE 2002: 13; szerbül: KAZIMIROVIĆ 2013: 529.

⁶⁷ B. OBRADOVIĆ 2017.

ÁLLAM, NEMZETÁLLAM, SZUVERENITÁS

*Az állammal senki nem játszadózhat, annak érdekeit fel nem áldozhatja,
azokkal szembe nem szegülhet.*

– ALEKSANDAR VUČIĆ

Mint az előzőkben ezt leszögeztük, a magát nemzetnek tekintő közösség végső politikai célja, hogy adott területen létrehozza saját nemzetállamát. Arról is szóltunk, hogy az 1960-as és 1970-es évekre uralkodó tudományos irányzatot képviselő modernisták a nemzetet, a nacionalizmust és a nemzetállamot viszonylag új társadalmi jelenségnek, az ipari civilizáció eszmei és politikai termékének tekintették, amely a 19. és a 20. század során jött létre.

A modernista tézisekkel szemben felhozott perennalista érvek egyike szerint a premodern korszakban is lehet találni olyan államokat, amelyek homogén kultúra köré épültek, és védelmi funkciójuk ellátása során a lakosságot is mozgósították.¹ Ez az érvelés, amely azt igyekszik kétségbe vonni, hogy a nemzetek és a nemzetállamok a modern kor termékei, úgy tűnik, némi félreértésen alapul. A modernisták nem állították, hogy az állam teljesen új jelenség lenne, sem azt, hogy a különböző állami keretekben élő embercsoportoknak korábban ne lett volna homogén kultúrájuk.

Az államok természetesen korábban, az ipari forradalom és a felvilágosodás előtt is léteztek. Jellemzően a főhatalmat adott területen korlátlanul vagy domináns módon gyakorló uralkodó vagy kollektív vezetés adót szedett, területi igazgatási rendszert működtetett, illetve támadó vagy védekező háborúkat folytatott azt általa uralt erőforrások igénybevételével. Az ipari forradalom által vezérelt modernizációval az állam közigazgatási kapacitása megnőtt, funkciói kiszélesedtek, korábban nem látott mértékű infrastruktúrát épített és közösségszervező ereje is megsokszorozódott. Másrészt a felvilágosodás létrehozta az állam olyan absztrakt értelmezését,

¹ SMITH 1986: 11–12.

amely elválasztotta azt az uralkodó személyétől, sőt a kormányzattól és a kormányzottak tömegétől is.²

A nemzetállamok 19. századi felbukkanásakor a legnagyobb újdonságot az jelentette, hogy a hatalom monopóliumának a legitimitását most először az állam teljes lakosságának (nép) kollektív akarátára, egyetértésére vezették vissza. Az új típusú állam (legalább formálisan) jogegyenlőséget vezetett be az uralma alatt élő lakosság számára, amelynek tagjai az állampolgárai lettek. Az állam hivatalos kultúrájához lojális állampolgárok számára a jogegyenlőség ráadásul esélyegyenlőséget is hozott az érvényesülésben. Ha egy elzászi német franciának tekintette magát, ha egy vajdasági magyar vagy koszovói albán hajlandó volt a szerb/jugoszláv nemzetállami érdekek szolgálatába állni, akkor ezzel az érvényesülési lehetőségek is megnyílhattak előtte, legyen szó a vajdasági magyar Kertész Mihályról vagy a koszovói albán Rahman Morináról.³

Bár voltak a modern időszak előtt is példák olyan államokra (például az ókori zsidó állam vagy a kora középkori Örményország), amelyeknek a lakossága specifikus, másokétól különböző kultúra köré fonódott, de ez mindig *vallási kultúra* volt, amely bizonyos formális társadalmi hierarchiát szentesített.⁴ A modern európai nemzetállamok lakossága viszont jellemzően egy-egy szekuláris kultúra körül alakította ki horizontális szolidaritását. A nacionalizmus doktrínája szerint a nemzetállam azért természetes és legitim formája az államnak, mert az emberek kulturálisan homogén embertársaikkal tudnak erős, koherens politikai közösséget alkotni. Ez a homogén kultúra azonban lehet teljesen *vallássemleges* is. Szintén fontos különbség, hogy a modern nemzetállamokban a kulturális örökség megőrzése nem spontán tradícióátadáson alapul, mint a premodern államokban. A modern nemzetállam kodifikált értékeinek és hagyományainak átadását a közoktatás végzi, amelynek intézményét a 19. században hozták létre, korábban ilyen nem létezett.

² JAMES 1996: 40.

³ Kertész Mihály (1947–2022) Slobodan Milošević szerb, majd jugoszláv államfő bizalmas munkatársa volt az 1980-as és 1990-es években, karrierje során magas állami pozíciókat (belügyminiszter-helyettes, a Jugoszláv Vámigazgatóság vezetője) töltött be. Rahman Morina (1943–1990) koszovói albán rendőrtisztből lépett elő Belgrád érdekeit kiszolgáló politikussá a koszovói autonóm tartományban 1988–1989-ben.

⁴ A modern izraeli nacionalizmus elméleti/politikai híveinek értelmezésében az ókori zsidó állam már nemzetállam, vagy legalábbis a nemzetállam előképe volt. Az sem áll tőlük távol, hogy a nemzetállam koncepcióját a Bibliából vezessék le. Lásd ezt egy, a közelmúltban magyar nyelven is megjelent műben: HAZONY 2019: 24–25.

Az állampolgári jogegyenlőség új fogalma a korábbinál erősebb társadalmi szolidaritást teremtett, amelyet a közoktatási rendszer és a modernizáció által lehetővé tett forradalmi kommunikációs lehetőségek tovább erősítettek. Ezek a változások a katonai szférában is érzékeltették hatásukat. Egy állam fegyverforgatásra alkalmas férfilakosságának tömeges felfegyverzése nem az 1790-es évek forradalmi Franciaországában merült fel először a történelemben. Viszont korábban ritkán lehetett látni a néptömegeket olyan lelkesedéssel és önfeláldozással harcolni, mint a forradalmi köztársaság vagy Napóleon katonái tették.

A nacionalista eszmével motivált nemzeti tömeghadseregek ütközését a birodalmak által harcba küldött fegyveres erőkkel szemben jól demonstrálták Franciaország győzelmei Poroszország, Oroszország és a Habsburg Birodalom ellen az 1790-es években és a napóleoni háborúk alatt. Hasonlóképpen, a kortársak számára meglepetésszerű, bravúros győzelmeket aratott a szerb és a bolgár hadsereg az Oszmán Birodalom felett az első Balkán-háborúban (1912–1913). Egy magyar történész nem sokkal az események után a következőképpen írt az 1912-es Balkán-háborúról:

A balkáni háború mindjárt megindulásakor nagy meglepetésekkel szolgált. [...] A török hadsereg, mely egy emberöltővel előbb még a félelmetes orosz birodalomnak is kemény munkát adott, mindjárt az első összecsapásoknál megrokkant [...]. A demoralizált és szellemökben (sic!) megoszlott csapatok képtelenek voltak ellenállni a nacionalizmus delíriumában vonagló és kíméletet nem ismerő bosszúvágytól üzött keresztény hadaknak.

A háború kitörése és tragikus fordulata a törökbarát központi hatalmakat lepte meg legjobban. Bécsben és Berlinben egyaránt félreismerték az erőviszonyokat.⁵

A nemzeti ideológia katonákat és civileket egyaránt motiváló ereje, illetve az a belső politikai stabilitás, amelyet a közös politikai cél által egyesített társadalom léte biztosított, lehetővé tett olyan látványos bravúrokat, mint amilyen Szerbia hatékony védelmi hadműveletei voltak az Osztrák–Magyar Monarchia offenzívái ellen 1914–1915-ben. A Cer hegységben 1914. augusztus 16–20. között kivívott szerb győzelem, a Kolubara folyónál 1914 novemberének végén indított sikeres kontraoffenzíva, illetve

⁵ BALANYI 1920: 292–300.

a szerb hadsereg nagy veszteségekkel járó, de sikeres kimenekítése 1915 végén Albánia magashegységein keresztül a tengerpartra külön egy-egy katonai bravúrnak számított. A szerb kormányzat úgy tudott hatalmas emberi és anyagi áldozatokkal járó totális háborút folytatni, hogy politikája ellen semmilyen érdemi lakossági ellenállás nem bontakozott ki.

Az olyan szupranacionális integrációs kísérletek ellenére, mint az Európai Unió, a jelenlegi világrend még mindig alapvetően az úgynevezett *nemzetállamok* hálózatán és kapcsolatrendszerén alapul. Az átmenetileg sikeresnek látszó pánnacionalista kísérletek a 20. század végére látványos kudarcot vallottak. A 19. században még oly népszerű pánszlávizmus eszméje a cári Oroszországgal együtt eltűnt a történelem süllyesztőjében. A nukleáris szuperhatalommá vált és széles nemzetközi koalíciót kiépítő Szovjetunió 1991-ben váratlan gyorsasággal felbomlott. Jugoszlávia nemzeti vitáktól gyötört viharos története háborúk sorozatába torkollott az 1990-es években. Voltak olyan pánnacionalista próbálkozások, amelyek még ekkora időszakot sem tudtak kitölteni a történelem sodrában. Az elviekben nyelvi és vallási összetevőkkel is rendelkező pánarab identitás képtelennek bizonyult elrugaszkodni a politikai gyakorlatban: Szíria és Egyiptom uniója (1958–1961), az Egyesült Arab Köztársaság mindössze három évig állt fenn.

A nemzetközi kapcsolatok 20. századi gyakorlatában az államok játszották a meghatározó szerepet. A nemzetállamoknak ezt a domináns szerepét hangsúlyozza a nemzetközi kapcsolatok elméletében a realista iskola, amely szerint minden más esetleges szereplő (egyének, multinacionális cégek stb.) hatalmi eszközei jóval korlátozottabbak. Az államokat a „nemzeti”, azaz katonai és gazdasági érdekeiken alapuló „szent önzés” vezérli lépéseikben, a nemzetközi kapcsolatok anarchikus körforgásának ez a döntő mozgatóereje.

A jog is ezt a megközelítést látszik visszaigazolni. A második világháború végéig uralkodó tradicionális megközelítésben kizárólag az államok számítottak a nemzetközi jog alanyainak. Az ENSZ megalakulásával ez a hegemonia némileg csökkent, de az államok jogi primátusa sok tekintetben mégis fennmaradt. A hágai Nemzetközi Bíróság előtt például a mai napig kizárólag államok pereskedhetnek.

A nemzetközi jogrend a más országok által hivatalosan elismert független államokat formális értelemben egyenlőnek tekinti.⁶ Az államok

⁶ Az ENSZ Alapokmányának 2. cikkelye kimondja, hogy „a Szervezet valamennyi tag szuverén egyenlőségének elvén alapszik”. NAGY 1991: 437.

jogi egyenlőségének szabálya alapján minden országot megillet a szuverenitásnak (azaz az önálló jogalkotásnak), a belügyi külső beavatkozástól független vitelének, illetve területe sérthetlenségének a joga. Politikai tekintetben természetesen nem érvényesül az egyenlőség az államok között, mert a nagyhatalmak, méretüknél és erejükénél fogva, a nemzetközi kapcsolatok mindennapi gyakorlatában elsőbbséget érvényesítenek maguk számára. A NATO-ban az Amerikai Egyesült Államok akarata meghatározó, de az Európai Unió döntéshozatalában is ismert a francia–német tengely kiugró súlya. A 20. század első felében még annak is tanúi lehettünk, hogy a háborúkat lezáró békekonferenciákon kizárólag a nagyhatalmak képviselői hoztak döntéseket, olyanokat, amelyek mélyen kihatottak más szuverén országok sorsára, jövőjére.

Az Európa-centrikus elméleti megközelítésekben államokon kimondva kimondatlanul olyan nemzetállamokat értettek, amelyekhez államalkotó nemzet tartozik. Annak ellenére tartja magát ez a sztereotípa, hogy Európában is létezik arra példa, hogy nem kulturális-politikai értelemben egységes domináns nemzet irányítja az államot. Ilyen ország Belgium, Bosznia-Hercegovina és Svájc. Belgiumban két domináns kulturális nemzet (vallon, flamand) és egy kisebbség (német) működte egy, a jólétükhöz egyelőre még kiválthatatlannak tekintett szövetségi állami struktúrát. Bosznia-Hercegovinában három politikai nemzetet (szerb, horvát, bosnyák) láthatunk, amelyeknek tagjai egy anyanyelvet beszélnek, egy kulturális közegben élnek, de politikai vezetőik nyilvános torzsalkodása folyamatosan az instabilitás benyomását kelti az országról. Svájcban viszont a négy eltérő nyelvi-etnikai háttér ellenére erős politikai nemzet-tudat formálódott, ami lehetővé teszi a kantonok és a szövetségi állam pragmatikus kapcsolatát.

Ha Európán kívülre tekintünk, azt láthatjuk, hogy az afrikai kontinenst, illetve Indiát és Indonéziát leszámítva a világ országainak túlnyomó részét valóban egy-egy nyelvileg és kulturálisan egységes, azaz önálló identitással rendelkező domináns nemzet irányítja. Fontos rögzíteni, hogy az államok többségének lakossága nem alkot feltétlenül egy-egy kulturálisan homogén közösséget, és így azonos akaratú politikai közösséget sem. Az állampolgársággal rendelkező lakosok azonos politikai jogokkal rendelkeznek és részt vehetnek a politikai nemzet életében, de ez nem jelenti azt, hogy mindenki azonos feltételekkel és esélyekkel vesz részt a politikában. Adott állam etnikai kisebbségének el kell fogadnia a többségi nemzet „államalkotó identitásának” vezető szerepét. Alapvetően

elvárt, hogy az etnikai kisebbségek az államalkotó nemzet hegemóniáját tiszteletben tartásuk, igazodjanak annak politikai akaratához, és ne lépjenek fel agresszíven a békés asszimiláció jelenségével szemben.

Az angol-szász államcentrikus nemzetértelmezés, tehát az államok lakosságának egy-egy nemzettel való automatikus azonosítása, a közép- és kelet-európai viszonyokra vetítve pontatlannak tűnik. Ez nem meglepő, hiszen – mint ezt tárgyaltuk – itt eltérő, német eredetű nemzetértelmezési logika terjedt el. Lehet ugyan példát találni, hogy az adott állam lakosságának egésze egyben homogén kulturális-politikai közösség, azaz modern értelemben vett nemzet, mint például a magyar vagy a lengyel. Jellemzőbb azonban, hogy az állam lakosságának csak egy része alkot homogén kulturális-politikai közösséget, és mellette olyan etnikai kisebbségek élnek, amelyek nyelvileg-kulturálisan eltérnek, illetve nem osztják mindenben a többség politikai akarategységét. Ugyanennek a jelenségnek a fonákja, hogy léteznek olyan modern nemzetnek tekinthető kulturális-politikai közösségek, amelyeknek az adott állam határain túl is vannak tagjai, mint arra számos példát találunk Közép- és Kelet-Európában, illetve ezen belül a Balkánon (albán, szerb, horvát nemzet). A „határon túli nemzettestek” két ország politikai életének résztvevői, az egyikben mint állampolgárok, a másikban mint a politikai közösség támogatásra szoruló tagjai.

A nacionalizmus a nemzetállamok létét és természetes együttműködését tekinti a nemzetközi rend alapjának. A nemzetállamok önálló kormányzására épülő világrend ellentétét az *imperializmusban* látja, amely valamilyen ideológia felhasználásával nemzetek feletti kormányzást igyekszik kialakítani.⁷ A nemzetállamok létjogosultságának eszméje annyira erős hatású, hogy a birodalmak a 20. század során vagy felbomlottak, vagy nemzetállamként reprodukálták magukat, mint az Egyesült Királyság, Oroszország vagy Kína. Egyedül Japán államfője viseli a birodalmi vezetőknél fenntartott császári címet, de az alkotmány őt is eltiltja a kormányzati szerepvállalástól.⁸

A nemzetállam legitimitása, amely abban ölt testet, hogy szuverenitását és területi integritását a külső szereplők tiszteletben tartják, a mai napig rendkívül erős. A nemzetállam szuverenitása, azaz „korlátlan és osztatlan főhatalma” saját területén, illetve az idegen hatalmakkal szembeni függetlenséghez való joga a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békétől (1648) számítva nyert szélesebb elismerést. A vesztfáliai békét követő

⁷ HAZONY 2019: 10–11.

⁸ MALEŠEVIĆ 2021: 92–93.

három évszázadban a szuverenitásnak ez a külső védelmi burka egyre hangsúlyosabb elvi védelmet élvezett a nemzetközi jog részéről. A 20. század derekáig például nem volt szokás nyíltan bírálni egy másik ország igazságszolgáltatási gyakorlatát vagy az etnikai kisebbségekkel szembeni elnyomó, asszimilációs politikáját. (A vallási kisebbségekkel szembeni diszkrimináció és elnyomás azonban a 19. század derekától legitim témájukká vált a nemzetközi kapcsolatoknak. Az Oszmán Birodalomnak a keresztényekkel szembeni erőszak miatt sok kritikát kellett túrnie, míg a függetlenné vált balkáni országok esetében a zsidó közösségek emancipációja az elismerés feltétele volt az 1878-as berlini kongresszuson.)

Az állami szuverenitást azonban sohasem tekintették abszolútnak, még elméleti szinten sem. Már a fogalom definiálásával foglalkozó korai tudósok is úgy tekintették, hogy az államok szuverenitását gyakorló vezetők számára korlátot kell állítson a természetjog, az „isten törvények”, a magántulajdon szentsége és a nemzetközi jog.⁹ A természetjog vagy isteni jog fogalma nem jelentett mást, mint bizonyos általános erkölcsi normákat, amelyeket a civilizációk általában tiszteletben tartottak, és esetleg a nemzetközi jogban kodifikáltak is. Mint látni fogjuk, ilyen normának tekintették bizonyos esetekben az emberi élet és méltóság védelmét, így például nem fogadták el automatikusan az állam jogát arra, hogy tömegesen legyilkolja vagy elüldözze saját állampolgárait.

A nemzetállamok töretlen legitimitása ellenére primátusukat a 20. század második felétől több irányból kihívás érte a nemzetközi kapcsolatok gyakorlatában:¹⁰

- olyan multinacionális regionális hatalmak felemelkedése és domináns szerepbe kerülése pusztán demográfiai és gazdasági súlyukon keresztül, amelyek nem rendelkeztek egy hegemon államalkotó nemzettel (India, Nigéria, Indonézia);
- a hidegháborús szuperhatalmak jelentősen korlátozták szuverén kliensállamaik politikai mozgásterét informális diplomáciai nyomás alkalmazásával, és ennek továbbélésére a hidegháború utáni korszakban éppen az Egyesült Államok Koszovóban folytatott gyakorlata az egyik példa;

⁹ VALKI 1996: 49.

¹⁰ A felsorolás részben A. D. Smith 1986-ban kiadott munkájában található: SMITH 1986: 7–8 (kiegészítve a szerző által – ML).

- a nemzetközi szervezetek keretében elfogadott szuverenitáskorlátozás egyre elterjedtebbé vált a nemzeti jogalkotás (EU), az államközi gazdasági kapcsolatok (OECD, EU) vagy az emberi jogok (ENSZ, EBESZ, Európa Tanács) területén;
- a hatalmas költségvetésű, globális hálózattal rendelkező multinacionális vállalatok érdekérvényesítő erejének megnövekedése a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a kisállamokkal szemben;
- a sikertelen pánarab nacionalizmus helyén a 20. század utolsó évtizedétől vallási alapú iszlamista mozgalom bontakozott ki, amely a terror, a társadalmi destabilizáció és egy teokratikus forradalom eszközeivel leginkább a közel-keleti és észak-afrikai „nemzetállamok” biztonságára, illetve pusztára jelent veszélyt.

A fentiekben felsorolt tényezőktől némileg eltér egy másik irányból érkezett kihívás a 20. század utolsó harmadában. A „kisnemzeti” nacionalizmusok először Nyugat-Európában (skót, flamand, katalán, baszk, északír), majd Kelet-Európában (ukrán, szlovák, szlovén, horvát, bosnyák, szerb, albán, grúz, örmény stb.) ütötték fel fejüket. A nyugat-európaiakat sikerült lecsendesíteni, de az utóbbiak olyan erővel söpörtek végig a kontinens keleti felén az 1990-es években, hogy átfomálták a határokat, és destabilizációs energiájuk még a 21. század harmadik évtizedében is érződik. A nacionalizmus robbanásszerű újjáéledése nemcsak a szovjet birodalmat feszítette szét, hanem olyan államokat is, amelyek az első világháború után egy-egy új, életképes és perspektivikus nemzet létrehozásának céljával jöttek létre (Csehszlovákia, Jugoszlávia). Ezt követően újabb hullámokban szeparatista entitások sora jelent meg egyes utódállamokban: Bosznia-Hercegovina (Republika Srpska), Szerbia (Koszovó), Horvátország (Krajinai Szerb Köztársaság), Grúzia/Georgia (Abházia, Dél-Oszétia), Azerbajdzsán (Hegyi-Karabah), Moldova (Transznyisztria). Ebbe a sorba illeszkedik az Ukrajna területén 2014 után a kelet-ukrajnai orosz entitások létrejötte is. A fenti példák mindegyikére igaz, hogy a szeparatista mozgalmak egyike sem tudott talpon maradni külső támogatás nélkül, érkezhettek az akár a szomszédos anyaországból, akár egy nagyhatalomtól.

A hidegháborút követően a nemzetállamok kormányzási gyakorlata újabb kihívással szembesült, amely a Balkánon különösen az 1990-es években éreztette hatását. Az unipoláris világrendben a nyugati nagyhatalmak részéről a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt a beavatkozási hajlandóság más államok belügyeibe, és ehhez egy ideig meglehetősen

nagy nemzetközi mozgásterük is adódott. Különösen aktívan léptek fel a nyugati országok az Egyesült Államok vezetésével, ha valahol fegyveres konfliktus alakult ki. Szelektív alkalmazással ugyan, de teret nyert a nézet, hogy az állam nem fordulhat saját lakossága vagy annak egy része ellen, és nem törhet saját állampolgárainak erőszakos elpusztítására. Ennek első nemzetközi precedensét Irak esetében láttuk az 1990-es években, amikor az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország légtérzárlatot rendeltetett el és kényszerített ki az északi kurd és déli síita területek felett az ENSZ-en keresztül. A NATO masszív katonai beavatkozására került sor Bosznia-Hercegovinában a lázadó boszniai szerbek ellen, főleg 1995 kora őszen kicsúcsosodva az Operation Deliberate Force hadműveletben. A nyugati országok koalíciója olyan szélsőségesen nacionalista vezetésű paraállam hadserege ellen lépett fel katonailag, amely az ellenőrzése alatt álló területeken élő nem szerb lakosságot szisztematikusan üldözte, diszkriminálta és több esetben legyilkolta. Ennek az „etnikai tisztogatásként” elhíresült folyamatnak a tragikus csúcspontja 8000 boszniai muszlim férfi kivégzése volt a kelet-boszniai Srebrenica városában alig három nap leforgása alatt 1995 júliusában, amelyet később a nemzetközi igazságszolgáltatás hágai fórumai népirtásként definiáltak.¹¹ Fontos megemlíteni, hogy az iraki légtérzárlat és a boszniai légitámadások mögött legitimáló tényezőként ott állt az ENSZ Biztonsági Tanácsának jóváhagyása, ami jól tükrözte a hidegháború utáni évek nemzetközi együttműködését a multilaterális fórumokon.

Szerbia és Koszovó ügye adta a következő példát az 1990-es évek végén, amely az 1999-es katonai (NATO) beavatkozásban csúcspontot ki. Strobe Talbott, a Clinton-adminisztráció külügyminiszter-helyettese úgy emlékezett erre vissza, hogy

Milošević ellen hadba lépve a Nyugat megerősítette azt az elvet, amely a korábbi években már kezdett formát ölteni: az egyes államok szuverenitása nem abszolút; az a nemzeti kormányzat, amely szisztematikusan és tömegesen saját polgárai ellen fordul, elveszíti a jogát a kormányzásra, megdönthetővé válik, vagy hatósága felfüggesztetik az országnak abban részében, ahol ámokfutását végezte.¹²

¹¹ Megjegyzendő, hogy ennek a definíciónak a jogi alapjai szilárdak, de a kifejezés a mai napig súlyos politikai viszály tárgya Bosznia-Hercegovinában, csakúgy, mint az első világháborús örmény népirtás kérdése Törökországban.

¹² Strobe Talbott előszava. In NORRIS 2005.

Szerbia/Koszovó kapcsán a nemzetközi intervencionista politika egy lépéssel tovább ment, és immár az ENSZ BT formális felhatalmazása nélkül kezdett katonai hadműveletbe egy szuverén ország ellen.

A Kis-Jugoszlávia elleni 1999-es NATO-légicsapások nemzetközi jogi alapjai finoman szólva is rendkívül gyengék voltak. Valki László nemzetközi jogásztól kezdve sok mértékadó szakértő a koszovói konfliktus kapcsán kifejtette, a második világháború után létrehozott nemzetközi jogrend kategorikus és kogens tilalmat írt elő a fegyveres erőszak alkalmazására a nemzetközi kapcsolatokban. Ez alól csak két esetben ismert kivételt: (1) az önvédelem esete, amikor egy állam vagy egyes államok szövetsége az agresszorral szemben alkalmaz erőszakot; (2) az ENSZ Biztonsági Tanácsa határozatban felhatalmazást ad erre. Ez a nemzetközi jogrend semmilyen más kivételt nem ismer, senkit nem hatalmaz fel arra, hogy akár az emberi jogok érvényesítése érdekében, akár a demokrácia védelmében egy másik államban fegyveres erővel lépjen fel. Természetesen az angolszász világban többen a beavatkozás védelmére keltek, más jogi érveket felsorakoztatva és a humanitárius katasztrófa elhárításának szükségességével indokolva a lépést.¹³

Éppen a nemzetközi jogi alapok hiányában vált még a szokásosnál is fontosabbá, hogy a katonai beavatkozást politikai érvekkel, bizony sok esetben a történeti valóság némi meghajlításával támogassák meg. Nem kívánnám megkérdőjelezni azt, hogy az 1999-es beavatkozást humanitárius megfontolások is motiválták, és néhány politikus valóban csak egy újabb balkáni katasztrófának próbálta útját állni, mint azt például Madeleine Albright akkori amerikai külügyminiszter igyekszik érzékeltetni visszaemlékezéseiben.¹⁴ Fontos viszont azt leszögezni, hogy az intervenció szélesebb nemzetközi trendbe illeszkedik, és a nemzetállamok szuverenitását korlátozó nagyhatalmi beavatkozás fentiekben vázolt politikájának (*coercive diplomacy*) megideologizálása néha kimondottan radikális formákat ölt. Példaként szolgáljon Nicholas Burns, az Egyesült Államok korábbi vezető diplomatájának, a State Department egykori helyettes államtitkárának egy 2016-ban megjelent írása, amelyben a szerb hadsereget „agresszióval” vádolta Koszovóban, azaz saját országának határain belül, illetve azt állította, hogy a NATO beavatkozása megakadályozta Milošević elnököt, hogy „meghódítsa” (*conquer*) Koszovót.¹⁵

¹³ Valki László nemzetközi jogász véleményét lásd: JUHÁSZ et al. 2000: 253–256. Ellenvélemény az angolszász szakirodalomból: GREENWOOD 2000.

¹⁴ ALBRIGHT 2004.

¹⁵ Nicholas Burns előszava. In PHILLIPS 2012.

A harcedzett diplomata fenti kifejezéseivel súlyos korlátokat állít az államok szuverenitása elé. Az agresszió és a hódítás kifejezés nem kevesebbet sugall, mint hogy az államok nem alkalmazhatják fegyveres erőiket tetszésük szerint saját határaikon belül sem. Ez ebben a formában jogi nonszensz, mivel az állam nem tud saját területe ellen „agressziót” elkövetni, viszont kétségtelenül tükrözta az amerikai kormányzatok egyre intervencionistább politikájának nemzetközi jogi kereteket feszegető ideológiáját. A szerb agresszió szó használata 1999-ben történelemhamisítási kísérlettel határos, függetlenül attól, hogy valaki elítéli Milošević korabeli politikáját, vagy netalán egyetért vele, mivel Koszovó formálisan Szerbia része volt 1913 óta, és ezen a tényen a jugoszláv alkotmányreformok által nyújtott koszovói autonómia sem változtatott.

A Balkán-régió nemzetállamainak történelmi gyökereit vizsgálva azt kell látnunk, hogy a vallási kultúrák köré formálódó premodern államalakulatokat az oszmán hódítás felőrölte, és elsöpörte a 15. század derekára.¹⁶ Európának ezen a felén a modern nemzetállami struktúra kialakulásának első nagy hulláma Szerbia, Románia és Montenegró függetlenségének 1878-as nemzetközi elismerése volt. A második hullámot az 1912–1913-as Balkán-háborúk hozták, amelyek lezárták az oszmán hatalom időszakát Európában, illetve amelyek nyomán létrejött Albánia, a határok pedig jelentősen átalakultak a régiós országok egy részének (Szerbia, Montenegró, Görögország) nemzeti ambíciói szerint. Ezzel a második hullámmal sem szűnt meg viszont Palotás Emil fordulatával élve a „nemzet és állam dichotómiája”, amely végigkísérte a 19. századi balkáni fejleményeket.¹⁷ Másként fogalmazva az 1913-ban kialakult állami keretek továbbra sem fedték le az etnikai-nemzeti határokat, ezért nem tudtak érdemben hozzájárulni a nacionalista ambíciók által már évtizedek óta ingataggá tett régió stabilizálásához. Egy másik magyar történész ezt úgy fogalmazta meg, hogy „egyetemes történeti szempontból tehát a Balkán-háború nem érte el célját. A Balkán-problémát továbbra is megoldatlanul hagyta.”¹⁸

Ennek a sikertelenségnek az egyik oka az volt, hogy a nemzetté válás folyamata a régióban ekkor még nem ért véget. Az Égei-tengertől a Šar-hegységig húzódó vidéken élő szláv és albán ajkú keresztények ugyan-

¹⁶ Megjegyeznénk, hogy a vallási elv mellett egy másik fontos középkori állam- és birodalom-szervező elv volt a dinasztikus jog érvényesítése. Ennek részletezésétől viszont itt és most eltekintünk, mert jelen témánk kontextusában kevésbé fontos.

¹⁷ PALOTÁS 1999: 5.

¹⁸ BALANYI 1920: 294.

úgy az új nemzeti identitás megszilárdulási folyamatának az elején jártak, mint az iszlám követői. A másik ok viszont az volt, hogy a Balkánon a 20. század elejére domináns pozícióba kerülő, dinasztikus vezetés alatt álló nemzetállamok nem etnikailag kompakt nemzetállamokban, hanem a történelmi mítoszokban maguk elé festett birodalmi álmokban gondolkodtak.

A német uralkodó által vezetett Görögország mérsékelt, realista nemzeti programja, amely az Olümposz hegységnél húzta volna meg a nemzetállami határt, rövid életűnek bizonyult. Helyét a *Megali Idea*, azaz a Bizánci Birodalom (395–1453) helyreállításának „nagy eszméje” vette át, amely már nem Athént, hanem egyenesen Konstantinápolyt szemelte ki fővárosnak.¹⁹ A görög monarchiát ezek a tervek nemcsak Törökországgal, hanem a formálódó szerb és albán nacionalista tervekkel is szembeállították. Athén legnyilvánvalóbb ütközési pontja azonban Bulgáriával volt Szaloniki, illetve az Égei-Macedónia régió jövőjét illetően.

Bulgária trónján ekkor egy bécsi milióból érkezett uralkodó, Ferdinánd ült, aki a bolgár állam expanziójában saját dinasztikus tervei kiteljesítésének lehetőségét látta. A bolgár nacionalisták szeme előtt a kora középkori Bolgár Birodalom (9–11. század) lebegett, amelynek egykori határai a mai Szerbiáig és Albániáig nyúltak. Ferdinánd álma az volt, hogy Konstantinápolyt is elfoglalja seregével, és az Hagia Sophia bizánci bazilika falai között császárrá koronáztatja magát. A területi ambíciók a mai Észak-Macedónia és Koszovó területét is érintették, ami már a 19. század második felében súlyosan megterhelte a szerb–bolgár kapcsolatokat.

Az 1878-ban formálisan is függetlenné vált Szerbia, Bulgáriától és Görögországtól eltérően, saját uralkodódinasztiával rendelkezett. Pontosabban kettővel is: az Obrenovicók és Karadordevicék egymást váltogatták a pillanatnyi erőviszonyok függvényében. A nemzeti program kidolgozásának idején Aleksandar Karadordević (1842–1858) volt az uralkodó. A nemzetegyesítési ideológiával leplezett „újszerb imperializmus programja”²⁰ Dusán cár 14. századi, tiszavirág-életű birodalmának helyreállítása mellett tört lándzsát.

Mindhárom nemzetállam tehát egy-egy középkori, expanzív terület-szerző politikát folytató, így szükségszerűen multietnikumúvá váló, az ortodox keresztény vallást ideológiai támasznak használó birodalmat állított magának mintaképül. Ezeknek a politikai álmoknak a kergetése mindhárom esetben súlyos nemzeti tragédiához vezetett.

¹⁹ BALOGH Á. 2017: 46–47.

²⁰ Balanyi György által használt kifejezés (BALANYI 1920: 182).

Bulgária a 20. század első felében három háborúban is katonai vereséget szenvedett: Vardar- és Égei-Macedónia megszerzésére irányuló kísérletei 1913-ban, 1918-ban, majd 1944-ben is kudarcot vallottak. A háborúk során hozott emberi és anyagi áldozatok haszталannak bizonyultak, és csak újabb területvesztésekhez, belpolitikai krízisekhez, nemzeti meghasonláshoz vezettek. Görögország ugyan megvalósította területi terjeszkedési elképzeléseinek egy részét 1878 és 1913 között, de az első világháború utáni kalandja Törökország anatóliai részei ellen az ottani görög lakosság történelmi katasztrófáját idézte elő.

Szerbia saját politikai ambícióit a Balkán-háborúkban (1912–1913) és az első világháború lezárásakor (1918) látványos sikerre vitte. A délszláv népek egyesítése a szerb Karadorđević-dinasztia koronája alatt zajlott le, Szerbia tengeri kijáráshoz jutott és a szerbnek tekintett etnikai tömb közel 100%-ban egy határ mögé került. Ez a multietnikus minibirodalom azonban 1941 áprilisában kristálypohárként tört darabjaira a Wehrmacht offenzívája nyomán. Az 1945-ben létrehozott új Jugoszláviában pedig már intézményes garanciák voltak a szerb dominancia kordában tartására, ami súlyos frusztráció okozója lett a következő évtizedekben.

Vizsgálódásunk a következőkben három eltérő történeti pillanatban született balkáni nemzetállamot érint: Szerbiát, Albániát és Koszovót. A modern szerb nemzetállam függetlensége 1878-ban vált teljessé, amikor a berlini kongresszuson az akkori nagyhatalmak azt formálisan elismerték. Albániát 1912-ben hozták létre sietve osztrák–magyar bábáskodással, majd a korabeli európai nagyhatalmak (Ausztria–Magyarország, Brit Birodalom, Franciaország, Németország, Olaszország, Orosz Birodalom) az 1913-as londoni nagykövetségi konferencián szentesítették létezését és jelölték ki határait. A Koszovói Köztársaság függetlenségét 2008-ban kiáltották ki egyoldalúan az Egyesült Államok és az Európai Unió diplomáciájával folytatott előzetes egyeztetések nyomán. Az országot a függetlenségi nyilatkozatot követő mintegy másfél évtizedben is csak a nemzetközi közösség egyik fele ismerte el, ami korlátokat állított nemzetközi mozgásterére és konszolidációjára.

Az 1878-as függetlenséget megelőző hat évtizedben az Oszmán Birodalmon belüli szerb lakta területek központi része (*Belgrádi pasalik*) három különböző szultáni rendeletben szabályozott autonómiával rendelkezett. A hatalmat két egymással rivalizáló uralkodói dinasztia vezetése alatt az agrárexportból meggazdagodott helyi elit gyakorolta. A szerb nemzetállam jelentős középkori hagyományokra tudott támaszkodni:

a raškai fejedelemség, a Nemanjida-dinasztia keresztény monarchiája a 13–14. században, majd a dusáni birodalom utódállamai jelentős részben szláv etnikumúak voltak. A modernizáció korában létrejött szerb nemzetállam története azonban viharosan instabilra sikeredett, ami főleg annak fényében paradox, hogy egyébként a régió leghatékonyabb katonai hatalmává vált.

Mint említettük, Szerbia expanzív törekvéseinek eredményeképpen 1918-ban egy multietnikumú minibirodalom domináns elemévé vált. Ennek a jugoszláv államnak a kereteiben viszont sorozatos társadalmi-politikai megrázkódtatásokon ment keresztül a következő 90 évben. Aleksandar Karađorđević jugoszláv uralkodó 1929-ben felfüggesztette a parlamenti demokráciát, és királyi diktatúrát vezetett be, mivel képtelenségnek bizonyult a szerb–horvát konfliktus kezelése parlamenti keretek között. (A szerb és a horvát nemzeti érdekek területi elhatárolására később az 1939-es Cvetković–Maček-egyezményben, majd a második világháború végén a horvát tagköztársaság létrehozásával került sor.) Az angolszász és a német birodalmi érdekek közötti hintapolitikáját és egy katonai puccsot követően Jugoszláviát 1941-ben megszállták, és felosztották a tengelyhatalmak, amivel véres polgárháború vette kezdetét az ország területén a horvát usztasák, a királypárti csetnikek, a kommunista partizánok, a ballista albán nacionalisták és még sok más kisebb szereplő részvételével. Az 1945-ös kommunista hatalomátvétel megfosztotta trónjától a szerb uralkodódinasztiát és megtizedelte a szerb nacionalista érzelmű politikai-értelmiségi elitet. Jugoszlávia 1991-es felbomlása etnikai háborúk sorozatát hozta magával, amelyekben Szerbia és a határán kívül rekedt szerbek központi szerepet játszottak. Az elvesztett horvátországi és koszovói háború, illetve az ország gazdasági leépülése 2000-ben a Milošević-rezsim bukásához vezetett, a kaotikus közbiztonság és a lakosság elszegényedése pedig még évekig kísértett. Végül 2006-ban Szerbia saját akarata ellenére nyerte vissza önálló állami létét, mivel végig ellenezte Montenegró függetlenségi népszavazását és az 1991 után létrejött mini-államszövetség felbontását. Ennek a megrázkódtatássorozatnak egyfajta zárszakaként tekinthetünk Koszovó függetlenségi nyilatkozatára 2008. február 17-én.

Az 1912-ben létrejött albán nemzetállam – annak ellenére, hogy mindkét világháború alatt idegen hatalmak szállták meg területét – sokkal stabilabb képet mutatott. Míg Szerbia területe feloldódott a királyi Jugoszláviában, addig Albánia hivatalosan „csak” perszónálunióra lépett Olaszországgal 1939–1943 között, állami folytonossága nem szűnt meg. Titóék konkrét

tervei és próbálkozásai ellenére a szocialista Jugoszlávia sem tudta Balkán-föderációba olvasztani albán szomszédját 1945 után. Albánia sem mondott le az albán nemzet egyesítéséről, noha nyílt expanzív politikát katonai eszközökkel nem folytatott, mert ehhez nem volt megfelelő ereje. Határait azonban az elmúlt 110 évben összességében sikerült megvédenie a szerb, a görög és az olasz annexiók kísérletekkel szemben.

A függetlenség kivívása és a határok megteremtése/megvédeése mellett a nemzetállamoknak további fontos funkciójuk volt a modern nemzet megteremtése. Amikor egy állam valamelyik soknemzetiségű birodalomból kiszakadva jött létre a 19. vagy a 20. században, bár nemzetállamnak titulálhatta magát az etnikai közösség demográfiai-politikai hegemóniája okán, de nem feltétlenül rendelkezett még modern nemzettel a határain belül. A modern nemzetet ugyanis az új államnak magának kellett létrehoznia a közoktatás, a tudomány és a politika eszközeivel. A nemzetépítés korai fázisaként ki kellett építenie az államon belüli kommunikációs-közlekedési infrastruktúrát, a postaszolgáltatástól a vasút- és úthálózaton át az iskola-rendszerig. Ezzel párhuzamosan meg kellett teremtenie a nemzetállam gazdasági kereteit, a formális jogegyenlőség talaján.

A törzsi-vallási keretektől csak későn kimozduló albán társadalom „vertikális integrációjához” erős nemzeti kormányzatra volt szükség, amelyet leghatékonyabb formában Enver Hoxha kommunista rendszere biztosított. Minden kezdeti antinacionalista retorika ellenére az 1945 utáni szocialista Albánia modern értelemben vett nemzetállamként funkcionált. Albánia 1945 utáni időszaka kiváló példája annak a jelenségnek, amikor a nemzetállam a költséges oktatási infrastruktúra kiépítésén és működtetésén keresztül kikovácsol egy modern nemzetet.

A független szerb nemzetállam létrejötte történetileg a görög, a román és a bolgár példával esett egybe, az 1830-as évektől a 19. század végéig. Ez egy szélesebb európai történelmi folyamat része volt, elég arra gondolni, hogy ebben az időszakban született meg az egységes Németország és Olaszország is. Albánia megszületésével időbeli párhuzamba Írország és Finnország állítható. Koszovó megszületésének történelmi generációtársa Szlovénia, Szlovákia és Észak-Macedónia. Mindannyian a hidegháború utáni időszak termékei, és egyiknek sem volt olyan masszív középkori állami előképe, amelyet a nemzeti történelmi narratíva során felhasználhatott volna. Ilyen volt többek között Szlovákia, amely a korai középkorhoz próbált visszanyúlni, vagy Észak-Macedónia és Koszovó, amelyek ókori gyökerekhez fordultak segítségül, hogy történelmi kontinuitásukat bizonyítsák.

A koszovói albánság a modernizáció és a nemzetté válás első szakaszát a jugoszláv állam (1918–1991) keretein belül élte meg, leszámítva két rövid történelmi intermezzót 1916–1918, illetve 1941–1944 között.²¹ Évtizedeken keresztül úgy tűnt, hogy a koszovói albánság egy délszláv nemzetállam félig-meddig integrálódott, de kulturálisan mégis „testidegen” zárványa lesz, nagyjából, mint a baszkok Spanyolországban, vagy az erdélyi magyarság Romániában. Aztán kiderült, hogy a jugoszláv nemzet létrehozására irányuló kísérlet történelmi zsákutca, Jugoszlávia szétesése pedig egy sor nemzetnek és nemzettestnek adott új lehetőséget, köztük a koszovói albánoknak is, hogy újradefiniálják jövőjüket.

A koszovói „nemzetállam” két évtizedes vajúdas (1989–2008) után Jugoszlávia romjain jött létre. A 10 ezer négyzetkilométeres kisállam megszületése a hidegháború utáni geopolitikai viszonyok következménye. Az amerikai mozgástér az egypólusú világrendben annyira megnőtt, hogy akaratát sokáig végletesen és szeszélyesen érvényesíthette. Demonstrálhatta, hogy „az emberi jogok védelmében” az államok területi integritása háttérbe szorulhat, a katonai erő használatát korlátozó nemzetközi jogi normák megkerülhetők, az ő védelmeinek az érdekei előrébb sorolódnak Moszkva klienseinél, és mindehhez az Európai Unió asszisztálását is el tudja érni.

Az Egyesült Államok és az Európai Unió egy részének támogatásával elindult koszovói államépítési folyamat azonban a 2020-as években még nem tekinthető lezártnak. Az pedig még végképp megválaszolhatatlan kérdés, hogy vajon a koszovói állam idővel kialakítja-e saját nemzetét, legalábbis abban a formában, mint Belgium és Svájc, vagy pedig a koszovói albánság beolvad az egységes albán nemzetbe adott történelmi pillanatban. Az előbbi esetben a nyugati nagyhatalmi elvárások érvényesülnének, amelyek szerint minden ország lakosságából egy-egy önálló nemzet faragható, a második esetben pedig a klasszikus „keleti nacionalizmus”²² vastörvénye lépne érvénybe, amely szerint a közös nyelv és kultúra alapján összetartozóknak egy politikai határon belülré kell kerülniük.

²¹ MÁRKUSZ 2022: 269–282, 310–325.

²² A Hans Kohn amerikai filozófus által megfogalmazott nyugati és keleti nacionalizmus dichotómiáját alapul véve.

A NACIONALIZMUS DOKTRÍNÁJA

IDEOLÓGIAI MUTÁCIÓK

A nemzetállamok autonómiája és legitimációja a nacionalizmus egyetemesen elfogadott eszméjén nyugszik. A nacionalizmus azonban nem olyan univerzális jelenség, amely a világ különböző pontjain organikusan, autonóm módon fejlődött ki. Ez az ideológia egyértelműen az európai szellemi folyamatok terméke, amely később a gyarmatosításon keresztül terjedt szét a világban.

„A nacionalizmus a 19. század elején Európában feltalált (*invented*) doktrína.”¹ Így szól a jelenséget a második világháború után tanulmányozó Elie Kedourie definíciójának első mondata. Ez a nacionalizmus genezisének helyét és idejét rögzítő kijelentés talán a legszerényebb vitát kiváltó megállapítás a témában. A nacionalizmusról szóló kutatások áttekintésének szentelt 1998-as művében A. D. Smith úgy próbálja összefoglalni a társadalomtudományi konszenzust, hogy „a nacionalizmus modern mozgalom és ideológia, amely a 18. század második felében tűnt fel Nyugat-Európában és Amerikában”.² Vannak, akik hajlanak arra, hogy egészen a 15–16. századi Angliáig (anglikán reformáció) és Franciaországig visszavezessék a nacionalizmus gyökereit, de ez még nem tekinthető széles körben elfogadott nézetnek.³

A politikai nacionalizmus születése a felvilágosodás eszméihez, a nagy francia forradalomhoz és a klasszikus liberalizmushoz kötődik. A 19. században virágzó liberális nacionalizmus teremtette meg a modern képviseleti demokráciát és jogegyenlőséget, amelyek nemzeti keretekben tudtak leginkább megvalósulni. Ekkor bontakozott ki az, amit Hans Kohn

¹ „Nationalism is a doctrine invented in Europe at the beginning of the nineteenth century.” KEDOURIE 1960: 1. A szerző nézeteinek összefoglalását lásd: KEDOURIE 1994.

² SMITH 1998: 1.

³ ARMSTRONG 1995: 35, 37; SMITH 1998: 170–172; GREENFIELD 1992; HAZONY 2019: 31–33, 41.

egy később felállított tipológiájában „nyugati nacionalizmusként” írt le. Ez volt a felemelkedő polgári középosztály politikai krédója, amelyet a racionalizmus és a pluralizmus iránti optimista igény jellemezett.⁴

A liberalizmus, a szocializmus és a konzervativizmus mellett a nacionalizmus vált korunk negyedik „uralkodó eszméjévé”. A nacionalizmus ugyanakkor távolról sem rendelkezik tudományos alapokon kimunkált filozófiával, ami miatt vizsgálatát és pontos meghatározását is sok bizonytalanság övezte. Mind a mai napig megmaradt politikai doktrínának és a másik három eszmerendszerrel kölcsönhatásban, az azokkal történt érintkezésből létrejött különböző *mutációk* formájában fejtette ki hatását.

A nacionalizmus mutációi olyannyira eltérők, hogy a téma egyes közelmúltbeli kutatói (A. D. Smith, John A. Hall) szerint nem is lehet egységes definíciót alkotni azokra, sokkal célszerűbb „nacionalizmusokról” beszélni, semmint az egységes, koherens eszme illúzióját fenntartani.⁵ A korai verzió, amely a liberalizmussal alkotott elegyet, idealista, felszabadító és társadalmi egyenlőséget hirdető jelszavakkal állt elő. Később a (német) romantika hatása alá került, majd ebbe a politikai romantikával átítatott verzióba keresztény-konzervatív eszmék szivárogtak be Közép- és Kelet-Európában. Ez a 19–20. század fordulóján megszületett antiliberalis, antikapitalista elemekkel átítatott népies-keresztény nacionalizmus a két világháború között dominánssá vált a régióban.⁶ Az 1990-es évektől napjainkig a nacionalizmus antiliberalis, vallási identitással megtámogatott értelmezésének a megújulását láthatjuk Közép-Európában, Kelet-Európában és a Balkánon.

A nacionalizmus a 20. század során beszivárgott a baloldali eszmékbe is. A nyugati szakirodalomban felbukkan a „marxista nacionalizmus” terminológia, amellyel elsősorban az antikolonialista mozgalmak ideológiáját jellemzik.⁷ Történetileg azonban felidézhetjük, hogy a radikális kommunista eszmét megvalósító Szovjetunió korai ideológiai vitáiban is az antinacionalistákkal (például Buharin) szemben először a „kis nacionalizmusokat” (kaukázusi, közép-ázsiai) tolerálók, majd az oroszosítási törekvések hívei kerekedtek felül. Az antinacionalista retorika ellenére a valóságban „a szocialista szovjet föderáció a hajdani forradalmi várakozásokkal ellentétben nem a nemzeti különbségek elhalványulásához vezetett,

⁴ SMITH 1971: 196; KOHN 1944.

⁵ HALL 1995.

⁶ PETRÁS 2006: 17–71.

⁷ WIMMER 2019: 27.

hanem az etnicitás erősödéséhez és a nemzeti konszolidációhoz”, leglátványosabban a szovjet Közép-Ázsiában, Belaruszban és Azerbajdzsánban.⁸

A jugoszláv kommunista mozgalom sem tudta magát kivonni a nacionalizmus hatása alól. A jugoszláv kommunisták egykor markánsan antinacionalista platformról indultak, bár mint később kiderült, inkább csak taktikai megfontolásokból. Retorikájukban szakítani próbáltak a szerb polgári elit ideológiájával, és élesen bírálták a „nagyserb imperalizmust”, Jugoszláviát pedig imperialista kreatúrának tekintették. 1928-ban megtartott negyedik kongresszusukon még hitet tettek „az elnyomott és széttöredezett albán nép független és egyesült Albániáért folytatott általános küzdelmének” megsegítése mellett. A balkáni nemzetek rivalizáló nacionalizmusának kioltására 1943–1947 között felmerült a balkáni föderáció ötlete is Jugoszlávia és Bulgária, illetve Jugoszlávia és Albánia között. A forradalmian új antinacionalista kezdeményezések azonban idővel lecsendesedtek. Az albán önrendelkezés támogatása 1943-tól ugyanúgy háttérbe szorult, ahogy a balkáni föderáció létrehozása is az 1940-es évek végére. Ez utóbbinak a háttérben egyrészt a nagyhatalmak ellenkezése állt, de az albán és a bolgár tömegek határon belülről emelésétől való elállás mögött volt egy másik megfontolás is: a kommunista vezetők gondolkozásában és mentalitásában egyre inkább eluralkodott a nemzeti és nemzetállami logika.

A jugoszláv partizánmozgalom tömegmozgalommá válása a második világháború alatt egyben a rivális nacionalizmusok beszivárgását is magával hozta. Bár a sovinszta nacionalizmusok képviselőivel (usztasák, csetnikiek, nedicsisták, ljoticisták, ballisták stb.) drasztikusan leszámoltak a partizánok, a saját soraikon belül jelentkező nacionalista nyomásnak néha utat engedtek. Különösen érvényes volt ez Koszovó hovartozásának kérdéseire, amelyet illetően az albánok önrendelkezésének támogatását visszavonva, a szerb nemzeti érzelmeket tiszteletben tartva 1945-ben a tartomány Jugoszlávián belül tartása mellett döntöttek, habár a korábbinál decentralizáltabb formában.

A jugoszláv szocialista föderáció néhány évtizeden belül kitermelte a tagköztársasági nacionalizmusokat és azok elitjeit, ami végül az egész délszláv pánnacionalista történelmi kísérlet bukásához vezetett. A Jugoszlávia szétesésének okait kutatók egy része a tagállamok feléledő nacionalizmusának centrifugális erejében találta meg a legfőbb feszítő tényezőt, és itt a

⁸ JUHÁSZ 2014: különösen 61–62, 77–78.

szlovén, illetve a horvát kommunista vezetés részfelelősségére is gondoltak.⁹ A másik magyarázat a belgrádi politikai központ túlhatalmának kiépítési kísérletét okolta inkább. Ez Slobodan Milošević szerbiai politikus nevéhez fűződik, aki a Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ) szerbiai szárnyának vezetését megkaparintva azon keresztül igyekezett egyenként ellenőrzése alá vonni a szövetségi egységeket (Montenegró, Koszovó, Vajdaság), mindezt egyre leplezetlenebbül a szerb nacionalizmus zászlója alatt.¹⁰ Milošević 1989-ben, amikor híres rigómezei beszédét elmondta, hivatalosan még a JKSZ vezető politikusa volt, de már mindenki a szerb nacionalizmus apostolaként tekintett rá.

A jelenkori nemzetállamok közös eszmerendszere nem a társadalmi szolidaritás, a vallási konzervativizmus vagy a gazdasági liberalizmus, hanem a nacionalizmus. Ez a szekuláris eszme vált mára az országok meghatározó ideológiájává, függetlenül attól, hogy milyen politikai színezetű kormányuk van. A francia abszolutista állam *raison d'état* fogalma átalakult: az államérdek a nemzetérdekkel azonosult. Minden kormányzat azt igyekszik sulykolni kommunikációjában, hogy az általa fontosnak tartott célok nemzetérdekeket szolgálnak. A Balkánon vannak olyan politikusok, akiknek nyilvános retorikáját és közéleti tevékenységét nem is lehet más eszmerendszer mentén értelmezni, mint a nacionalizmus. Ramush Haradinaj koszovói miniszterelnök (2017–2020) vagy Aleksandar Vučić szerb államfő (2017–) soha nem tartotta szükségesnek, hogy bármilyen világnézet mellett elkötelezze magát. Számukra csakis a nemzeti függetlenség és szuverenitás ügye, illetve a nemzetállam haladását szolgáló aktuális kérdések jelentették a politika értelmét.

A NACIONALIZMUS MINT POLITIKAI DOKTRÍNA

A modernista Ernest Gellner szerint a nacionalizmus olyan politikai alapelvek, amely a politikai és a nemzeti egység tökéletes egybeesésének feltétlen szükségességét vallja. A nacionalista érzelem az ennek az alapelvnek a

⁹ CRNOBRNJA 1996: 114; WOODWARD 1995: 82–113. „Végeredményben a szerb neo-centralizmus mellett a szlovén konföderalizmus is megrengette Jugoszlávia 1974-es államrendjét.” JUHÁSZ 2019: 81.

¹⁰ BENNETT 1995: 90–100.

megsértése miatt érzett harag vagy az annak beteljesedésekor átélt elégedettség. A nemzeti mozgalmat az ilyenfajta érzelmek hozzák működésbe.¹¹

A nacionalizmus tehát modern ideológia, doktrína és politikai mozgalom, amely azon meghatározott embercsoport önálló politikai hatalmáért küzd, amelyet tagjainak egy része vagy egésze nemzetnek tekint. A nacionalizmus kifejezésnek a köznyelvben vannak másodlagos jelentései, de ezek részletes taglalásától most célszerűbb eltekinteni. A terminológia egyértelműségét féltve sok társadalomtudós óvakodik attól, hogy az emberek saját nemzetük iránt érzett túláradó rajongását (nacionalista elfogultság) vagy a nemzetállam iránt érzett hazaszeretetet (patriotizmus) a nacionalizmus fogalmán belülre emelje.

A hazaszeretet/patriotizmus és a nacionalizmus közé nem lehet általánosságban egyenlőségjelet tenni. A monokulturális nemzetállamok, mint Japán, Franciaország vagy akár Magyarország lakói számára a haza és a nemzet iránti lojalitás közötti különbség nem feltétlenül szembeötlő. A világ országainak azonban legfeljebb 10%-a ilyen homogén entitás nyelvi-etnikai-kulturális szempontból. Egy 1971-ben elvégzett, 132 államra vonatkozó kutatás eredményei azt mutatták, hogy mindössze 12 állam tekinthető abszolút értelemben homogénnek, illetve további 25 állam esetében az állam teljes lakosságának több mint 90%-a tartozott a domináns nemzethez.¹² Ennek mentén nézeteltérés alakult ki a tudományos világban arról, hogy mit is tekinthetünk nemzetállamnak. Georg Brunner jogászprofesszor úgy vélte, hogy nemzetállam az, ahol a kisebbségek aránya a lakosság 10%-a alatt marad. Romsics Ignác történész a közép- és délkelet-európai nemzetiségi viszonyokat elemezve viszont úgy gondolta, hogy minden olyan államot nemzetállamnak tekintünk, amelyben az államalkotó domináns nemzet aránya eléri az össznépszerűség legalább kétharmadát.¹³

A világ országainak döntő része számos eltérő kulturális háttérű etnikai csoportot zár határain belülre, amelyek közül esetleg több is elérte a nemzetvé válás szintjét. Szerbiát vizsgálva azt látjuk, hogy 2023-ban a lakosság mintegy 83%-át kitevő domináns nemzet (szerb) mellett magyar, albán, bosnyák és román közösség is él, amelyek már önálló nemzeti öntudattal rendelkeznek. Az ilyen országokban igenis nagy jelentősége van annak, hogy valakiben az adott állam és annak intézményei iránti

¹¹ GELLNER 2009: 11.

¹² A felmérés pontos részleteit magyar nyelven lásd: GULYÁS 2018: 64.

¹³ GULYÁS 2018: 65.

lojalitás (patriotizmus) vagy a saját nemzete iránti elkötelezettség (nacionalizmus) dominál.¹⁴

A nacionalizmus doktrinális alapvetése abban áll, hogy az emberiség *természetes* (mondhatnánk: *elvéle* elrendelt) módon osztódik nemzetekre, és a békés és igazságos nemzetközi rend feltétele az erős nemzetállamok létezése. A doktrína másik pillére, hogy minden hatalom legitim forrása a nemzet, amelynek tagjai jogilag egyenlők, homogén kultúrával rendelkeznek, és vannak politikailag azonos céljaik.

A nacionalista ideológia harmadik fontos eleme az a feltevés, hogy minden nemzet önálló, másokétól eltérő kulturális identitással rendelkezik, ami értékessé teszi a világ többi része számára is. A megkülönböztetés szükségyszerűen elfogult a saját közösség javára, amelyet az etnikai tudat leegyszerűsítő képzetekkel mindig jobbnak, valamilyen téren sokkal kiválóbbnak tüntet fel, mint a kívülállókat. Így alakult ki az a jelenség is, amelyet „a nemzeti génusz mítosza” kifejezés ír le legjobban. Elsősorban nyugati nemzetek építették fel a 19. században a saját kulturális felsőbbrendűségükről szóló mitológiát, amely ideológiaként szolgált nemzeti érdekvényesítésükhöz a nemzetközi szinten, legyen szó kereskedelmi jogokról, területi vitákról vagy kevésbé civilizáltaknak tekintett népek gyarmatosításáról. Ugyanez a felsőbbrendűségi mítosz a Balkánon is megjelent a 20. század elején a szerb–albán viszonylatban, a belgrádi értelmiség részéről néha egészen rasszizmusba hajlóan.

A nacionalizmus tehát olyan politikai ideológia, amelynek origójában a kulturális identitás és homogenitás áll. Elie Kedourie azt állította, hogy a nacionalizmus eszméje kiköveteli a kulturális egységesülést. Gellner ezzel szemben úgy vélekedett, hogy nem maga az eszme, hanem az ipari társadalomra való átállás „objektív és elkerülhetetlen követelményei” kényszerítették ki a homogenitást. A magasan fejlett technológián és fenntartható növekedésen alapuló ipari társadalom ugyanis rugalmas munkamegosztást, valamint az egymás számára idegen emberek közötti állandó, folyamatos és precíz kommunikációt igényel. Ennek elengedhetetlen előfeltétele a standardizált szavakkal kifejezett fogalmak pontos használata szóban és írásban. A homogenizálás követelménye bizonyos körülmények között a nacionalizmus alakjában jelentkezett.¹⁵

¹⁴ A két definíció közötti elhatárolási kísérleteket lásd: CONNOR 1996: 70; KEDOURIE 1994: 49–50.

¹⁵ GELLNER 2009: 49, 56.

A nacionalizmus mindig a kulturálisan homogén, Európában és az amerikai kontinensen jellemzően nyelvileg egységes, illetve néhány esetben még vallásilag is koherens csoportot, a modern államalkotó nemzetet helyezi a középpontba. A nacionalista politika mint mozgalom ennek a nemzetnek az érdekeit szolgálja mindenekfelett, mindenki mással szemben, vagy legalábbis ennek a látszatát kívánja kelteni. A nacionalista ideológia lényege, hogy a politikai vezetés ennek a homogén embercsoportnak az érdekeit minden más államhatáron belüli közösségnek és államhatáron kívüli, nemzetközi szereplőnek az érdekeivel szemben elsőbbséget élvezőnek, adott esetben akár felsőbbrendűnek hirdesse.

A nacionalista politika sikere attól függ, hogy erről a felsőbbrendűségről vagy legalábbis „elsőbbségről” szóló mítosszal mekkora belső és külső erőket tud mobilizálni a maga céljai érdekében. Kérdés, hogy mekkora energiákat szabadít fel a képviselt homogén embercsoporton belül, azaz „a kiválasztott nép soraiban”, mert az esetek döntő részében a célokat más nemzetek vagy etnikai közösségek kárára lehet megvalósítani, és ezek ellenállását le kell gyűrni. Amiként Gellner fogalmaz: „a politikai határok minden egyes megváltoztatása szükségképpen veszteséget okoznak.”¹⁶ A balkáni nacionalizmusok tipikusan nulla végösszegű játékban gondolkodtak: amit az egyik nemzet megnyert, azt a másik veszteségként élte meg.

SZOLIDARITÁS, ENTRÓPIAREZISZTENCIA, ASSZIMILÁCIÓS KUDARC

A nemzet gellneri definíciójában a kulturális összetartozás mellett fontos a szolidaritási elem, azaz a nemzet tagjainak egymást kölcsönösen el kell ismerniük a nemzet részének. Ha a többség valamilyen oknál fogva egy kulturálisan (vallási, etnikai-nyelvi alapon) eltérő kisebbséget nem ismer el a nemzet részeként, vagy valamilyen társadalmi karanténba szorít, azzal jelentősen hátráltatja az asszimiláció hosszú távú sikerének kilátásait. Ez esetben a kisebbség oldalán fellép az úgynevezett *entrópiarezisztencia* jelensége,¹⁷ azaz a diszkriminált csoport tartósan nem válik a többségi nemzet részévé. A diszkrimináció miatt ez a csoport nem részesül a nemzetivé válás játékos hatásából (entrópia) egyenlő arányban. Az is előfordulhat, hogy

¹⁶ GELLNER 2009: 57.

¹⁷ Gellner elmélete az entrópia korlátairól: GELLNER 2009: 86–97.

egy kisebbség az ipari társadalom kialakulása és a jog- és esélyegyenlőség meghirdetése ellenére vélt vagy valós felülprivilegizált pozícióra tesz szert, vagy megőrzi azt a premodern múltból. Bármelyik verzió belső társadalmi feszültséget generál. A gellneri teóriában ez válik annak a jelenségnek az alapjává, amelyet nemzeti elszakadási törekvésekként ismertünk meg a 20. században.

Témánk kapcsán példaként adódnak a koszovói albánok, akiket sem a szerb, sem a jugoszláv nemzet nem volt képes asszimilálni. A királyi Jugoszlávia vezetői a két világháború között úgy gondolták, hogy az albán nyelvű oktatás betiltása az asszimilációt segíti majd, de nem lett igazuk. A szocialista Jugoszláviában más eszközökkel ugyan, de szintén történtek asszimilációs kísérletek. A jugoszláv állam a koszovói autonómia megadásával, majd annak kiszélesítésével, a gazdasági fejlesztésekkel, illetve az albán nyelvű egyetemi oktatás bevezetésének támogatásával mindmind azt próbálta elérni, hogy a fejlődés jótékony hatásaiból ez az etnikai csoport is minél nagyobb arányban részesüljön. A jugoszláviai albánok etnikai feloldására is volt szándék, de annak létszáma, belső összetartása és konzervativizmusa miatt ennek megvalósítására tömeges szinten nem volt sok esély. Szelektíven viszont alkalmazták, így a hivatásos tiszti pályára lépő albán férfiakat igyekeztek szláv nőkkel összeházasítani.¹⁸

Egyedi esetekben a vegyes házasság bizonyítottan működött is mint asszimiláló tényező. Az egyik ilyen példa Rahman (Rahman) Morina koszovói albán kommunista politikus pályafutása, amely az 1980-as évek végén került a reflektorfénybe. Morina, akinek a felesége szerb nő volt, hajlandó volt átvenni a szerb tartomány vezetését egy igen ellentmondásos pillanatban: a belgrádi vezetés éppen leszámolt az utolsó olyan albán kommunista vezetőkkel 1988 végén, akik akadályt jelenthettek az autonómia teljes felszámolása előtt, és olyan albánokra volt szüksége, akiket fűgefalevélyként használhat a szerb hegemonia érvényesülésének takargatására.

Az egyedi asszimilációs példáktól eltekintve azonban az összkép mégis az volt, hogy az albánok igen eltérő nyelvi-etnikai háttere egyértelműen nehezítette „kulturális összeolvadásukat” Jugoszlávia többségi nemzeteivel. A szlávok nem érezték velük szolidaritást, sokszor lenézték őket, ami a gellneri teóriát alkalmazva „entrópiarezisztenssé” tette őket. Az albánok is hajlamosak voltak az elkülönülésre, ami különösen látványos volt a Jugoszláv Néphadseregben töltött sorkatonai szolgálatauk alatt, amikor

¹⁸ A szerző interjúja Ramadan Qehaja nyugalmazott jugoszláv katonatiszttel, Prishtina, 2018. július 15.

saját klikket alkottak a laktanyákban, senkivel nem közösködtek, és mások sem kívántak velük. Mivel a koszovói albánok nem tudtak kilépni a másodrangú állampolgár státuszából, a gellneri axióma értelmében előbb-utóbb szeparatista mozgalomnak kellett teret nyernie körükben.

Tulajdonképpen az albánok elszakadási törekvése 1912 óta szinte folyamatos volt, 1945 és 1981 között ezek a politikai célok mindössze átmenetileg háttérbe szorultak, de el nem tűntek.¹⁹ Amikor 1981-ben kitértek a diáktüntetések először Prishtinában, majd az összes koszovói nagyvárosban, a hamu alatti parázsból újra fellobbant láng már az új nemzetközi környezetben tudott szétterjedni. Mint korábban erre kitértünk, a nemzetállamok számára a 20. század második fele egyre több kihívást hozott, az 1990-es évekre pedig szuverenitásuk védőburka meggyengült, az etnikai kisebbségek erőszakos elnyomása egyre kevésbé számított elfogadott gyakorlatnak az európai kontinensen, az önrendelkezés jogát (*right of self-determination*) pedig mind kiterjesztöbben kezdték értelmezni. A prishtinai stratégiák célja az volt, hogy a koszovói albánok ügye egy szeparatista mozgalomtól eljusson abba a fázisba, amikor már a nemzeti önrendelkezés jogának érvényesítése támogatást kaphat a nemzetközi közösség egy kellően befolyásos részétől.

A NEMZETI ÖNRENDELKEZÉS

A nemzeti önrendelkezést célul kitűző mozgalmak ideológiai forrásvidékét döntően a kanti filozófiában szokták megjelölni, amely az egyén számára morális imperatívusként jelöli ki a szabadság elérését. A német romantikusok ezt az autonómiaelvet az emberi közösségekre kezdték alkalmazni, és ebből született meg a nemzeti önrendelkezés filozófiája. Ennek az elvnek kezdetben a nyugati gondolkodók körében is pozitív fogadtatása volt. John Stuart Mill 1872-es munkájában úgy vélte, hogy ahol létezik nemzeti érzelem, ott a kormányzandókat hagyni kell dönteni arról, hogy egy kormányzat alatt kívánnak-e élni. A francia Ernest Renan híres 1882-es esszéjében szintén pozitívan szól az önrendelkezésről, mivel a nemzet számára fontos tagjainak kölcsönös szolidaritása, ezért nem tanácsos nagyobb embercsoportokat akarattuk ellenére egy nemzet keretein belül tartani.

¹⁹ Az 1968-as eseményekre vonatkozóan lásd: MÁRKUSZ 2022: 338–340.

Az önrendelkezés eszméje tehát már a 19. században megjelent a politikában, igazából azonban az első világháborút követően jutott történelemformáló szerephez. Felbukkant egyrészt a bolsevikoknál a cári Oroszország szétesésekor, illetve amikor az 1918-as wilsoni pontokat nyilvánosságra hozták. A wilsoni pontok gyakorlati megvalósítása persze rendkívül felemásra sikerült az első világháborút lezáró versailles-i békekonferencián. Ennek oka, hogy az önrendelkezés elvét következetlenül alkalmazták, illetve határok meghúzásakor keverték azt a területi és gazdaságföldrajzi érdekek figyelembevételével. Az önrendelkezési elvet tulajdonképpen csak annyiban alkalmazták, amennyiben ehhez az adott etnikai közösségnek sikerült elég erős nagyhatalmi támogatást kapnia.

A nacionalisták legfőbb célja nemzetük autonómiájának, illetve függetlenségének kivívása. Ha ehhez sikerült nagyhatalmi támogatást kapniuk, akkor hivatkozhattak a nemzeti önrendelkezés jogára, hogy ideológiai háttérrel adjanak a határok átrajzolásához. Ha nem sikerült a nagyhatalmakat vagy azok döntő részét ügyük mögé állítani, akkor megmaradtak „szeparatista mozgalomnak”, amely veszélyeztette egy legitim állam nemzetközi jog által védett területi integritását. Felismerve a nemzeti önrendelkezés elvének potenciálisan pusztító hatását az egyes régiók stabilitására, sőt akár a nemzetközi biztonságra, voltak kísérletek, amelyek korlátokat próbáltak állítani érvényesülése elé. A második világháború utáni világrend évtizedeiben az önrendelkezés jogával csakis az egykori gyarmati népek élhettek a dekolonizációs folyamat során. Ez a restriktív, konzervatív megközelítés, amely bizonyos fokig tükrözte a két akkori szuperhatalom vonakodását attól, hogy egymás befolyási szféráit túlzottan megbolygassa, néhány évtizeden át lassította az etnikai szeparatizmus folyamatát a világban. Ez mutatkozott meg a biafrai háborúban (Nigéria), a ciprusi konfliktusban, de az észak-írországi szektás harcokba sem kívánt senki beavatkozni a szeparatisták oldalán.

A hidegháború végével azonban ez a feltartóztatási szándék elpárolgott. Az 1990-es években mintegy 20 új állam keletkezett Kelet-Európában a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlásával. Az ezredforduló után egy második hullámban újabb államalakulatok jöttek létre a kontinens keleti felén: ezek egyike a Koszovói Köztársaság, de idetartozik Montenegró, illetve az eddig csak szűk körben elismert Abházia és Dél-Oszétia is. Ráadásul a folyamat nem állt meg Európa határainál: a nemzetközi közösség elismerte Kelet-Timor, Eritrea és Dél-Szudán elszakadását is. Természetesen ez a trend nem teljesen fekete-fehér. A horvátországi

szerb Krajínák területén létrejött kváziállamot 1995-ben katonailag felszámolták, csakúgy, mint Hegyi-Karabahot közel három évtizeddel később. A boszniai Republika Srpska sem nyert nemzetközi elismerést, hanem Bosznia-Hercegovina entitása lett a daytoni békeszerződés alapján, amely nem rendelkezik állami jogosítványokkal vagy elszakadási joggal.

A nemzetközi jog, de még inkább a nemzetközi gyakorlat adós maradt azzal, hogy meghatározza, ki lehet az önrendelkezési jog alanya, azaz milyen kritériumoknak kell eleget tennie egy népcsoportnak/etnikai közösségnek, hogy egy létező szuverén állam területén, annak egy részét elszakítva, önálló politikai főhatalmat követelhesen magának. A nemzetközi kapcsolatok szereplői igyekeznek ezeket a kritériumokat egyedi esetekre korlátozva meghatározni, illetve legalista látszatot adni nekik. Így amikor 1991-ben az Európai Közösségek tagállamainak Jugoszlávia felbomlásának kérdésében kellett állást foglalniuk, alkotmányjogászokból álló bizottságot hoztak létre. Az úgynevezett Badinter-bizottság jogi tanácsadó véleményében bár utat adott az önrendelkezési jog érvényesülésének, de csak a belső, tagköztársasági határok szigorú tiszteletben tartása mellett. Állásfoglalása figyelemmel volt az ENSZ Alapokmányára, az EBEÉ helsinki záróokmányára, hivatkozott a hágai Nemzetközi Bíróság precedenseire, illetve a jugoszláv alkotmányra, tehát a legalisztikus látszatot tökéletesen megőrizték. Ebben a véleményben újra visszaköszönt a franciák és a britek államcentrikus nemzetfelfogása, nevezetesen, hogy az államok lakossága alkot nemzeteket, és nem az azonos nyelvet beszélő vagy más módon kulturálisan összetartozó, homogén etnikai közösség.

Az önrendelkezési jog ismét annyiban érvényesült, amennyiben ehhez nagyhatalmi segítséget kapott. Horvátország és Szlovénia már gyakorlatilag függetlenné vált Jugoszláviától, mire a Badinter-bizottság döntést hozott, és a frissen egyesült Németország támogatását maga mögött tudhatta. Az ezredforduló után még egyértelműbbé vált, hogy csak akkor érvényesülhet az önrendelkezési jog, ha konkrét és hathatós nagyhatalmi támogatás áll mögötte. Ilyen precedens volt Koszovó egyoldalú függetlenségi nyilatkozata 2008. február 17-én, amelynek *sui generis* címkeje éppen azt kívánta elleplezni, hogy a kiválás nem támaszkodott szilárd nemzetközi jogi érvekre, illetve a nyugati hatalmak nem feltétlenül kívánták ezt a jövőben precedensként felhasználni. Viszont végül mégis precedens lett belőle, amikor erre retorzióként Oroszország elismerte Abházia és Dél-Oszétia kiválását Grúziából, és felállította azok függetlenné válásának fikcióját, miközben létezésük teljes mértékben a Moszkvából

nyújtott politikai és katonai segítségtől függött. A koszovói precedenst további határmódosítások igazolására is felhasználták azóta, ez az érv a Krím 2014-es megszállása és a kelet-ukrajnai háború első szakaszának (2014–2022) során alkalmazott moszkvai retorikában is megjelent.²⁰

A KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI HATÁROK ELVÁLÁSA A BALKÁNON

A nacionalizmus természetének további vizsgálatához érdemes segítségül hívni Ernest Gellner *A nemzetek és a nacionalizmus* (*Nations and Nationalism*, 1983) című művében szereplő meghatározásait arról, milyen esetekben sérül általánosságban a kulturális és politikai határok egybeesésének nacionalista alapelve. Ezeket a Gellner által sorra vett eseteket rávetíthetjük konkrét helyzetekre a Balkánon.

Gellner szerint a nacionalista alapelv sérül, ha adott állam politikai határai nem terjednek ki az adott nemzet minden tagjára. Történeti példaként azt láthatjuk, hogy ez lett az albán nacionalizmus alaphelyzete a Balkán-háborúk (1912–1913) után, amikor az Oszmán Birodalom európai pozíciói összeomlottak, Szerbia és Montenegró pedig megszállta a korábbi Koszovói vilájetet. Létrejött ugyan a független Albánia, de az albán etnikum egyes részei a szomszédos államokban (Görögország, Montenegró, Szerbia) maradtak. Ez a helyzet, azaz hogy az albán anyaállam és az albán ajkúak által lakott területek nem esnek egybe, lényegileg nem változott meg azóta sem, csak annyiban, hogy az albán ajkú lakosságnak otthont adó országok száma négyről (1913)²¹ hatra (2008) nőtt: Albánia, Koszovó, Szerbia, Észak-Macedónia, Montenegró és Görögország.

A szerb nacionalizmus ezzel a traumával 1918 előtt szembesült, különösen Bosznia-Hercegovina és Ó-Szerbia vonatkozásában. Jugoszlávia 1992-es felbomlása, majd Montenegró és Koszovó elvesztése óta újra meg kellett tanulnia együtt élni a helyzettel, ami nem ment könnyen. A horvátországi és boszniai háború az 1990-es évek első felében, a koszovói függetlenség el nem ismerése, az önálló montenegrói identitás körüli vita,²² a boszniai szerbek (Republika Srpska) 2006 óta folyamatosan

²⁰ BARLOVAC 2014; STOJANOVIC 2022.

²¹ Szerbia, Montenegró, Görögország, Albánia.

²² BALOGH Gy. 2022: 59; BREZAR 2021.

erősödő szeparatista retorikája mind a szerb nacionalizmus doktrínáját ért sérelmekre adott reakciónak tekinthető az elmúlt 30 évben.

Gellner úgy vélte, hogy abban az esetben, *ha a politikai határok nem terjednek ki a nemzet minden tagjára, viszont a határon belül vannak „nemzet-idegen” elemek is, akkor mindkét kritérium sérül.* Ilyen helyzetben találta magát Szerbia 1912 és 1915 között, amikor a boszniai, horvátországi és magyarországi szerbek még az Osztrák–Magyar Monarchia határain belül, azaz az anyaországon kívül éltek, de Ó-Szerbia megszállásával már jelentős albán, illetve a szerb nemzettel nem azonosuló szláv (bolgár/macedón) lakos került szuverenitása alá. Hasonló helyzet állt elő 1992 után is. Szerbia klasszikus többnemzetiségű állam maradt, mivel sem a magyarokat, sem az albánokat, de még az azonos nyelvet beszélő (szandzsáki) bosnyákokat sem sikerült asszimilálnia. Ugyanakkor a vele szomszédos országok némelyikében (Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró) jelentős szerb identitású közösség él.

Koszovó is nagyon hasonló helyzettel találja szembe magát. A Koszovóban élő albánokat határok választják el az albán nemzet többi részétől, ugyanakkor a kibékíthetetlen ellenségnek tekintett szerb kisebbséget „el kell viselniük” új országukon belül. Ráadásul el kell fogadniuk részvételüket a politikai hatalomban is, hiszen az úgynevezett Ahtisaari-terv alapján, amelynek alkalmazása Koszovó függetlenségének feltétele volt a nyugati világ részéről, a koszovói szerb közösségnek 10 garantált helye van a prishtinai törvényhozásban. Ezenfelül 2013 óta szerződéses kötelezettsége van a prishtinai kormánynak a Szerb Önkormányzati Szövetség létrehozására, amely tulajdonképpen területi alapú autonómia. A szerb többségű járások politikai szövetségének engedélyezése az egyik legmegosztóbb politikai kérdés a koszovói albánok körében, mivel sokan olyan trójai falovat látnak benne, amely a koszovói állam létét alapjaiban veszélyeztetheti. A 2013-ban és 2015-ben aláírt megállapodások végrehajtásának késleltetése ugyanakkor Koszovó nyugati támogatóival (az Európai Unió és az Egyesült Államok) fentartott kapcsolataira mérgezően hat.²³

A nacionalista alapelv sérülésének további példáját Gellner úgy határozza meg, hogy *az adott állam határai kiterjednek ugyan a nemzet minden tagjára, de „etnikai idegenek”, azaz a nemzethez nem tartozók kerültek a határon belülré.* A szerb nemzet pontosan ilyen helyzetben volt a jugoszláv állam 1918 és 1992 közötti fennállása során. Megtörtént a szerb nemzet

²³ Euractiv 2021.

egyesítése, bár egy pánnacionalista (délszláv) ideológia zászlaja alatt. Az „etnikai idegenek” első sorát ebben az esetben a nem szláv elemek, azaz a németek, a magyarok, illetve az albánok alkották. Ugyanakkor volt olyan időszak, amikor a horvátok is olyan „idegeneknek” számítottak, akiktől el kellett határolódní. Ezt részletesen kifejtette Stevan Moljević, a második világháborús csetnikmozgalom egyik fő ideológusa *Homogena Srbija* (*Homogén Szerbia*) című tervezetében, amelyben lakosságcsere-t javasol annak érdekében, hogy elkerüljék a további konfliktusokat a horvátokkal.

Különösen robbanásveszélyes helyzetet teremt, ha egy *politikai egység irányítói más nemzethez tartoznak, mint az irányítottak többsége*. Miként Gellner fogalmaz, a nacionalizmus ideológiája szerint „a nemzeteket nem kormányozhatják idegenek”. Ilyen volt a helyzet Koszovóban az 1990-es években, amikor az albánoktól még a helyi igazgatási hatalmat is elvonta a belgrádi központ. A szerb kisebbség kezében összpontosultak a vezetői pozíciók, az albánoktól pedig megvonták az anyanyelvi közoktatáshoz, illetve a közegészségügyi infrastruktúrához való hozzáférés lehetőségét. A koszovói albánokat megfosztották „a közösségi identitás színtereitől” (nyelvhasználat, intézmények, saját állam), mindent a tartomány összlakosságának 10%-át kitevő szerb/montenegrói etnikum irányított. Ez a nacionalista alapelveket végletekig sértő szituáció vezetett el az 1998-as gerillaháború kirobbanásához.

Gellner végül rámutat az *egy nemzet több önálló államra szakadásának esetére* is, mint ami sérti a nacionalista doktrínát. Erre az albánoknál lehet konkrét példát találni. Koszovó 2008-as függetlensége óta két olyan állam vesz részt a nemzetközi kapcsolatokban, amelyet az albán politikai nemzet irányít. Az egyik Albánia, a másik Koszovó. A Koszovó–Albánia „nemegegyesülési trauma” olyan erős, hogy az önálló koszovói identitás felé fordulás lehetőségét is felveti, amit e könyvben később részletesebben kifejtünk. Az „egy nemzet–két állam” nem egyedülálló jelenség. Történetileg ilyen volt Németország kettészakadása 1945 és 1990 között vagy Ausztria–Németország kapcsolata, különösen a két világháború között. A kettévált és eltávolodó nemzetekre további jelenkori példaként szolgálhat Észak-Macedónia–Bulgária, Moldova–Románia vagy Európán kívül Dél-Korea–Észak-Korea.

A SZERB ÉS AZ ALBÁN
NACIONALIZMUS

A SZERB NACIONALIZMUS TÖRTÉNETÉNEK JELLEMZŐI

Nem létezik annál szebb és fontosabb feladat, mint a saját államunk szeretete és védelme. Ennél semmi szebb és emelkedettebb nem létezik.

– ALEKSANDAR VUČIĆ

A MODERN NEMZETÁLLAMI KERETEK KORAI LÉTREJÖTTE

Eric Hobsbawm brit történész, aki életének nagy részét az újkor történelmére tanulmányozásának szentelte, egy helyen kitér arra, hogy a 19. században három feltétele létezett annak, hogy egy népet bizonyosan nemzetnek tekintsenek. Az első és legfontosabb az volt, hogy történelmileg kapcsolódjon egy már létező államhoz,¹ ami nyilvánvalóan az angol–francia államcentrikus nemzetfelfogást tükrözte. Ennek a kritériumnak Szerbia az elsők között tett eleget a régióban, Montenegróval és Görögországgal egyetemben.² A Duna, a Száva, a Drina és a Morva folyó által közrefogott területen élő ortodox keresztény vallású szláv lakosság a 18–19. század fordulójára egyre szervezettebbé vált, illetve egyre világosabb jeleit mutatta annak a váagnak, hogy lazítson az oszmán iga nyomásán, és az addigiaknál önállóbban igazgassa saját ügyeit. A szultáni hatalom meggyengülése is hozzájárult ahhoz, hogy 1804 februárjában végül fegyveres felkelés tört ki, amely hosszadalmas háborúba torkollott. Ennek az élére a Habsburgokkal folytatott kereskedelemről meggazdagodott és egyre markánsabb szerb identitást nyerő politikai-gazdasági elit állt. Maga az első felkelés vezetője, Đorđe Petrović (sötét haj- és bőrszíne után Karadorđe, azaz „Fekete György”) ennek a rétegnek a tipikus képviselőjeként a végtelen šumadijai erdőkben makkoltatott disznók eladásából tett

¹ HOBBSAWM 1997: 52–53.

² Montenegró régi területei már a 17. század végétől *de facto* önállóságot élveztek, míg a mai Görögország déli része 1830-ban vált formálisan függetlenné.

szert vagyokra. Az 1804-es és az 1815-ös törökellenes felkelést követően, bár azok nem hoztak egyértelmű katonai győzelmet, ez az új, paraszti sorból kiemelkedett birtokos-kereskedői réteg már nem hagyta magát letéríteni a függetlenedés, illetve az államépítés útjáról.

A történelmi vélemények némileg megoszlanak arról, hogy mióta beszélhetünk valódi autonómiáról a szerb fejedelemség esetében. Hivatalosan 1830. december 12-ére datálódik az a *hatti serif* és *berát*, amelyben a Porta Szerbiát autonóm fejedelemséggé nyilvánította. A szerb történészek és a rájuk támaszkodó nemzetközi szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy 1815-től, a második szerb felkelést lezáró megállapodástól Szerbia már adószedési joggal és a muszlim lakosság mozgásának korlátozásával járó félautonóm státuszt kapott, miután Miloš Obrenović lázadó erőit nem sikerült fegyverrel térdre kényszeríteni, a Portának pedig a nemzetközi körülmények miatt sietőssé vált a békekötés.³ Szerbia 1815-től 63 éven keresztül fokról fokra növekvő autonómiával rendelkező entitás volt, ahol a Porta befolyása egyre gyengült.⁴

A szerb vezetés az 1830-as évektől imponáló tudatossággal építette fel modern nemzetállami infrastruktúráját, mindenekelőtt a közigazgatást, az iskolarendszert, a diplomáciai szolgálatot és a fegyveres erőket. Először 1876-ban, majd 1877-ben ismételtlen háborút indított a Porta ellen, amelyeknek célja a teljes függetlenség kivívása és a további területszerzés volt. Az 1875 óta tartó keleti válság rendezésére összeült 1878-as berlini kongresszus elismerte Szerbia függetlenségét, Romániáéval és Montenegróéval egyetemben.

A szerb felkelések vezetői korán rádöbrentek a diplomáciai kapcsolatok jelentőségére, amelyek nélkül a Belgrádi pasalik nem sokáig dacolhatott volna a Porta hatalmával. A Romanovok támogatásának és a Habsburgok jóindulatának biztosítása elengedhetetlen volt a 19. századi belgrádi kormányzatoknak. Miloš Obrenović fejedelem kancelláriáján belül már 1826-ban felbukkant egy külkapcsolatokkal foglalkozó részleg. Az 1830-as években Dimitrije Davidović személyében az autonóm Szerb Fejedelemség már *de facto* rendelkezett külügyminiszterrel, és megérkeztek Belgrádba a nagyhatalmak első diplomatái. 1862-től Belgrádban modern értelemben vett külügyminisztérium működött, több mint fél évszázaddal korábban, mint hogy erre Budapestén történelmi lehetőség nyílt volna.

³ KOČIĆ 2007: 64; JUDAH 1997: 53; ČALIĆ 2020: 195.

⁴ Č. ANTIĆ 2015: 163.

A függetlenség 1878-as elnyerését követően a külképviseleti hálózatot megerősítették, a korábbi konzulátusokat követségi rangra emelték. Újabb konzulátusokat nyitottak, így például 1882-ben Budapesten, majd 1889-ben Prishtinában, amely a következő két évtizedben fontos tájékoztatási csatornát biztosított Belgrádnak a Koszovói vilájetben zajló eseményekről. A szerb állam sikereihez 1830 és 1918 között jelentősen hozzájárult a diplomáciai tájékozódás és a stratégiaalkotás képessége. Ilija Garašanin 1844-ben, még az autonóm Szerb Fejedelemség belügyminisztereként kidolgozott nemzeti expanziós stratégiája (*Načertanije*) évtizedekre megvetette a független szerb külpolitika alapjait. A program annyira egyedülálló és nagy hatású volt a régióban, hogy még több mint másfél évszázaddal a keletkezése után is hivatkozási pont a balkáni politikában, bár nem mindig pozitív összefüggésben.

A modern nemzetépítés szempontjából legalább ilyen fontos volt, hogy az 1830-as *hatti serif* által körvonalazott autonómia lehetőséget adott az iskolarendszer kiépítésére. Aleksandar Karađorđević uralkodása alatt (1842–1858) a 3–4. osztályos általános iskolai hálózat jelentősen kibővült. Az 1870-es években már 400–500 iskola működött Szerbia területén, így a kisebb városokban is voltak közoktatási intézmények, például a 2000 lakossal rendelkező Karanovacban (ma: Kraljevo) két általános iskola falain belül összesen 160 tanuló ült a padokban.⁵ 1833-ban nyílt meg az első gimnázium Kragujevacban, majd ezt követően egyre több városban (Čačak, Szabács/Šabac, Zaječar) kezdte meg működését középiskola.⁶ Az igazi áttörés azonban az 1878-as függetlenné válás után következett be, a *kötelező közoktatás* bevezetésével.

A tény, hogy a szerbek a balkáni szlávok közül elsőként építették fel modern állami kereteiket, nagyot emelt nemzeti öntudatukon. Ez nem kizárólag gyakorlati szempontból adott lehetőséget a politikai ambíciók megvalósítására, hanem egyben azt az ideológiai vonalat is erősítette, hogy a szerbek ez alapján jogot formálhatnak egykori balkáni birodalmuk helyreállítására, mint ezt szó szerint meg is fogalmazta az első szerb nemzeti program.⁷

⁵ VIRIJEVIĆ 2006: 35–36.

⁶ N. ANĐELKOVIĆ 2021a.

⁷ BATAKOVIĆ 2016: 29.

A DIASZPÓRAÉRTELMISSÉG
KIEMELKEDŐ SZEREPE A NEMZETÉPÍTÉSBEN

A nemzeti lét Hobsbawm által említett második kritériuma a saját nyelvvel rendelkező, a nemzeti irodalmat ápoló, kulturális elit létezése volt.⁸ Ennek a feltételnek a szerbek a 18–19. század fordulójára már kétségtelenül megfeleleltek. Ebben kulcsszerepe volt annak, hogy a szerb etnikum jelentős része az oszmán uralom alól felszabadult magyarországi területeken élt az 1700-as években, és a fejlettebb modernizációs környezet adta lehetőségeket a szerb nemzeti kultúra ügyének szolgálatába tudta állítani. Ennek az egyik első mérföldköve volt, amikor a szerémségi Karlócán székelő metropolita, Arsenije Šakabenta (1698–1748) korábbi peći pátriárka utasítására, akinek el kellett menekülnie az oszmán hódoltsági területől, latinról lefordították az egyházi szláv szerb verziójára, és nyomtatásban közzétették a kor egyik fontos művét (*Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio, et restitutio*), amely a Balkán régió történeti és kortárs címereit mutatta be. Ennek az akkori szerb irodalmi nyelven 1741-ben megjelent könyvnek (eredeti latin kiadása: 1701) a hatására olyan régi etnikai szimbólumok kerültek vissza a köztudatba, amelyek később a modern szerb nemzet összetartozásának és szolidaritásának vezető jelképeivé váltak. Ilyen a négy részre vágott pajzs sarkaiban szereplő egy-egy cirill betűs C (S, magyar kiejtésben: sz), amelynek az utókor bűvös jelszót tulajdonított: *Samo sloga Srbina spasava*, azaz „csak az egység mentheti meg a szerbeket”. Ez a példa is visszaigazolja A. D. Smith megfigyelését a vallási szervezetek kiemelkedő szerepéről az etnikai szimbólumok és mítoszok terjesztésében a modern kor beköszönte előtt.⁹

A diaszpóra a nyugati szellemi áramlatok Szerbiába jutásában is kulcsszerepet játszott. A Habsburgok területén élő szerb értelmiségiek a 18. században fokozatosan kiszabadultak az orosz–szláv kulturális ölelés karjaiból, és a barokkon keresztül a nyugati szellemi áramlatok felé fordultak. Ez először a képzőművészetben (festészet) jelentkezett, majd az irodalomban, végül a társadalomtudományokban (történelem).

A karlócai születésű Jovan Rajić (1726–1801) elsősorban történész-ként ismert. Ugyan korának közéleti személyiségéeként természetesen vallásos ember volt, de immár szekuláris értelmiségiként, a kor nyugati

⁸ HOBBSAWM 1997: 52–53.

⁹ SMITH 1986: 36–37.

tudományos módszereinek alkalmazásával, ő tett elsőként kísérletet a délszlávok történetének feldolgozására.¹⁰ Az *Istorija raznih slavenskih narodov najpače Bolgar, Horvatov i Serbov* (A különböző szláv népek történetéről, különösen a szerbekéről, a horvátokéről és a bolgárokéről) című művét már 1768-ban befejezte, de az csak 1794-ben és 1795-ben látott nyomtatásban napvilágot Bécsben, viszont ekkor rendkívül nagy hatást váltott ki.¹¹ Ebben vált először közkinccsé nyomtatott formában a balkáni feudális jog egyik legfontosabb forrása: Dusán cár törvénykönyve a 14. századból. Rajíc egyben a szerb barokk irodalom kiemelkedő alakjaként is elismert, például az V. Uroš középkori szerb uralkodóról írt dráma első átdolgozásával. Talán még fontosabb a *Sárkány csatája a sasokkal* (*Boj zmaja s orlovi*) című, politikai töltetű verses epikája, amelyben az 1788–1792 között zajlott orosz–osztrák–török háborút dolgozta fel, amelynek számos szerb ajkú résztvevője volt a Habsburg hadsereg soraiban.

A szerb diaszpóra közvetítette a francia felvilágosodás és az 1789-es forradalom eszméit is, nagyjából hasonlóan, mint a nyugati nagyvárosokban (Velence, Bécs, Amszterdam) élő görög kolóniák értelmiségi rétege tette. A bánáti születésű Dositej Obradović (1739–1811) volt az európai felvilágosodás eszméinek talán legismertebb korabeli szerb közvetítője és képviselője, egyes vélemények szerint az egyetlen nyugat-európai értelemben vett humanista gondolkodó Szerbia történetében.¹² Az első szerb felkelés polgári kormányzatának ötlete és felállítása is a Száván túlról érkező értelmiségiekhez fűződik, köztük egy Teodor Filipović (Szerbiában használt nevén: Božidar Grujović) nevű fiatalemberhez, aki történetesen Árpatahlón született, és Pesten szerezte jogi diplomáját. Szerbia és az egész Nyugat-Balkán régió első alkotmányát (szerbül: Sretenjski ustav [ejtsd: szretenyszki usztáv]) 1835-ben a zimonyi születésű, felsőfokú tanulmányait Pesten és Bécsben elvégző Dimitrije Davidović (1789–1838) írta meg. Ez a francia forradalom eszméit tükröző, a hatalmi ágak elválasztását és az állampolgári jogokat taglaló alkotmány felvilágosultságával messze kora előtt járt a régióban. Elfogadásának dátuma lett a mai Szerbia államiségának

¹⁰ Fontos tehát, hogy a korábbi próbálkozások egyházi személyektől származtak, mint a Rajíc által is forrásként használt *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, amely egy raguzai szerzetes, Mavro Orbini tollából született a 17. század elején (szerb fordításban: ORBIN 2006).

¹¹ SIMEUNOVIĆ 2019: 44.

¹² ANZULOVIC 1999: 71–73, majd a 74. oldalon idézi Milovan Đilast arról, hogy Obradović volt az egyetlen humanista szerb gondolkodó.

ünnepe, bár maga az alkotmány a környező monarchikus birodalmak heves ellenkezése miatt csak rövid ideig maradt hatályban.

Sok korabeli szerb tudós és művész még egyfajta átmenetet jelentett a régi egyházi és a modern szekuláris értelmiségi kategória között. Obradović ortodox keresztény szerzetesként kezdte, majd a világi oktatás megteremtőjeként fejezte be karrierjét, és messze megelőzve korát Kelet-Európában kiállt a nők oktatásáért. A montenegrói Petar Petrović Njegoš a bizánci cezaropapizmus örökségeként egyszerre volt a „feketehegyi fejedelemség” egyházfője és uralkodója. Tanulmányait még nagyrészt a montenegrói monostorok falai között végezte, azt egészítette ki egy magántanító (Sima Milutinović Sarajlija), akitől bepillantást kapott a kor világiasabb bölcsésztudományaiba. Njegoš irodalmi művei a 19. század derekától meghatározónak bizonyultak a modern Szerbia, illetve a Balkán azon részének kultúrájára, amely később Jugoszlávia részévé vált. További példa erre az átmenetre a boszniai szerb Vasa Pelagić, aki szintén egyházi értelmiségiként kezdte a 19. század derekán, majd az 1870-es években egykori szerzetesből egyházellenes szocialistává vált.

A szekuláris értelmiség első kimagasló alakja Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) volt, aki ugyan az oszmán Szerbia területén született, de Karlócán tanult meg németül és latinul, ahol már 1792 óta létezett szerb gimnázium, jó négy évtizeddel azelőtt, hogy az oszmán uralom alatt maradt szerb területeken ilyen oktatási intézmény létrejöhetett volna. Karadžić egész munkásságát a szerb diaszpóra részeként, a Habsburg Birodalomban, illetve Európa-szerte fejtette ki, már csak azért is, mert tevékenységét a maga korában ellenségesen ítélték meg a szerb fejedelemségben.

A modern szerb kultúra kialakulásának fontos korai központja Bécs, illetve Pest-Buda volt. A technikai és politikai feltételek itt voltak adottak ahhoz, hogy a szerb diaszpóra értelmisége megjelentesse műveit. Rajić fent említett történeti műve (1795), illetve Vuk Karadžić első szerb nyelvtani összefoglalója (*Pismenica serbska*) és szerb szótára (*Srpski rječnik*) is Bécsben jelent meg, az előbbi 1814-ben, az utóbbi pedig 1818-ban. Szintén itt jelent meg Njegoš *Hegyek koszorúja* (*Gorski vijenac*) című drámai költeménye 1847-ben. A szerb nemzeti identitás formálódásának a 19. századi Pest-Buda nemcsak azért volt fontos helyszíne, mert 1796-tól szerb nyomda működött itt, hanem mert a Szerb Matica kulturális egyesület is ebben a városban alakult meg 1826-ban, mindössze egy évvel a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását követően. Az egykori Délvidék és Szerbia modernizációjában újabb korszakot jelölt, amikor az 1860-as években a

Matica Srpska leköltözött Újvidékre. A szerb nacionalizmus korai kibontakozásához így nagyban hozzájárult, hogy a Habsburg Birodalomban élő, a Szerb Pravoszláv Egyház autonómiája alá tartozó közösség élhetett a könyv- és újságy nyomtatás itt rendelkezésre álló technikai lehetőségeivel. A nyelv egységesítése, a közös kulturális örökség terjesztése és a nemzeti összetartozás intellektuális megélése szempontjából ez kulcsfontosságú volt, ahogy erre Benedict Anderson és mások is rámutattak a nacionalizmus jelenségéről írt műveikben.¹³

A diaszpóra támogató szerepe a szerb területek elszakadási lehetőségeinek kiszélesedésével párhuzamosan nőtt. Tököly Száva (Sava Tekelija) Arad megyei nemes, politikus és az első jogvégzett magyarországi szerb a nemzeti kultúra kibontakozását és a magyarországi szerbek oktatását jelentősen támogatta anyagilag a Matica Srpskán keresztül, amelynek örökös elnökévé választották. A Karadorde vezetése alatt vívott első szerb felkelés (1804–1813) ügyét politikai lépéseivel igyekezett segíteni a Habsburg Birodalomban. Megjelentetett egy térképet a „szerb földekről”, amely az „Illír Királyság” létrehozását javasolta, illetve tulajdonképpen a pánszerb gondolat megvalósítását kezdeményezte a Balkánon, Montenegró, Bosznia, Hercegovina, Ragusa és Dalmácia egyesítésével a Szerb Fejedelemség jogára alatt.

Az első szerb felkelés során Dositej Obradović oktatási miniszter lett Belgrádban, és javaslatára további dél-magyarországi szerbeket vontak be az államigazgatási, illetve a bírósági szervezet kiépítésébe. Szinte törvényszerű volt, hogy Obradović 1811-ben bekövetkezett halála után az oktatási tárca vezetését egy másik diaszpóraértelmiségi, a magyarul is jól beszélő, zombori születésű Ivan Jugović (született: Jovan Savić) vette át. Munkásságuk nyomán megnyitották kapuikat az első iskolák az oszmán uralom alatti szerb területeken. A közoktatásnak legalább akkora jelentősége volt a modern szerb nemzet megszületése szempontjából, mint magának a fegyveres harcnak. Az iskolarendszer korai kiépítésének köszönhető, hogy az autonóm fejedelemség megalakulása után pár évtizeddel, az 1840-es évekre Belgrád már fokozatosan át tudta venni a szerbek kulturális központjának szerepét.

A diaszpóraértelmiség hatása azonban még sokáig érvényesült, a magyarországi szerbek az egész 19. században fontos szerepet játszottak a szerb nacionalizmus fejlődésében.¹⁴ Aleksandar Karadorđević

¹³ SMITH 1971: 30.

¹⁴ VUJAČIĆ 2015: 169–170.

fejedelem uralkodása (1842–1858) alatt különösen nagy számban érkeztek „a Száván túlról” felvilágosult értelmiségiek. Miként egy mai szerb történész fogalmazott: „Nyugodtan mondhatjuk, hogy a szerb államot párhuzamosan építették a tudatlan šumadijai lázadók és a tanult határon túli szerbek.”¹⁵ Miloš Obrenović fejedelem leghosszabb ideig szolgáló külügyminisztere és kormányfője, Avram Petronijević a bánáti Orsován járta ki iskoláit. Amikor 1887-ben létrehozták a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiát, élére a horvátországi Krajínából származó Josif Pančićot választották, aki történetesen Budapesten végzett orvosi egyetemet 1842-ben. A jelenlegi is érvényes szerb himnusz (*Bože pravde*) szerzője is a diaszpóra szülöttje. A zentai származású Jovan Đorđević Szegeden járt gimnáziumba, majd Pesten tanult filozófiát és orvostudományokat az 1840-es években, és csak az 1848-as forradalmi események miatt szakította meg tanulmányait. 40 éves korában, 1867-ben költözött át Szerbiába, ahol a színházi életben kapott vezető szerepet, majd 1872-ben megírta a szerb himnusz szövegét.

Meg kell jegyezni viszont, hogy a diaszpóráértelmiség beáramlása nem volt konfliktusoktól mentes, hiszen az akkori szerb autonóm fejedelemségben sokan nem kívánt riválisokat láttak tagjaiban.¹⁶ Felmerült a vád ellenük, hogy a „sváb eszmék” hordozói, illetve titkon a Habsburg-érdekek képviselői. Egyes szerb publikációkban az is felbukkant, hogy a Habsburg Birodalom katonai hírszerző szolgálata kapcsolatot tartott némelyikükkel.¹⁷

A szerb kulturális megújulás kibontakozása minden bizonnyal nem bonyolódhatott volna ilyen zökkenőmentesen és ennyire hosszú időn keresztül Habsburg-területen, ha ehhez a bécsi udvarnak valamilyen politikai érdeke nem fűződött volna. Már valószínűleg a pesti Egyetemi Nyomda is azért nyitott teret annyi szerbeknek szánt könyvnek, hogy a Habsburg Birodalomhoz kösse őket, és távol tartsa őket az orosz befolyástól.¹⁸ Tököly Száva politikai tevékenysége mögött is az sejlett fel, hogy az orosz befolyást megpróbálják távol tartani a Balkántól, és kiszolgáltatott kisállamok helyett életképebb államalakulatot hozzanak létre. Nyilván a Habsburg-érdekekkel nem lett volna ellentétes, ha egy új állam az ő pártfogásukkal jön létre a határaikkal szomszédos balkáni térségben.

¹⁵ N. ANĐELKOVIĆ 2021a.

¹⁶ Č. ANTIĆ 2015: 203.

¹⁷ KAZIMIROVIĆ 2013: 43.

¹⁸ SOKCSEVITS 2011: 297.

Tököly Száva pontosan erre tett javaslatot egy Ferenc császárnak 1805-ben benyújtott, külpolitikai célokat vázoló memorandumban.¹⁹

Vuk Stefanović Karadžić nyelvújító tevékenységének bécsi felkarolása is elgondolkodtatja a kutatókat. A szerény anyagi hátterű, magát autodidakta módon képző szerb fiatalember bécsi mentora Jernej Kopitar szlovén nyelvész, a császári udvar könyvtárosa volt, aki nem melleleg a szláv nyelvek cenzorának igen fontos politikai tisztségét is betöltötte a Habsburg Birodalomban. Mivel Bécsnek fontos volt az orosz befolyás feltartóztatása, legalább a Birodalom területén élő szerbek körében, ezért egyáltalán nem zárható ki, hogy Kopitart politikai megfontolások is vezérelték, amikor Karadžić bécsi publikációihoz nélkülözhetetlen szellemi és szervezési segítséget nyújtott.²⁰ A szerb tudós és nyelvújító munkásságát a Habsburg-ház nagyra tartotta, élete végéig Bécsben tartózkodott, és megkapta a Ferenc József érdemrend III. osztályú keresztyét is.²¹

A szerb nacionalizmus történetében volt egy második hullám, amikor a „diaszpórajelenség” újra felbukkant, és hangsúlyossá vált. Az 1990-es években egyre többen jelentek meg a szerbiai politikában, akik nem a jugoszláviai szerb tagköztársaság területén születtek. Bosznia-Hercegovina ilyen szempontból egyértelműen kiemelkedő szerephez jutott. Ennek már volt hagyománya, elég Vaso Čubrilović példájára gondolnunk, aki a Mlada Bosna mozgalom nacionalista aktivistájából a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagjává vált. Zoran Đinđić, a demokratikus ellenzék egyik vezéregyénisége az 1990-es években, majd a posztmilosevići éra tragikus sorsú miniszterelnöke (2001–2003) Bosanski Šamac városában született. Boris Tadić, védelmi miniszter, a Demokrata Párt (Demokratska stranka), majd a Szerb Köztársaság elnöke (2004–2012) Szarajevóban látta meg a napvilágot. Szintén szarajevói származású Vojislav Šešelj, a szerbiai nacionalista szélsőjobboldal vezetője 1991–2003 között. Ebbe a sorba tartozhat még a magyarországi Baján született Radovan Jelašić szerepvállalása a szerbiai monetáris politikában, a Szerb Nemzeti Bank elnökeként 2004 és 2010 között. Radovan Karadžić montenegrói születésű pszichiáter, élete során Szarajevót és Belgrádot megjárva, a boszniai Szerb Demokrata Párt (Srpska demokratska stranka) megalapítója és a szakadár lázadó boszniai szerbek politikai apostola lett 1991–1996 között.

¹⁹ SOKCSEVITS 2011: 300; ANZULOVIĆ 1999: 73.

²⁰ SOKCSEVITS 2011: 297.

²¹ POPOVICS 1897.

EXPANZÍV STRATÉGIA

Mint Hobsbawm írja, a nemzeti lét harmadik feltételének a 19. századi Európában azt tekintették, hogy a nemzet képes legyen a terjeszkedésre.²² A nemzetnek, a liberális értelmezésben, elég nagy méretűnek kellett lennie, hogy életképesnek tekinthék. Divatos lett a természettudományban tett forradalmi jelentőségű darwinista megfigyelések alkalmazása a társadalomfejlődésre, ami azt a meggyőződést alakította ki ebben a korszakban, hogy csak a másokat legyőzni és alávetni képes nemzetek, embercsoportok lehetnek életrevalók a versengő világban. Nos, Szerbia ezt a feltételt (is) nagyon komolyan vette. Még a függetlenségét sem nyerte el formálisan, és már megkezdődött annak a nemzeti expanziós stratégiának a kidolgozása, amely a fejedelemség határainak kiterjesztését vázolta fel.

A modern szerb államnak ezt a fentiekben már említett első nemzeti/nemzetállami programját, amely *Načertanije* („Tervezet”, 1844) néven vált ismertté, speciális történelmi helyzetben alkották meg. Az 1840-es évek elején a politikai hatalmat az úgynevezett „alkotmányvédők” (*ustavobranitelji*) mozgalma ragadta magához. Képviselői nem elégedtek meg egy autonóm keresztény vilájjal, amelyben továbbra is az oszmánok despotikus játékszabályai érvényesek, hanem modern nemzetállamot szerettek volna formálni Szerbiából, amely az egyszemélyes önkényuralommal szemben egy szélesebb társadalmi réteg (a módosabb polgárság) bázisára épül. Sor került az első dinasztiaváltásra, az Obrenovicokat elűzték, és helyükre Aleksandar Karađorđevićet, az első szerb felkelés vezetőjének fiát hívták haza Párizsból, hogy foglalja el a fejedelmi trónt. Mint említettük, uralkodásának 16 évében a felvilágosult diaszpóraértelmiség újabb hulláma áramlott be, ami nyilvánvalóan kedvezően hatott a Szerb Fejedelemség szellemi fejlődésére, a kortárs modern politikai gondolatok átvételének lendületére.

A *Tervezet* 1906-os napvilágra kerülése után²³ egyike lett a legvitatottabb, legtöbbet támadott politikai programoknak Európában, különösen Jugoszlávia 1992-es felbomlását követően. A 20. század első felében inkább a jugoszlávizmus ideájának előfutárát akarták látni benne a dokumentum értékelésével foglalkozó délszláv történészek. Az 1930-as évek végétől viszont inkább már Nagy-Szerbia megteremtésének programját fedezték

²² HOBBSBAWM 1997: 53.

²³ SZAJCSÁN 2001: 73.

fel benne, főleg a horvát, majd a bosnyák értelmiségiek is.²⁴ Ha a dokumentumot történelmi környezetében vizsgáljuk, akkor ez nyilvánvalóan inkább nemzetállami stratégia, amely nem új (dél-szláv) államot akart létrehozni, hanem a meglévő (szerb állam) határait kiszélesíteni. A *Tervezet* nem is tudott más lenni, mint ami: a 19. századi dinasztikus nacionalizmus egyik terméke, amely inkább (mini)birodalomról álmodott, és nem a dél-szláv népek demokratikus egyesítéséről. Ez utóbbi ideát inkább az illír mozgalom képviselte, amely a Habsburg Birodalom korai horvát nacionalistáit tömörítette. Ennek a politikai vonalnak viszont az 1840-es évek Szerbiájában nem volt érdemi támogatottsága, ahol ekkor már egyre inkább megszilárdult a nézet, hogy a balkáni szlávok egyesítését a szerb zászló alatt kell megvalósítani.²⁵ Amikor 1845–1846-ban Belgrádban az „illír kaszinó” emigráns horvát nacionalistái egyre harsányabban hallatták hangjukat, a belgrádi lakosság körében olyan ellenszenvet váltottak ki, hogy végül új helyszínt kellett találniuk találkozóiknak.²⁶

A *Tervezet* kiindulópontja az volt, hogy az Oszmán Birodalom napjai meg vannak számlálva, és európai területének felosztásáért éles hatalmi küzdelem formálódik a Balkánon. Logikus feltételezésük volt a szerzőknek, hogy a felosztásért folytatott küzdelemben a cári Oroszország és a Habsburg Birodalom vezető szerepet oszt majd magára. Szintén alapvetése a dokumentumnak, hogy az autonóm Szerb Fejedelemség terjeszkedési kényszerben van, mert kisállamként kiszolgáltatott a nemzetközi politika viharainak. A *Tervezetet* megfogalmazó gondolat mögött tehát az a félelem húzódott meg, hogy egy olyan korban, amelyben a világ nagy részét birodalmak uralták, nehéznek, sőt kétségesnek ígérkezett hosszú távon megőrizni egy kisállam függetlenségét.²⁷

Az autonóm szerb fejedelemség nemzetközi kapcsolatai távolról sem voltak egyszerűek a 19. század derekán. A szerb fejedelem 1878-ig formálisan a szultán vazallusa volt. A fejedelemség belpolitikájába viszont az orosz cár diplomáciája is mélyen beavatkozott, követelésére számos alkotmányvédő politikus emigrációba kényszerült a 19. század derekán. Gazdaságilag viszont a Habsburg Birodalomnak volt leginkább kiszolgáltatva, 1906-ig ideirányult a szerb export 86%-a, és innen érkezett importjának a 65%-a.²⁸

²⁴ SZAJCSÁN 2001: 74–76.

²⁵ ŠIMUNIĆ 1992: 24.

²⁶ NUŠIĆ 1984: 113.

²⁷ Lásd a *Tervezet* előszavát: BATAKOVIĆ 2016: 24.

²⁸ B. STOJANOVIĆ 2017: 3.

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a hosszabb távú függetlenséget illető fenti aggodalom egyáltalán nem tűnik megalapozatlannak. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a lengyel nemesi köztársaság területének nagyhatalmi felosztása a *Tervezet* megszületésének pillanatában még közelmúltbeli emlék, hatása pedig jelenkori realitás volt, ráadásul a program egyik szellemi ihletője éppen a lengyel emigráció volt.²⁹

A szociáldarwinizmus a nemzetközi kapcsolatokban egészen az első világháborúig elfogadott nézet volt, de tulajdonképpen a második világháború lezárásáig éreztette hatását. Ennek a felfogásnak a beszivárgását a szerb politikai vezetés gondolkodásába jól szemlélteti az alábbi idézet Nikola Pašić egykori szerb miniszterelnöktől, a 20. század első két évtizedének meghatározó belgrádi politikusától:

A mostani, ipari termeléssel és vasúti közlekedéssel áthatott európai kultúra nem hagy nyugtot a kisállamoknak és a nemzetecskének, bukással fenyegeti azokat. Maguk hívják ki a sorsot, ha nem erősítik, nem acélozzák meg magukat összefogással, különösen a velük rokon etnikumok egyesítésével (*sabiranje srodnih plemena*) egy erős államban.³⁰

Pašić fenti szavaiból, amelyek tulajdonképpen Ilija Garašanin bő fél századdal korábbi gondolatait aktualizálták, az tűnik ki, hogy a belgrádi elit nemzeti romantikán felülkerekedni képes reálpolitikusai egyfajta „muszáj-Herkulesként” tekintettek magukra Nagy-Szerbia, illetve Jugoszlávia megteremtése során.

A „rokon etnikumok egyesítésén” alapuló szerb expanziós tervek fókuszában a Drinán túli terület, azaz Bosznia-Hercegovina állt. Bár a tervezet a Drinán túl élőkre mint „bosnyákokra” hivatkozott, őket a szerb állam nacionalista doktrínája potenciális nemzettársaknak tekintette, akiknek helyük a jövőbeli szerb állam politikai határain belül van.³¹ A belgrádi nemzetstratégiák azonban dél felé is kacsingattak: „Ó-Szerbiára”, amely a szerb terminológiában nagyjából a mai Koszovó, Észak-Macedónia, illetve Észak-Albánia területét jelentette. Garašanin, a *Načertanije* kimunkálója főleg a tengerre való kijutást szorgalmazta az akkor még török kézen lévő Shkodra (ma: Albánia) és Ulcinj (ma: Montenegró) városánál, amellyel

²⁹ A lengyel emigráció politikai befolyásáról a szerb külpolitikára és a *Tervezet* megszületésére lásd: ŠIMUNIĆ 1992: 7–16.

³⁰ STANKOVIĆ 1984: 21–22.

³¹ BATAKOVIĆ 2016: 41–46. (A megállapításokat a kiadványban leközölt eredeti dokumentum szerb nyelvű szövege alapján tettem.)

akkori meglátása szerint kereskedelmileg új távlatok nyíltak volna meg a szerb állam előtt.³² Ez ismét világosan rámutat, hogy a nacionalista politikusok nemcsak elvont ideákban, hanem gyakorlatias célokban is gondolkodtak.

Ennek fényében körvonalazódik a kép, amely máshol is megfigyelhető a korszakban: egyes európai királyi dinasztiák a szociáldarwinizmus és a nacionalizmus hullámait meglovagolva igyekeztek megvalósítani nagyra vágó céljaikat. Akár azt is mondhatjuk, hogy a szerb nacionalizmus a dinasztikus birodalomépítés némethez vagy oroszhoz hasonlítva szerény, de semmiképpen sem kevésbé agresszív verziójának szolgálatában állt az 1844–1944 közötti 100 évben. A terjeszkedés első koncentrikus körének (Bosznia, Hercegovina, a horvát Krajinák, Dubrovnik, Szlavónia, a magyar Délvidék) ideológiája még a kultúrnemzet, a što dialektust beszélők egyesítése volt. A második koncentrikus kör esetében (Ő-Szerbia) azonban ezen túllépett, és romantikus stílusban a történelmi joggal kombinálta az itt már gyengének tűnő etnikai/kultúrnemzeti érvet, hiszen a macedóniai szlávok nem što dialektust beszéltek, Koszovóban pedig albán ajkú etnikai többség volt a 18–19. században. A birodalomépítés harmadik koncentrikus körénél, amikor már tengeri kijáratokról beszélünk Durrësnél vagy Szalonikinél, az etnikai érvelés alig lehetséges, illetve a történelmi jogra hivatkozás is gyenge lábakon áll, ezért itt már leplezetlen geopolitikai-gazdasági érvek bukkannak fel a *Tervezet*ben.

A tengerre való kijutás ezt követően egészen az első világháborúig geopolitikai prioritása maradt Szerbiának. Koszovó 1912-es elfoglalásának gyakorlati jelentősége részben abban állt, hogy azon keresztül volt lehetősége Szerbiának kijutni a tengerre. Jugoszlávia létrejöttét követően a helyzet két fontos tekintetben is megváltozott a *Tervezet* alapvetéséhez képest. Egyrészt megszűnt a Habsburg Birodalom, így a délszláv területek külkereskedelmi mozgásterét nyugati irányban immár nem korlátozták egy másik állam érdekei. (Bár hamarosan a Németországtól való függőség majdnem ilyen nyomasztó problémává vált.) Másrészt Montenegró és Dalmácia kikötői megfelelő kijáratot biztosítottak a nyílt tengerre, így Észak-Albánia bekebelezésének jelentősége lecsökkent. Ezt Nikola Pašić szerb kormányfő nyíltan ki is jelentette az első világháború utolsó napjaiban: „Dalmácia partvidéke biztosítani fogja azt a tengeri kijáratot, amely olyan hosszú ideje állt a szerb aspirációk célkeresztjében.”³³

Szerbia 1913-ban még külön háborút vívott Durrës, illetve általában a tengerparti kijárat megszerzéséért, és ennek megvalósítási kísérlete során

³² BATAKOVIĆ 2016: 46–47.

³³ PAŠIĆ 1918.

a Monarchia katonai intervenciójának kockázatát is kész volt vállalni. Negyedszázaddal később, amikor a fasiszta Olaszország diplomáciája 1939-ben felajánlotta, hogy osszák fel egymás között Albániát, Belgrád rövid gondolkodás után elutasította a lehetőséget a Shkodra és Durrës közötti terület annekthálására.³⁴ Albánia tengerpartjának szerepe Montenegró és Szerbia 2006-os szétválása után értékelődött fel újra Belgrád szemében. A Fehér Házban 2020 szeptemberében aláírt szerb–koszovói megállapodás ezt a témát ismét felvillantotta, amikor vasúti kijáratot vettek tervbe Koszovón keresztül az albán tengerpart valamelyik mélyvízi kikötőjébe.³⁵

Ez a regionális hegemoniára törekvő nagyszerb gondolat sok romantikus alkatú értelmiséginek és külső megfigyelőnek imponáló volt. A szerb értelmiség modern Spártának, a Balkán Poroszországának tekintette államát, amely majd a délszlávok Piemontjaként véghez viszi a régió egyesítését. További vonzerőt kölcsönzött az expanziós stratégiának az a történelmi mítosz, hogy Dusán cár 14. századi birodalmának megújítása zajlik, amelyet egyben a középkori Keletrómai (Bizánci) Birodalom örökösének tekintettek.

A történelmi romantikán alapuló hódítás mobilizáló hatásának erejét illusztrálja egy híres szerb tábornok, Petar Bojović marsall visszaemlékezésének néhány sora. A tábornok azt a hálátlan feladatot kapta az első világháború Szerbia számára legtragikusabb pillanataiban, 1915 októberében, hogy egy dezertálások miatt gyengén feltöltött hadtesttel tartóztassa fel a bolgár katonai gőzhenger előrenyomulását a központi hatalmak többirányú, átfogó offenzívájának kellős közepén. Észak-Macedónia, illetve akkori terminológiával „Dél-Szerbia” azonban már védhetetlen volt, így nagyon gyorsan fel kellett adni Szkopje városát is. A tábornok erre így emlékezett vissza:

Milyen szívet marcangoló is volt a visszavonulás Szkopjéből, Dusán cár egykori székhelyéről, amelynek három évvel korábbi elhódításában a töröktől magam is kivettem a részem, mint az 1. hadsereg törzsfőnöke, ahová oly győzedelmesen vonult be Őkirályi Fensége Sándor trónörökös mint az 1. hadsereg parancsnoka – nem is lehet leírni!³⁶

³⁴ MILADINOVIĆ 2015. Pál régens megfontolásáról lásd: JELAVICH 1996: II.194.

³⁵ A megállapodás szövege elérhető: <https://web.archive.org/web/20201125215919/https://exit.al/en/2020/09/04/kosovo-and-serbia-signed-separate-pledges-not-an-agreement/>; MÁRKUSZ 2020b.

³⁶ BOJOVIĆ 2018: 25. A tábornok a szerb hadsereg 1912-es bevonulására gondolt az első balkáni háború győztes kumanovói csatáját követően.

A MODERNIZÁCIÓ MEGKÉSETTSÉGE
A NACIONALIZMUSHOZ KÉPEST

A modernizáció, a nacionalizmus és a nemzetépítés időbeli egybeesése vagy szétválása nyilvánvalóan azért érdemel figyelmet, hogy felmérhesük Gellner teóriájának alkalmazhatóságát a balkáni földrajzi és történeti térben. Gellner a modernizációt még szinte az iparosítás szinonimájaként használta, mint ahogy az néhány évtizeddel ezelőttig elfogadott volt a szociológiában. Célszerűbb viszont abból kiindulni, hogy a modernizáció fogalma szélesebb kategória, amely az iparosodáson túl magába foglalja a városiasodást, a közlekedési infrastruktúra kiépülését, az iskolai végzettség emelkedését, a közigazgatási színvonal növekedését. Ha Garašanin politikai programjának megjelenését (1844) irányadó dátumnak tekintjük a nacionalizmus kibontakozására Szerbiában, akkor az eszme megelőzte a modernizáció kibontakozását. Szerbiában tehát, a Balkán többi részéhez hasonlóan, a 19. század középső harmadában olyan jelenség bontakozott ki, amelyet a nyugati szakirodalom *preindusztriális nacionalizmusnak* nevezett el.³⁷

A nacionalizmus eszméje dinamikus teremtő erőnek bizonyult, és 1878-ra létrehozta a szerb nemzetállamot. A függetlenséget követő évtizedekben a szerb nemzetállam megvalósította a modernizációt, és a 20. század elején a gazdasági nacionalizmus serkentően hatott az iparosításra is. Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a Balkán-háborúk kitörésének időpontjára (1912) megteremtődött a *modern szerb nemzet*, akkor azt láthatjuk, hogy a nacionalizmus, a nemzetállam, a nemzetépítés jelensége igenis kéz a kézben haladt a modernizáció és az iparosítás folyamatával.

A modernizáció előtti nacionalizmust nem az oszmán alávetettségben élő, vagy akár az autonómiáját éppen csak kiharcoló Szerbia termelte ki. Az eszmét a Karlócán, Pesten, Bécsben és Zágrábban tanuló értelmiségiek keresztül „importálta” a szomszédos Habsburg Birodalom szerb közösségéből, amelynek elitjében az oktatási lehetőségeken keresztül gyökeret vertek a felvilágosodás eszméi. Ahhoz, hogy Szerbia saját „belső” nacionalista elitet tudjon produkálni, amely modern nemzetállamot épít, először meg kellett teremteni ennek az alapjait, amit Benedict Anderson nyomtatáskapitalizmusnak (*print capitalism*) nevez, amelyen a könyvnyomtatás és a (nyomtatott) sajtó elterjedését értjük.

³⁷ SMITH 1971: 75.

Az 1830 utáni autonóm Szerb Fejedelemségben már volt jogi és technikai lehetőség szövegek nyomtatására. Az első szerb újság 1834-ben jelent meg hetilapként (*Novine Srbske*) 300 példányban, a Habsburg Birodalomból érkezett Dimitrije Davidović szerkesztésében.³⁸ Nagyobb példányszám nem is lett volna még indokolt, mert ebben az időben az autonóm szerb állam 670 ezer lakosából csak mintegy 1000-en olvastak rendszeresen.³⁹ 1849-ben a szerb állami nyomdába meghozták külföldről az első modern nyomdagépet, amely már gyors nyomtatásra is képes volt, és 1851-ben megnyílt az első szerbiai könyvesbolt.⁴⁰

1855-ben megjelent Szerbiában a kor kommunikációs forradalmat hozó technikai vívmánya: a távíró. A Habsburg Birodalom oldalán lévő határváros, a szerb ajkúak által nagy számban lakott Zimony már jóval korábban távírókapcsolatban volt Pesttel és Béccsel. Mivel 1855 előtt, amikor a bécsi tőzsde árfolyamait távírón megkapták Zimonyban, onnan ezeket az információkat csónakkal lehajózva továbbították Belgrádba,⁴¹ ezért ennek a technikai ugrásnak a jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Szerbia tulajdonképpen a távíró használatának bevezetésével került be a kontinens információs körforgásába a gazdaság, a politika és a kultúra területén. A tudományos módszereket alkalmazó modern állam létrejöttének újabb állomása volt, amikor 1862-ben fejedelmi határozattal bevezették a statisztika alkalmazását az állami pénzügyek és a gazdasági folyamatok területén.⁴² Ugyanebben az évben a nacionalista politika is felzárkózott: az autonóm fejedelemség elérte, hogy területéről kitelepíthesse az iszlám vallású lakosságot, annak ellenére, hogy döntő többségük szláv ajkú volt, ugyanazt a nyelvet beszélte, mint a keresztény szerbek.⁴³

A nacionalista érzelmek megéléséhez elengedhetetlen a kulturális közösséglélmény. Egy döntően írástudatlan környezetben, mint amilyen az autonóm szerb fejedelemség volt a 19. század derekán, a zene kínált ehhez lehetőséget. Belgrád 1842-ben már rendelkezett saját zenei koncertteremmel, 1840-ben pedig Kragujevacon operaelőadást is tartottak, amelyen előadták a *Dusán cár menyegzője* című szerb történelmi témájú darabot,

³⁸ Az 1813–1822 között Bécsben kiadott *Novina serbskih* nevű újság hagyományának folytatásaként.

³⁹ ČALIĆ 2020: 23.

⁴⁰ NUŠIĆ 1984: 108–110.

⁴¹ NUŠIĆ 1984: 40.

⁴² A Szerb Köztársaság Statisztikai Hivatalának honlapja: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/otnoma/history/>.

⁴³ A téma alapos feldolgozása: Ž. ĐORĐEVIĆ 1983.

a kor olasz operáinak stílusában.⁴⁴ Belgrádban 1869-ben megnyitotta kapuit a nemzeti színház, amelyet az uralkodó Obrenović-dinasztia finanszírozott, hogy legitimitását a nemzeti kultúra támogatásával is erősítse, ami már kiforrott nemzetépítési stratégia része volt.⁴⁵

A közegészségügyi viszonyokon is jócskán javítani kellett. Az 1790-es évekig a Belgrádi vilájetben a pestis még rendszeres látogató volt, de még 1813–1814-ben is sok áldozatot szedett. Az 1830-as években az autonóm fejedelemség a Habsburg Birodalom mintájára bevezette a karantén intézményét, amellyel már hatékonyan útját állta a járvány terjedésének a többi török tartományból. Az 1840-es években megjelent az első Pesten diplomát szerzett szülész nő Belgrádban. Nem sokkal utána, 1847-ben megkezdte munkáját az első fogorvos.⁴⁶ A népegészségügy fejlődése hosszú folyamat volt, amelyben Szerbia sokáig Európa legfejletlenebb részeivel haladt kéz a kézben, nagyon magas gyermekhalandósági rátával, amelyben még a 21. század elején is az 5. legrosszabb statisztikát produkálta, Albánia, Észak-Macedónia, Románia és Törökország előtt. Az első világháborúig Szerbia szörnyű népbetegsége volt a tuberkulózis és az alkoholizmus, illetve közismerten problémás volt a higiénia színvonala.⁴⁷

Szerbia a 19. század derekán elindult a modernizáció útján, amelynek során az 1880-as években eljutott az urbanizáció és az iparosítás alapjainak lerakásához. A városi lakosság aránya 1910-re 13% lett, Belgrádban a népesség 3%-a koncentráldott.⁴⁸ (Összehasonlításképpen Magyarországon 20% felett volt a városban lakók aránya 1910-ben.)⁴⁹ Létrehozták a Szerb Nemzeti Bankot 1884-ben, majd a Balkán-háborúig (1912–1913) terjedő periódusban kiépült a hitelintézeti hálózat Szerbia városaiban. Ekkortól kapott lendületet az úthálózat korszerűsítése, a bankok által előszeretettel finanszírozott vasútvonal-építés, valamint a gőzgépek elterjedése az ipari termelésben.

A modern nemzetállam gazdasági alapjainak lerakása azonban nehéz és hosszadalmas munka volt, főleg egy tengertől elzárt ország számára Európa keleti felén. Az iparosodás lassan haladt, de ez alapvetően visszavezethető

⁴⁴ NUŠIĆ 1984: 124–127.

⁴⁵ TIMOTIJEVIĆ 2005: 9–10.

⁴⁶ NUŠIĆ 1984: 108–109.

⁴⁷ D. STOJANOVIĆ 2006. A probléma közbeszédben való megjelenését lásd a *nacionalista Pijemont* napilap egyik első példányának vezércikkében: Pijemont 1911a.

⁴⁸ B. STOJANOVIĆ 2017: 4.

⁴⁹ Lásd: <https://gradsubotica.co.rs/1910-magyarorszag-nepessege/>; <https://mult-kor.hu/10-teny-a-dualizmus-kori-magyarorszagrol-20180209>.

a Milan Obrenović uralkodó (1868–1889) és kormányai által megvalósított gazdaságpolitikára, amely a meglévő mezőgazdasági kapacitásokra és a bejártatott külkereskedelmi lehetőségekre épített.⁵⁰ Az ipari fejlődés útjában két tényező állt: (1) a jelentősebb tőkefelhalmozás és a külföldi beruházások hiánya; (2) a jellemzően 1–5 hektáron zajló, kisparaszti gazdálkodáson alapuló, extenzíven fejlődő mezőgazdaság fennmaradása miatt fel nem szabaduló munkaerő. Szerbiában 1867 és 1910 között a kukorica-termés a négyszeresére, a búzatermés pedig a háromszorosára nőtt, a külkereskedelem is ennek arányában emelkedett, és a Balkán-háborúig szinte végig többletet termelt. Ez a szolid növekedéshez elegendő volt, de a gazdasági felzárkózáshoz nem bizonyult a leghatékonyabb stratégiának, figyelembe véve, hogy a gabona ára a világpiacon 1867 és 1894 között megfeleződött.⁵¹

A 20. század elején 1000 szerb lakosból még mindig mindössze egy dolgozott az iparban. Az 1906-os vámháborúig az ipari termékek zömét Ausztria–Magyarországról hozták be. Aleksandar Obrenović király (1889–1903) 1898-as ipari ösztönzőinek bevezetését követően azonban meglódult a vállalkozások száma, majd a vámháborút követően a szerb iparosítás nagy lendületet vett. Az élelmiszeripar, a textilipar és a bányászat volt az első néhány olyan szektor, amely fejlődésnek indult, az ipari vállalkozások száma rövid idő leforgása alatt megháromszorozódott. Az ipari termelés növekedése 1906-ban 16%, 1907-ben 22%, az utolsó békeévben, 1911-ben pedig egyenesen 48% volt. Ekkorra a 3 milliós Szerbiában már 200 ezer munkás dolgozott az iparban.⁵² Gellner úgy fogalmaz, hogy

az industrializmusba való átmenet időszakának [...] szükségképpen a nacionalizmus korának kellett lennie; ez az a kor, a viharos újrarendezés időszaka, amely során addig módosítgatják a politikai vagy a kulturális határokat, illetve akár mindkettőt, amíg meg nem felelnek a nacionalizmus új alapkövetelményeinek. Ez az átmeneti korszak szükségképpen erőszakos és konfliktusban gazdag periódus volt.⁵³

Szerbiában a gazdasági fellendülést és az ipari fejlődést megtörték a Balkán-háborúk (1912–1913), majd súlyosan visszavetette az első világ-

⁵⁰ B. STOJANOVIĆ 2017: 2.

⁵¹ B. STOJANOVIĆ 2017: 2; HOBBSAWM 2004: 41.

⁵² B. STOJANOVIĆ 2017: 3; KAZIMIROVIĆ 2013: 173–174.

⁵³ GELLNER 2009: 57.

háború. Több jelentős külföldi pénzüintézet, amely 1912 előtt a szerb piacra lépett, a háborúk miatt soha nem kezdte meg érdemben a működését. A versenyhiány miatt a hitelkamatok megugrottak.⁵⁴ Külföldi befektetők, illetve belföldi magántőke hiányában nagy áttörésre az ipari fejlődésben a két világháború közötti királyi Jugoszlávia időszakában sem került sor. Szerbia agrárország maradt a 20. század derekáig, csakúgy, mint Románia, Bulgária, Montenegró és Görögország.⁵⁵

Az iparosítás megvalósítására, a falusi lakosság városokba költöztetésére csak a szocialista Jugoszlávia korszakában kerül sor az 1950-es és 1960-as években. Ez a modernizációs hullám, amely végül a falvakból a városokba költöztette a tömegeket, a felszínen a jugoszláv pánnacionalizmus kísérletével, a „testvériség és egység” jelszavának korszakával esett egybe. A valóságban azonban nem a jugoszláv nemzet létrejöttének lett a kísérőjelensége, hanem inkább a szlovén, a macedón, a bosnyák és a koszovói albán nemzeti közösség született meg a tagköztársaságok és az autonóm területek határainak védfalai mögött.

NEMZETALKOTÁS NYELVI VAGY VALLÁSI HATÁROK MENTÉN?

Dositej Obradović, az egyik legmeghatározóbb szerb gondolkodó a 18–19. század fordulóján németországi tanulmányainak (Halle, Lipcse) hatására a nacionalizmus romantikus vonulatához csatlakozott. Ebből kiindulva támogatta azt a kulturális próbálkozást, hogy a szerb nemzeti identitást elsősorban a nyelv alapján határozzák meg. A *Levél Haralampijának* (*Pismo Haralampiju*) című, szerb nyelven megjelentetett, politikai téziseit tartalmazó művében azt vallotta, hogy a što nyelvjárást beszélők – vallási hovatartozásuktól függetlenül – mind szerbek, következésképpen egy nemzethez tartoznak, mert „vallást és törvényt változtatni lehet, anyanyelvet és származást nem”.⁵⁶

Dositej álláspontját a délszláv nyelvújító Vuk Karadžić is osztotta, továbbfejlesztette, és közzé is tette az *Összes szerbek a világban* (*Srbi svi i svuda*) című tanulmányában.⁵⁷ A što dialektust valóban sokan beszélték

⁵⁴ B. STOJANOVIĆ 2017: 13, 16.

⁵⁵ Č. ANTIĆ 2015: 131; JELAVICH 1996: II.23–24.

⁵⁶ ANZULOVIĆ 1999: 73, 79.

⁵⁷ KARADŽIĆ 1849.

a 18. század végén Szerbia, Montenegró, Dalmácia, Szlavónia és Horvátország (megosztva a kaj és a čaj nyelvjárással), illetve Bosznia-Hercegovina, valamint a Szerémség, Bácska és Bánát területén, tehát az Adria és a Duna között ez volt a domináns dialektus. Karadžić leegyszerűsítette az addig használt cirill ábécét, illetve a fonetikus, azaz kiejtéssel egyező írásmódot tette szabállyá, hogy minél szélesebb tömegeket tudjon bevonni az írásbeliség által a formálódó nemzeti kultúra közegébe. A nyelvész a hercegovinai nyelvjárást jelölte ki irodalmi nyelvnek, ezzel az ő munkássága nyomán távolodott el a szerb irodalmi nyelv az addig használatos „oroszos” egyházi szlávtól.

Ez a nyelvi reform természetesen a szerb ortodox egyház tetszését a legkevésbé sem nyerte el. Az egyház Habsburg Birodalomban élő híveinek vezetője, Stratimirović karlócai metropolita (1757–1836) úgy gondolta, az orosz betűktől megtisztított új cirill ábécé egyben az ortodoxiától is eltávolítja majd a szerbeket.⁵⁸ Az egyházi emberek attól féltek, hogy ezzel a váltással megszűnik a formálódó nemzet és az ortodox egyház intim viszonya, hiszen ha a nyelv egyesíti a nemzetet, akkor a katolikusok és a muszlimok is szerbbé válhatnak, ők pedig már nem fognak a szerb kulturális örökség hordozójaként tekinteni az ortodoxiára. Aggodalmak nem csak az egyház részéről jelentkeztek. A Matica Srpska, illetve a szerb kultúra és oktatás magyarországi mecénása, Tököly Száva is fellépett a nyelvújítással szemben. Karadžić művei sokáig botrányos eretnekségnek minősültek, és Szerbiában az általa propagált helyesírással írt könyveket elkobozták.⁵⁹ A mai szerb irodalmi nyelv tehát távolról sem tekinthető „történelmi nyelvnek”, hanem modern konstrukciónak, amelynek bevezetése fontos politikai döntés volt a szerb nacionalizmus történetében.

A nemzetépítés logikus iránya a Karadžić által kijelölt úton vezetett. A nyelvújító munkássága nyomán létrejött nyelvtani rendszert és „kanonizált” szókincset 1864-ben Szerbiában hivatalosan is bevezették, és a 20. század nagy részében mindenhol elfogadták érvényesnek. Így az 1860-as évektől a szerb nemzetkép már egyre fokozódó mértékben a közös nyelv körül formálódott. A szerb asszimilációs étvágy így kiterjedt mindenkire, aki a što nyelvjárást beszélte a Balkánon. Az 1860-as években a szerb nacionalisták szélsőségesei még a bolgár–szerb egyesülésben gondolkodtak, ahol nem annyira a nyelv, hanem inkább az ortodoxia volt a kötőerő. A 20. század elején már a szerb nacionalizmus azon irányzata

⁵⁸ SOKCSEVITS 2011: 300; ANZULOVIC 1999: 76.

⁵⁹ POPOVIC 1897.

domináns, amely a szerb és a montenegrói monarchia egyesülését követelte, ez viszont már a közös nyelven és történelmen alapult volna. Olyannyira átjárhatónak tűnt a két ország elitje, hogy egyes szerbiai tiszti csoportok 1905-ben komolyan foglalkoztak azzal a tervvel, hogy Petar Karađorđević királyt megbuktatják, és trónjára a montenegrói Petrović dinasztiát léptetik, Nikola király fiának, Danilónak a személyében.⁶⁰ A monarchikus egyesülés 1918-ban végül meg is történt, de a szerb dinasztia vezetésével, a montenegrói uralkodóház emigrációba kényszerítése útján.

További követelés volt, hogy a szerbeket és a horvátokat a belgrádi diplomácia hivatalosan is nyilvánítsa egy nemzetnek. Ennek megalapozása érdekében intenzív tudományos erőfeszítések történtek szerb, horvát és szlovén értelmiségiek részéről a 19. század első felében. Ennek eredményeképpen 1850-ben megállapodás született, amely a délszláv nyelvterület što dialektusának egységesítését célozta. A létrejött közös szerb–horvát nyelv az illírizmus és a nagyszerb vágyak keverékéből született jugoszláv pánnacionalizmusnak is az egyik kötőereje lett a 20. században. Visszatérő dilemma maradt viszont, hogy a što nyelvjárásnak ki a politikai tulajdonosa: a szerb nemzet vagy a formálódó jugoszláv nép? Jelzésértékű, hogy amikor Koszovóban 1921-ben megtartották az első jugoszláv népszámlálást, minden što nyelvjárást beszélőt automatikusan szerb nemzetiségűként vettek nyilvántartásba, mindössze annyit tüntettek fel, hogy vannak közöttük keresztények és iszlám vallásúak is.

Bár a szerb nacionalizmus képviselői a mai napig hajlamosak a što nyelvjárást beszélőket szerbnek tekinteni, a mai szerb politikai elit kezében végül mégsem a nyelv bizonyult az elsődleges nemzetalkotó eszköznek. Što nyelvjárást beszélők nagy területen éltek, tökéletesen megértik egymást a mindennapi kommunikációban, de a vallás (horvátok, bosnyákok) és az eltérő történelmi emlékezet (montenegróiak) újra és újra mégis elválasztotta őket. A szerb nemzeti identitásnak az 1990-es évek eleje óta a nyelvnl jól meghatározóbb eleme a pravoszláv vallás és az ahhoz kapcsolódó kulturális örökség. Ez a jelentős változás összefüggött a jugoszláv nemzeteszmé krízisével és Jugoszlávia véres felbomlásával.

Az egykori jugoszláv föderáció teljes politikai dezintegrációját követően a szerb identitás és a pravoszláv vallás összefonódásának praktikus vonatkozása is lett. A 21. század második évtizedére a volt Jugoszlávia területén a szerb nemzet egyetlen legálisan működő, határokon átvéelő

⁶⁰ KAZIMIROVIĆ 2013: 259, 521.

intézményrendszere a Szerb Pravoszláv Egyház maradt, amely lelkesen fel is vállalta nemcsak a szerb vallási identitás, hanem a nemzeti érdekek védelmét is. Miként Dobrica Ćosić szerb irodalmár és politikus fogalmazott, az egyház maradt „a szerb nemzet egyetlen és egyedülálló szervezőereje”.⁶¹

A pravoszláv egyház püspökei jelentős közéleti szerepet tölthettek be, amely messze túlmutatott a vallásos emberek spirituális orientálásán. Az egyház a szerb állam határain kívülre került szerb etnikai közösségek identitásmegőrzésének egyik fontos intézményi támasza lett. Kiállásai egyes nacionalista politikuskok, illetve háborús bűnösök mellett pedig olyan ellentmondásos és megosztó politikai szerepekbe sodorta, amelyek révén nagy fokú népszerűtlenségre tett szert a Balkán nem szerb lakosainak, így Koszovó albánóságának körében.

A vallás beépülése a nemzeti identitásba, Elie Kedourie fordulatával élve „a vallás átalakulása nacionalista ideológiává”, nem a Balkánra korlátozódó jelenség, hanem világszerte megfigyelhető trend.⁶² A számos, eltérő nyelvet beszélő etnikumot felölelő Pakisztánt vagy Indonéziát az iszlám köré épült identitás tartja össze. Izrael állam lakosságának alapvető köteléke a judaizmus kulturális öröksége, amely az ortodoxok mellett az ateistáknak is identitásbeli kapcsolódási pontokat nyújt. A vallás és a nemzeti identitás összefonódása Európa keleti felén is kísérőjelensége a nacionalizmus kifejlődésének: a lengyelek és a horvátok katolicizmusa vagy az oroszok és a görögök kötődése a bizánci kultúrához, illetve az ortodox keresztény valláshoz egyaránt közismert. Mivel a hellén kulturális örökséget az ortodox keresztény egyház mentette át az újkorba, ezért a független Görögországért folytatott háborúban (1821–1830) nem a nyelvi, hanem a vallási hovatartozás határozta meg, hogy ki harcol a felkelők és ki a Porta oldalán.

A szerbek esetében ez a kötődés nyilván nem független attól, hogy a Szerb Pravoszláv Egyház milyen fontos történelmi szerepet töltött be. Az ipeki patriarkátus (Pečka patrijaršija) fennállásának második szakaszában (1557–1766) szinte állam volt az államban, jelentős igazgatási autonómiával bírt az Oszmán Birodalmon belül, ami egy ideig jelentősen könnyítette az ortodox keresztény alattvalók életét. Az egyház a modern nacionalizmus előtti időkben megőrizte és ápolta azokat a legendákat, amelyekből később a nemzeti identitást erősítő közös történelmi mitológia kifejlődött. Ennek része Dusán cár (tiszavirág-életű) balkáni birodalma a

⁶¹ PEROVIĆ 2022: I.55.

⁶² KEDOURIE 1994: 51.

14. század derekán, az 1389-es (vesztes) rigómezei csata, illetve általában a törökellenes harcok, de leginkább Karadörde felkelése 1804–1813 között.

A szerb nemzeti identitást napjainkban már döntően meghatározó pravoszláv vallásnak, illetve intézményi háttérének politikai jelentősége világosan megfigyelhető volt a macedón és montenegrói egyházak ezredforduló utáni függetlenedésének során. Különösen kicsúcsosodott ez 2020 elején Montenegróban, amikor erősen szerb nemzeti színezetű ellenállás bontakozott ki az ellen, hogy a Szerb Pravoszláv Egyház ellenőrzése alól a megújított montenegrói egyházhoz kerüljenek azok a szent helyek, amelyek 1918 után a szerb kultúra szimbolikus birtokai lettek. „A szerb nép tömegesen kelt fel és védte meg a pravoszláv és Szent Száva-i eszmeiséget”⁶³ – írta Irinej akkori pátriárka egy montenegrói szerb politikusnak 2020 májusában, nyílt levélben. Montenegró és Koszovó elvesztése után a Szerb Pravoszláv Egyház a szerb nemzeti irredentizmus egyik konzervatív szellemi központjává, egyben előretolt helyőrségévé is vált. Az egyház illetékességi területe ugyanis messze túlmutatott a megmaradt Szerbia határain, lefedte egyebek között Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót és Koszovót.

A SZERB NACIONALIZMUS ÉS AZ ISZLÁM

A szerb nemzeti kultúrában, főleg a prózairodalomban hagyományosan erős *iszlamoFOB vonulat* van jelen, amelyben a törökellenes harcokat igen élénk tónusokkal, sőt agresszív indulatok felkeltésére alkalmas stílusban ábrázolták a 19. századi íróktól kezdve egészen egyes kortárs szerzőkig. Ez jellemző Petar Petrović Njegoš *Hegyek koszorúja (Gorski vijenac)* című verses eposzára is (1847), amely a megírásától számított első 100 év alatt 50 kiadást élt meg, és Vuk Karadžić legendás versgyűjteménye mellett a szerb irodalom messze legtöbbet olvasott műve volt a 19. században. Petar Petrović Njegoš két évtizeden keresztül az oszmán hatalomtól már nagyrészt függetlenné vált, de nemzetközileg még el nem ismert montenegrói államocska vallási és politikai vezetője volt. Alapvetően a Habsburg-orientációval szemben az oroszpartíi vonalat képviselte, és a balkáni identitáspolitika akkori szakaszában magát és saját népét az ortodox keresztény szerb etnikum részének tekintette.

⁶³ Beta 2020.

A *Hegyek koszorúja* 1700-as évek elején játszódó cselekményének alapkonfliktusát az adja, hogy az oszmán hatalom nem tudta fegyverrel teljes ellenőrzése alá vonni a középkori Montenegró területét, de a lakosság egy részének iszlám hitre térésével mégis jelentőssé vált befolyása. Mivel Njegoš a cezaropapizmus hagyománya szerint nemcsak uralkodó, hanem egyházfő is volt, talán nem is annyira meglepő hitváltással kapcsolatos markáns véleménye, amelyet a verses eposz alakjainak szájába adott:

És a démon messiása aztán hamis hitet nyújtott csaléteknek.
Átkozott légy, pogány rossz fajzatja,
a török hit mit keresne köztünk?⁶⁴

A történelmi eposz egy másik szakaszában még radikálisabb hangot üt meg, amelyből a hitváltással szembeni valóságos fobia tükröződik:

De irtózom az olyan embertől,
ki hitéhez hűtelessé válik
és feledve szent frigyét, hitet vált.⁶⁵

A mű témája a szláv és az albán ajkú muszlim lakosság elleni irtóhadjárat, amely a 17–18. század valós történelmi eseményein alapul. Ezt a montenegrói „Szent Bertalan éjszakáját” a szerző elkerülhetetlennek, egyes értelmezések szerint kívánatosnak, de legalábbis morálisan elfogadhatónak mutatja be soraiban. Hiába igyekeznek az iszlámkövető montenegróiak a békés egymás mellett élés mellett érvelni:

Habár, tudom, szűkre szabott földünk,
egymás mellett két hit szépen megfér,
mint két leves megfér egy edényben.
Éljünk, ahogy eddig, testvériségben,
Nincs is szükség nagyobb szeretetre.

A montenegrói keresztények nem hisznek a két hit békés egymás mellett élésében, és a muszlimokat az áttérés vagy a háború választása elé állítják:

⁶⁴ NYEGOS 1948: 16.

⁶⁵ NYEGOS 1948: 41.

Élnénk, török, de nem lehet élni;
nagyon furcsa ez a mi szerelmünk!
Rettentő, ha szemünk összevillan,
jó testvérként nem nézhet egymásra,
de hóhéreként s valami vadsággal;
szemünk mondja, amit szívünk diktál.⁶⁶

Az együttélés lehetetlenségét és a mély bizalmatlanságot mindennel szemben, ami „török”, Njegoš egy másik helyen így fogalmazza meg:

Szerb és török nem jut egyességre,
hamarabb lesz a sós tenger édes.⁶⁷

A mű irodalmi értéke megkérdőjelezhetetlen, eszmetörténeti korpépként is rendkívül jelentős. Sokan a drámai költemény vallási szimbolizmusát magasztalják, vannak viszont, akik rámutatnak, hogy éppen a kereszténység forrásvidékének filozófiájából jelenik meg benne a legkevesebb. A második világháború után a létező szocializmus értelmisége a montenegrói nép „török elnyomás elleni szabadságharcát” látta benne megénekelni, és ebben az időszakban érthetően teret kaptak a művet az osztyárharc és a jugoszláv partizánmozgalom prizmáján keresztül értelmezések is.⁶⁸

Ha viszont most, a 21. században vizsgálódva lebontjuk a művészeti, a vallási és a kissé belemagyarozott marxista-osztyárharcos szempontokat, akkor azt láthatjuk, hogy a *Hegyek koszorúja* intoleráns és agresszív hangvételével bátorítást adott a szerb nacionalizmus sovinizmusba hajló irányvonalának, amelyet újabb és újabb irodalmi művek és történelmi mítoszok erősítettek a 19–20. században. A hitváltó szerbekkel szembeni ellenérzés Njegoš más műveiben (például *Lažni car Šćepan Mali*) is megjelent motívumként, így például felrója nekik, hogy a hitváltás nyomán immár nem hívják magukat szerbnek.⁶⁹

A szláv ajkú muszlimokról alkotott negatív véleményt egy másik 19. századi szerb irodalmi műben is tetten érhetjük. A macsósi születésű Janko Veselinović 1896-ban napvilágot látott *Hajduk Stanko* című történelmi

⁶⁶ NYEGOS 1948: 58–59.

⁶⁷ NYEGOS 1948: 97.

⁶⁸ BEREI 1962: 202; BATRIĆEVIĆ 2018.

⁶⁹ SIMEUNOVIĆ 2019: 134.

regényének egyik bekezdése foglalja ezt össze sommásan egy falusi pap szájába adva:

Jobb szeretném, ha igazi török lenne. Így veszélyesebb. Így olyan, mint egy szép tarka kígyó, de méreggel teli. Mit hízeleg nekem? Ő török, én meg szerb vagyok, és nem gondolhatunk egymásról semmi jót! Ahol neki élet terem, ott nekem halál; ami nekem jó, az neki szerencsétlenség.⁷⁰

Ez a vonulat a szerb irodalomban később is folytatódott, és napjainkig fennmaradt. Példának hozható fel Dušan Baranin magyarul is megjelent, *A nagyúr* című 1964-es műve a második szerb felkelésről és Miloš Obrenović alakjáról. Kortárs népszerű irodalomnak számít Saša Edi Đorđević *Ustanik (A felkelő)* című 2017-es történelmi regénye az első szerb felkelésről. Viszont egyetlen modern irodalmi alkotásnak sem volt az érzelmeket annyira felkorbácsoló hatása, mint Vuk Drašković 1984-es regényének, amely vészjósló címmel (*Nož, azaz Kés*) a második világháborús polgárháború időszakát eleveníti fel. A történet a hercegovinai szerbek lemészárlását dolgozta fel, már-már egészen horrorisztikus stílusban. A cselekmény lényege abban foglalható össze, hogy egy hercegovinai muszlim család az usztaza terrorhangulatban lemészárolja szerb szomszédjait 1942 pravoszláv karácsonyának szentestéjén. A könyvből az 1990-es évek végén film is készült Szerbiában, amely még szélesebb körben tette ismerté a valós történelmi környezetben játszódó, de fiktív történetet. A filmnek éppen 1999 tavaszán, a NATO koszovói háborúba történt katonai beavatkozásának hónapjaiban volt a premierje, és tulajdonképpen egyfajta háborús propagandafilm szerepét töltötte be.

A törökellenes felkelések időszakából meghatározó történelmi emlék a szerb köztudatban a Koponyatorony (Ćele-kula) és annak nemzeti mítosszá vált története. A szerb erők az 1809-es dél-szerbiai čegari csatában hősiességük ellenére vereséget szenvedtek, amelyet követően a súlyos veszteségeik miatt feldühödött oszmán csapatok az elesett szerbek koponyáiból hatalmas gúlát állítottak elrettentő példaként. Az idők során a koponyákat egy torony falába építették be mementóként, amely a mai napig turistalátványossággként szolgál a harmadik legnépesebb szerbiai város (Niš) külterületén, és az esemény mélyen beivódott a szerb nemzeti öntudatba, amelyben kimagasló szerep jut a mártíromságnak.

⁷⁰ VESELINOVIĆ 1966: 12.

Ezek a kulturális impulzusok minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy a szerb nemzeti identitás mára vallási alapokon erősen kirekesztő jellegűvé vált. Kevés kétség lehet afelől, hogy arra is hatással voltak, hogy az 1990-es évek fegyveres konfliktusaiban egyesek olyan brutális erőszakra mutattak hajlamot a sláv és az albán muszlimokkal szemben. Ennek a jelenségnek már egyre gyarapodó szakirodalma van.⁷¹

A történelmi emlékek retorikát és tetteket mélyen befolyásoló ereje kiválóan megmutatkozott a szerb nacionalizmus újjáéledése során az 1980-as és 1990-es években. Az 1985-ben Koszovóban elhíresült Martinović-ügy azzal indult, hogy Đorđe Martinović koszovói szerb lakost egy májusi napon rendkívül kellemetlen sérüléssel fektették be a prisztinai kórházba: a végbeléből egy törött sörösüveg darabját kellett eltávolítani. A férfi váltig állította, hogy két maszkot viselő albán támadta meg, akik összeverték és megkínózták azzal a céllal, hogy földjének elhagyására kényszerítsék. Ennek során állítólag egy sörösüveg száját is megpróbálták a végbelébe erőltetni. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia ezt követően nem sokkal kiszivárgott memorandumtervezete erre az estre már olyan erőszakos tettként hivatkozott, „amely a karóba húzás török gyakorlatának sötét napjait idézi”.⁷²

Frazeológiájában és tetteiben is ez a történelmi emlékekből táplálkozó iszlamofóbia jelent meg a boszniai háború egyik legvéresebb epizódja során. Amikor hároméves ostrom és elkeseredett csatározások után a boszniai szerb csapatok 1995. július 11-én bevonultak Srebrenica városába, Ratko Mladić tábornok szükségesnek érezte, hogy szóljon egy pár szót a kamerák előtt az esemény fontosságáról. Ebben a – később a fél világot bejáró – rövid felvételben a boszniai szerb fegyveres erők főparancsnoka a város elfoglalását egy majdnem 200 évvel korábbi esemény, az első szerb felkelés (1804) helyi janicsárvezérek (úgynevezett *dáhi*k, szerbül *dahije*) feletti győzelméhez hasonlította.⁷³ A boszniai muszlimok elleni harcot a törökök elleni sorozatos bosszúállás, a szerb nép számára adott igazságszolgáltatás történelmi narratívájába helyezte, és ezzel kívánta előre igazolni a következő 72 órában végrehajtott, 8000 muszlim férfi és fiú-gyermek életét követelő tömegmészárlást, amelyet azóta két nemzetközi bíróság is *népiirtásnak* minősített.⁷⁴

⁷¹ Lásd: ANZULOVIC 1999; KILIBARDA 2016: különösen 77–84; DŽOGOVIĆ 2020.

⁷² Az eredeti szöveget lásd: SANU 1986: 24.

⁷³ USHMM Fellows 2011. Ratko Mladić a felvétel utolsó 25 másodpercében beszél a dáhi

elleni lázadásról és a „törökök” elleni bosszúról.

⁷⁴ „[T]he Tribunal has established beyond a reasonable doubt that the killing of 7,000 to 8,000 Bosnian Muslim prisoners was genocide.” Lásd: ICTY Outreach Programme [é. n.].

Az elmúlt másfél évszázad alatt legalább hatszor fordult elő, hogy a szerb és a montenegrói nacionalizmus szélsőséges képviselői a balkáni szláv, albán és török ajkú muszlimok ellen torokszorítóan kíméletlen, tömeges vérengzéseket hajtottak végre. Ennek a keleti válságtól az ezredfordulóig húzódó tragikus eseményláncolatnak a rövid, utalásszerű számbavétele a következő:

- a dél-szerbiai Toplica-völgy iszlámkövető lakosságát a szerb fejedelemség fegyveres erői teljes egészében kiirtották, illetve elüldözték 1877–1878 telén, az orosz–szerb–török háború margóján;
- az első Balkán-háborúban (1912–1913) a szerb és a montenegrói monarchia fegyveres erői a Koszovói vilájet albán lakossága és az oszmán hadseregek hadifoglyai elleni háborús bűncselekmények egész sorát követték el;
- az első világháború lezárását követően a saját országának területére visszatérő szerb katonaság véres atrocitások sorozatát követte el a koszovói, montenegrói és szandzsáki (raškai) albán és szláv muszlim (ma: bosnyák) lakosság ellen;
- a Jugoszláv Honi Hadsereg és az úgynevezett „fekete csetnikek”⁷⁵ 1941–1944 között háborús bűntettek sorát követték el a szandzsáki (raškai), valamint a boszniai szláv muszlim lakosság ellen;
- a Jugoszlávia felbomlását követő boszniai háborúban a szerb ellenőrzés alatt álló szakadár entitás fegyveres erői (Vojska Republike Srpske) 1992-ben erőszakos etnikai tisztogatások sorát hajtották végre a bosnyák muszlim lakosság ellen a boszniai Krajínában (itt katolikusok is áldozatok voltak), Kelet-Boszniában, majd az 1995 júliusában a srebrenicai népirtásban lemészárolták a város férfitlakosságának hadifogságba került részét;
- az 1998–1999 során az UÇK gerillahadsereggel, majd a NATO-val vívott háború során a szerb rendőrség és hadsereg, illetve azok para-

„In its first judgment interpreting the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Genocide Convention), the Court held that that the massacre of Bosnian Muslims at Srebrenica in July 1995 amounted to genocide.” SÁCOUTO 2007.

⁷⁵ A Jugoszláv Honi Hadsereg, amelynek tagjait csetnikeknek is nevezték, Draža Mihailović ezredes, majd tábornok parancsnoksága alatt folytatott gerillaháborút az emigráns jugoszláv kormány nevében. A „fekete csetnikek” (*crni četnici*) egy Kosta Pećanac nevű egykori katonatiszt vezetése alatt, a németekkel kollaboráló belgrádi bábkormány paramilitáris egységeként működtek.

militáris segédcsapatai mintegy 10 ezer koszovói albán civil lakost gyilkoltak meg, illetve legalább 850 ezret erőszakkal elűdöztek az ország területéről.⁷⁶

Az iszlamofóbia diszkriminatív és erőszakos megnyilvánulásai a szekuláris szerb nacionalizmus távlati céljaira negatívan hatottak. A bosnyákok szerb nemzettől való teljes elhidegülésének fő okát az első világháború után, a második világháború alatt és az 1992–1995 közötti háború során elkövetett szerb vérengzésekben ragadhatjuk meg. Ezzel fokozatosan ellehetetlenült a „szerbül beszélő muszlimok” asszimilálása a szerb nemzetbe, nemcsak Bosznia-Hercegovina, hanem Szerbia (Raška) területén is. A már kiforrott szerb és a 20. század második felében megszülető modern bosnyák nemzet közötti kapcsolatok Jugoszlávia felbomlása után drasztikusan megromlottak, és a politikai feszültség tartóssá vált. Az iszlámmellenes hangulatkeltés és nyílt gyűlölködő retorika a mai napig tetten érhető a szerbek körében Bosznia-Hercegovinában, Montenegróban és Szerbiában egyaránt. Az ebből fakadó incidensekről a helyi sajtóban rendszeresen jelennek meg tudósítások.⁷⁷

A szerb nacionalista iszlamofóbiának a jelek szerint nemzetközi kisugárzása is van. Új-Zéland történetének egyik legmegrázóbb eseménye 2019 márciusában történt, amikor egy merénylő 49 muszlim hívőt mészárolt le Christchurch városának két mecsetében. A rendőrségi nyomozás kiderítette, hogy a terroristát a balkáni nacionalizmusok iszlámmellenes atrocitásai nagyban inspirálták, az elkövetés előtti percekben például az egykori boszniai szerb vezető, Radovan Karadžićot éltető dalokat hallgatott.⁷⁸

Gellner a nemzetet úgy definiálta, hogy az egyrészt közös kultúrán alapul, másrészt önkéntességen, illetve azon, hogy tagjai egymást kölcsönösen elismerjék a nemzet tagjának.⁷⁹ A szerbiai nacionalisták közös nyelvet előtérbe helyező vonulata a bosnyákokat szerbeknek tekinti, különösen a mai Szerbia területén található Raška/Szandzsák régióban élőket. A szerb nacionalisták valláspárti konzervatív vonulatához tartozók viszont „eltörökösödött szerbnek”, azaz *poturícának* nevezik őket, és nem

⁷⁶ MÁRKUSZ 2022: 167–170, 232–239, 280–282, 391–392, 407–417.

⁷⁷ VOLODER 2020; Direktno 2022.

⁷⁸ ZIVANOVIC 2019.

⁷⁹ GELLNER 2009: 18.

tekintik őket a szerb politikai nemzet részének. Az iszlám vallást követő bosnyákok a szerb nacionalizmusnak ezen „iszlamofób vonulata” miatt nem érznek kulturális közösséget a szerbekkel, többségük nem is tekinti magát a szerb nemzet részének. Ez a tendencia az 1992–1995-ös boszniai háború óta különösen felerősödött. Ennek nyomán nem is tekinthetők ugyanazon nemzet tagjainak Gellner definíciója alapján, mivel sem az önkéntesség, sem a kölcsönös elismerés eleme nem áll fenn.

Ha Gellner elméletét hívjuk segítségül, akkor azt mondhatjuk, hogy az iszlámkövetőket ért diszkrimináció a jugoszláv társadalomban „entrópiarezisztenciaként” jelentkezett, a boszniai muszlimok sokszor igazságtalanságok áldozatának érezték magukat, és kialakult a bosnyák nacionalizmus, amely a szerbvel és a horváttal szemben határozta meg magát. Az asszimilációs kísérlet azért sem lehetett sikeres, mert az új szerb nemzeti önbálványozásban központi szerepet kaptak a törökellenes harcok, kezdve az 1389-es rigómezei csatától egészen az 1912-es első Balkán-háborúig. Ebben persze volt bizonyos szociológiai elkerülhetetlenség, mivel a nemzetekre is érvényesnek tűnik az a jelenség, hogy belső koherenciájuk részben a más csoportokkal szembeni konfliktusaikon keresztül erősödik. Michael Howard brit hadtörténész ezt úgy fogalmazta meg, hogy amikor a nemzetek megpróbálják önmagukat definiálni, az egymással vívott konfliktusok története ennek az önmeghatározási folyamatnak a központi elemévé válik.⁸⁰ Ezért is voltak olyan nagyon nehezen beilleszthetők a szerb nemzeti identitásba olyanok, akik pár száz éve az egykori oszmán-törökök hitére tértek át.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a boszniai muszlimok az „egyesülésre felhívó” azonos nyelv ellenére képtelenek bizonyultak az asszimilálódásra a szerb nemzetbe, mert vallási háttérük a gellneri értelemben vett entrópiarezisztencia jelenségeként hatott. A szerb nacionalizmus iszlamofób vonulata azonban még kíméletlenebbül és még elvakultabban fordult azok ellen a balkáni muszlimok ellen, akiknek ráadásul nem szláv volt az anyanyelvük. A jugoszláviai (koszovói, montenegrói, macedóniai és dél-szerbiai) albánok esetében a vallási-kulturális szakadék, kiegészülve a nyelvi korláttal, nemcsak a szerb, hanem a jugoszláv társadalomba való integrálódást is megakadályozta.

⁸⁰ HOWARD 1994: 255; VUJAČIĆ 2015: 81.

MILITARIZMUS⁸¹

„A nacionalizmus eszméje a kezdet kezdetétől szinte elválaszthatatlanul össze volt kötve a háborúval, mind az elméletben, mind a gyakorlatban.”⁸² Michael Howard brit hadtörténész megállapítását teljes mértékben alátámasztja a szerb nacionalizmus bő két évszázados története. Szerbia 1804 és 2004 között nem kevesebb, mint 14 háborúnak volt részese. Ebből a legszűkebbre vett értelmezés alapján is mintegy 10 fegyveres konfliktus a szerb nacionalizmusra, annak expanzív politikai célkitűzéseire volt közvetlenül visszavezethető (3–9., 11–13.).

1. Az első szerb felkelés (1804–1813)
2. A második szerb felkelés (1815–1817)
3. A szerb–török háború (1876)
4. A szerb–oros–török háború (1877–1878)
5. A szerb–bolgár háború (1885)
6. Az első Balkán-háború (1912–1913)
7. A második Balkán-háború (1913)
8. Az első világháború (1914–1918)⁸³
9. Az albán *kaçak* lázadók elleni háború (1918–1924)
10. A második világháború Jugoszlávia lerohanását követően (1941–1945)
11. A krajainai és szlavóniai szerb felkelés Horvátországban (1991–1995)
12. A boszniai háború (1992–1995)
13. A koszovói háború (1998–1999)
14. A Preševo-völgyi albán felkelés Dél-Szerbiában (2000–2001)

Ugyanebben a történelmi periódusban a Balkán albán ajkú lakói is jelentős számú fegyveres konfliktusnak voltak részesei. Le kell viszont szögezni, hogy az albánok csak a Prizreni Liga 1878-as megalakulása után

⁸¹ A kifejezést a széles körben elfogadott definíció alapján használjuk: a katonai szellem eluralkodása a polgári életben, az egész társadalom gazdasági és szellemi életének alárendelése a katonai céloknak. Wikiszótár-szerkesztők 2020.

⁸² HOWARD 1994: 254.

⁸³ Természetesen nem az egész világháború vezethető vissza a szerb nacionalista expanzióra, hanem csak a balkáni hadszíntéren zajló fegyveres konfliktus. Szintén hangsúlyozandó, hogy a visszavezethetőség nem teljesen azonos a háború kitöréséért viselt politikai felelősséggel, amely nyilvánvalóan megoszlik a hadviselő felek között ebben az esetben.

vettek részt háborúkban *egységes etnikai közösségként*. Az albán nemzetté válás e sorsfordítónak számító eseményét megelőzően, azaz a 19. század döntő részében az oszmán birodalmi keretekben élő albán törzsek, illetve feudális nagyurak csak lokális háborúkat indítottak egymás vagy szomszédos szlávok ellen. Az albán nacionalizmusnak az elmúlt másfél évszázadban mintegy hét fegyveres konfliktus tulajdonítható: a Prizreni Liga harcai (1878–1881), az 1909 és 1912 közötti törökellenes felkelések, a *kaçakfelkelések* (1915 és 1924 között), a második világháborús szerbellenes harcok és az 1945-ös ballista felkelés, a Koszovói Felszabadítási Hadsereg gerillaháborúja (1998–1999), a Preševo-völgyi felkelés (2000), az észak-macedóniai albán felkelés (2001).

Összehasonlításképpen Magyarország ezalatt hat fegyveres konfliktusban vett részt saját nemzeti döntése alapján: az 1848–1849-es szabadságharc, az első világháború, a Tanácsköztársaság északi hadjárata, az 1939-es kárpátaljai bevonulás nyomán kitört harcok, a második világháborúba való belépés 1941-ben és az 1956-os fegyveres ellenállás a szovjet invázióval szemben. Ebbe nem vettük bele a napóleoni háborúkat, a bosznia-hercegovinai okkupációban való részvételünket, az 1968-as csehszlovákiai intervenciót a Varsói Szerződés részeként, mivel ebben a nemzeti döntéshozatalnak nem volt érdemi szerepe, illetve az 1999-es hadviselésünket a NATO oldalán Kis-Jugoszlávia ellen, amely részünkről konkrét hadmozdulatokkal nem járt.

A nacionalizmus és a militarizmus kiváló szimbiózist alkotott a 19. századi Európában.⁸⁴ A nemzeti öntudat elterjedése hadviselési forradalmat is előidézett azzal, hogy óriási mértékben megnövelte az egyes államok katonai potenciálját. A népszerűség korábban politikailag inaktív és katonailag csak legritkébb esetekben mozgósított részét a nemzeti eszme emancipálta, felemelte, de egyben új kötelezettséget rótt ki rá. A francia forradalom védelmére felállított fegyveres erők példájára létrejöttek a tömeghadseregek, amelyekbe *rendszeresen* besorozták a szélesebb néprétegek fiait is. A hatalmas létszámúvá duzzadt, a *nemzeti eszmétől átfűtött állománnyal* feltöltött hadseregek, az ipari forradalom nyomán modernizált tüzegyekkel felszerelve, minden korábbinál hatékonyabb és pusztítóbb katonai ütőerőt jelentettek. A modern hadsereg fegyverekkel és felszereléssel való ellátása az adott ország gazdaságára is minden korábbinál nagyobb terhet rakott: szükség esetén át kellett állni háborús

⁸⁴ KEEGAN 1998: 348.

üzemmódra és a termelést a katonai érdekeknek alárendelni. A modern nemzetek születése új hadviselési formát vezetett be: a totális háborút, amelynek megvívásában a nemzet minden egyes tagja szerepet kapott.

A reguláris szerb hadsereg létrehozásának gyökerei 1825-ig nyúlnak vissza, amikor a félautonóm tartomány költségvetéséből elkülönítettek adott pénzösszeget, hogy Jevrem Obrenović, Miloš fejedelem testvéröccse egy 200 fős egységet folyamatosan fegyverben tartson. Ezeknek a török hatalom előtt „pandúroknak” nevezett fegyvereseknek az elhelyezésére megépítették az ország első kaszárnyáját. 1826-tól megkezdték ezeknek a katonáknak az egyenruhával való ellátását és a Habsburgoknál érvényben lévő gyakorlat mintájára történő állandó kiképzését, olyan szerb ajkú altisztek segítségével, akik korábban a szomszédos birodalom seregében szolgáltak.⁸⁵

A következő évtizedek lassú fejlődést hoztak. Az 1860-as évekig az autonóm szerb fejedelemség állandó hadserege csak 3500 fős volt, amely szükség esetén saját fegyvereivel felszerelt, képzetlen földművesekből mobilizálható tartalékosokkal egészült ki. A garašanini programban vázolt expanzió megvalósításához azonban az autonóm szerb fejedelemségnek létszámban, szervezetségben, szakértelemben és technikai felszereltségben modern katonai erővel kellett rendelkeznie. Első lépésként a szerb állam bevezette a sorkatonai szolgálatot, kötelezte a 20 és 35 év közötti férfiakat, hogy vasárnap és ünnepnapokon, a tartalékos állományban lévő 35 és 50 közöttieket pedig, hogy havonta egyszer katonai kiképzésen vegyenek részt.

A szerb földművesek és a kisvárosi értelmiség harci moráljával, a törökök elleni háború lakossági támogatottságával soha nem volt probléma.⁸⁶ A népesség növekedésével a 19. század utolsó harmadában a fegyveres erők rendelkezésére álló férfiak száma is megsokszorozódott. Az 1870-es évek elejére az 1,25 milliós lélekszámú Szerbia már 90 ezer embert tudott hadrendbe állítani. 1912 októberének első napjaiban (amikor Szerbia lakossága már közel 3 millió fő volt) a nacionalista propaganda hatására egy hét alatt mintegy 356 ezer sorkatona jelentkezett szolgálatra a Balkán-háborúk megvívására és „a szerb államiság bölcsőjének”, Koszovónak a visszafoglalására.⁸⁷

⁸⁵ N. JOVANOVIĆ 2020: 37.

⁸⁶ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.27.

⁸⁷ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.181–182.

Különösen sokat tett a szerb hadsereg modernizálása érdekében Milan Obrenović király (1868–1889),⁸⁸ de nem is annyira uralkodóként, hanem inkább miután 1889-ben lemondott fia javára a trónról. A volt uralkodó önkéntes bécsi száműzetéséből visszatérve az 1890-es években teljes körű felhatalmazást kapott fiától katonai ügyekben, és kizárólag ennek a prioritást élvező feladatnak szentelte magát. Milan Obrenović ezekben az években végrehajtott reformjait forradalmi jelentőségűnek tekintik, bár azt is meg kell jegyezni, hogy a modernizálás a szerb gazdaság teljesítőképességéhez mérve aránytalanul magas költségvetési forrásokat emésztett fel. Annyiban indokoltak bizonyultak a kiadások, hogy a szerb hadtörténészek körében többen úgy gondolják, az 1912–1918 közötti években megmutatkozott katonai hatékonyság jelentős részben az ő munkájának köszönhető.⁸⁹

A szerb hadseregben nem csak a sorkatonák voltak alacsony társadalmi rétegből származók. Mivel a szerb társadalom nem rendelkezett megörökölt katonai arisztokráciával, ezért teljesen új tisztikart kellett kinevelni a 19. század második felében. A későbbi évtizedek legnagyobb katonai sikereit elérő szerb tábornokok döntően szerény körülmények között élő földművescsaládokból származtak, és a bevezetett állami oktatási rendszeren keresztül jutottak el a katonai akadémiaira, illetve váltak hivatásos tisztakké.⁹⁰ Tiszti státuszukat nem családi birtokuk jövedelméből, hanem a szerb államtól kapott fizetésükből tartották fenn. Milan király exuralkodóként végzett reformjai nyomán az első világháború előtti szerb monarchiában a katonatisztek a legjobban fizetett állami tisztviselőknek számítottak, ami nyilvánvalóan kimagasló presztízst és vonzerőt biztosított a hivatásnak. Milan egyik alig leplezett célja az volt, hogy olyan privilegizált társadalmi kasztot hozzon létre a tisztikarból, mint amilyennel Poroszország rendelkezett.⁹¹

A szerb monarchia fegyveres erőinek nemcsak a vezetése, hanem a politikai felügyelete is az aktív főtiszti és tábornoki kar kezében volt. A vezérkar, a csapatok parancsnoki pozíciói és a hadügyek felügyeletéért felelős miniszter széke teljesen átjárható volt. A Balkán-háborúk (1912–1913) és az első világháború több olyan legendás szerb tábornoka, mint Radomir

⁸⁸ 1868–1882 között fejedelem, majd 1882–1889 között király.

⁸⁹ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.145; KAZIMIROVIĆ 2013: 263.

⁹⁰ Lásd erről egy szerb tábornok okfejtését a Balkán-háborúk idején egy korabeli spanyol diplomatának: MIŠIĆ 2018: 314.

⁹¹ KAZIMIROVIĆ 2013: 262–264. Egy 1876–1913 közötti tipikus szerb katonai karrier példáját lásd: MIŠIĆ 2018.

Putnik és Stepa Stepanović, egy-egy rövid időszakra hadügyminiszter is volt, majd onnan visszatért a vezérkarba vagy az aktív csapatszolgálatba.

A hadsereg és a hadügyminisztérium eltúlzottan széles autonómiája komoly politikai viták tárgya is volt a Balkán-háborúk kitörése előtti szerb politikai életben. A törvényhozás ellenzéki képviselői egyre jobban firtatták a magasra rúgó katonai költségek indokoltságát, azok hatékony megtérülésének kérdését, illetve azt, hogy más országokhoz képest miért élvezett annyival nagyobb szabadságot Szerbiában a hadsereg, mind a népképviseleti szervektől, mind az államigazgatás többi részétől.⁹²

A hadvezetésért és a honvédelmi politikáért felelős személyek körének összerosódása folytatódott a jugoszláv állam idején is. Két kérészéletű kivételtől eltekintve 1878-tól egészen az 1990-es évekig nem politikusok, hanem hivatásos katonák töltötték be a honvédelmi miniszter posztját Belgrádban. Összehasonlításképpen érdemes egy pillantást vetni arra, hogyan is alakult a haderő civil felügyelete más, térségbeli országokban. Romániában a honvédelmi miniszteri poszt 1861-es létrehozása és a második világháború között 18 esetben került civil politikus a honvédelmi tárca élére.⁹³ Bulgáriában az első és a második világháború után is voltak átmeneti sikerrel járó kísérletek a hadsereg civil politikai kontroll alá vonására, amelyek során évekig civil politikusok kerültek a miniszteri székbe.⁹⁴ Görögország 20. századi történetében már a második világháború előtt gyakorlattá vált, hogy pártpolitikusok felügyelik a fegyveres erőket, a második világháború után pedig kimondottan kivételnek számított, ha aktív vagy akár csak nyugalmazott katona került ebbe a székbe.⁹⁵ Mindez persze nem jelenti azt, hogy *jól működött* a civil kontroll a fegyveres erők felett, hiszen számos puccskísérlet történt a 20. századi görög történelemben, és hét évig (1967–1974) katonai diktatúra volt az országban.

A szerb/jugoszláv militarizmus a hadsereg és a legmagasabb politikai pozíciók átjárhatóságát is lehetővé tette. Az 1878 utáni Szerb Királyság történetében több alkalommal előfordult, hogy még a miniszterelnöki székbe is aktív tábornok került. Ilyen eset volt Dimitrije Cincar-Marković kinevezése 1902-ben. A történethez hozzátartozik, hogy nem a katonai körök ambicionálták a kinevezését, hanem a királytól érkezett a kezdeményezés, aki viszont éppen egy katonai vezető kormányfőségében látta

⁹² KAZIMIROVIĆ 2013: 266–267.

⁹³ Wikipedia Contributors 2025c.

⁹⁴ Wikipedia Contributors 2025b.

⁹⁵ Wikipedia Contributors 2025a.

a garanciát a nemzeti érdekek maradéktalan érvényesülésére, mivel a civil politikusokat korrupciónak és megalkuvóknak tekintette.⁹⁶ A sors gúnyos fíntoraként azonban ugyanez a király, Aleksandar Obrenović 1903-ban tisztí államcsíny áldozata lett miniszterelnökével együtt.

Sava Grujić még aktív tisztként, ezredesi rangban lett hadügyminiszter a keleti válság és a szerb–török háború idején, 1876-ban. Ezt követően magas politikai és diplomáciai pozíciókat töltött be, anélkül, hogy nyugdíjazták volna. Az 1878-as függetlenséget követő időszakban öt alkalommal nevezték ki miniszterelnöknek, amelyek közül az egyik, az 1887-es szinte egybeesett tábornoki előléptetésével.

A jugoszláv monarchia időszakában, a királyi diktatúra 1929-es bevezetését követően az első miniszterelnök Petar Živković tábornok lett, a Fekete Kéz ellenlábasaként életre kelt Fehér Kéz vezetője, aki több mint három évig maradt ebben a pozícióban. A katonaság befolyása a délszláv királyság politikai életére már ezt megelőzően is közbeszéd tárgya volt. Stjepan Radić két világháború közötti horvát politikus határozottan állította egy brit Balkán-szakértőnek 1923-ban, hogy a jugoszláv kormányzat retteg a hadseregtől, és ódzkodik annak ellentmondani. A horvát politikai vezető szerint a délszláv állam az 1920-as években a szerb katonai autokrácia szorításába került, és ez szűkítette a belső alkotmányos keretek kialakításának mozgásterét.⁹⁷ Bár Radić szándéka nyilvánvalóan a belgrádi kormányzat befektetése volt, állításai nem álltak messze az igazságtól.

A szerb militarizmus két világháború közötti továbbélésének talán leginkább tetten érhető megnyilvánulása és bizonyítéka, hogy a periódus katonai puccsal zárult 1941. március 27-én. A puccsot követően Dušan Simović tábornok, egy kragujevaci születésű, a régi szerb katonai iskolából kikerült hivatásos tiszt lett Jugoszlávia kormányfője, aki az emigráns kormányban is tovább viselte ezt a tisztséget egészen 1942 januárjáig. Még teljesebbé válik a kép, ha hozzátesszük, hogy a tengelyhatalmak által megszállt Jugoszlávia területén a németek által létrehozott szerb bábállam élére is egy tábornok került: Milan Nedić 1941 és 1944 között töltötte be Szerbia „nemzeti megmentési kormányának” miniszterelnöki funkcióját. Nedić a Balkán-háborús és első világháborús veteránja volt és már ezt megelőzően is töltött be politikai funkciót, amikor 1939–1940-ben Jugoszlávia honvédelmi (hadügyi és tengerészeti) miniszteri székében ült.

⁹⁶ MIŠIĆ 2018: 226–227.

⁹⁷ DURHAM 2001: 162–163.

1945 után a Jugoszláv Néphadsereg (Jugoslovenska Narodna Armija, JNA) volt az egyik legnagyobb hatalmú intézmény, nem kis részben azért, mert jelentős társadalmi bizalmat élvezett. A honvédelem számottevő pénzügyi forrásokat emésztett fel, az 1980-as években nagyságrendileg 2 milliárd amerikai dollárt tett ki az éves katonai költségvetés, ami nagyjából a GDP 5%-ának felelt meg.⁹⁸ A JNA tisztikarában domináns volt a szerbek súlya, számuk meghaladta a jugoszláv összlakosságon belüli arányukat. Viszont ezek döntően horvátországi és bosznia-hercegovinai szerbek voltak, a Szerb Szövetségi Köztársaság lakói nem voltak érdemben túlreprezentáltak. Mindennek a történelmi háttérében az rejlett, hogy a második világháborús partizánmozgalomhoz döntően a Független Horvát Állam területéről csatlakoztak szerbek a második világháború éveiben, amely nagyjából a mai Horvátországot és Bosznia-Hercegovinát fedte le.⁹⁹

A szerb és a jugoszláv történelemben egészen Slobodan Milošević elnök politikai hatalmának 1990-es évekbeli megerősödéséig nem volt arra érdemi kísérlet, hogy a fegyveres erőket látványos politikai felügyelet alá vonják. (A jugoszláv kommunista pártstruktúra és a Jugoszláv Néphadsereg kapcsolata 1945–1991 között nem tekinthető civil kontrollnak, hanem éppen a politika és a hadsereg olyan összenövésének, szimbiozisének, amely inkább a korábbi militarista tradíciók folytatása volt.) Az 1990-es évek többpártrendszerében, ahol a pártok már nem lehettek jelen a fegyveres erők soraiban, Miloševićnek „kívülről” kellett a politika akaratát a katonákkal végrehajtatnia. A hadsereg vezetése feletti politikai felügyelet megerősödésének legdemonstratívabb megnyilvánulása Momčilo Perišić vezérkari főnök leváltása volt 1998 végén, amelynek háttérében éppen a Koszovóban vívott háború, illetve a fegyveres erők abban játszott szerepe körüli nézeteltérés állt.

Szerbia hadserege a maga 1804 és 1918 közötti „hosszú 19. századában” nem kevesebb, mint hét háborút vívott. Ebből hármat elveszített (az első szerb felkelés, 1804–1813; a szerb–török háború, 1876; a szerb–bolgár háború, 1885). Ezekből viszont levonta a tanulságot, Milan Obrenović alatt szisztematikusan átszervezte hadseregét, és revansot vett ellenfelein egy későbbi alkalommal. Két fegyveres konfliktusból (szerb–orosz–török háború, 1877–1878; első világháború, 1914–1918) nagyhatalmi támogatással, háromból (második szerb felkelés, 1815–1817; első Balkán-háború, 1912–1913; második Balkán-háború, 1913) viszont döntően saját erejéből

⁹⁸ The Alliances and Europe 1986: 87–88; The Alliances and Europe 1987: 90–91.

⁹⁹ DIMITRIJEVIĆ 2003.

tudott győztesen kikerülni. A fegyveres erők összességében jelentősen hozzájárultak a szerb nemzetállam megteremtéséhez és felemelkedéséhez a 19–20. században, így Szerbia katonai sikerei összességében militarista ethoszt és tradíciót alakítottak ki.

A Balkán-háborúban és az első világháborúban győztes tábornoki generáció máig virágzó nimbusznak örvend. Hárman közülük bekerültek az 1993-ban összeállított száz legnevezetesebb szerb listájára. Egyikük Radomir Putnik, aki a szerb fegyveres erők vezérkari főnöke volt a Balkán-háborúban, illetve az első világháború első felében, ezért nevéhez kötődik Szerbia jelentős területi növekedése. A másik kettő Stepa Stepanović és Živojin Mišić marsall, akik sikeresen megállították az osztrák–magyar katonai offenzívákat 1914-ben, először a Cer hegységnél (Stepanović), majd a Kolubara folyónál (Mišić).¹⁰⁰ A száz legnevezetesebb szerb listáján egy negyedik tábornok is szerepel, a már fentiekben szintén említett Milan Nedić, aki a náci bábállam vezetőjének szerepébe kényszerült.

A hadsereg és a militarizmus érzelmileg átfűtött támogatást kapott a polgári értelmiség döntő részében. Jovan Cvijić földrajztudós (1865–1927), akinek jelentős véleményformáló ereje volt Szerbiában a 20. század elején, határozottan kiállt publikációiban amellet, hogy Szerbia „erős hadsereget kell hogy építsen”, olyan retorikától sem visszaritadva, hogy „Szerbiának katonai táborrá kell válnia”.¹⁰¹ Az első világháború után a fegyveres erők már olyan presztízzsel rendelkeztek, hogy amikor a szerb társadalom kénytelen volt szembesülni a kormány koszovói kolonizációs politikájának kudarcával, a szerb nacionalizmus egyik ismert teoretikusa azt javasolta, hogy adják az irányítást és a lebonyolítást a hadsereg, illetve a vezérkar kezébe. A tábornoki karral egyébként jó személyes kapcsolatokat ápoló Vaso Čubrilović 1937-es memorandumából egyértelműen tükröződik, hogy a korrupt polgári hatóságokhoz képest a hadseregben hatékony és tisztán a nemzet érdekében cselekvő intézményt látott.

A társadalom militarizálásának Szerbiában, de tulajdonképpen az egész régióban káros politikai mellékhatásai jelentek meg. Ennek leglátványosabb jele volt, amikor összeesküvő tisztek egy csoportja 1903-ban államcsínnel megdöntötte az uralkodó Obrenović-dinasztiát, és brutálisan meggyilkolta a királyi házaspárt. A hatalom ezt követően évekig a katonai oligarchia befolyása alá került. Sajnos az eset nem volt egyedülálló a szerb történelemben, amelyben a politikai erőszak visszatérően

¹⁰⁰ Wikipediya-sadržioci 2025.

¹⁰¹ KAZIMIROVIĆ 2013: 270.

jelenség. Az első szerb felkelés vezetőjét (Karadžorđe Petrović) brutálisan meggyilkoltatta politikai riválisa, Miloš Obrenović fejedelem. Két szerb (Mihailo Obrenović, Aleksandar Obrenović) és egy jugoszláv uralkodó (Aleksandar I. Karadžorđević) politikai indíttatású merényletben vesztette életét.¹⁰² A politikai erőszak kultúrája később sem hunyt ki, 2003-ban a fegyveres erők (különleges csendőri alakulat – JSO) tagjai meggyilkolták a hivatalban lévő szerb miniszterelnököt, Zoran Đinđićet.

A SZERB NACIONALIZMUS ASSZIMILÁCIÓS KUDARCAI A 20. SZÁZADBAN

Az egyes területek katonai meghódítása önmagában nem volt elegendő a nemzeti ambíciók beteljesítéséhez. A szerb nacionalizmus expanzív stratégiájának egyik kiemelt célja a bosnyákok, a macedónok és a montenegróiak szerb nemzetbe történő asszimilálása volt. Az elképzelés kezdetben egyáltalán nem tűnt irreálisnak, hiszen ehhez a nyelvi és/vagy vallási alapok rendelkezésre álltak.

A Niš városa és az Égei-tenger közötti földrajzi Macedónia területe¹⁰³ a 14. században a Nemanjida-birodalomhoz került, amelyet aztán az oszmán-török hódítók ragadtak el tőle egy évszázaddal később. A 19. században még itt élő görögkeleti keresztények alapvetően vallási identitással rendelkeztek, nemzeti öntudatuk gyenge volt, ezt a szerb tudomány sem nagyon vitatta.¹⁰⁴ Az itt élő szlávok nemzeti lojalitásának elnyerésért a szerb és a bolgár nacionalizmus az 1870-es évektől egyre élesedő harcot folytatott. Bár az identitás kifermálásában kulcsszerepet játszó iskolai és egyházi hálózat kiépítésében a bolgárok bizonyultak gyorsabbnak, a hadiszerepse néhány évtizeddel később a szerbeknek kedvezett, és a második Balkán-háborút lezáró 1913-as bukaresti békével a mai Észak-

¹⁰² Aleksandar vagy I. Sándor jugoszláv király az ismert marseille-i merénylet áldozata lett 1934. október 9-én egy bolgár-macedón nacionalista kezétől, amit részben a horvát szélsőségesek (usztasák) szerb centralizmussal, részben a macedónoknak az erőszakos szerb asszimilációval szembeni haragja motivált.

¹⁰³ Földrajzi Macedónián ebben a műben a ma Görögország részét alkotó Égei-Macedónia, a Bulgáriához került Pirin-Macedónia és az 1992 óta önálló macedón állam (2018-tól: Észak-Macedónia) együttes területét értjük. A mai Észak-Macedóniára az általunk tárgyalt időszak különböző időszakaiban Vardar-Macedónia, Dél-Szerbia, Macedón Szocialista Köztársaság, Macedón Köztársaság, illetve a diplomáciai nyelvben 1992 és 2018 között Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM) néven is hivatkoztak.

¹⁰⁴ CVIJIĆ 2011: 473.

Macedóniát a Szerb Királysághoz csatolták. Az újonnan megszerzett terület ekkorra már némileg elbolgárosodott lakosságának szerb asszimilációja távrolról sem bizonyult annyira egyszerű feladatnak, mint azt sok belgrádi nacionalista vezető gondolta. Az elszerbesítéssel szembeni ellenállás annyira erős volt a helyi lakosság körében, hogy a második világháború utáni Jugoszlávia ezzel már nem is kísérletezett tovább. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a szerbek és a macedónok közötti viszony nem mérgesedett el a végletekig, és néhány generációval később meg lehetett kötni olyan kompromisszumokat, mint például az ohridi érsekség egyfajta autonóm macedón egyházként való megtartása a Szerb Pravoszláv Egyház keretein belül.¹⁰⁵

A 20. század elején a boszniai muszlimok körében még jelentős számban voltak olyanok, akik készséggel elfogadták a szerb nemzethez tartozás lehetőségét. Bosznia-Hercegovinában a 19. század második felében kifejtett szerb nemzeti propaganda olyan jelentős sikerekkel járt, hogy nemcsak a pravoszláv lakosság körében szerzett híveket, hanem az iszlám követői között is. Jovan Cvijić szerb földrajztudós is beszámol erről a jelenségről a 19. és a 20. század fordulóján az Oszmán Birodalom balkáni területein tett utazásai alapján. Az oszmán hadsereg tisztjei között számos olyan bosnyákkal, illetve – amiként ő fogalmaz – „dinári muhamedánnal” találkozott, aki „iszlám hitre tért szerbnek”, Cvijićcsel „egy vérből valónak” tekintette magát. Még figyelemreméltóbb, hogy a szerb nacionalista Fekete Kéz szervezet soraiban is felbukkantak boszniai muszlimok (Mustafa Golubić, Nezir Hadžinalić) az 1910-es években.¹⁰⁶ A bosnyákok hagyományos regionális identitása, illetve a muszlimok közismerten erős, a privilégiumok miatt felsőbbrendűséggel átitatott vallási öntudata egyre inkább árnyalódott bizonyos fokú etnikai szolidaritással a szerbek felé.

A szerb–horvát–szlovén állam 1918-as kikiáltása után sok boszniai muszlim igyekezett az új elvárásoknak megfelelni. A két világháború közötti jugoszláv törvényhozás 1926-os ülészakájának egyik jegyzőkönyvében fennmaradt, hogy miként nyilatkozott a bosnyák muszlimok politikai pártjának (JMO) egyik képviselője (Husein Alić) a nemzeti hovatartozás kérdésében:

Uraim, hat éve itt ülök megszakítás nélkül ezekben a képviselői pad-sorokban, és egész idő alatt folyamatosan hallgatom ugyanazt a vitát

¹⁰⁵ BALOGH Gy. 2022: 56–58.

¹⁰⁶ CVIJIĆ 2011: 422–423; KAZIMIROVIĆ 2013: 675.

arról, hogy vajon egy nemzet vagyunk-e, vagy három. [...] Ami engem illet személyesen, ha engem kérdeznek arról, hogy mit gondolok, rögtön megmondom önöknek, hogy véleményem szerint egy nemzet vagyunk, és ebből nem engedek, mindig ezen az állásponton voltam, és ezen is maradok.¹⁰⁷

A második világháború zűrzavaros időszakában a boszniai muszlimok egy része csatlakozott a királypárti Jugoszláv Honi Hadsereghez (*Jugoslovenska vojska u otadžbini*). Ennek a hadseregnek az élén Draža Mihailović ezredes (később tábornok, illetve egyben honvédelmi miniszter) állt, aki az 1941-es megszállást követően a londoni emigrációs kormány nevében folytatott fegyveres harcot a németek és az olaszok, a horvát usztasák, illetve a kommunista partizánok ellen. Mihailović környezetében ugyan előfordultak szlovén tiszték is, de hadseregét már a kortársak közül is sokan szerb nacionalista kreatúrának tekintették, leginkább politikai szárnyának (*Ravnogorski pokret*) nézetei és tevékenysége miatt.¹⁰⁸

Ennek ellenére a hercegovinai muszlimok közül bizonyos számban csatlakoztak Mihailović hadseregéhez, részben félelemből, részben érdekből. Ismet Popovac bosnyák ügyvéd és politikus külön muszlim milíciát hozott létre 1941-ben, Muszlim Nemzeti Katonai Szervezet néven, amely 1942 őszén formálisan is betagozódott a csetnikhadseregbe. A boszniai és a hercegovinai muszlim szláv elit egy része hajlott arra, hogy jövőjét a szerbség keretein belül keresse, bár nyilvánvaló volt az is, hogy erős regionális és vallási szubidentitásukat nem kívánták feladni, inkább az egyenjogúság és az érvényesülés vágya hajtotta őket az asszimiláció felé. A csetnikek 1943-ban azonban olyan tömegekben gyilkoltak le muszlim civileket Kelet-Boszniában, hogy innentől ellehetetlenült az együttműködés. A bosznia-hercegovinai muszlimok 1943 derekától már inkább a jugoszlávizmus új alapokra helyezését hirdető kommunista partizánok mellé álltak.¹⁰⁹

A szerb nemzeti identitás fejlődése annyira messzire jutott az első világháború végére, hogy abba asszimilálódni csak egyéni identitásfeladáson keresztül lehetett. A szerb nacionalizmus radikalizálódása és

¹⁰⁷ In *Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 5 [1926] (51), 2.

¹⁰⁸ Lásd Mihailović tanácsadójának, Stevan Moljevićnek a *Homogena Srbija* című programját (MOLJEVIĆ 1941)!

¹⁰⁹ MALCOLM 1996: 188; BURGWIN 2005; HOARE 2019: 68–73.

türelmetlensége miatt bármilyen alternatív tudattal rendelkező népcsoport kollektív beolvadása reménytelenné vált. A szerb retorikát szemlélteti egy második világháborús magas rangú csetnikparancsnok üzenete 1943-ból:

[É]n személyesen úgy gondolom, hogy jövőbeli államunkban a muszlimoknak nem marad más választásuk, mint végérvényesen magukévá tenni a szerb nemzeti gondolatot és szakítani a szerb és horvát nép közötti taktikázással, már csak azért is, mert azok a területek, amelyeken a muszlimok élnek, elvitathatatlanul ennek az államnak a szerb részéhez fognak tartozni.¹¹⁰

Ez a fenyegető hangnem sem akkor, sem később nem vezetett eredményre. A 20. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy a szerb nemzeti identitás adott összetevőivel (iszlamofóbia, Nemanjida-kultusz, militarizmus) képtelenség integrálni a muszlim bosnyákokat vagy akár a pravoszláv macedónokat.

Az azonos nyelvet beszélő, azonos vallású montenegróiak kötődése a szerbekhez erősebb volt. Irodalmuk összefonódott, leglátványosabban talán Njegoš *Hegyek koszorúján* és más művein keresztül. 1876–1878-ban, 1912–1913-ban, majd 1914–1916-ban Montenegró és Szerbia szoros katonai szövetségben harcolt közös ellenségeik ellen. A sokrétű szerb–montenegrói kötődés miatt nem volt meglepő, hogy még Jugoszlávia 1992-es szétesésekor is a közös szövetségi állam fenntartása mellett tették le a voksot. Montenegró és Szerbia, „mint két szem a fejen” (*dva oka u glavi*), együtt maradt. Az 1993-ban kiadott *A száz legnevezetesebb szerb összeállításban* számos montenegrói uralkodó is helyet kapott. Pár év elteltével azonban még ennek a szoros szövetségnek a kötelekei is gyengülni kezdtek, aminek az egyik oka az volt, hogy a montenegróiak egyre kevésbé tudtak azonosulni Belgrád nyugatellenes politikai retorikájával és gyakorlatával. Milo Đukanović és Slobodan Milošević 1998-as látványos politikai szakításával megindult a montenegrói tagköztársaság elválási folyamata Szerbiától. A szerbpartiak és a függetlenségpartiak („fehérek” és „zöldek”) 20. századon átívelő küzdelmét utóbbiak nyerték a 21. század elején, amikor a 2006-os népszavazás nyomán kihirdették Montenegró függetlenségét.

¹¹⁰ HOARE 2019: 70.

Az asszimilációs képesség kudarca felett érzett súlyos frusztráció áll a szerb etnikai alapú nacionalizmus 1980-as években látott újjáéledésének, illetve azóta tartó radikalizálódásának háttérében. A szélsőséges nacionalista politika ikonjának szerepére törekvő Vojislav Šešelj, egy boszniai szerb származású belgrádi politikus retorikája az 1990-es években leginkább ennek a három nemzetnek az identitását támadta, „mesterséges nemzeteknek” nevezve azokat, és azt bizonygatva, hogy a szerb az egyedüli „történelmi nemzet” a régióban.

Témánk szempontjából ennek a jelenségnek azért van jelentősége, hogy világosan lássuk, mennyire reménytelen volt bármilyen olyan elképzelés, amely a koszovói albán népesség szerb politikai nemzetbe való integrálására irányult. Koszovó Szerbia határain belül tartása, a katalán–spanyol vagy az északír–brit mintára, hiú ábránznak bizonyult. Ennek semmilyen gyakorlati relevanciája nem maradt, amikor a szerb nemzeti integratív erő ennél könnyebb feladatok elvégzésére sem volt elegendő. Az 1980-as és az 1990-es években újjáéledő szerb nacionalizmus már a korábbinál kisebb mértékben tartalmazott integratív elemeket, amelyek az asszimilációt segítették volna. A Szent Száva-i nacionalizmus kirekesztő karaktere centrifugális erőket hozott megállíthatatlan mozgásba, még a szerb identitással rokon elemekkel rendelkező népcsoportok is menekülni próbáltak Szerbia szorításából, mert ellenkező esetben nem az egyenjogúságot hozó integrálódást, hanem a domináns etnikumnak való alávetettséget vélték felfedezni elkerülhetetlen perspektívaként.

A SZERB NACIONALIZMUS KORSZAKAI

Anthony D. Smith a nacionalizmussal foglalkozó legkorábbi, még az 1970-es években megjelent művében végezte el a nacionalista mozgalmak különböző válfajainak elkülönítését, jellemzését és rendszerezését. A kategorizálás domináns kritériuma az volt, hogy az adott nacionalista doktrína milyen cél eléréseért küzd. Bár a nacionalizmus alapcélja közismerten arra irányul, hogy elérje a nemzeti és állami határok minél tökéletesebb egybeesését, ez különböző történelmi szituációkban eltérő módon tűnik megvalósíthatónak a nacionalista elitek számára. Fenti művében Smith az alábbi nacionalista mozgalmakat különbözteti meg Hugh Seton-Watson Kelet-Európára szakosodott brit történész alapján: „függetlenségi”, „irredenta” és „nemzetépítő”.¹

Saját tipológiájában Smith kiemeli az *elszakadási* (*secession*) mozgalmakat, amelyek jellemzően egy birodalomból kívánnak kiválni és egy kulturálisan homogén csoport nevében önálló államot alapítani. A nacionalista mozgalmak másik tipikus célja az „irredentizmus”, amely a több különböző országban élő nemzettársak egy államban való egyesítésére törekszik. Fontos viszont, hogy itt nemcsak a nép, hanem az általa lakott területek egy határon belülré kerülése is cél. A független államot már megteremtő nemzetek körében jelentkező nacionalista mozgalmak egyik jellemző célkitűzése az *integráció*, azaz az új nemzet kikovácsolása a határok közé került, eltérő kultúrájú elemek összeolvasztása útján (*asszimiláció*). A függetlenség elérése után bizonyos esetekben megjelenik az *expanzív* nacionalista cél is, amely újabb területek bekebelezését irányozza elő, ami éppen olyan hatalmi és nemzetközi pozíciószerzési aspirációk kielégítését szolgálja, mint amilyenek a balkáni kisállamok dinasztiai és lakossága részéről jelentkeztek a 19. és a 20. század fordulóján.²

Az alábbi korszakolás célja, hogy értelmezési keretet adjon egy történelmi folyamatnak, segítse a folyamaton belüli radikálisabb váltások vagy

¹ SMITH 1971: 201.

² SMITH 1971: 220–226.

lassabb változások beazonosíthatóságát, okainak megtalálását. A könnyebb követhetőség érdekében a korszakokat, alkorszakokat *szimbolikus* dátumokkal szokás jelölni. Emiatt a korszakok pontos határainak kijelölése kicsit önkényes, mert szubjektív választás következménye. A történelmi folyamatokat azonban nem ezek a szimbolikus dátumok, nem is a mögöttük álló egyszeri események határozzák meg. Ezek sok esetben csak láthatóvá teszik azt, hogy egy szélesebb folyamat új szakaszba érkezett. Az alábbi korszakok határait éppen ezért akár más dátumokkal is ki lehet jelölni. A lényeg nem is a korszakhatárok teljes pontosságában, hanem a korszakot meghatározó folyamat domináns jellemzőinek helyes kiválasztásában rejlik. Ezeket a jellemzőket az adott történelmi ciklus domináns politikai céljaiban ragadhatjuk meg:

- az Oszmán Birodalomtól való teljes függetlenség elérése (szecesszió);
- a szerb etnikumhoz tartozók által lakott különböző területek egyesítése, illetve kijutás a tengerre (expanzió);
- az expanszió során bekebelezett területek integrálása (asszimiláció);
- az asszimilációs kudarc és a jugoszláv dezintegráció után a szerb etnikumhoz tartozók által lakott területek visszaszerzése (irredentizmus).

Ennek alapján a szerb nacionalizmus történetének négy fő korszakát különíthetjük el az elmúlt bő két évszázadban.

SZECCESSZIÓ: A FÜGGETLENSÉGI NACIONALIZMUS KORSZAKA (1804–1878)

Bár a nacionalizmus eszméje a 19. század elején csírájában már megjelent a szerbek körében, ez ekkor még inkább csak a Habsburg Birodalomban élők gondolkodását hatotta át mélyebben, nyilvánvalóan, mivel nekik volt hozzáférésük az európai oktatás és a nyomtatáskapitalizmus lehetőségeihez. Az oszmán uralom alatt élők körében a felekezeti szolidaritás (*milletrendszer*)³ létezett, az etnikai háttérbe szorult. Ezek az alapokon a Habsburg Birodalom felől érkező kulturális újjáéledés első hullámainak

³ Az Oszmán Birodalom alattvalói alapvetően vallásuk szerinti korporatív közösségekbe tömörültek: muszlim (*millet-i osman*), ortodox keresztény (*millet-i Rûm*), római katolikus, illetve zsidó; az örmények *milletje* némileg rendhagyó volt, mivel ide több valláshoz

némi hatása már érezhető volt. Éppen ezért az 1800-as évek kezdete akár „prenacionalista” időszaknak is tekinthető, amikor „az oszmán Szerbiában” is megteremtődtek a nacionalizmus kibontakozásának politikai alapjai.

Mint ezt korábban már tisztáztuk, az első szerb felkelés (1804–1813) idején még nem beszélhetünk modern értelemben vett szerb nemzetről. Kulturális közösség és szolidaritás csak a pravoszláv egyház kötelékében élő szerb ajkúak között volt. A szerb nyelvet beszélő muszlimok és keresztények között vallási szakadék húzódott, egyben éles társadalmi-politikai antagonizmus feszült közöttük, szolidaritásnak semmi jele sem volt. Éppen ezért 1804-ben semmilyen *nemzeti* felszabadítási mozgalom nem létezett abban az értelemben, ahogy ezt a későbbi nemzeti történetírók láttatni akarták.

A felkelés az ortodox keresztények *felekezeti* felszabadító harca volt, részleges nagyhatalmi (cári Oroszország) támogatással. Kicsit még mélyebbre ásva azt láthatjuk, hogy az első szerb felkelés kezdeti célja a szultán irányítása alól elszabadult belgrádi janicsárvezetők (*dáhik*) önkényuralmának megdöntése és a központi oszmán hatalom ortodox keresztényeket védelemben részesítő rendszerének visszaállításra volt. Eredetileg tehát sokkal inkább a feudális anarchia felszámolásáért folytatott harc tört ki, semmint egy nemzeti-felszabadító mozgalom harca az idegen megszállás ellen. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a *dáhik* balkáni születésű, a szerbekkel azonos nyelvet beszélő muszlimok voltak, nem anatóliai törökök vagy más, távoli tartományokból érkezett idegenek.⁴ A felkelők kezdetben az Isztambulban székelő szultántól kértek segítséget és védelmet a szerbül beszélő helyi zsarnokok ellen.

A politikai célok csak menet közben változtak, és az Oszmán Birodalomtól való elszakadás, illetve az annak határain belüli minél teljesebb autonómia elérése között ingadoztak. A független szerb állam létrehozását ekkor még nem támogatták a nagyhatalmak, ezzel a felkelés vezetőinek többsége is tisztában volt. Éppen ezért alternatívaként elfogadták volna, hogy Habsburg-fennhatóság alá kerüljenek, vagy esetleg az orosz cár, netalán Napoléon Bonaparte vegye őket védnöksége alá.

Az 1830-ban formálisan is széles önrendelkezéshez jutó Szerb Fejedelemség lakossága még mindig nem volt modern nemzetnek tekinthető,

tartozó, de azonos nyelvet beszélő közösség tartozott. A *milletek* nem vallási kérdésekben meglévő korábbi autonómiáját 1856-tól fokozatosan leépítették.

⁴ A négy vezető *dáhiból* kettő a mai Szerbia, kettő pedig a mai Bosznia-Hercegovina területén született. A leghírhedtebb, Kučuk-Alija történetesen sumadijai (Rudnik) származású volt.

de a pravoszláv vallás olyan erős kulturális kohéziót biztosított, amely már lehetővé tette a közös politikai célokért való küzdelmet. Az autonóm státusz kivívása kedvező környezetet teremtett a modern szerb nemzet megteremtéséhez, különösen miután 1835-ben megszüntették a feudális viszonyokat, és megfogalmazták az állampolgársági jogegyenlőség elvét.

A szerb nacionalizmus politikai értelemben vett kezdetének egyik lehetséges dátuma 1844, amikor Szerbia nemzetpolitikai programját (*Tervezet/Načertanije*) az akkori belügyminiszter, Ilija Garašanin iránymutatása alatt kidolgozták. Ezt követően nem sokkal, 1849-ben jelent meg Vuk Karadžić *Összes szerbek a világban* című műve, amely a német romantika eszméjét, a nyelvi nacionalizmust állította a nagyszerb expanzió terve mögé. A nyelvi és vérségi alapú etnikai összetartozás gondolata természetesen már korábban is megjelent. Egyik hivatkozási pontként a felkelést vezető Karadorđe 1806-ban Péter montenegrói metropolitához írt levelét szokás emlegetni, amelyben testvéri szövetséget ajánl, és a szerbek, a montenegróiak és a bosnyákok egyesülésének vízióját is fellebbenti. A négy évtizeddel később megjelent mű azonban ezt a gondolatot már részletesebben kidolgozta, és nacionalista doktrínát alkotott.

Ez a korszak elsősorban az autonóm szerb fejedelemség teljes függetlenségének kivívásáról szólt, de párhuzamosan már megkezdődött a modern nemzet megteremtésének folyamata, illetve az új nemzetállam expanziójának tervezése és előkészítése. A függetlenségi folyamat 1878-ban a berlini kongresszusnak a szerb állam nemzetközi elismeréséről hozott döntésével elérte végcélját, és a korszak szerb nemzeti szempontból sikeresen lezárult.

EXPANZIÓ: A SZERB MONARCHIA HATÁRAINAK KITERJESZTÉSE (1878–1918)

A függetlenség elérését követően lehetett érdemben elkezdeni a garašanini programban vázolt területi terjeszkedés megvalósítását. Mint korábban vázoltuk, a stratégiai fókuszban egyrészt az etnikailag szerbnek tartott délszláv népesség egyesítése, másrészt a tengerre való kijutás állt. Az expanzió vágyát számos tényező fűtötte. Az egyik Szerbia uralkodó dinasztiáinak (Obrenović és Karađorđević) hatalmi ambíciója volt, amely nem különbözött attól, amit más korabeli nemzetállamok (Olaszország, Németország, Görögország) terjeszkedésének háttérében is

láthatunk. Egyre nagyobb szerep jutott a 19. század végére megerősödött szerb gazdasági-politikai elit regionális hatalom és nemzetközi státusz iránti vágyának, amely teret akart nyitni a külkereskedelemnek a határok kiszélesítésével és a világkereskedelembé való bekapcsolódással. Mindezt évtizedről évtizedre egyre nagyobb lelkesedéssel támogatta a nacionalizmus eszméje által átfűtött lakosság. Mint erről fentebb már szóltunk, a dinasztia és a politikai elit a terjeszkedést stratégiai szükségszerűségnek fogta fel, gondolkodásukban a középhatalommá válás az ország függetlenségének zálogaként jelent meg a 19. századi nemzetközi kapcsolatok szociáldarwinista realitásainak fényében.

Magát az expanziós politika periódusát két alkorszakra oszthatjuk, aszerint, hogy melyik dinasztia állt Szerbia élén. Maga a stratégiai fókusz nem változott jelentősen a dinasztiváltással, bizonyos külpolitikai hangsúlyok viszont módosultak.

*A szerb expanziós politika korszaka
az Obrenović-dinasztia alatt (1878–1903)*

A Szerb Fejedelemség fókuszában eredetileg a Drinán túli területek, azaz Bosznia-Hercegovina állt. A külpolitikai realitások azonban az 1880-as évekre megváltoztak Szerbia számára. Bosznia-Hercegovina egyesítése a szerb monarchiával jelentős akadályba ütközött, amikor 1878-ban az Osztrák–Magyar Monarchia a berlini kongresszus jóváhagyásával megszálta a területet, és szemmel láthatóan hosszabb távra kezdett berendezkedni. Míg Ausztria–Magyarország balkáni pozíciói jócskán megerősödtek a berlini kongresszus után, a szerb külpolitika céljainak orosz támogatása megcsappant. Szentpétervár fő protezsáltja Bulgária lett, és mint az 1878-as San Stefanó-i békeszerződésben javasolt határok mutatták, akár Szerbia kárára is hajlandó volt támogatni azt.

Milan fejedelem ezért úgy értékelte, hogy Oroszországtól nem remélhet segítséget sem Bosznia-Hercegovina, sem a török kézen maradt földrajzi Macedónia megszerzéséhez. A bécsi vezetés ezzel szemben elvileg támogatást adhatott neki legalább Macedónia ügyében, mivel előnyösebb lehetett a kettős monarchia számára, ha Belgrád foglalja el a területet, mint az oroszok fő balkáni szövetségesevé avanszált Bulgária. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a független szerb állam egy időre Bécs érdekszférájába került. Szerbia 1881-ben két fontos megállapodást kötött az Osztrák–Magyar Monarchia kormányzatával, egyrészt a kereskedelmi

kapcsolatokról, másrészt a szerb expanziós politika kereteiről és feltételeiről. Ezzel beköszöntött a szerb nacionalizmus és a Habsburg-érdekek szimbiózisának közel negyedszázadig tartó periódusa.⁵

Amint Belgrádban ideiglenesen háttérbe szorult a Drinán túli bosznia-hercegovinai területek fellázításának és bekebelezésének célkitűzése, a szerb élettér *déli* irányú kitérítése vált prioritássá. A belgrádi kormányzat az Ó-Szerbiának nevezett területek megszállására kezdett felkészülni. A déli irányú expanzió nagyjából a mai Koszovóra, Észak-Macedóniára, a ma Szerbiához tartozó Raška régióra, illetve Észak-Albániára irányult. Ez nem volt új elem a külpolitikai stratégiában, csak hangsúlyeltolódás, hiszen már Ilija Garašanin is a tengerre való kijutást szorgalmazta, mert úgy gondolta, hogy az kereskedelmileg új távlatokat nyitna meg a szerb állam előtt, és kiszabadíthatná a Habsburg Birodalom gazdasági függőségéből.

Megkezdődött a tudatos felkészülés a fentiekben felsorolt területek elszakítására a folyamatosan gyengülő Oszmán Birodalomtól. Az 1880-as évektől a hadsereg finanszírozása, létszáma, technikai felszereltsége egyre magasabb szintekre lépett. 1898-tól a szerb vezérkar megkezdte az Oszmán Birodalom elleni háború konkrét terveinek kidolgozását, immár egyértelműen támadó szellemben, a német katonai doktrína alapelveit felhasználva. 1899-től megkezdődtek a nagyarányú fegyverbeszerzések Németországból (puskák) és Franciaországból (ágyúk).⁶

Belgrád kiszélesítette diplomáciai hálózatát, hogy megfelelő információkkal rendelkezzen az Oszmán Birodalom európai részein zajló folyamatokról: 1887-ben konzulátust nyitott Szalonikiben, illetve Szkopjében, majd 1889-ben, a rigómezei csata 500. évfordulóján Prishtinában és Manastirban (Bitola).⁷ A konzulátusok fontos bázisai lettek a szerb állam propagandaháborújának is. Megpróbálták terjeszteni a szerb nemzeti identitást az oszmán uralom alatt élő keresztény lakosság körében, ellensúlyozva a görög, a bolgár, illetve részben (a földrajzi Macedónia területén) a román riválisok hasonló tevékenységét.

Ekkor már világos volt, hogy az oktatás és a kultúra hálózatának kiépítése meghatározó jelentőségű művelet a nemzeti expanziós stratégia megvalósításában, mivel meg kellett nyerni az ott élő szláv lakosságot a szerb nacionalizmus eszméjének. Fontos kezdőlépésnek számított a

⁵ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.93; PALOTÁS 1982: 145–195, 239–257.

⁶ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.106–108, 146–147.

⁷ A bitolai konzulátus munkájáról lásd: TERZIĆ 2008; a prishtinai konzulátus jelentéseiről összefoglaló: PERUNIČIĆ 1988.

prizreni teológiai szeminárium megnyitása 1871-ben. A szerb oktatási és egyházügyi tárcán belül 1887-ben külön szervezeti egység jött létre a határon túli szerb iskolák támogatására. (A főosztályt 1889-től a külügyminisztérium szervezeti keretébe helyezték át.)⁸ Jelentős lobbizás után 1896-ban sikerült szerb ajkú egyházi méltóságot kineveztetni prizreni metropolitának, aki az egész koszovói (raškai–prizreni) egyházkerületért felelős volt. A püspök a szerb kormány instrukcióinak megfelelően átszervezte az oktatást egyházkerületében, és innentől a bolgárok egyre gyorsuló kulturális és nyelvi terjeszkedésével is fel tudták venni a versenyt.

Szerbia fő riválisa ugyanis a bolgár nacionalizmus lett, mióta a viszály magvait a San Stefanó-i békeszerződés és a berlini kongresszus elvetette 1878-ban. Az új bolgár állam – Kelet-Ruméliával történt 1885-ös egyesülését követően – egyre nyíltabban igényt tartott a földrajzi Macedóniára, amelyre a belgrádi politikai vezetés is áhítozott. A szerb királlyá avanzált Milan Obrenović 1885 őszén megelőző háborút indított az ijesztően gyorsan erősödő Bulgária ellen, hogy demonstrálja Szerbia Balkán feletti hegemoniáját. Szerbia azonban nem készült fel kellőképpen ennek a fegyveres konfliktusnak a megvívására, és csúfos katonai vereséget szenvedett. A bolgárok saját expanzív stratégiájuk előkészítése érdekében a szerb állam határainak közvetlen szomszédságában lakó szlávok körében jelentős kulturális-oktatási kampányt indítottak. Ez kiterjedt a Koszovói vilájet olyan fontos településeire is, mint Prizren, a Dusán cár egykori rezidenciájának és egy egykor általa építtetett templomnak otthont adó város, amelyet a szerbek saját történelmi örökségüknek tekintettek. A Koszovói vilájet keresztény szláv lakosságának dialektusa a szerb és a bolgár közötti átmenetet képezett. Etnikai identitása képlékeny volt, pravoszláv vallása egyaránt nyitottá tette a montenegróiak, a bolgárok és a szerbek nemzeti propagandájának irányában.

A mai Koszovó területének egy részére Montenegró fejedelemsége is igényt tartott, a két testvérnép képviselői sorozatos tárgyalások ellenére sem tudtak véglegesen és mindenre kitérően megegyezni az érdekszférák elhatárolásáról. Különösen Prizren hovatartozása volt vitás kérdés, amely nem is rendeződött az első Balkán-háború 1912-es kitöréséig. A rivális kisállamok között a feszültség tartósnak bizonyult, 1907-ben Szerbia kapcsolatai Cetinjével annyira megromlottak, hogy meg is szakadtak egy időre, Szófiával pedig robbanásig feszültek, különösen, amikor Bulgária 1908 nyarán háborúval fenyegette Szerbiát.⁹

⁸ TERZIC 2008: 328.

⁹ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.168; KAZIMIROVIĆ 2013: 277, 522.

A délszláv kisállamok közötti kapcsolatok tehát meglehetősen rapszodikusán és ellentmondásosan alakultak ezekben a Balkán-háborúk előtti években. A dinasztiai ambíciói, a nemzetállami érdekek és a nacionalista mozgalmak elképzelései nem mindig álltak egymással teljes átfedésben. A szélsőségesen nacionalista körök hatása alatt álló és a dinasztikus érdekekre fittyet hányó belgrádi *Pijemont* napilap hasábjain azt követelték, hogy Szerbia egyesüljön Montenegróval, de ez nyilvánvalóan valamelyik uralkodódinasztia távozását igényelte volna. Bulgáriával, amelynek a lakosságát a szerbekhez legközelebb álló szláv népnek tekintették ebben az időben a Balkánon, vám- és pénzügyi uniót terveztek, miközben képtelennek bizonyultak megegyezni a földrajzi Macedónia felosztásáról, ahol 1904 és 1912 között a szerb csetnikiek és a bolgár komitácik nap mint nap véres harcot folytattak egymással.

*A szerb expanziós politika korszaka
a Karađorđevićék alatt (1903–1918)*

A szerb történetírás hagyományos alapállása, hogy az 1903-as belgrádi államcsínyt követően az ország maga mögött hagyta az autokratikus kormányzás gyakorlatát, helyét a polgári demokrácia kiteljesedése vette át. A Karađorđević-dinasztia hatalomba való visszatérését a 20. század elején a liberális polgárság térnyerése kísérte. A belpolitikában megerősödött a politikai pártok és a parlament funkciója, igyekeztek a brit modellt alkalmazni. A külpolitikában pedig még ennél is radikálisabb váltás történt azzal, hogy az új belgrádi vezetés elfordult a korábbi két évtizedet jellemző „ausztrófil” orientációtól.¹⁰

Súlyos árnyékot vetett ugyanakkor a társadalomra, hogy a militarizmus mind leplezetlenebb formát öltött. Az 1903-as államcsíny utáni napokban felmerült olyan ötlet is az összeesküvő tisztek körében, hogy nyílt katonai kormányzást, esetleg diktatúrát vezetnek be.¹¹ Erre végül nem került sor, de a májusi királygyilkosságot (*majski prevrat*)¹² végrehajtó tiszti csoport sokáig jelentős befolyással rendelkezett a közéletben, és ezzel sokszor zarnokoskodó módon élt. A klikk tagjai minisztert buktattak, közigazgatási

¹⁰ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.159. A korszakról átfogó műként lásd: D. STOJANOVIĆ 2019.

¹¹ KAZIMIROVIĆ 2013: 73, 127.

¹² Ennek során meggyilkolták Aleksandar Obrenović szerb királyt, feleségét, Draga Lunjevićát, az ő fivéreit, Dimitrije Cincar-Marković miniszterelnököt, korábbi vezérkari főnököt, illetve Milovan Pavlović vezérkari főnököt. Az esemény 1903. június 10–11-én éjszaka történt, de a régi görögkeleti naptár szerint még májust írtak, így „májusi államcsíny” elnevezés alatt maradt fenn a szerb történetírásban. SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.153.

vezetőket neveztek ki saját köreiből, tisztogatásokat rendeltek el a tisztikarban. Nyilvánosan inzultáltak törvényhozási képviselőket, ha olyan beszédet mondtak, amely nem tetszett nekik. Szerkesztőségekbe törtek be, és fegyverrel fenyegetőztek, ha megtudták, hogy olyan témáról kíván írni egy lap, amely kellemetlen volt számukra. A probléma olyan mértékűvé vált, hogy 1907 júliusában a törvényhozásban tárgyaltak a tisztai túlkapások jelenségéről.¹³

Az új király, a Genfből hazaérkező Petar Karadordević a kezdeti időszakban döntéseihez kikérte, illetve ki kellett kérnie az 1903-as puccsot és királygyilkosságot kitervelő tisztai oligarchia befolyásos tagjainak véleményét.¹⁴ Az összeesküvő csoport egyik vezető figurája, Aleksandar Mašin ezredes vezérkari főnök lett, és egy szűk körnek (Péter király, a hadügyminiszter és a dunai hadosztály parancsnoka) szánt, de egy bécsi lapban nyilvánosságra került feljegyzésében annak fontosságát hangsúlyozta, hogy Szerbia erős, jól kiképzett és technikailag felszerelt hadsereggel rendelkezzen, másképpen „nem fogja elnyerni más államok tiszteletét és a szövetségeseket kereső nagyhatalmak megbecsülését”. Ugyanezt a véleményt harsogta a *Pijemont* napilap, amely a legradikálisabb nacionalista körök szócsövénévé vált az első világháborút megelőző években. Ugyanakkor ez a sajtóorgánum élesen kritizálta a kormányt, a királyt és még a vezérkart is, amiért nem végzik megfelelő ütemben a hadsereg felfegyverzését.¹⁵

A militarista, expanzív nacionalista politikát támogatók nem csak a nyilvános politika eszközeivel vagy a tisztai oligarchián keresztül érvényesítették akaratukat. Működtettek titkos hálózatokat is, amelyeknek a létezését egy ideig tagadták. Az államcsínyt szervező szerb tisztok egy csoportjából 1903 májusában létrejött az „Egyesülés vagy Halál” (Ujedinjenje ili Smrt) radikális nacionalista szervezetet, amely a sajtóban Fekete Kéz néven vált ismertté. Ez a szervezet létszámánál és valós erejénél aránytalanul nagyobb befolyáshoz jutott az első világháborút megelőző években a szerb közéletben, és érdemi nyomást volt képes gyakorolni a kormányzati politikára. A fiatal tisztok titkos csoportja egyrészt a nagyszerb egyesülést tűzte ki céljául, egyik ideológiai hangadója a koszovói szerb értelmiségi, Bogdan Radenković volt. A szerb nemzetállam irányítását

¹³ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.160–161; KAZIMIROVIĆ 2013: 253–254.

¹⁴ KAZIMIROVIĆ 2013: 71, 140.

¹⁵ KAZIMIROVIĆ 2013: 69–72. *Pijemont* 1911a; 1911b.

katonai diktatúrán keresztül képzeltek el, mivel végtelenségig csalódtak a politikai pártokban.¹⁶

Ezzel párhuzamosan más nacionalista szervezetek is alakultak, mint például a Szláv Dél (Slovenski Jug), a Szerb Egyesülés (Srpsko Ujedinjenje), a Ljubica Fejedelemasszony Társaság (Društvo Knjeginje Ljubice) vagy a tömegszervezetté vált Nemzeti Védelem (Narodna Odbrana). Az 1908-ban, Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar annektálása nyomán alapított Narodna Odbrana deklarált célja volt a nemzeti öntudat erősítése, illetve önkéntesekből létrehozott alakulatok kiképzése a fegyveres harcra. Tagjai között számos igen jelentős közéleti személyiséget tartottak számon: Milovan Milovanović külügyminisztert, Stepa Stepanović tábornokot és hadügyminisztert, Radomir Putnik vezérkari főnököt, Jovan Dučić költőt, illetve Branislav Nušić diplomatát, íróat. A szervezet elnöki tisztjét szintén egy tábornok töltötte be: Božidar Janković, akinek nevéhez Koszovó katonai elfoglalása kötődik az első Balkán-háborúban.

Az egyes szervezetek tagjai és támogatói sorában átfedések is voltak. Radomir Putnik vezérkari főnök, hadügyminiszter a Fekete Kéz egyik kulcsfontosságú mentorának is számított a fegyveres erők soraiban és a királyi udvarnál. A szervezet vezető alakja, Apis ezredes Putniknak köszönhetően lett a vezérkari hírszerzés főnöke a Balkán-háborúkat követően (1913), és ebben a beosztásban maradt egészen 1915 márciusáig.¹⁷

A magának nemzeti-forradalmi szerepet vindikáló Fekete Kéz tulajdonképpen pándélszláv ideológiát képviselt, amely nem állt teljesen összhangban az első világháború előtti kormányzati elképzelésekkel. A balkáni szlávok egyesítése ügyében végtelenségig türelmetlen és megvalósítása érdekében minden eszközt megengedettnek tekintő Fekete Kéz ezért elégedetlen volt Nikola Pašić kormányfő és a kormányzó Radikális Párt tevékenységével. Nemcsak a stratégiai célok, hanem az időzítés terén is jelentős nézeteltérések voltak a kormányzat és a szélsőségesek között. A Fekete Kéz, de a Szláv Dél tagjai is rendkívüli módon megnehezítettek a kormányzó radikális pártiakra amiatt, hogy Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálásának bejelentésekor nem robbantottak ki háborút a Monarchiával. Tették ezt annak ellenére, hogy Szerbia akkor még nyilvánvalóan nem állt készen egy ilyen fegyveres konfliktusra, és a nemzetközi körülmények

¹⁶ Sok esetben 1911 májust adják meg az alapítás dátumaként, de akkor a szervezet alapokmányát fogadta el egy szűk vezetés. A csoportosulás tulajdonképpen már 1903–1911 között is működött. KAZIMIROVIĆ 2013: 317.

¹⁷ RADOJEVIĆ 2004: 109–125; KAZIMIROVIĆ 2013: 378–379, 557, 583.

sem tették lehetővé ezt az opciót, mivel a nagyhatalmak, beleértve a cári Oroszországot is, szolidárisak voltak Ausztria–Magyarországgal.¹⁸ Szerbia kormánya és felső katonai vezetése ekkor bölcsen mérte fel, hogy a nacionalista célok megvalósításához csak a katonai eszközök és a nemzetközi támogatás együttes megléte esetén szabad hozzáfogni.

A szélsőséges nacionalisták akkor is nyíltan megvádolták a radikálisokat, hogy nem támogatják a hadsereg erősítését, amikor Stepa Stepanović hadügyminiszter 1911-ben pártpolitikai harcok keresztútjába került, ami miatt később le is mondott. A vádat úgy fogalmazták meg, hogy a kormányzat csak a nagy értékű fegyverbeszerzésekre koncentrált, ahol a közvetítőknek busás provizóriumot lehet fizetni, de a szervezeti reformok ügyében a katonai vezetőket támogatás nélkül hagyja.¹⁹ A hangulat odáig fajult, hogy 1911 novemberében egy újvidéki lapban olyan sajtóhírek is napvilágot láttak, hogy a Fekete Kéz két albánt („arnautát”) felbérelt Pašić kormányfő meggyilkolására.²⁰ A Fekete Kéz sajtóorgánuma, a *Pijemont* a Balkán-háborúk kitörése előtti időszakban is agresszív nyomás alá vette a miniszterelnököt.²¹ A Fekete Kéz minden eszközzel igyekezett nyomást gyakorolni a belgrádi kormányra a hadba lépés érdekében: életveszélyesen megfenyegették Pašić kormányfőt, arra az esetre, ha nem indítja meg a hadműveleteket. Később, 1913-ban, a bolgárok elleni háború kitörése előtt ismét igyekeztek a miniszterelnököt fenyegetésekkel befolyásolni, és a korabeli szemtanúk visszaemlékezései szerint készen mutatkozni a meggyilkolására is. A Fekete Kéz emberei továbbá saját szakállukra lépéseket tettek a Koszovó elleni invázió előkészítésére, a fegyveres konfliktus kirobbantását határmenti gerillaakciókkal sietteték.²²

Nemcsak a pártpolitikuskoknak és a kormányzati vezetőknek, hanem a dinasztíának is meggyűlt a baja a fokozódó nacionalizmussal és az egyre agresszívabb nacionalista szervezetekkel. Már hatalomra kerülésük kezdetén világhosszra vált, hogy a nacionalista érzelmek erősebbek a dinasztia iránti lojalitásnál. A Karađorđević-érdemjel kitüntetés alapítására tett indítványra olyan módosítási javaslat érkezett a törvényhozásban, hogy nevezzék azt inkább „Szerb Csillagnak”. Komoly kritika

¹⁸ KAZIMIROVIĆ 2013: 278–279; POPOVIĆ 2007: 52. Két tekintélyes katonai vezető véleménynyilvánítása a háború időszereültlenségéről 1908-ban: MIŠIĆ 2018: 254; SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.170.

¹⁹ *Pijemont* 1911c.

²⁰ *Zastava* 1911 (újvidéki kiadású szerb nyelvű napilap a dualizmus korszakában).

²¹ *Pijemont* 1912a.

²² RATKOVIĆ–ĐURIŠIĆ–SKOKO 1972: 52; KAZIMIROVIĆ 2013: 553–556.

érte a dinasztíát amiatt is, hogy kiiktatták az állami ceremóniákból a korábbi himnuszt (*Bože pravde*), amelyről a Karadordević család hívei úgy gondolták, túlságosan is összefonódott az Obrenović-dinasztia nevével. Petar Karadordević király mindkét ügyben kompromisszumra kényszerült: Karadordević Csillag (Karadordeva Zvezda) elnevezéssel vezették be a kitüntetést, a régi himnuszt pedig vissza kellett állítani, igaz, módosított szöveggel.²³

Az 1903-as államcsínyt végrehajtó tisztii oligarchia egy ponton az új uralkodó, I. Péter király eltávolítását is fontolóra vette, amikor nem a tisztek kedve szerint hozta meg politikai döntéseit. Mivel a király 1906-ban hajlandónak mutatkozott meghajolni a Brit Birodalom követelése előtt, amely az összeesküvő tisztek vezéralakjainak nyugdíjazásához kötötte a diplomáciai kapcsolatok visszaállítását nagykövetségi szintre, az érintettek két scenáriót is kidolgoztak a megbuktatására. Az egyik verzióban lemondatták volna György fia javára, bár a királynak ezt az utódját heves természete miatt sokan alkalmatlannak tekintették az uralkodásra. A másik ködösen kidolgozott scenárióban Péter lemondását felhasználták volna az alkotmány és az alkotmányos monarchia felfüggesztésére. Ezekről a tervektől a tisztek végül elálltak, de később újra felmelegítették a dinasztia elűzését 1909-ben, és egy angol herceg trónra hívásában kezdtek gondolkodni, de ebből sem valósult meg semmi.²⁴

Sándor (Aleksandar) trónörökös, aki György helyére került az utódlásban, és később a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság trónját foglalta el, személyesen is konfliktusba került a Fekete Kéz köreivel. Az Apis becenéven közismert Dragutin Dimitrijević ezredes egy 1911-es személyes találkozásuk során burkoltan megfenyegette őt és a Karadordević-dinasztíát is, amit a nyughatatlan vérű katonatiszt – Stepa Stepanović hadügyminiszter és Radomir Putnik vezérkari főnök védőszárnyai alatt – akkor még megúszott súlyosabb következmények nélkül.²⁵ Apis, aki 1914-ben már a katonai hírszerzés vezetője volt, közvetlenül felelős volt a Ferenc Ferdinánd trónörökös elleni sarajevói merényletért, amellyel idő előtt háborúba sodorta Szerbiát, számos politikai és katonai improvizációra kényszerítve ezzel a dinasztíát és a kormányt.

Ez az időszak kiváló példája volt annak, amit Hobsbawm úgy írt le, hogy „az állam a nacionalizmussal, mint tőle független politikai erővel került

²³ KAZIMIROVIĆ 2013: 157–162.

²⁴ KAZIMIROVIĆ 2013: 257, 281–282.

²⁵ SKOKO–OPAČIĆ 2019: I.173.

szembe”.²⁶ Az uralkodó Karađorđević-dinasztia és a szerb kormányzat ebben a másfél évtizedben (1903–1917) ennek a „nem kormányzati” nacionalista hálózatnak a fenyegető árnyéka alatt élt és működött. Csak azután nyerte vissza ellenőrzését valamennyire a nacionalizmus politikai erői felett, amikor az első világháború éveiben fizikailag leszámolt a Fekete Kézszel az úgynevezett „szaloniki per” (*Solunski proces*), egy politikailag motivált büntetőeljárás keretében. A szervezet vezetői ellen emelt vádak alapján sokakat halálra ítélték, de végül a többséget királyi kegyelemben részesítették. Dimitrijević ezredest azonban 1917-ben harmadmagával kivégeztek, és ezzel gyakorlatilag felszámolták azt a tiszti szerveződést, amely nem pusztán zavarta a dinasztia és a politikai elit elképzeléseit, hanem még közvetlen fizikai fenyegetést is jelentett rájuk.

Sándor trónörökös a Fekete Kéz letörésével átvette a fegyveres erők feletti politikai irányítást. Lojálisabb alternatívát szervezett maga köré, a kormányzati és a dinasztikus nemzetpolitikába belesimuló „Fehér Kéz” mozgalmat, amelynek tagságát viszont részben a Fekete Kéz egykori támogatói adták, legalábbis azok, akik időben átálltak a dinasztia oldalára. A két világháború között ez a szervezet jelentős informális hatalmat biztosított Sándor királynak és egyben a szerb nacionalizmus ügyének a jugoszláv monarchiában.

Összeségében a mintegy másfél évtizedes periódus jelentős sikereket hozott a szerb nemzetállam expanziós célkitűzéseinek. Szerbia a Balkán-háborúkban jelentős területhez jutott az Oszmán Birodalomtól. Hozzáerült a mai Raška/Szandzsák régió Novi Pazar központtal, elfoglalta Koszovó területének nagyobbik részét, egészen Đakovica (ma: Gjakova) városáig. Maga alá gyűrte bolgár riválisát, és bekebelezte a mai Észak-Macedónia teljes területét. Szerbia 1912 előtti, mintegy 48 500 négyzetkilométeres kiterjedése körülbelül 87 ezer négyzetkilométerre nőtt. Lakossága 3 millióról hozzávetőlegesen 4,5 millióra ugrott, amivel jelentős lépést tett az áhított középhatalmi státusz felé.²⁷ Egyedül a tengerre való kijutást nem sikerült megvalósítani 1913-ban, főként az Osztrák–Magyar Monarchia makacs ellenállása miatt a háborút lezáró londoni nagykövetségi konferencián.

A sikerek számos kihívás elé állították a szerb államot. A katonai sikerek és a jelentős területnövekedés miatt az Osztrák–Magyar Monarchia

²⁶ HOBBSAWM 1997: 116.

²⁷ Carnegie Endowment for International Peace 1914: 418; idézi: STAVRIANOS 2000: 540; D. STOJANOVIĆ 2019: 26. A Szerb Királyság lakossága a világháború kitörésének előestéjén 4 550 000 volt, ezen belül Belgrádé 90 ezer. KOVIĆ 2016: 27.

számára kiemelten veszélyes tényezővé vált. Ugyanakkor a második Balkán-háború után a korábban még szövetséges Bulgáriával is ellenséges viszonyba került, és Koszovó bekebelezésével nagyszámú albán került határain belülre, akik a legkevésbé sem voltak lojálisak a szerb hatalom iránt. Az 1914-re kialakult helyzetet egy irodalmi művében úgy fogalmazza meg drámai éllel Dobrica Ćosić író-politikus, a szavakat Nikola Pašić miniszterelnök szájába adva: „Amíg Szerbia létezik, a bolgárok, az osztrákok és a magyarok a vére szomjaznak. És az albánok is ellenségeink lesznek, ha nem viselkedünk velük megfelelően.”²⁸

És valóban, a központi hatalmak 1915-ös offenzívája letörölte Szerbiát a térképről, és a mérlegen sokat nyomott a bolgárok hadbalépése, illetve az albán lakosság ellenállása. Az antant katonai győzelme 1918-ban és a Monarchia szétveréséről hozott döntése azonban olyan hatalmi konstellációt idézett elő a térségben, amely a szerb elit és uralkodóház legmerészebb álmait is túlszárnyalta. Az 1916–1918 között a szaloniki fronton francia irányítás alatt harcoló szerb haderő az antant jóváhagyásával visszatért Szerbiába, majd onnan északon Szegedig és Pécsig, északnyugaton Klagenfurtig és Zágrábig, nyugaton pedig a dalmát és a montenegrói tengerpartig hatalmas területet szállt meg. A montenegrói királyi dinasztiát megfosztották trónjától, az okkupált területeken pedig kétes legitimitású nemzeti tanácsok döntést hoztak a Szerbiával való egyesülésről. 1918. december 1-jén kikiáltották az új délszláv állam létrejöttét, amely az első évtizedben a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság nevet viselte. A Karađorđević-dinasztia koronája alatt Szerbia 1913-ban megnövekedett területével egyesült a magyar Délvidék (Vajdaság) és a horvát Szlavónia, Horvátország és Dalmácia, illetve a mai Szlovénia nagyobb része, Montenegró és Bosznia-Hercegovina. Az új állam lakosainak száma az 1921-es népszámlálás alapján 12 millió volt. Belgrád egy regionális középhatalom fővárosa lett.

ASSZIMILÁCIÓ: A PÁNSZERB NACIONALIZMUS JUGOSZLÁV KORSZAKA (1918–1981)

A szerb nacionalizmus expanzív korszaka a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Jugoszlávia) létrehozásával 1918-ban lezárult. Az expanzió katonai és diplomáciai eszközökkel történt megvalósítását konszolidációs-integrációs

²⁸ ĆOSIĆ 2014: I.85.

korszaknak kellett követnie. Ennek a korszaknak az asszimilációval megvalósított egységes államnemzetet kellett volna kitermelnie. A korszak végére azonban világossá vált, hogy a nemzeti-integrációs folyamatok teljes kudarcba fulladtak. Sem Jugoszlávia szintjén nem sikerült egységes nemzetet létrehozni, sem a nagyszerb asszimilációs célok nem valósultak meg.

A korszak előzménye volt, hogy a szerb kormányzat és dinasztia korábbi nagyszerb politikáját délszláv nacionalista ideológia váltotta fel. Ennek első politikai jelei akár a háborús célokat megfogalmazó niši deklarációban (1914. december) is felfedezhetők, bár ez inkább még a garašanini tézisek egyoldalú megisméltése volt, anélkül, hogy ehhez rendelkezésre állt volna érdemi nemzetközi támogatás.²⁹ Az első nagyobb hatású, már a másik oldal képviselőinek részvételével végrehajtott lépés ebben az irányban a korfui nyilatkozat volt 1917 júliusában, amelyet az akkori szerb miniszterelnök, Nikola Pašić és a Jugoszláv Bizottság elnöke, a dalmáciai származású Ante Trumbić írt alá. (Az a kérdés persze jogosan vethető fel, hogy a Jugoszláv Bizottság milyen mértékben képviselte az akkor még a Monarchia keretében élő délszláv népek politikai álláspontját.)

Ennek az irányváltásnak a nemzeti expanziós stratégiában a legfőbb oka az volt, hogy az emigrációban lévő szerb kormány a cári Oroszország összeomlását (1917. február) követően legfőbb nagyhatalmi támogatója nélkül maradt. A megváltozott nemzetközi környezet a szerb kormányt arra készítette, hogy a háború utáni pánszerb egyesítési törekvéseket a nyugati antanthatalmaknak jobban csengő jugoszláv ideológiába csomagolja. A délszláv egyesítés ideológiájára tulajdonképpen mind a szerbeknek, mind a Monarchia szlovén, horvát és dalmát politikusainak azért volt szükségük, hogy Olaszország balkáni ambícióit blokkolni tudják, hiszen az 1915-ös londoni megállapodásban az antanthatalmak jelentős balkáni területeket Rómának ígértek a hadba lépésért cserébe.

A korszakot lezáró eseményeknek az 1981 tavaszán kirobbanó koszovói demonstrációkat tekinthetjük, amelyeket sokan Jugoszlávia haláltusájának kezdeteként aposztrofálnak. Addigra már a szerbek körében egyre nőtt a csalódottság a szocialista Jugoszlávia egyre erősödő föderalizációja, a szerb tagköztársaság meggyengítése és a többi föderatív egységben élő szerb közösség politikai térvesztése miatt. Az 1981-es koszovói tüntetések (azaz a koszovói albánok ismételt fellépése az autonóm tartomány státuszának köztársasági szintre emelése érdekében)³⁰ újabb figyelmeztetések

²⁹ STANKOVIĆ 1984: 53–55.

³⁰ Ez a követelés már az 1968-as koszovói tüntetések jelszavai között megjelent.

voltak Szerbiának és a koszovói szerbeknek abban a tekintetben, hogy a belpolitikai trendek számukra kedvezőtlen irányba mutatnak. A szerbek körében egyre erősödött a benyomás, hogy a jugoszláv szövetségi vezetés nem a szerb érdekeknek megfelelő választ adja az eseményekre. A szerb politikai közösség ezért fokozatosan szakított korábbi passzivitásával, és egyre markánsabb nacionalista politizálásba kezdett. A kollektív fenyegetettség vélt vagy valós sérelmek alapján kialakult érzése nemzeti megújulási folyamatot indított el a kulturális-tudományos-politikai szférákban. Ennek a sérelmi politizálásból szárbá szökkent neonacionalizmusnak a központi témája Koszovó volt, pontosabban a szerb etnikai közösség helyzete az autonóm tartományban. Mivel később Jugoszlávia szétesésének fő okát a megújult szerb nacionalizmus hegemonista törekvéseiben látták, ezért kialakult az a narratíva, hogy a dezintegráció folyamata tulajdonképpen Koszovóból indult.

*A szerb nacionalizmus
asszimiláló korszaka Jugoszláviában
(1918–1941)*

Az első világháború végkifejlete hatalmas fordulatot hozott Szerbia és az egész Balkán történetében. A francia–szerb haderő 1918 őszén áttörte a szaloniki frontot és a következő 8–10 hétben akkora területet vont ellenőrzése alá viszonylag kis veszteséggel, amilyenre kevés példát találunk a hadtörténelemben. Legalább ekkora bravúrnak számít, hogy ezt a katonai térfoglalást a következő két évben a szerb vezetés politikai realitássá transzformálta, azaz nemzetközileg elismert államot hozott létre azokból a területekből, amelyeket hadosztályai megszálltak.

A szerb nacionalizmus a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrehozásával megvalósította korai teoretikusainak legmerészebb vízióit, hiszen az akkor szerbnek tartott etnikum mintegy 99%-a az új állam határain belülre került. Az antant döntése, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének szabad utat enged, Szerbiát páratlan politikai lehetőséghez juttatta. A dinasztia és a szerb politikai elit két és félszeresére növelte országának területét és lakosságát 1913-hoz képest, kijutott a tengerre, minden korábbinál nagyobb gazdasági erőforrásokhoz jutott. A Monarchia megszűnése és a francia támogatás azt vetítette előre, hogy a délszláv állam akadály nélkül integrálódik majd az európai kontinens gazdasági-politikai körforgásába.

A leendő délszláv állam területének katonai megszállása 1918-ban könnyű, de az ott élő népek politikai integrálása annál nehezebb feladatnak bizonyult a két világháború között. Az első világháború utáni évtizedekben a magának politikai hegemon szerepet vindikáló szerb nemzetnek szembesülnie kellett asszimilációs képességeinek súlyos korlátaival, ami miatt a jugoszláv politikai koncepciót korábban övező lelkesedés egyre inkább átértékelődött a szerb historiográfiában. A délszláv monarchia időszaka (1918–1941) a szerb nacionalizmus első koncepcionális kudarcát is jelöli, mivel ennek a bő két évtizednek a során kiderült, hogy az összetartó szerb–horvát–szlovén politikai nemzet létrehozása illúzió. Sem az ország centralizációja, sem a közös politikai akarattal bíró délszláv nemzet alapjainak lerakása nem járt sikerrel. Ennek már tulajdonképpen formális elismerése volt az 1939-es Cvetković–Maček-paktum, amely elhatárolta a horvát nemzeti érdekszférát a jugoszláv monarchián belül. A horvát bánóság létrehozását azonban gyorsan követte a szlovének hasonló igénye, illetve a szerb nacionalisták reakciója, hogy a Jugoszlávián belüli szerb bánóság, azaz tulajdonképpen Nagy-Szerbia határai is legyenek megrajzolva.

A második világháború kitörésének idejére a macedónok erőszakos asszimilációja is már tulajdonképpen ellehetetlenült. Ez akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa 1943-ban döntést hozott a macedón tagköztársaság létrehozásáról, összhangban a kommunista mozgalom két világháború közötti politikai irányvonalával, amely élesen elítélte a nagyszerb nacionalizmus erőszakos asszimiláló törekvéseit.

Hogy vajon a szerbek a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Jugoszlávia) létrehozását Szerbia határainak kiszélesítéseként élték-e meg, vagy őszintén hittek abban, hogy ők a saját nacionalizmusuknál is magasabb cél, a délszláv egység megteremtése érdekében hoztak áldozatot, rendkívül összetett és a mai napig megosztó vitatémának számít a volt Jugoszlávia területén. Stepa Stepanović legendás tábornok, a Bosznia-Hercegovinát megszálló szerb erők parancsnoka váltig állította egy szarajevói napilapnak (*Narodno jedinstvo – Nemzeti egység*) 1918 novemberében adott interjújában, hogy „Szerbia úgy lép be ebbe az államba, hogy nem kíván magának elsőbbséget, nem szándékozik hegemoniára törekedni”.³¹ Nikola Pašić miniszterelnök a szaloniki front áttörése utáni euforikus győzelmi mámorral teli hetekben a „jugoszlávok” egyesülését a Karađorđević-

³¹ SKOKO–OPAČIĆ 2019: II.283; N. ANĐELKOVIĆ 2021b.

dinasztia alatt a „faj és nyelv” közösségén létrejött szövetségnek (*zajednica rase i jezika*) nevezte.³²

Azok, akik magukat nem tekintik a szerb politikai nemzet részének, általában azt gondolják, hogy a szerbek 1918-ban katonai erejüket és nemzetközi kapcsolataikat kihasználva saját hatalmi érdekeiknek megfelelő államot alkottak. Különösen hangsúlyos ez a vélemény a horvát történészek körében a jugoszláv genesis szemtanújának tekinthető Ivo Pilartól a jelenkori tudósokig. Osztották ezt a véleményt a két világháború közötti Jugoszláv Kommunista Pártban is, elítélve a „nagyszerb burzsoázia imperialista politikáját”.³³ A jelenkori szerb értelmiség bizonyos köreiben is jelen van ez a vélemény, tudósok és politikusok esetében egyaránt.³⁴

A szerb etnikum aránya Jugoszlávia megalapításakor az összlakosságon belül 35–40%, 1931-ben 40,5%, 1953-ban pedig 41,7% volt, ami nem predesztinálta hegemon szerepre, bár kétségtelenül jelentős súlya volt.³⁵ A szerbek hatalmi pozíciói azonban az egész jugoszláv időszakban messze meghaladták demográfiai arányaikat. Hegemon helyzetüket a kezdetekben talán jól tükrözi, hogy az 1918 decemberében alakított első kormányban 14 szerb, 4 horvát, 2 szlovén és 1 muszlim volt. A kormányfői széket a királyi Jugoszláviában a szerbek csak egyetlen alkalommal engedték át másik etnikumnak. A szlovén Anton Korošec is csak a legsúlyosabb belpolitikai krízis során, 1928 második felében vehette át a miniszterelnöki pozíciót, nem egészen hat hónapra.

A relatív többséget alkotó szerbek agresszív asszimilációs erőfeszítésekbe kezdtek. A nyelvileg szinte velük azonos, ortodox keresztény vallású montenegróiakat, miután megfosztották uralkodóházuktól és önálló államuktól, több-kevesebb átmeneti sikerrel betagozták a szerb nemzetbe. A vallásilag szintén azonos, de a bolgár és a szerb közötti dialektust beszélő és korábban inkább bolgár identitást valló macedón szlávokat igyekeztek erőszakosan elszerbesíteni. Belgrád itt azonban még átmeneti sikert sem

³² PAŠIĆ 1918.

³³ PAVLIČEVIĆ 2000: 331–332.

³⁴ „Különböző, de egymással összefüggő okokból kifolyólag a szerbek domináns »törzsvé« váltak ennek az államnak.” VUJAČIĆ 2015: 248. Az egyik szókimondó szerb vélemény ebben a kérdésben a JK SZ egykori prominens szerbiai politikusától, a következetesen antinacionalista elveket valló, 2022-ben elhunyt Latinka Perovićtól származik. Lásd: AGIĆ 2019.

³⁵ VUJAČIĆ 2015: 383. Ezt elfogadhatjuk irányadó statisztikának, ennél pontosabb adatot nem tudunk meghatározni. Ivo Banac 1992-es művében (BANAC 1992) a szerbek 1918-as arányára 38,8%-ot adott, de ebbe a montenegróiakat és a macedón szlávokat egy részét is bele kell érteni.

ért el, hanem inkább egyre makacsabb ellenállást váltott ki.³⁶ A nyelvileg a szerbekkel lényegileg azonos, de muszlim bosnyákok választhattak a szerb és a horvát identitás között, és egy ideig úgy tűnt, készek ebben a jugoszláv környezetben helyet találni maguknak.

A szerbek az új délszláv államban tehát hegemon szerepet vindikáltak maguknak, amit azzal próbáltak indokolni, hogy a szerb nemzet háborús áldozatai tették lehetővé az állam létrejöttét. A szerb nacionalista doktrína által magának elképzelt meghatározó politikai szerep azonban nem nyugodott kellően szilárd alapokon. Az egykori királyi Szerbiának sem gazdasági súlya, sem kulturális fölénye nem volt a Monarchiából kihasított területekkel szemben. A hegemonia az első világháborús győzelem tényén, az uralkodó dinasztia nemzetközi kapcsolatainak és Szerbia általános elismertségén nyugodott, és addig volt fenntartható, amíg ezek a tényezők fennálltak és megtámogatták őt.

A szerb nacionalizmus defenzívába szorul (1941–1974)

A Balkán-háborús és az első világháborús katonai sikereken nyugvó szerb militarista nimbusz súlyos megrázkódtatást szenvedett, amikor 1941 áprilisában a királyi fegyveres erők alig tudtak érdemi ellenállást tanúsítani a tengelyhatalmak és szövetségeseik támadásával szemben. A Wehrmacht csapásai alatt Jugoszlávia 11 nap alatt összeomlott, hadseregének morálja és szervezetsége messze alulmúlta a várakozásokat. Azokból a reményekből és fogadkozásokból, hogy a Szerbia vezetésével létrejött Jugoszlávia a kisantant többi tagjával együtt képes lesz majd feltartóztatni „a németek keleti előretörését”, semmi nem vált valóra.³⁷

Tovább rontotta a helyzetet, hogy a náci megszállókkal kollaboráló belgrádi bábkormányzat vezetését egy tekintélyes szerb tábornok, Milan Nedić vállalta el. A monarchia emigráns kormányának hadügyminiszterévé kinevezett Draža Mihailović tábornok Jugoszláv Honi Hadseregének sikertelen gerillaháborúja, amely idővel a német és olasz megszállókkal folytatott együttműködéssé silányult, teljesen diszkreditálta a szerb nacionalizmus romantikus vonulatát, amely hagyományosan a jobboldali-klerikális körökhöz kötődött. A királyi dinasztia és az emigráns

³⁶ A két világháború között a macedóniai szlávok ellen alkalmazott szerb terror részleteiről kiváló, közvetlen tapasztalatokon nyugvó beszámoló egy francia értelmiségi szemszögéből: POZZI 1994: 107–181.

³⁷ Az egyik ilyen látványos fogadkozást 1918-ból lásd: PAŠIĆ 1918.

kormány 1944-re politikailag súlytalanná vált, egykori brit és francia támogatottsága szertefoszlott.³⁸

A szerb nacionalizmus a második világháború után defenzívába szorult. Ennek az egyik nyilvánvaló oka az volt, hogy az új társadalmi-politikai rendszerben nem lehetett nyíltan érvényesíteni nacionalista érdekeket, a nemzeti témák publikus megtárgyalása a Jugoszláv Kommunista Szövetségen belül lehetetlenné vált, legalábbis az 1945 utáni két évtizedben. Nem volt lehetséges semmilyen intézményeken belüli védekezés a szerb nemzeti érdekeket hátrányosan érintő olyan politikai döntések ellen, mint a macedón és a montenegrói nemzeti identitás elismerése vagy a vajdasági és a koszovói autonómia megadása. Ezzel párhuzamosan ugyanennek a megtagadása a horvátországi (krajinai) szerbektől újabb csapást jelentett. A szerb nemzetet ráadásul jelentős biológiai veszteség érte 1941–1945 között, az usztasa állam területén elkövetett tömeggyilkosságok és partizánháború miatt.³⁹

Egy, a társadalomba kulturálisan és lélektanilag ennyire mélyen beágyazódott eszme, mint a nacionalizmus, nem tudott egyik napról a másikra teljesen eltűnni. Megszületett a szerb nacionalizmus egyfajta baloldali reinkarnációja a kommunista partizánmozgalom keretein belül. Van olyan szerző, aki úgy fogalmaz, hogy a Jugoszlávia területén 1941–1944 között zajló polgárháborút a kommunista partizánmozgalom azért tudta megnyerni, mert egyrészt felkarolta a nemzeti önrendelkezés ügyét a szocialista föderalizmus rendszerén keresztül, másrészt sikeresen megtörte a Draža Mihailović vezette honi hadsereg monopóliumát a szerb nacionalista érzelmek felett, leginkább azzal, hogy megújította az idegen megszállók elleni harc mítoszát, amely oly mélyen gyökerezett a szerb és a montenegrói nemzeti kultúrában.⁴⁰ Ennek a nacionalista-kommunista metamorfózisnak az egyik látványos példája Vaso Čubrilović esete, aki átdolgozta a királyság idején prezentált 1937-es memorandumát a jugo-

³⁸ Mihailović tábornok, a britek soha be nem következett balkáni partaszállítására várva, gondosan őrizte csapatainak létszámát és harcerejét, és ennek érdekében kész volt kényszerű együttműködésbe bocsátkozni a megszálló hatalmakkal, és tárgyalni Hermann Neubacher, a harmadik birodalom balkáni külön megbízottjának képviselőivel.

³⁹ A háborús jóvátétel felszámolása céljából a belgrádi hatóságok által szándékosan eltűzött 700 ezer fős szám helyett realitásabbnak tűnik, hogy a Horvátország és Bosznia-Hercegovina területén akkor élt 1 millió szerbből 217 ezren lelték halálukat a második világháborúban. Ez azonban így is az ottani pravoszláv lakosság egynegyedét-egyötödét tette ki. VUJAČIĆ 2015: 289–290.

⁴⁰ VUJAČIĆ 2015: 348.

szláviai kisebbségek problémájáról, és 1944-ben immár a kommunista hatóságoknak nyújtotta be, rendkívül radikális megoldásokra téve javaslatot: „feltétlenül meg kell tisztítani a korábban említett vajdasági járásokat a németektől és magyaroktól, Metohiját és Kosovót pedig az arnautáktól.”⁴¹

A másik közismert alak, akit a szocialista Jugoszláviában a szerb (kripto) nacionalizmussal azonosítottak, Aleksandar Ranković volt. Belügyminiszterként, a rettegett OZNA⁴² első vezetőjeként és a Jugoszláv Kommunista Párt nagy hatalmú másodtitkáráként meghatározó szerepet játszott abban, hogy a bosnyákok és az albánok belső elvándorlása és kivándorlása felgyorsult a második világháború utáni két évtizedben. Rankovićnak mint a belügyi apparátus főnökének lehetősége volt a karhatalmi erőket igénybe venni a koszovói albán lakossággal szemben: utasítására 1956 februárjában fegyverbegyűjtési művelet indult az autonóm tartományban, amelynek valódi célját sokan az albán lakosság erőszakos zaklatásában és megfélemlítésében látták. A képet valamennyire árnyalja Ranković ezredforduló után napvilágra került naplója, amely alapján egyre inkább egy szocialista centralizmus hívének próbálják bemutatni őt, semmint szerb nacionalistának, de ez a koszovói albán történelemszemléletben betöltött helyén eddig nem változtatott.⁴³

Aleksandar Ranković 1966-os bukását követően a szerbek még a korábinál is nagyobb defenzívába szorultak Jugoszláviában. Koszovó autonómiáját kibővítették, nevéből pedig elhagyták a Metóhia szót. Ennek a középkorban itt létrehozott görögkeleti egyházi birtokokra utaló elnevezésnek az elhagyása az albán többség felé tett gesztus volt, a szerbeknek pedig egy újabb arcucsapás. A koszovói albán kommunista politikusok számára megnyitáltak a vezető pozíciók, nemcsak a tartományban, hanem szövetségi szinten is. 1971-től a kibővített jugoszláv elnökség tagja lett Velli Deva és Ilaz Kurteshi. Deva korábban a Jugoszláv Kommunista Szövetség tartományi vezetője volt, ami már önmagában kisebb forradalmat jelentett, hiszen azt megelőzően csak szerbek és montenegróiak töltötték be ezt a posztot Koszovóban. Fadil Hoxha 1974–1984 között tagja volt az új

⁴¹ ČUBRILOVIĆ 2012: 92.

⁴² Odeljenje za Zaštitu Naroda, magyarul Népvédelmi Osztály. A jugoszláv kommunisták által megszervezett belbiztonsági erő, titkosszolgálat, amely 1944–1946 között működött ezen a néven. Utódszervezete az Állambiztonsági Igazgatóság (UDBA), majd az Állambiztonsági Szolgálat (SDB) volt a szocialista Jugoszláviában, amely számos alkalommal likvidált Nyugat-Európába menekült olyan politikai ellenfeleket, akiket veszélyesnek ítélt.

⁴³ VUJAČIĆ 2015: 297. Ranković életútjáról új szemléletű szerbiai feldolgozás: DIMITRIJEVIĆ 2020.

alkotmány alapján létrehozott kollektív jugoszláv államelnökségnek, és alelnökként, amely formálisan Tito után a második legmagasabb vezetői posztot jelentette, vezette is a legfelsőbb végrehajtó hatalmi szervet 1977–1978-ban. A csúcra jutottak között a legprominensebb talán a markánsan antinacionalista Ali Shukriu, aki 1984–1985-ben soros pártelnök volt, illetve a szerbekkel szintén kiválóan együttműködő Sinan Hasani, aki pedig 1986–1987-ben Jugoszlávia államfője is volt. (Mindketten Belgrádban hunytak el, Shukriu 2005-ben, Hasani 2010-ben.)

A korábbi szerb nemzetiségű partizángenerációt először albán partizánveteránokkal, majd egy fiatalabb albán politikugenerációval cserélték le. Ennek az új, már nem a partizánmozgalomban szerzett érdemei miatt felemelt albán politikusgárdának a legismertebb tagja az 1948-as születésű Azem Vllasi volt, aki az 1980-as években a koszovói autonóm tartomány pártelnöke és Koszovó tulajdonképpeni vezetője lett egy időre.

A szerb nacionalizmus újjászületésének kezdetei (1974–1981)

A jugoszláv muszlimok nemzeti identitásának hivatalos elismerése 1971-ben, Jugoszlávia jelentős mértékű decentralizálása az 1974-es alkotmány elfogadásával, a koszovói tartományi autonómia további kiszélesítése mind a szerb nemzeti érdekek egy-egy csatavesztéseként csapódott le a köztudatban. Az egyetlen politikai ütközet, amelyet ebben az időszakban a nacionalizmussal titkon szimpatizáló keményvonalasok javára eldőltnek könyvelhettek el, az volt, amikor Tito hagyta eltávolítani a köztársasági pártvezetésből Szerbia akkori liberális beállítottságú, reformista vezetőit. Sokak szerint Latinka Perović és Marko Nikezić éppen azon politikusai voltak a JK SZ-nek, akik a szerb nacionalista közgondolkodásban progresszívnek tűnő paradigmaváltást próbáltak elérni.

Ennek az antinacionalista paradigmaváltási kísérletnek voltak gyökerei a szerb politikai gondolkodásban. Svetozar Marković, Szerbia egyik korai szocialista tanok által megérintett gondolkodója már a 19. század derekán foglalkozott azzal, hogy vajon lehet-e a balkáni népek egyesítésének demokratikusabb alternatívája, mint a korabeli dinasztikus vezetés alatt álló nemzetállamok rivalizáló birodalomépítési kísérletei.⁴⁴ A szerb baloldalon a 20. század elején már látható volt a fogékonyság arra,

⁴⁴ M. MARKOVIĆ 2010: 21–24.

hogy másképpen kezeljék az albán kérdést, mint a belgrádi uralkodó elit. Az egyik ilyen korai kezdeményezés Dimitrije Tucović szociáldemokrata politikus nevével fémjelzett, aki rendkívül éles bírálatokkal illette a szerb állam expansionista politikáját és az albánokkal szembeni erőszakos fellépését az első Balkán-háborúban (1912–1913).⁴⁵ Az első világháborút követő vérengzések az albánok ellen szintén nyílt ellenérzéseket keltettek a szerb sajtóban.⁴⁶ Az albán kérdés a két világháború között a Jugoszláv Kommunista Párt napirendjén is megjelent, az 1928-as kongresszusukon az albánok (és a magyarok) elszakadási jogát is elismerték az erőszakos annexió miatt, bár ebből az álláspontból a mozgalom később kihátrált, ahogy a szerb nacionalizmus hatása fokozatosan átszivárgott a politikai rendszer baloldali spektrumára is.

A szerb nacionalizmus zászlaját az 1970-es évektől a pártbürokráciához nem kötődő, a jugoszláv politikai folyamatokban egyre inkább csaldott értelmiségiek emelték fel. Sokak szerint a JKSZ-ből kizárt Dobrica Ćosić írói és közírói gondolatai formálták talán leginkább a megújuló szerb nacionalizmus intellektuális diskurzusát. Széles körben olvasott regényeiben leginkább a szerb nemzet 20. századi történelmével és Jugoszlávián belüli helyzetével foglalkozott.⁴⁷

Az 1970-es években megjelent, négykötetes *Vreme smrti (A halál kora)* történeti háttérét az első világháború, a szerb nemzet kollektív szenvedése adja Szerbia központi hatalmakkal vívott elkeseredett katonai küzdelme során 1914–1915-ben. A *Háború és béke* e szerb verziójában először kérdőjelezte meg jugoszláv értelmiségi a kommunista ideológia érvényességét nacionalista szemszögből.⁴⁸ Az első világháborús témaválasztás már eleve megosztó döntés volt, mert ebben a háborúban Jugoszlávia népei ellentétes oldalon álltak. Szerbia (és annak részeként Macedónia, Koszovó), valamint Montenegró az antant szövetségese volt, míg a szlovéneket, a horvátokat és a bosnyákokat Ausztria–Magyarország hadseregébe sorozták be. Az ebből eredő konfliktus a regényben kidomborodik, amikor az 1. szerb hadsereg katonái „szerbül beszélő svábokkal”⁴⁹ találják szembe

⁴⁵ KORSIKA 1989: 24–25; TUCOVIĆ 2012.

⁴⁶ IMAMI 2016: 392.

⁴⁷ Dobrica Ćosić írói munkásságáról magyar nyelven, online elérhető tanulmány: P. STEPANOVIĆ 1989.

⁴⁸ VUJAČIĆ 2015: 323.

⁴⁹ A szerb nyelvben a „sváb” (*Švaba*) a német ajkúak pejoratív elnevezése. Az első világháború idején azonban ezt még az Osztrák–Magyar Monarchia minden polgárára használták,

magukat a frontharcokban, és azt találgatják, hogy vajon bosnyákok vagy horvátok lehetnek-e.

Ćosićtól származott az a szerb történelmi áldozatszerep esszenciájaként elterjedt mondás is, hogy „a szerbek megnyerték a háborúkat és elveszítették a békét”.⁵⁰ Ebben arra a meggyőződésre utalt, hogy a szerbek mindkét világháborúban hatalmas emberáldozatot hoztak, de a jugoszláv állami struktúra kialakítása során nem tudták kellőképpen érvényesíteni saját érdekeiket. *A halál kora* című regény egyik szerb főhőse már erre az 1970-es években javában terjedő csalódottságra rezonál, amikor felteszi azt a kérdést: „vajon az állam, amely ennek a háborúnak a nyomán létrejön, hoz-e annyi jó és igaz dolgot, amennyi kárpótol majd ennyi szerb áldozatért?”⁵¹ Ahogy a nemzeti kérdés előtérbe került, az értelmiségi viták során már olyan baljóslatú kijelentések is elhangzottak, mint hogy „nyilvánvaló, hogy a Szerb Szocialista Köztársaság mai határai nem tekinthetők a szerb nép nemzeti vagy történelmi határainak”.⁵²

Eleinte ezeket a megnyilvánulásokat retorziók követték. A korábban elismert baloldali író, Dobrica Ćosićot az 1960-as évek végén kizárták a JKSZ soraiból, és ugyanerre a sorsra jutott az 1980-as években Vuk Drašković is, *Kés (Nož, 1982)* című, botrányosan sovinszta hatású regényéért. A fentiekben idézett, a Belgrádi Egyetem jogi karán oktató Mihailo Đurić professzort börtönbüntetésre ítélték. A nézeteit támogató tanársegédjét, Vojislav Koštunicát, a későbbi szerb miniszterelnököt pedig eltávolították az egyetemről.

IRREDENTIZMUS: A SZERB NACIONALIZMUS MEGÚJULÁSI ÉS REVÍZIÓS KORSZAKA (1981–)

A koszovói demográfiai adatok szerbek hátrányára történő rohamos változása, illetve az albánok 1981-es tüntetése újabb megrökönyödést okozott a szerb közvéleményben. A Koszovóban élő szerbek már nem kizárólag demográfiaileg érezték magukat fenyegetve, hanem a tartományi politikai hatalom elvesztésével is szembe kellett nézniük. Az életének utolsó

függetlenül az anyanyelvüktől és az etnikai háttérüktől. Ebben a megközelítésben tehát a horvátok, a magyarok és a csehek egyaránt „svábok” voltak.

⁵⁰ RISTANOVIĆ 2012; PEROVIĆ 2022: I.36.

⁵¹ ĆOSIĆ 2014: I.66.

⁵² „Očigledno je da granice sadašnje SR Srbije nisu nikakve ni nacionalne ni istorijske granice srpskog naroda.” ĐURIĆ 1971.

másfél évtizedében teljesen mellőzötté vált, időközben a szerb nemzeti érdek védelmezésének ikonikus alakjává avaszták Aleksandar Ranković egykori belügyminiszter temetésén 1983-ban olyan tömeg gyűlt össze, amely már előjele volt a nagy nacionalista fordulatnak. Koszovóban az elégedetlenkedő koszovói szerbek és montenegróiak szervezkedése egyre konkrétabb és látványosabb formát öltött: megalakult a Szerb Ellenállás Mozgalma (Srpski Pokret Otpora), amely elkezdett politikai támogatókat keresni Belgrádban, és egyre sikeresebben tematizálta a koszovói problémát a jugoszláv közéletben.⁵³

A szerb nemzeti radikalizmus igazi reneszánszát azonban a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) tagjainak memorandumtervezete hozta el, amely a szerbek jugoszláviai helyzetével foglalkozott addig példátlan módon hevesen és szókimondóan.⁵⁴ A szerbek Koszovóból való látványos mértékű elvándorlásáért sommásan a „nagyalbán rasszizmust” tette felelőssé. A memorandum tulajdonképpen „tudományos” szentesítést adott az újjászülető szerb nacionalizmus „áldozatmitószának”, ami félelmet és haragot ültetett el mindazok szívében, akik nyelvi-kulturális identitásuk alapján ebben érintettek és erre fogékonnyak voltak. A SANU, Koszovó és az „áldozatmitósz” háromszögének nagy hatású szellemi terméke volt Dimitrije Bogdanović 1985-ben megjelent műve, a *Könyv Koszovóról (Knjiga o Kosovu)*, amely újjáélesztette az albanofóbiát a szerb nacionalista reneszánsz politikai környezetében.⁵⁵

Az újjáéledt szerb nacionalizmus Slobodan Milošević kommunista pártvezetőben találta meg a nemzet megmentőjének figuráját. Ez a titoizmus szürke pártfunkcionáriusának szerepéből kilépő pragmatikus vezéralak egyaránt mozgósítani tudta a baloldali és a jobboldali gondolkodású szerbeket. Kiváló szervezőnek bizonyult, aki politikai akcióival néhány év alatt visszaszerezte Szerbia ellenőrzését három szövetségi egység (Montenegró, Vajdaság, Koszovó) felett.

Jugoszlávia válságának és felbomlásának időszaka újjáélesztette a nacionalista politika korábbi démonjait, és ez természetesen a legkevésbé sem korlátozódott a szerb nemzetre. A Szerb Pravoszláv Egyház az 1980-as években visszatért a politikába, és a következő években, évtizedekben egyre nagyobb bizalmi tőkét sikerült felhalmoznia a szerb társadalomban.⁵⁶ Ezt a

⁵³ RISTANOVIĆ 2019: 436–467.

⁵⁴ SANU 1986.

⁵⁵ MILOSAVLJEVIĆ 2015.

⁵⁶ Tanjug 2010.

társadalmi tőkét részben arra használta fel, hogy a szerb nacionalizmus leg-radikálisabb irányzatainak nyújtson támogatást. A klerikonacionalizmus reneszánsza és konjunktúrája azon is lemérhető volt, hogy a szerb nemzeti identitást a pravoszláv vallással azonosító „Szent Száva-i nacionalizmus” apostola, Nikolaj Velimirović püspök második világháború előtti műveit az 1980-as évektől 500 ezres példányszámban értékesítették.⁵⁷

Hogy mennyire összefonódó és egymást erősítő szellemi folyamatokról volt szó, az is alátámasztja, hogy Dobrica Ćosić fiatalkorában, az 1930-as években maga is Velimirović mozgalmának híve volt.⁵⁸ 1990-től a Szerb Pravoszláv Egyház számos prominens egyházi vezetője a gyakorlatban is érvényesítette a Szent Száva-i nacionalizmust, és nyilvánosan a legvérmesebb nacionalisták pártját fogta. A legismertebb közülük Amfilohije (Radović) montenegrói és tengermelléki metropolita, aki mintegy három évtizeden át, 1990–2020 között töltötte be ezt a posztot, és haláláig meghatározó hatása volt a Szerb Pravoszláv Egyház egyházpolitikájára. Ebbe a sorba tartozik még Atanasije Jevtić hercegovinai és tengermelléki püspök, a 2020-ban elhunyt Artemije Radosavljević egykori raškai-prizreni püspök, illetve a vajdasági (Zombor) születésű és közismerten oroszbarát Irinej Bulović bácskai püspök. Közös bennük, hogy mind a négyen Justin Popović egyházi ideológus tanítványai voltak, aki maga is a Velimirović által kiérlelt és propagált tanok egyik legismertebb terjesztője volt.

Az etnikumközi kapcsolatokban a leginkább polarizáló hatású fejlemény a „csetnikkultúra” újjáéledése volt. 1990-ben már szerb politikai pártok versenyeztek azért, hogy melyikük lesz a második világháborús királypárti gerillasereg ideológiai örököségének letéteményese. Külsőségekben ezt a Szerb Radikális Párt nyerte meg, amelynek vezetői (Vojislav Šešelj, Tomislav Nikolić) „csetnikvajdaként” pózoltak a nyilvánosság előtt. Vuk Drašković, aki irodalmi munkásságával az 1980-as években hozzájárult az iszlamofóbia feltüzeléséhez, politikusként a pravoszláv hagyományok felélesztése és a csetnikek politikai szárnya, a Ravna Gora-i mozgalom radikalizmusának szalonképessé tétele mellett kardoskodott. Kezdeményezésére 2004-ben törvényt fogadtak el a csetnikmozgalom parlamenti rehabilitációjáról.

Ez már tulajdonképpen előkészítette a politikai környezetet Draža Mihailović bírói rehabilitációjához. A partizánok által kivégzett tábornok 1946-os perének újratárgyalása 2015-ben posztumusz felmentéssel

⁵⁷ SUNDHAUSSEN 2009.

⁵⁸ PEROVIĆ 2022: I.85.

zárult. A kezdeményezés ellenzői közül többen úgy vélték, hogy a döntés a kormányzó és döntően a Szerb Radikális Párt egykori aktivistáiból álló Szerb Haladó Párt (Srpska Napredna Stranka) nyomására történt.⁵⁹ A jugoszláv partizánok és a szerb csetnikek antifasiszta harcának egy sorba emelésével, illetve a tábournoknak azóta emelt emlékművekkel tulajdonképpen a szocialista jugoszlávizmus történelmi mitológiájának lebontása vált teljessé. Függetlenül attól, hogy Mihailović egységeiben nemcsak szerbek, hanem muszlimok és montenegróiak is harcoltak, a rehabilitációval az 1980-as évektől kifejlődő szerb neonacionalizmus identitása fogalmazódott meg, amely nem foglalkozott azzal, hogy újralfedezett nemzeti hősei milyen megítélésnek örvendenek a szomszédos népek körében. A csetnikmozgalom újjáéledése és jelenleg is tartó egyre intenzívebb dicsőítése emlékezetpolitikai paradigmaváltást jelent. Ennek lényegi eleme a jugoszlávizmus eszméjétől való teljes elfordulás és egyben a szűkebb és defenzívebb szerb nemzeti öndefiníció felé való elmozdulás.

A szerb nacionalizmus történetének első felében inkább német mintára a közös nyelv köré próbált nemzeti identitást építeni. Ennek célja a szerb nemzet kiszélesítése volt, ami egyben a modernizálódó szerb állam expanzív terveihez szolgáltatott ideológiai támaszt. Az expanzív politika első fele sikerrel járt, de nem sikerült „a szerzeményeket” tartósan és stabilan integrálni a centralizált szerb hegemoniájú monarchiába. Sőt, az integráció a lazább, szerbek által áttételesebben vezérelt föderációba sem járt eredménnyel 1945 után. Miután a korábbi asszimilációs ideológiák csődöt mondtak, a szerb neonacionalizmus kiforrási folyamatában újra kellett definiálni azok körét, akiknek a lojalitására még lehetett számítani. Az újjáéledő identitáspolitika a klerikonacionalizmus által kínált lehetőséget ragadta meg, és úgy döntött, hogy a független Szerbia domináns nemzeti kohéziós eleme az ortodox kereszténység legyen. Kezdetben, az ateizmus által még erősen áthatott posztjugoszláv 1990-es években az új identitás még nem feltétlenül kötődött a valláshoz aktív, pozitív módon. Sokkal inkább az abból levezetett iszlámellenes és antikatolikus sovinizmus dominált, amelyet a Jugoszlávia szétverésére szőtt nemzetközi összeküvésekről terjesztett zavaros spekulációk csak felerősítettek. Milošević bukása (2000) után, a szerbiai rendszerváltás második fázisában tovább erősödtek az egyház pozíciói. A 2010-es évek végén eljutottunk oda, hogy a Szerb Pravoszláv Egyház a bel- és regionális politika kulcsszereplőjévé vált.

⁵⁹ Ezt az álláspontot képviselte Sonja Biserko, a Helsinki Bizottság elnöke Szerbiában. Lásd: I. PETROVIĆ 2015.

A Szerb Köztársaság (Republika Srbija) és a boszniai Szerb Köztársaság (Republika Srpska) politikai pártjai, az elvben szekuláris állam vezetői kötelezőnek kezdték érezni az egyházi vezetőkkel való egyeztetést tisztán politikai kérdésekben. Erre számos példát lehet találni Szerbiában és a boszniai Szerb Köztársaságban az elmúlt 30 évben, elegendő csak azt az esetet felidézni, amikor Aleksandar Vučić szerb elnök Koszovó felosztásával, illetve elismerésével kapcsolatos titkos tárgyalásai 2018–2019-ben a Szerb Pravoszláv Egyház támadásainak lettek kitéve, ami miatt fontosnak érezte az egyház éves gyűlésén személyesen megjelenni.⁶⁰

A szerb neonacionalizmus az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján háborúk sorozatának vált legalább részben az okozójává. Alig két évtized alatt (1991–2008) a szerb nemzet elveszített szinte mindent, amit az azt megelőző 100 évben expanziós és asszimilációs politikája során elért. A szerb nacionalizmus 2008-ra szinte ugyanott találta magát, mint ahol 1912-ben volt, a Balkán-háborúk kitörése előtt. (Természetesen a helyzet nem teljesen azonos, hiszen nem vesztette el a 2 milliós, jelentős gazdasági erőforrásokkal bíró Vajdaságot, jogcíme van Koszovó függetlenségének el nem ismerésére és nem fenyegeti katonailag egy olyan nagyhatalom, mint amilyen az Osztrák–Magyar Monarchia volt.) Szinte minden szerbnek a felmenői között van olyan, aki életét adta az 1912–1918 közötti háborúkban. A traumák sorát olyan események jelzik, mint Jugoszlávia dicstelen felbomlása, a horvátországi szerbség 1995-ös *exodus*a, a boszniai szerbek számos urbánus központból (Szarajevó, Mostar) való kiszorulása, illetve Montenegró, majd Koszovó elvesztése. Szinte minden szerb felmenői között van olyan, aki életét adta az 1912–1918 közötti háborúkban, és mindezek fényében jogosan érezhetik, hogy a 20. század rendkívül súlyos emberáldozatait teljesen hiábavalónak bizonyultak.⁶¹

Jugoszlávia felbomlásával újra államhatár került Szerbia és számos olyan terület közé, amelyen jelentős szerb közösség élt. Ha abból indulunk ki, hogy Gellner szerint a nacionalizmus olyan politikai alapelv, amely a politikai és a nemzeti egység tökéletes egybeesését, illetve ennek feltétlen szükségességét vallja, a nacionalista érzelem pedig részben ennek az alapelvnek a megsértése miatt érzett harag, akkor nincs mit csodálkoznunk azon a frusztráción, amelyet a szerb nemzet megélt az 1991 és 2008 közötti etnikai területvesztések következményeképpen. A szerb politikának Jugoszlávia szétesése, majd Montenegró és Koszovó elvesztése óta az egyik

⁶⁰ Beta 2019.

⁶¹ NIKOLIĆ 2017.

jellemzője a nacionalista harag amiatt, hogy a szerbek több különböző ország (Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Koszovó) határai mögé szorultak.

A Jugoszlávia szétesésére adott első válasz a krajainai szerbek lázadása volt 1991-ben, majd a boszniai szerbeké 1992-ben. Szerbia 1990-ben elfogadott új alkotmánya már tartalmazott egy cikkelyt (72. cikk), amely rendelkezett a köztársaság területén kívül élő szerb közösségekkel való kapcsolattartásról, azok *nemzeti, kulturális és történelmi identitásának* megőrzése céljából. Erre az alkotmányos cikkelyre alapozva egyes szerb vezetők jogosnak, sőt kötelezőnek tekintették, hogy akár fegyveresen beavatkozzanak a többi jugoszláv tagköztársaság belügyeibe, konfliktusaiba. A belgrádi kormányzat rendőri és biztonsági erőinek bizonyított támogatásával Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában kirobbant fegyveres konfliktusok⁶² kezdeti célja a szerb lakta területek etnikai tisztogatása és szerb ellenőrzés alatt tartása volt, általános feltételezés szerint azzal a céllal, hogy a megfelelő pillanatban visszacsatolják azokat a szerb–montenegrói állampolgárságba, amelyet 1992-ben Jugoszláv Szövetségi Köztársaság néven létrehoztak. A Nagy-Szerbia létrehozásáról szóló nem hivatalos terveket azonban Milošević elnök 1993 után feladta, vagy legalábbis ezt a látszatot keltette.⁶³ Belgrád 1994-ben a boszniai szerbeket blokád alá vette a nemzetközi erők kérésére, majd 1995-ben nyíltan cserben hagyta a horvátországi szerbeket a horvát fegyveres erők által indított hadműveletek (Villám és Vihar) idején.

Ezek a háborúk összességében negatív mérleggel zárultak a szerb nemzeti ügy szempontjából. A szerb államnak le kellett mondania minden Horvátországgal szembeni területi követeléséről, az ottani szerb lakosság autonómiát sem szerzett, sőt egy részének el kellett menekülnie. Bosznia-Hercegovinában egyértelmű konklúzió nélkül zárult a háború. A daytoni békeszerződéssel a boszniai szerbek paraállama alkotmányos alapokhoz jutott, de hivatalosan Szerbia határain kívül maradt. Bár lehetőséget nyert arra, hogy „különleges párhuzamos kapcsolatokat” ápoljon az „anyaországgal”, de nem nyert arra jogot, hogy elszakadjon Bosznia-

⁶² M. STOJANOVIĆ 2021. Lásd az ICTY utódjaként működő International Residual Mechanism for Criminal Tribunals Jovica Stanišić és Franko Simatović ügyében 2021. június 30-án hozott ítéletét: IRMCT 2021: Szerbiára vonatkozóan különösen 134–138.

⁶³ Ezt a véleményt fogalmazta meg David Owen egykori brit politikus és békeközvetítő a boszniai és horvátországi háborúban az 1990-es évek első felében. Lásd az Egyesült Államok hágai külképviselete 2003. november 14-én kelteztet táviratának 9. pontját, amely megjelent a WikiLeaks honlapon: US Department of State 2003.

Hercegovinától.⁶⁴ Ráadásul a háború az utolsó esélyeit is szertefoszlatta annak, hogy a boszniai muszlimok valaha a szerb nemzet részévé válhassanak. Egy olyan etnikumból, amely 1991-ig a jugoszláv tömegkultúrán belül leginkább a szerb kultúrába integrálódott,⁶⁵ 10 éven belül ellenséges politikai nemzetet kovácsolt a háború. Bár a kulturális együttműködés – különösen a zenében és a filmművészetben – a mai napig erős maradt, a politikai kapcsolatokat a következő évtizedekre tartósan megmérgezték az olyan véres epizódok, mint a srebrenicai népirtás, a krajjinai koncentrációs táborok vagy a sarajevói, tuzlai, bihácsi lakosság elleni boszniai szerb tűzérési támadások. (Természetesen a boszniai szerb lakosság is szenvedett a sarajevói kormányzat ellenőrzése alatt álló Armija BiH egységeinek támadásaitól, ezért mindkét fél áldozatnak tekinti magát a saját narratívájában.)

Az 1990-es évek végére Szerbia a regionális destabilizáció fő forrásának minősült a NATO politikai vezetésének értékelése szerint.⁶⁶ A nemzetközi közvélemény által a szerb nacionalizmus mozgófigurájának tekintett Milošević politikai bukása (2000) után a nyugati diplomácia részéről létezett olyan várakozás, hogy Szerbia destabilizáló regionális szerepe megváltozhat. Az USA balkáni különmegbízottja, Robert Gelbard már 1998 derekán úgy nyilatkozott a törvényhozásban tartott egyik meghallgatáson, hogy: „Igazán tartós és stabil megoldást Koszovó problémájára az nyújtana, ha erős és demokratikus intézmények alakulnának Szerbiában és Jugoszlávia egészében. A politikai vezetők európai demokratikus tradíciókat jobban értő és tisztelő új generációjának felemelkedésére és hatalomra kerülésére van szükség.”⁶⁷

⁶⁴ KER-LINDSAY 2016: különösen 13–17.

⁶⁵ Ivo Andrić és Meša Selimović asszimilálódása mellett példaként említhető, hogy Bosznia-Hercegovina 1980-as évekbeli ikonikus rockegyüttesében, a Bijelo Dugmében számos szerb megfordult, csakúgy, mint a korszak legnépszerűbb sarajevói komikustársulatában, a Nadrealistiban. A szerb folklzene népszerűsége a boszniai muszlimok körében igazából a mai napig töretlen, ami még a paramilitáris egységei miatt hírhedtté vált Arkan özvegyére, Ceca Ražnatovićra is igaz.

⁶⁶ Srbija, izvor nestabilnosti 1999: 12 (az *Oslobođenje* napilap cikke lord Robertson NATO-főtítkár *Welt am Sonntag* német lapnak adott interjúja alapján).

⁶⁷ „A truly stable and lasting solution to the problems of Kosovo will require the development of strong, democratic institutions in Serbia and Yugoslavia as a whole. A new generation of political leaders, with a greater understanding and respect for the traditions of European democracy must emerge and take charge of their destiny.” US Congress Committee on International Relations 1998.

Tulajdonképpen ez a politikai diagnózis adta meg az alapját a régió euroatlanti integrációjáról szóló politikai doktrínának, amely 2003-ban a Thesszalóniki Nyilatkozatban öltött publikus formát. Ez a politikai diagnózis azonban tévesnek bizonyult. A 2000-ben bekövetkezett rezsimmváltás csak átmenetileg hozott némi változást Szerbia politikai arculatában. A szerb nacionalizmus „vörös-fekete koalíciója”⁶⁸ ugyan látszólag kihunyott, de 2004-re már vitathatatlanul a nacionalista politika visszarendező-désének lehettünk tanúi, amikor Vojislav Koštunica alakított kormányt. 2012-ben pedig visszatértek az előbb említett koalíció örökösei: a Szerb Szocialista Párt és a Szerb Radikális Párt mérsékeltebb utódpártja, a Szerb Haladó Párt együtt alakított kormányt, amely példátlanul hosszú kormányzati együttműködésnek bizonyult a szerb politikatörténetben.

Az ezredforduló óta eltelt évtizedekben világossá vált, hogy Milošević bukása ellenére, sem Bosznia-Hercegovina, sem Koszovó esetében, sem pedig regionális ügyekben nem változott meg Szerbia politikája, legfeljebb az eszközök váltak finomabbá. Aleksandar Vučić szerb kormányfő, majd államfő úgy nyilatkozott Miloševićről, hogy „nagy szerb vezető, akinek a legjobb szándékai voltak, de az eredményei katasztrofálisak”.⁶⁹ A szerbiai politika kontinuitásának oka Gellner tézisével teljesen megmagyarázható. Az a nacionalista politikai környezet, amely az országban uralkodik, nem tud megbarátkozni a nacionalista doktrínával ennyire ellentétes helyzettel, azaz hogy a nemzetállam politikai határai nem terjednek ki az adott nemzet minden tagjára.

Szerbia az elmúlt évtizedben négy, térségbeli szomszédjával került különböző mértékű és intenzitású politikai konfliktusba. Horvátország és Bosznia-Hercegovina esetében jogot formál arra, hogy védelmébe vegye az ott élő szerb közösségeket. Bosznia-Hercegovina esetében a daytoni békeszerződés garantáló hatalmának deklarálja magát, bár valójában csak aláíróról van szó. Koszovóban az ott élő szerbek politikai tevékenységét szoros ellenőrzés alatt tartja, az egykori tartomány elszakadását nem ismerte el, illetve folyamatosan kampányol annak nemzetközi elismerése és nemzetközi szervezetekbe történő felvétele ellen. Montenegró esetében a Szerb Pravoszláv Egyházon keresztül került éles összetűzésbe a politikai

⁶⁸ A Slobodan Milošević vezette Szerb Szocialista Párt és a Vojislav Šešelj nevéhez kötődő Szerb Radikális Párt 1993-ban, majd 1998–2000 között működő kormánykoalíciójára hivatkoztak így.

⁶⁹ Aleksandar Vučić szerb államfő nyilvános beszéde a koszovói Észak-Mitrovicán (Kosovska Mitrovica), 2018. szeptember 9., a szerző saját film- és hangfelvétele.

elittel, amikor 2020-ban kiéleződött a vita Podgorica önálló montenegrói egyház létrehozására irányuló erőfeszítéseiről.

Szerbia szomszédos országok belügyeibe történő beavatkozása azzal vált különösen aggasztóvá, hogy ehhez Oroszország demonstratív támogatását tudhatta a háta mögött. Ez az orosz támogatás különösen látványos volt Koszovó, Montenegró és Bosznia-Hercegovina esetében. Ez oda vezetett, hogy az említett három ország vezetői adott ponton informális szövetségbe tömörültek, blokkolva még az olyan belgrádi kezdeményezéseket is a régióban, mint például a Nyitott Balkán (Otvoreni Balkan), amelyek egyébként rendelkeztek észszerű gazdasági logikával. 2021-re visszatért az a retorika, hogy Szerbia veszélyt jelent a Balkán régió stabilitására.⁷⁰

⁷⁰ Osmani, Komšić and Đukanović Expressed Their Concern for the Region 2021; MUJANOVIĆ 2021; BIEBER 2022.

AZ ALBÁN NEMZETFEJLŐDÉS JELLEMZŐI

PREINDUSZTRIÁLIS ÉS „VÉDEKEZŐ” NACIONALIZMUS

A 19. század második felében és a 20. század elején a soknemzetiségű európai birodalmak határain belül újabb és újabb etnikai közösségek léptek a politikai színtérre, autonómiát vagy önrendelkezési jogot követelve maguknak azon az alapon, hogy önálló nemzetet alkotnak. Ezek a nacionalista mozgalmak Európa nyugati, középső és keleti részein meglehetősen különböző gazdasági háttérből léptek elő, elég csak az ír, a horvát vagy az albán példát magunk elé képzelni. Mint erről már szóltunk, Gellner szerint a nacionalizmus az ipari társadalom korának eszmei terméke, ami a 19. század első felében már javában iparosodó Nyugat-Európában egy ír, flamand vagy német példára vetítve mindenképpen érvényes megfigyelésnek tűnik. Európa fejlődési perifériáin azonban inkább úgynevezett *preindusztriális nacionalizmusokra* lehet példát találni.

Ennek hátterében az a magyarázat, hogy az eszmék sokkal gyorsabban terjedtek horizontálisan, mint az azokat eredetileg létrehozó gazdasági-társadalmi folyamatok. Az Oszmán Birodalom semmiképpen sem volt iparosodott államnak tekinthető, amikor az ifjútörökök nacionalista ideológiája teret nyert a 20. század elején. Az albán nemzeti kulturális megújulás, a „Rilindja” is úgy szökött szárba, hogy az iparosodásnak halvány csírái sem voltak az Oszmán Birodalom albánlakta területein. A külső körülmények azonban politikai cselekvésre sarkallták a nacionalizmus és a modernizáció eszméje által megérintett török és albán társadalmi elitet. Ezek a nyugati modernizációs mintákat megismerő értelmiségiek és állami vezetők igyekeztek lemásolni azokat, mivel megértették, vagy legalábbis ráéreztek, hogy a fejlett világtól és főleg a szomszédos államoktól való lemaradás végzetes fizikai fenyegetettséget jelentett számukra. Az elit szellemi megújulásához, a nemzeti kérdés felvetéséhez az olvasni tudók akkor még szűk körében elegendő volt a nyomtatáskapitalizmus

kezdetleges foka. Az átfogó társadalmi modernizációhoz viszont több kellett. A modern nemzet megteremtéséhez iskolarendszert kellett kiépíteni, majd annak segítségével olyan új generációkat kinevelni, amelyek már homogén identitással rendelkeznek. Az iparosítás még ennél is keményebb dió volt, annak megvalósításához, a jelentős lemaradás legalább részleges áthidalásához külföldi segítségnyújtás (jugoszláv–szovjet–kínai) és egy új gazdasági-társadalmi rendszer bevezetése kellett az albánok lakta területen 1945 után.¹

A 19. század derekáig az albánok körében még sem nyelvi, sem kulturális egység, sem pedig szilárd etnikai összetartozástudat nem létezett. Az északi gegek és a déli toszkok eltérő, a 16. század második felére már dokumentáltan rögzült dialektusa számottevő akadályt gördített a kommunikáció útjába. A Shkumbi folyótól északra fekvő területeken (Gegëria) döntően állattenyésztéssel foglalkozó hegylakó törzsek hálózata élt, amelyen belül gyakoriak voltak a torzsalkodások. Ezek a harcias törzsek nehezen tűrtek bármilyen központi hatalmat, és veszélyt jelentettek a kereskedelmi útvonalakra, valamint a környező vidék földműveseire. Körükben idővel a katolikus vallás terjedt el az ortodox kereszténység rovására, de a 18. század elejétől az iszlám felvétele is egyre nagyobb lendületet vett. A déli toszkokra nagyobb hatást gyakorolt a bizánci kultúra, és tartós gyökeret vert az ortodox kereszténység. Vidékük (Toskëria) alkalmasabb volt a földművelésre, mint az északi sziklás tájak, ezért a szervezettség, a fegyelem és az uralkodó civilizáció kultúrájának befogadása jellemzőbbé vált körükben, mint a törzsi keretek között élő, zárkózott és harcias gegeknél.²

A Balkán többi népéhez hasonlóan a toszk és geg lakosság többsége is írástudatlan volt. A közlekedési infrastruktúra hiánya miatt az emberi közösségek a földrajzi térben meglehetősen elszigeteltek voltak egymástól, helyi hagyományokat követtek, a különböző régiókban lakó albán ajkúaknak a népviselete is jelentősen eltért egymástól. Ez tökéletesen megfelel a modernisták elméletének, amely szerint a preindusztriális, mezőgazdasági társadalmak élelmiszer-termelő lakossága egymástól horizontálisan elszigetelt közösségekre tagozódik, és a gyér kommunikáció miatt fogalmilag kizárt a kulturális egységesülés, márpedig ez elengedhetetlen feltétele a nemzeti identitás kialakulásának.³

¹ A második világháború előestéjén, 1938-ban az ipar mindössze 4,5%-át adta az albán gazdaság nemzeti össztermékének. KOPSIDIS–IVANOV 2018.

² STAVRIANOS 2000: 497–498.

³ SMITH 1998: 30.

A legelzártabb földrajzi környezetben élő észak-albániai hegylakók, az úgynevezett *maliszorik* identitása inkább csak a bizonyos törzshöz (*fis*) tartozásra korlátozódott. A legnagyobb törzs, illetve törzsszövetség, a katolikus mirditák vezetője még a 20. század elején is önálló fejedelemség kialakításáról álmodozott, amit néha az albán egységet aláadni próbáló külső erők (Szerb Királyság, Montenegrói Királyság) is ösztönöztek. Az írástudó társadalmi réteg más formában volt megosztott. Kultúrája teljes mértékben vallásához kötődött, így a 18–19. századi albán ajkú emberek magukat leginkább oszmánnak, töröknek, esetleg muszlimnak, latinnak (katolikus) vagy hellénnek (görögkeleti keresztény) nevezték, a vallási kasztokon átívelő szolidaritás pedig nem, vagy csak alig-alig létezett.⁴

Mivel a szomszédos etnikai közösségeknél a nemzetépítés folyamata megelőzte az albánok nemzeti öntudatra ébredését, ezért a határvidékeken élők veszélyes asszimilációs nyomás alá kerültek. A déli részeken, azaz a régi Epirusz régióban élő ortodox keresztény albánokra a hellenizáció hatott, különösen a görög nemzetállam 1830-as létrejöttét követően. Az ortodox egyház nyelve a görög volt, ezért ezek az albánok kétnyelvűvé váltak, ami teret adott az új, ambiciózus görög nemzetállam expanziós törekvéseinek.⁵ Az iszlámhitű albánok a 19–20. század fordulóján az oszmán-törökök heves ellenállásával találták szembe magukat az albán nyelvű iskolák megnyitása ügyében. Isztambul csak török nyelvű oktatást engedélyezett számukra, azzal a szándékkal, hogy fékezze az albán nemzeti identitás kialakulásának folyamatát.

Az albán nemzeti identitás kérdése az 1876–1912 közötti időszakban vált sürgetővé. A kisállami nemzeti mozgalmak egyik jellegzetessége, hogy a közös veszély nyomása alatt formálódnak. Anthony D. Smith szerint ez a „védekező nacionalizmus” valamilyen külső veszedelem, gyakran elhúzódozó háborúskodás nyomán jelenik meg, rövid idő alatt kibontakozva. Ez a megfigyelés pontosan illik az albán nacionalizmus megszületésére a szerb, a görög, a bolgár és a montenegrói keresztény állam fenyegetésének árnyékában, a keleti válság (1875–1878) és a Balkán-háborúk (1912–1913) között.

Az albán nemzeti mozgalmat tehát nem annyira belső, mint inkább külső politikai tényezők indították be. Az albán ajkú vezető elit első szélesebb körű találkozására, a Prizreni Liga összehívására a keleti válság, az 1877–1878-as szerb–oros–török háború és a Toplica-völgy albán

⁴ A katolikus albánok korai, modernitást megelőző nemzettudatával kapcsolatban lásd: MOLNÁR 2019.

⁵ SPAHIU 2006: 6–9.

lakosságának elüldözése nyomán került sor.⁶ A megjelentek köre azonban felekezetiileg még elég szelektív volt. Döntően szunnita muszlim földbirtokosok gyűltek össze, hogy érdekeik védelmét a saját kezükbe vegyék, mert a felettük álló szuverén hatalom, a Porta egyre alkalmatlanabbnak és érzéketlenebbnek bizonyult.⁷ A politikai szervezkedés a földrajzi térben is korlátozott maradt. A Prizreni Liga (1878), majd a későbbi Pejai Liga (1899) is alapvetően a koszovói és a Shkodrai vilájet geg albánjait mozgósította.⁸

Az albán elit nem csak a szomszédos országok részéről érzett fenyegetést. Az albán hegyi törzseket és a muszlim albánokat feudális privilégiumaik veszélybe kerülése szintén aggasztotta. Különösen fájó pont volt számukra az általános hadkötelezettség és a modern adórendszer bevezetése, illetve általában az oszmán-török vezetés fokozódó centralizációs törekvései. Az ifjútörökök 1908-as hatalomra kerülését követően a helyzet még rosszabbá vált az albánok szempontjából. A korábbi évtizedek birodalmi központosítása kiegészült az egy és oszthatatlan oszmán politikai nemzet doktrínájával,⁹ és ebbe az oszmán politikai nemzetbe minden muszlim alattvalót könyörtelenül integrálni akartak. A csírázó albán nacionalizmus ezért védekező fegyveres harcra kényszerült még azelőtt, hogy az autonómiát követelő politikai programja mögé szilárdan fel tudta volna sorakoztatni saját gazdasági és politikai elitjét. 1908–1912 között az albán gegek számos alkalommal fegyvert ragadtak az ifjútörök hatalom ellen, de ezeknek a felkeléseknek nem volt egységesen elfogadott politikai céljuk, ami következképpen gyengítette az összefogás erejét.¹⁰

Az északi gegek folyamatos harca az ifjútörökökkel számottevő figyelmet és erőforrást vont el a környező balkáni kisállamok (Szerbia, Bulgária, Montenegró, Görögország) jelentette fenyegetéstől. Az ambiciózus, fel-törekvő balkáni keresztény nemzetállamok étvágya az albán területekre egyre erősödött a berlini kongresszust követő évtizedekben. Egymással egyszerre együttműködve és vetélkedve szándékoztak minél nagyobb darabot kihalítani a széthullás szélére sodródott Oszmán Birodalom európai területéből, különösképpen szemet vetve az albánok lakta részekre. Ehhez az ideológiai háttérrel részben azzal próbálták megteremteni,

⁶ A témáról részletesebben lásd: MÁRKUSZ 2022: 167–170.

⁷ MÁRKUSZ 2022: 170–177.

⁸ MÁRKUSZ 2022: 194–200.

⁹ PALOTÁS 1999: 13.

¹⁰ Az ifjútörökök és az albánok harcáról, az 1908–1912 közötti felkelésekről lásd: MÁRKUSZ 2022: 204–214.

hogy igyekeztek az albán nemzet létezését kétségbe vonni. Martinović montenegrói miniszterelnök 1912 decemberében úgy fogalmazott, hogy az „autonóm Albániából nem lesz semmi”, mert az albánok még nem ébredtek nemzeti öntudatra.¹¹

Az albán nacionalizmus tehát azért volt preindusztriális, mert a külső fenyegetettség korábban beindította a folyamatot, mint ahogy azt a gazdasági-társadalmi fejlettség diktálta volna. Az albán társadalmi elit védekező nacionalizmusa működésbe lépett, hogy a külső folyamatokra reagálva minél előbb megteremtse a politikai cselekvéshez nélkülözhetetlen „nemzeti öntudatot”, amelynek létezését a montenegrói kormányfő annyira vitatta a fenti idézetben.

KÜLSŐ TÁMOGATÁS A NEMZET- ÉS A NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉSBN

A szerb nemzetállam 19. századi létrehozásához is szükség volt külső segítségnyújtásra. Ezen leginkább Oroszország katonai és diplomáciai támogatását szokás érteni, hiszen a cári birodalom több alkalommal hadba lépett a Balkánon az ortodox keresztények érdekeit (is) segítve, de a Habsburg Birodalom területéről érkező logisztikai segítség legalább ennyire fontos volt. Görögország sem jöhetett volna létre 1830-ban a három, tengeri flottával rendelkező nagyhatalom, Oroszország, Franciaország és a Brit Birodalom intervenciója nélkül. Bulgária esetében az orosz bábáskodás talán még ennél is látványosabb volt 1877–1878-ban, illetve a keleti válságot követő évtizedben.

Albánia függetlenségének kikiáltására is nagyhatalmi akarat nyomására került sor. Ez tulajdonképpen nem is azért történt meg 1912. november 28-án, mert az albán nemzeti mozgalom vezető figurái elkerülhetetlennek tartották a függetlenséget. Az albán vezető elit ugyan 1908 és 1912 között szinte folyamatos politikai és fegyveres konfliktusban állt az ifjútörök kormányzattal, de nem volt célja a teljes függetlenség. Hasan Prishtina, az 1912-es albán felkelés egyik vezetője 1921-es emlékirataiban ugyan tesz rá utalást, hogy távlati céljaik között a függetlenség is szerepelt, de az is világosan kiderül soraiból, hogy ehhez nem volt meg a konszenzus az albán vezetők körében.

¹¹ Pijemont 1912c.

Az 1912-es felkelés végén Riza Gjakova és Isa Boletini törzsfők már az autonómia követeléséhez sem nyújtottak támogatást. A két konzervatív gondolkodású albán hadurat inkább csak az ifjútörökökkel szembeni gyűlölete kötötte a többi felkelőhöz. Boletini és követői az autonómia támogatása helyett teljesen ellentétes irányú politikai indítvánnyal álltak elő: a korábban megbuktatott Abdülhamid szultán kiszabadítását akarták elérni, ami tulajdonképpen az 1908 előtti konzervatív-autokrata oszmán rezsim restaurációját jelentette volna. Ez bizonyos életrajzi adatok tükrében teljesen logikus is volt: Boletini éveken keresztül a szultán testőrségének parancsnoka volt.¹²

Az albán nemzeti megújulás (Rilindja) korai teoretikusai az italo-albánoktól kezdve Pashko Vasán át Sami Frashëriig az *Oszmán Birodalmon belüli autonómia* mellett érveltek.¹³ Ennek háttérében egyrészt az húzódot, hogy súlyos kétségeik voltak az albán elit államalkotás melletti elkötelezettsége, illetve kormányzati képessége felől. Valószínűleg belátták, hogy a 19. századi albánság még nem jutott el a társadalmi-politikai fejlődésnek abba a fázisába, hogy önálló, szuverén államba szerveződjön. A 19. és a 20. század fordulóján figyelembe kellett venni a területi ambíciókkal rendelkező szomszédos országok (Szerbia, Montenegró, Görögország) várható katonai támadását az új albán állam ellen, amelyet nem lett volna könnyű egyedül, pusztán az albánság erőforrásaira támaszkodva feltartóztatni.¹⁴ Ezek a megfontolások 1912-ig érvényesek maradtak, még a legradikálisabb albán nacionalisták körében is.

Az albán vezetők ebben az időszakban szinte kivétel nélkül muszlimok voltak, ami rányomta a bélyegét politikai nézeteikre: nem akarták feladni kiváltságaikat, illetve nem akarták megosztani a hatalmat a keresztényekkel. Még 1912 novemberében, az Oszmán Birodalom európai összeomlásának küszöbén is muszlim fejedelmet, Abdülaziz egykori oszmán szultán (1861–1876) európai neveltetést kapott fiát, Abdülmecidet akarták látni országuk élén. Bár a herceget jobban érdekelte a festészet, mint a politika, néhány munkáját ki is állították Párizsban 1900-ban, de nem ez lett az oka a terv meghiúsulásának. Az ötlet valóra váltását az akadályozta meg, hogy közbeszóltak a nagyhatalmak. Olaszország élesen szembefordult a kezdeményezéssel, az Osztrák–Magyar Monarchia pedig a Rómával való szövetség megőrzése érdekében szintén elutasította azt. Arról sem

¹² PRISHTINA 2010: 33–35.

¹³ CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 150.

¹⁴ CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 163–170.

beszélhetünk, hogy az albán társadalom alsóbb rétegei annyira elégedetlenek lettek volna az ifjútörökök kormányzásával. A muszlim földművesek körében még 1912 után is olyan hívószava volt a vallásnak, a szultánnak és az oszmán hatalomnak, hogy ezekre hivatkozva lázadásokat lehetett kirobbantani az immár nemzeti alapú albán kormányzat, de főleg az államépítésben részt vevő nemzetközi tisztviselők jelenléte ellen.¹⁵

Az albán állam kikiáltása inkább elkeseredett válasz volt az első Balkán-háborúban elszenvedett török vereségek nyomán kialakult helyzetre. A szerb–montenegrói–görög katonai győzelmek és területfoglalások fényében a katasztrófa elkerülésének egyetlen politikai kiútja a független állam létrehozása volt. A helyi politikai elit és a bécsi diplomácia is azt remélte, hogy a nemzeti önrendelkezés ténye hatással lesz a nyugati hatalmak vezetőire, és nem engedik majd meg, hogy az oszmán kormányzat alól kikerülő albán etnikai területeket szabad prédaként kezeljék a balkáni keresztény országok.

Bécs az 1890-es évektől tudatosan készült az Oszmán Birodalom szét-esésének pillanatára, ezért ennek bekövetkeztekor, 1912-ben gyorsan és hatékonyan tudott cselekedni.¹⁶ Az 1912 novemberében Vlora városában kikiáltott független albán állam Bécs közvetlen támogatását élvezte. A Monarchia közelben horgonyzó hadiflottája jelentette a vlorai kormány számára a biztonsági és logisztikai hátteret. Albánia első miniszterelnökét, Ismail Qemalit a flotta egyik hajója szállította Triesztből albán területre 1912 novemberében. A következő hónapokban a flotta és a miniszterelnök közötti összekötők egyike magyar származású volt: Horthy Miklós, későbbi kormányzó, aki 1912 decembere és 1913 márciusa között a Budapest hadihajó parancsnokaként szolgált. A Monarchia ugyan nem avatkozott be a Balkán-háborúba, nem küldött csapatokat az albán területek védelmére, de katonai fenyegetése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Szerbia 1913 októberében elhagyta Észak-Albánia területét. Az új állam létrejöttének elfogadtatása a nagyhatalmakkal a londoni nagykövetségi konferencián szintén az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai műve volt, jelentős olasz segédlettel.¹⁷

¹⁵ VICKERS 1999: 85; GUY 2018: 79–80; BUXHOVI 2013C: 70–73, 80–81.

¹⁶ CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 163–170.

¹⁷ Az olasz támogatás jelentőségének értékelése nézőpont kérdése. Van olyan brit szerző, aki szerint a Balkán-háborúk azért mutatták a Monarchia nagyhatalmi erejének végét, mert Albánia megeremtéséhez is olasz segítségre volt szüksége. Lásd: TAYLOR 1990: 246–247.

Az Osztrák–Magyar Monarchia számára a Balkán jelentősen felértékelődött a 19. század második felében. A Monarchia érdekei azt kívánták, hogy növelje befolyását a régióban, és egyben blokkolja veszélyes riválisainak (Szerbia, Olaszország) terjeszkedési lehetőségeit. Ennek eszköze volt az albán nacionalizmus eszméjének terjesztése, az albán politikai nemzet kiépítésének elősegítése, amelyet a bécsi diplomácia a kultuszprotektori státuszt felhasználva az általa működtetett iskolákon keresztül nagyon eredményesen végzett. Ezeknek az iskoláknak Thallóczy Lajos magyar tudós készítette el az első albán nyelvű (anonim) olvasókönyvet az albán nemzeti történelemről 1898-ban.¹⁸ A Monarchia külügyminisztériuma jelentős albánpárti sajtópolitikai és irodalmi programot is indított a nemzetközi szinten. Nagy jelentőségű volt az 1897-től Brüsszelben kiadott, a Ballhausplatz által szubvencionált *Albanie* folyóirat, amely az albán nemzeti folklór és történelem témáit dolgozta fel olvasóinak, jelentősen hozzájárulva a nyelv fejlesztéséhez.¹⁹

A Monarchia további fontos lökést adott az albán nemzetépítéshez az első világháború második felében (1916–1918). Koszovó és Albánia bizonyos részei a háborúnak ebben az időszakában osztrák–magyar megszállás és katonai igazgatás alá kerültek.²⁰ Az albán nemzeti ügy iránt támogatóan fellépő birodalom engedélyezte az albán nyelvű iskolák megnyitását, így pár év alatt sikerült csökkenteni az analfabetizmust. A Shkodrából és Cetinjéből irányított két főkormányzóságban az albán nemzeti zászló és más szimbólumok szabadon használhatók voltak a hivatalokban és az iskolákban egyaránt.

A DIASZPÓRAÉRTELMISSÉG KEZDEMÉNYEZŐ SZEREPE

A szerb nacionalizmus kulturális szakaszának kibontakozásához hasonlóan az albán esetben is kiemelkedő szerepet játszott a diaszpóraértelmiség. A nemzeti öntudatra ébredés első szakaszában távolról sem volt elhanyagolható az a segítség, amelyet az olaszországi, a nyugat-európai, az amerikai, a romániai, a bulgáriai vagy akár az egyiptomi albán diaszpóra tehető tagjai nyújtottak.

¹⁸ CSAPLÁR-DEGOVICS 2020: 205–207.

¹⁹ CSAPLÁR-DEGOVICS 2020: 206.

²⁰ Erről az időszakról részletesebben lásd: MÁRKUSZ 2022: 271–279.

Az italoalbánok szerepe különösen a kulturális megújulás időszakának kezdetén volt kulcsfontosságú. Az oszmánok 15. századi hódításai, Kasztrióta György halála és az általa vezetett ellenállás összeomlása jelentős menekülthullámokat indított el a Balkánról. Az ortodox keresztény *arbhëreshë* lakosságból sokan Szicília szigetén és az Itáliai-félsziget déli részén kerestek menedéket, az akkori Nápolyi Királyságban. Leszármazottjaik évszázadokon keresztül megőrizték közös származásukon, vallásukon és nyelvükön alapuló etnikai identitásukat. Ennek az etnikai csoportnak a létszámát egy 1901-es olaszországi népszámlálás 200 ezerre tette.²¹ Tagjai a 19. században nagy politikai aktivitást mutattak az olasz és az albán nacionalizmus kibontakozásának támogatásában, illetve Olaszország korai Balkán-politikájának alakításában olyan formátumú személyiségeken keresztül, mint Francesco Crispi olasz miniszterelnök (1887–1891, 1893–1896).

Az albán kulturális megújulás (Rilindja) egyik előfutára és inspirálója, Demetrio Camarda (1821–1882) Szicíliában született italoalbán nyelvész volt. Camarda egyrészt az albán nyelvről és irodalomról írt meghatározó jelentőségű publikációkat, majd 1864-ben kiadott, Szkenderbégről szóló eposzával járult hozzá az albán nemzeti narratíva felemelkedéséhez. A calabriai papi családba született Girolamo de Rada (1814–1903) az 1830-as években megjelentetett két nagy hatású albán verseskötetet, albán és olasz nyelvű újságot indított, amivel az albán nyelvű irodalom egyik úttörőjének bizonyult. Ő volt az Oszmán Birodalmon belül autonóm egységgé kovácsolt Albánia gondolatának egyik korai megálmodója és olasz nyelvű publikációin keresztül talán leghatásosabb propagálója a nemzetközi szinten.²²

A mai román főváros, Bukarest az albán felvilágosodás kibontakozásának szintén az egyik korai központja volt. Az albán nyelv és kultúra ügyeit felkaroló Társaság az Albán Nyelvű Publikációk Kinyomtatására ugyan Isztambulban kezdte meg működését, de a Prizreni Liga politikai tevékenysége miatt idővel egyre több adminisztratív akadállyal nézett szembe, és így az 1880-as években a Társaság Bukarestbe költözött.²³ Az albán szellemi élet annyira élénkévé vált a román monarchiában, hogy itt alkották meg az első albán ábécét, és Ciprian Porumbescu bukovinai születésű zeneszerző itt komponálta a mai albán himnusz zenéjét. A bukaresti albán és vlah diaszpóra az oktatás ügye iránt is elkötelezettséget mutatott, anyagi

²¹ STAVRIANOS 2000: 497.

²² CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 148; ELSIE 2012.

²³ CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 153; SKENDI 1967: 120–121.

támogatásukkal nyílt meg Korçában egy keresztények és muszlimok számára egyaránt nyitott fiúiskola 1887-ben.

Miután Bulgária fővárosa, Szófia kikerült az oszmán igazgatás alól 1878-ban, számos albán értelmiségi itt keresett politikai menedéket. Saját nyomdát működtettek, ahol albán nyelvű politikai röpiratokat nyomtattak, újságokat jelentettek meg 1878–1912 között. A szófiai albán közösség arról is híressé vált, hogy jelentős mennyiségű alapszintű oktatásban használt könyv nyomtatását és albán területekre szállítását finanszírozta meg. Miután Isztambulban ellehetetlenült az albán újságírás a Prizreni Liga miatti török represszív intézkedések miatt, egy ideig Bukarestben jelent meg a nagy ismertségnek örvendő *Drita (Fény)* című albán nyelvű kulturális folyóirat. A lap 1901 novemberétől már Szófiában került a napvilágra kéthetente, és széles körben olvasták az oszmán hadsereg tisztjei, így az 1908-ban hatalomra kerülő ifjútörökök is.²⁴

Először 1899-ben Bukarestben, majd 1907-ben Szófiában jelent meg a Rilindja korszakának talán legnagyobb hatású politikai kiáltványa, a Sami Frashëri nevéhez fűződő *Albánia – mi volt, mi jelenleg és mi lesz belőle (Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhet, 1899)*. Mint bő fél évszázaddal korábban Ilija Garašaninnak Szerbia kapcsán, az albán szerzőnek is végig kellett gondolnia, hogy az Oszmán Birodalom válságának utolsó fázisa milyen kockázatokat és lehetőségeket tartogat a kialakulóban lévő albán nemzet számára. Sami Frashëri elismerte, hogy az albánok a múltban sokat profitáltak az Oszmán Birodalomból. A helyzet viszont drasztikusan megváltozott, az albánoknak a 19. és a 20. század fordulóján már autonómiára, anyanyelvi közoktatásra, felsőoktatásra és egyetemekre lett volna szükségük.²⁵

Ilija Garašanin 1844-ben állította össze *Tervezet* nevű politikai programját Szerbia jövőjéről. Sami Frashëri tollából több mint fél évszázaddal később került ki ennek az albán megfelelője. Ebből is jól érzékelhető a két nemzet fejlődésében az időbeli eltérés. Amikor a független Szerbia már expanziós terveinek katonai megvalósításán dolgozott, az albán értelmiség még az anyanyelv használatának elfogadtatásával küszködött, és legambiciózusabb politikai programjait csak a diaszpóra segítségével tudta publikálni külföldön. Az albán nyelv és a nemzeti ügy érdekében csak ott lehetett tevékenykedni biztonságban, ahová sem az oszmán

²⁴ MALCOLM 1998: 219; VICKERS 1998: 44–47; SKENDI 1967: 366.

²⁵ ELSIE 2005: 78.

hatóságoknak, sem a konstantinápolyi pátriárkának, sem pedig a rivális görög és szerb nacionalistáknak nem ért el a kezük.

A diaszpóra jelentősége a nemzeti ügy szempontjából később sem csökkent. Az Egyesült Államokba kivándorolt albánok szerepe a 20. század elejétől értékelődött fel. Dél-Albániából származó fiatal férfiak kezdeményezésére Bostonban jött létre az első albán ortodox egyház, amely már nem görögül, hanem albánul tartotta liturgiáit.²⁶ Innen tért vissza Európába Fan Noli érsek, hogy 1924-ben rövid időre a független Albánia miniszterelnöke legyen. Az első világháború éveiben, amikor nemcsak Koszovó, hanem Albánia is idegen hatalmak (görög, olasz, szerb, osztrák–magyar, francia) megszállása alá került, az albánlakta területek (újra)egyesítését a diaszpóra is igyekezett elősegíteni. Legnagyobb hatása ezekben az első világháborús években az Amerikai Pánalbán Társaságnak, a Vatrának volt, amely befolyásolni tudta az amerikai delegáció álláspontját a párizsi béketárgyalásokon.

Hét-nyolc évtizeddel később, Koszovó ügyé számára az 1990-es években különösen nagy segítséget nyújtott az Egyesült Államokban élő albán közösség, amelynek létszámát ebben az időszakban már 200 és 400 ezer közöttire becsülték.²⁷ Az 1998–1999-es koszovói gerillaháború finanszírozása ennek a tehetős rétegnek az adományai nélkül szinte a lehetetlenséggel lett volna határos.

Meg kell említeni még az 1970-es évektől folyamatosan növekvő nyugat-európai albán diaszpóra felbecsülhetetlen pénzügyi szerepét az 1990-es években és a koszovói háborút követően. A párhuzamos koszovói állam, illetve annak részeként a Bujar Bukoshi vezette emigráns kormány az 1990-es években döntően ennek a nyugat-európai diaszpórának a befizetett 3%-os önkéntes adójából tudott működni.²⁸ Az 1998–1999-es háború után a koszovói gazdaság rekonstrukciójából és konszolidációjából is alaposan kivette részét a 400–500 ezer fősre becsült diaszpóra, jelentős pénztranszferek és befektetések révén. A diaszpóra hozzájárulása

²⁶ SPAHIU 2006: 20–21.

²⁷ RAGARU–DYMI 2004: 1.

²⁸ A koszovói autonómia 1989-es felszámolását követően az albán politikai vezetők párhuzamos államot építettek ki 1990-től, a Kačanik városban elfogadott alkotmány alapján. A kormány emigrációban működött, de a gyakorlatban párhuzamos közigazgatást tartott fenn a koszovói albánoknak, ami különösen fontos volt az oktatás területén. A párhuzamos koszovói állam az 1999-től induló nemzetközi ENSZ-igazgatás évtizede alatt fokozatosan felszámolta önmagát.

Koszovó GDP-jéhez 2012-ben 9,3% volt, összesen 457 millió euró.²⁹ A legdominánsabb befektetők közé Svájc, Németország és Ausztria tartozott a függetlenség kikiáltása utáni évtizedben, aminek háttérében nagyrészt valószínűleg szintén az ezekben az országokban élő, az 1970-es és 1990-es évek között kivándorolt koszovói albán diaszpóra állt.

A VALLÁSI MEGOSZTOTSÁG MINT A NEMZETI EGYSÉGET AKADÁLYOZÓ TÉNYEZŐ

Az albán nacionalizmus kibontakozása számára a 20. század derekáig hátráltató tényezőt jelentett az iparosodás, a modernizáció, illetve mindenekelőtt az iskolahálózat szinte teljes hiánya. Probléma volt viszont a társadalmi-politikai környezet is, amelyben a vallás meghatározó szerepet játszott. Az Oszmán Birodalom társadalmi rendszere évszázadokig szigorú vallási szegregáción alapult. Ennek a rendszernek az alapköve, az úgynevezett *millet* a társadalmi státusz determinánsa, illetve a politikai-igazságszolgáltatási autonómia letéteményese volt. Ebben a rendszerben az egyén számára átjárás csak egy irányban volt lehetséges, a nem muszlim (ortodox keresztény, izraelita) *milletek* felől a muszlim *milletbe*. Visszafelé nem vezetett legális út, a muszlimok áttérése szigorúan tilos volt. Így maradt ez egészen a Tanzimat-reformok 1857-es törvénymódosításáig, amely már lehetővé tette a vallásszabadságot.³⁰ Az albán ajkúak ezt megelőzően tehát évszázadokon keresztül nehezen átléphető kasztokra osztódva éltek, bár kétségtelen, hogy a vallási szinkretizmussal sok helyen próbálták ezeket a határokat feszegetni.³¹

Az albán etnikum lakta területeken az iszlám fokozatosan domináns vallássá vált a 14–19. század között.³² A muszlimok szunnitákra és az egyes dervisrendeket³³ követőkre, a keresztények pedig római katolikusokra és görögkeleti/ortodox keresztényekre tagozódtak a 19. század második felében. Az egységes etnikai-nemzeti identitás szempontjából a helyzetet csak bonyolította, hogy a premodern iskolarendszer felekezeti

²⁹ CAPUSSELA 2015: 66; Kosovo Agency of Statistics 2013: 9, 13.

³⁰ GAWRYCH 2006.

³¹ A vallási szinkretizmus kérdéséről lásd: CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 71–73.

³² CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 73.

³³ Dél-Albániában a bektasi, Koszovóban a rifa'i és a halveti rend követői domináltak.

alapú volt. A muszlimok törökül, az ortodox keresztények pedig görögül végezheték iskolai tanulmányaikat. A katolikusok jellemzően olaszul kaptak képzést, bár nekik elszórtan albánul is volt lehetőségük megszerezni az alapismereteket. (Mint például az 1855-ben Szkutariban/Shkodrában alapított *Collegium Illyricum* falain belül, amelyet Ausztria–Magyarország diplomáciája támogatott.)³⁴

A görög iskolákban azt próbálták sulykolni, hogy a vallási különbségek egyben nemzeti megosztottságot is jelentenek: az ortodox keresztény albánok ennek szellemében görögök (hellének), a muszlimok pedig „turkoalbánok”.³⁵ A vallás annyira hátráltató tényezőnek tűnt az egységes albán identitás kialakítása során, hogy az italoalbán Girolamo de Rada 1881-ben felekezeti alapon három részre osztotta volna az albán etnikai területeket, és föderatív központot gondolt létrehozni felettük. Az elképzelést azonban a befolyásos értelmiségi centrum (Frashëri testvérek) vehemensen ellenezte, így politikai támogatást sem kapott.³⁶

A Rilindja korszakának (1878–1912) egyik kiemelkedő alakja, Pashko Vasa Ó, *te szerencsétlen Albánia! (O moj Shqypni, 1878 k.)* című költeményében az alábbi drámai sorokban fogalmazta meg a szekuláris nacionalizmus kiáltványát a vallás ellen:

Albánok, megöliték testvéreiteket, száz frakcióra hullotok; egyesek azt mondják, keresztény vagyok, mások az iszlámnak hódolnak; az egyik török, latin a másik; egyeseket görögnek hívnak, másokat szlávoknak; pedig ti mind testvérek vagytok, ti kedves szerencsétlenek, a papok és a hodsák megtévesztettek benneteket; egyesüljetek egy vallásban: az albánoknak csak egy hitük van, az pedig az albánság.

Ezeknek a szavaknak a későbbi identitás-összekovácsoló erejét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az albánok modern nemzeté válásában kulcsszerepe volt, hogy nemzeti identitásukat végül a vallás elé helyezték a 20. században. A mindössze néhány száz kilométerre fekvő Bosznia-Hercegovinában ugyanez nem történt meg; ott mindenki a vallása alapján határozta meg nemzeti hovatartozását, aminek nyomán három eltérő politikai identitású nemzet fejlődött ki az ország határain belül, és ez háborús katasztrófához vezetett az 1990-es években.

³⁴ CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 67.

³⁵ SPAHIU 2006: 14.

³⁶ CSAPLÁR 1999: 22.

Az albán nemzeti mozgalom felsőbb köreiben a 19. és a 20. század fordulóján már érződött a vallásokon átívelő nemzeti identitás kiformalódása. Az albán társadalom alsóbb rétegeibe való leszivárgásához azonban több idő kellett. Amikor a központi hatalmak 1915-ös offenzívájuk során vereséget mértek Szerbiára az első világháború vérvizataros éveiben, a Monarchia erői megszállták Koszovó és Észak-Albánia területeinek egy részét. Itt késlekedés nélkül megkezdték az albánok toborzását a hadsereg soraiba, hogy az ő segítségüket is igénybe vegyék a déli tengerparti területek megtisztításához a visszavonuló szerb és az őket segítő olasz csapatoktól. Bár a Monarchiának szolgálatait felajánló albán nemzeti vezető, Hasan Prishtina váltig állította, hogy az albánok között nincs felekezeti ellenségeskedés, Kövess Hermann tábornok³⁷ direktívája alapján a felállított egységeket szigorúan vallási alapon szervezték meg. Ráadásul a fenti alapelv szerint létrehozott albán zászlóaljok csakis olyan területen végezhetek mozgást, ahol velük azonos hitűek éltek. Amikor ezt az előírást 1916 elején hadművelleti érdekből megszegték, hamarosan fosztogatásokban és erőszakoskodásokban megnyilvánuló torzsalkodások robbantak ki a muszlim és a katolikus albánok között.³⁸

A vallás, az egyházak és különösen az egyházak mögött álló külföldi befolyás az albán nemzetépítés korai szakaszában problémát jelentett. Erre adott reakció volt 1922-ben az autokefál albán ortodox keresztény egyház létrehozása, amely a görög befolyás csökkentését célozta. A nemzetépítésben úttörő szerepet játszó Ahmed Zogu albán miniszterelnök, majd államfő egyik első lépése volt a modern polgári jogi alapok lerakása és a polgári házasságkötés, illetve a házasságfelbontás lehetőségének bevezetése, amellyel a vallás és az egyházak társadalom feletti befolyásának gyengítését igyekezett elérni.

A Koszovóban élő katolikusokat és muszlimokat az albán államban zajló szekularizáció nem érte el. Közöttük a felekezeteken átívelő nemzeti szolidaritás azért alakulhatott ki a jugoszláv monarchia időszakában (1918–1941), mert őket súlyos vallási-kulturális diszkrimináció érte a belgrádi kormányzat részéről. Amennyiben elfogadjuk a második világháború eseményekről fennmaradt szerb történeti forrásokat hitelesnek, az lehet a benyomásunk, hogy a második világháború éveiben a Koszovóban élő katolikus és muszlim albánok között már létezett politikai akarategység, legalábbis amikor a

³⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchia déli fronton tevékenykedő 3. hadseregének parancsnoka, temesvári születésű hivatásos katona.

³⁸ POLLMANN 2019: 176–181.

szerbek elleni fellépésről volt szó. A belgrádi kormányzat által Koszovóban földhöz juttatott szerb telepések 1941-es elüldözéséből ugyanis mindkét felekezetbe tartozó albánok kivették a részüket.³⁹

Valószínűleg a mélyen gyökerező vallási ellentétek jelentik az egyik okát annak, hogy az albán nemzeti eszme a 20. században a baloldali kommunista ideológiával alkotott mutáció („nemzeti sztálinizmus”)⁴⁰ vasmarkában tudott igazán megerősödni. Ebben az is szerepet játszott, hogy a modernizáció igazából a második világháború után bontakozott ki Albániában. Az albán iskolahálózat az 1940-es évekig nem tudta elérni a teljes lakosságot, azaz még mindig sokan voltak, akik „megszülettek, éltek, és meghaltak anélkül, hogy valaha elhagyták volna azt a völgyet, amelyben laktak”.⁴¹

A második világháború után Albánia kommunista vezetése az importált marxista-leninista ideológiát a nacionalizmussal kombinálta.⁴² A recept nem volt teljesen egyedülálló, tulajdonképpen illeszkedett is a szélesebb nemzetközi trendbe. A marxista ideológia ötvözését egyfajta antikolonialista nacionalizmussal Ázsia, Afrika és Latin-Amerika számos országában alkalmazták a 20. század második felében. Sok nacionalista vezető szembefordult ekkoriban a nyugati világgal, és elutasította annak politikai rendszerét, a piacgazdaságon alapuló parlamenti demokráciát. Viszont a modernizációt meg kívánta valósítani saját országában, aminek alternatív lehetőségét a szovjet világhatalom által terjesztett szocializmusban látta.⁴³

Enver Hoxha rendszere is elfordult a nyugati világtól, a modernizációt pedig a Szovjetunió, illetve Kína segítségével próbálta véghez vinni. Külső fenyegetettsége miatt azonban felhasználta az albán nacionalizmust, hogy a lakosság belső kohézióját a marxista ideológia mellett a nemzeti összetartozás érzésével is erősítse.⁴⁴ Ehhez az albán nemzeti identitás alapjai már rendelkezésre álltak 1945-ben. A tiranai kommunista vezetésnek

³⁹ VIRIJEVIĆ–MARKOVIĆ 2016: 95–97.

⁴⁰ Ez a kifejezés az egykori Jugoszláviában terjedt el Enver Hoxha kommunista rendszerére vonatkoztatva. A JK SZ balszélén politizáló Milo van Đilas a Nyugat-Európában megjelenő emigráns sajtóban is ezt használta egy 1985-ös interjújában. Idézi: RISTANOVIĆ 2019: 417.

⁴¹ FISCHER 2012: 38.

⁴² Ezt a nézetet ma már egyre több szerző képviseli: FISCHER 2007. „[A]n unanticipated synthesis of two mutually exclusive ideologies, nationalism, and communism, the key feature of the communist regime of Enver Hoxha” K. ANĐELKOVIĆ 2018.

⁴³ HUNTINGTON 1997: 100; SMITH 1971: 93.

⁴⁴ Enver Hoxhának és az albán kommunista vezetésnek a második világháború utáni másfél évtizedben szembe kellett néznie a jugoszláv vezetés párton belüli puccskísérletével, az

annyit kellett tennie, hogy a kötelező iskolai oktatáson keresztül biztosítsa a nacionalista eszme entropikus érvényesülését a modernista-gellnerista értelemben. Ez annyit jelentett, hogy mindenki, aki albán, és nem fordul szembe a fennálló rezsim ideológiájával, egyenlő módon részesül a modern állam által előállított javakból. A második világháború utáni Albániában a tömegkommunikáció minden faluba elért a rádión, majd a televízión keresztül. Az urbánus központoktól legtávolabb eső települések lakosságát is mobilizálni lehetett a „nemzeti ügy” mellett, amely persze ebben az esetben marxista ideológiai mázzal volt bevonva. Enver Hoxha baloldali szekuláris radikalizmusa annyira szélsőségesen vallásellenes volt, hogy hajlandó volt elmenni egészen a vallás betiltásáig (1967). Ezt akár a rezsim marxista-leninista háttérével is lehet magyarázni. Viszont az albán nemzeti egység megteremtése felé vezető úton is logikus lépés volt, és az albán nacionalizmus korai apostolainak iránymutatása alapján is igazolható volt Hoxha drasztikus lépése, hiszen ők már évtizedekkel korábban is úgy látták, hogy a vallás akadályozza az albánok nemzeti összetartását.

Mindezek következtében az albániai társadalom úgy lépett be a 20. század utolsó évtizedébe, hogy a vallás szinte csak a kulturális örökség részét alkotta, a mindennapokat és a világnézetet nagyon kevésbé határozta meg. Ez kedvező helyzetet teremtett a nacionalizmus szekuláris változatának elterjedéséhez és annak az állapotnak az eléréséhez, hogy a genetikai rokonság mítosza összekötő kapocsá váljon Podujevótól Sarandáig minden albán nyelven író és olvasó ember számára, tekintet nélkül a családokban áthagyományozott esetlegesen eltérő vallási kultúrára.

Jugoszláviában nem vezettek be ennyire szélsőségesen vallásellenes politikát, így a koszovói albán katolikusok és muszlimok megőrizték eltérő felekezeti szubidentitásukat. Közöttük a Milošević-éra nemzeti-etnikai elnyomása kovácsolt erős szolidaritást az 1990-es években. A szerb hatóságok a katolikusokat ugyanannak a diszkriminációnak tették ki, mint az iszlám követőit. Bár a szerb propaganda igyekezett az albánokkal való szembenállást az iszlám és a kereszténység küzdelmeként bemutatni az európai és amerikai közvélemény konzervatívabb részének, a valóságban katolikus templomépítésre ugyanúgy nem adtak engedélyt az 1990-es évek Koszovójában, mint mecsetépítésre.⁴⁵ Ennek a katolikusokon és muszlimokon átívelő albán összetartozásnak számos koszovói politikus

amerikaiak és a britek diverzáns-katonai támadásával, majd Hruscsovék antisztálinista politikájának fenyegetésével is. FISCHER 2007.

⁴⁵ WILKINSON 1998.

konkrét jelét is adta. Közéjük tartozott a Koszovói Demokratikus Liga (LDK) két első embere, Ibrahim Rugova és Fatmir Sejdiu, akik államfőként politikai és pénzügyi támogatást adtak a Kalkuttai Szent Terézről elnevezett új római katolikus katedrális építéséhez Prishtina belvárosában, amelyet 2010 szeptemberében fel is szenteltek. Ramush Haradinaj második miniszterelnökségének idején (2017–2020) nagyon figyelt arra, hogy a vezető pozíciókban jól láthatóak legyenek katolikus albánok is, különösen a Külügyminisztériumban, ahol államtitkár, miniszterhelyettes és nagykövet is került ki soraikból.

A katolikusokkal való szívélyes bánásmód természetesen a szolidaritáson túl más józan politikai megfontolásokon is nyugodott. A nyugati diplomácia felé tanácsos volt demonstrálni, hogy Koszovó nem kizárólag a muszlim albánoké, hanem a keresztények is helyet kapnak a politikai elitben. Különösen fontos volt ez annak fényében, hogy Belgrád diplomáciai kampányában újra és újra felbukkant a radikális iszlám fenyegetését felelőlegző retorika.⁴⁶ Másrészről Koszovó számára a Vatikán elismerése nagyon fontos lett volna 2008 után a függetlenség nemzetközi megszilárdításához. Végül, de nem utolsósorban Haradinaj pártjának (Szövetség Koszovó Jövőjéért – Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës, AAK) fő szavazóbázisa a mai napig a Dukagjini régióban található, ahol a koszovói katolikusok döntő többsége él Peja, Klina, Istog és Gjakova járásában.

Tévedés lenne viszont azt hinni, hogy a koszovói albánságon belül a különböző vallások egymás mellett élése problémamentes. A fentiekben említett katedrális megépítését disszonáns hangok kísérték a prishtinai muszlim közösség részéről, amelynek aktív létszáma egyre duzzad. A Törökországból, Szaúd-Arábiából és az Öböl-államokból beáramló pénzek megtették hatásukat: a mecsetek száma 1999 után drasztikusan megugrott. Koszovóba is beszivárgott az iszlám konzervatívabb értelmezése, egyes imámok felett a koszovói Iszlám Közösség központi ellenőrzése meggyengült. Bizonyos városok, mint Dél-Mitrovica vagy Kaçanik, a radikális iszlamisták fellegváraiként kezdtek bevonulni a koszovói köztudatba a 2010-es években. A többi olyan balkáni országhoz hasonlóan, ahol jelentősebb muszlim lakosság található (Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia), Koszovóban is megindult a nemzetközi verseny a hívők feletti befolyás megszerzéséért. Ennek látványosan negatív következménye lett, amikor a szíriai polgárháború közepén, 2014–2015-ben

⁴⁶ EPA/Valdrin Xhemaj 2015.

a nemzetközi sajtóban felröppent a hír 300–400 koszovói állampolgár csatlakozásáról az Iszlám Államhoz.⁴⁷

A koszovói albán társadalom igazából nem a katolikus–muszlim vonal mentén vált megosztottá, hanem az iszlám radikálisabb követői és a szekuláris nacionalisták között. Az Iszlám Állam hívei által 2014-ben indított propagandaharc fő célpontja a szekuláris állam és a szekuláris nacionalista politikai vezetés volt.⁴⁸ Ennek az iszlamista–nacionalista küzdelemnek a nemzeti szimbólumok megítélésére is hatása volt. Az albánokat egyesítő történelmi figura, Szkenderbég megítélése sokkal negatívabb azoknak a közegeiben, akiket ért az iszlám közel-keleti gyökerű értelmezése.⁴⁹

NEMZETALKOTÁS A NÉMET ROMANTIKA IDEÁJA SZERINT

Sami Frashëri kezdeményezése nyomán 1879 szeptemberében a Prizreni Liga kulturális szárnyaként létrejött a Társaság az Albán Nyelvű Publikációk Kinyomtatásáért (Shoqëri e të Shtypuri Shkronja Shqip). A társaság alapító okiratából kiviláglik az elhivatottság az albán nyelv ápolása és felemelése iránt:

Minden felvilágosult nemzet [...] a saját nyelvén született írásokon keresztül vált civilizálttá. Bármely nemzet, amely nem ír a saját nyelvén, és nem jelentet meg munkákat anyanyelvén, a barbárság és sötétség állapotában leledzik. Az albán nemzet, amely nem ír és nem alkot a saját nyelvén, pont ebben az állapotban van.⁵⁰

A Rilindja mozgalomra ekkor és a későbbi évtizedekben is éppen az volt jellemző, hogy tevékenységének fókuszában a nyelv, a nyelvművelés, illetve a nemzeti nyelven történő kulturális-közéleti kommunikáció segítése állt.

A szerb neonacionalista identitással éles ellentétben az albánok összetartozása nem a vallási egységen és az ahhoz kötődő kulturális örökségen

⁴⁷ EREBARA 2010; PHILLIPS 2015; BEZHAN 2016a; 2016b. A koszovói dzsihadisták kérdésről részletesebben: KURSANI 2015.

⁴⁸ KRAJA 2017: 26.

⁴⁹ A szerző diplomataként koszovói újságíróktól kapott erre vonatkozóan informális figyelmeztetéseket 2019-ben, amikor egy magyar állam által finanszírozott Szkenderbég-mellszobor elhelyezését készítette elő Prizrenben.

⁵⁰ SKENDI 1967: 120.

nyugszik. Az 1878–1912 között virágzó Rilindja által megteremtett albán nemzeti identitás alapjának a közös beszélt nyelvet és az etnikai azonosságot tekinthetjük. Ez korrelálni látszik Hobsbawm azon tételével, amely szerint ezekben az évtizedekben (1880–1904) „az etnikum és a nyelv vált a potenciális nemzeti lét központi, egyre meghatározóbb, majd egyetlen kritériumává”.⁵¹ A nyelv középpontba kerülése a nemzeti identitás megformálásában a német nacionalizmus elméleti hatása volt, amely az albán értelmiséget osztrák–magyar közvetítéssel érte el ebben a periódusban. A német romantikus nacionalizmus alaptétele az volt, hogy egyenlőséget tett a nyelv, a nemzet és az állam közé, ezek teljes átfedését tekintette ideális állapotnak.

Megjegyzendő, hogy a nacionalizmus „német értelmezése” távolról sem vált később globális jelenséggé. Afrika szubzaharai részén vagy Indiában egyik domináns etnikum nyelve sem tudott nemzeti identitást formáló tényezővé válni,⁵² és sok esetben inkább az egykori gyarmattartók nyelve lett a modern állam működtetéséhez szükséges egységesített köznyelv. Másrésről sem a spanyol nyelv Latin-Amerikában, sem az arab a Közel-Keleten nem játszotta el azt a szerepet, amelyet a német vagy az olasz a 19. századi Európában. Európa keleti felében azonban a nemzeti nyelv jelentősége a mai napig szembeötlő az identitáspolitikában, elég csak azt a példát venni, hogy az egykori szerbhorvát nyelvnek négy dialektusa négy különböző elnevezés alatt fut pusztán azért, mert mind a négy nemzet (szerb, horvát, bosnyák, montenegrói) ragaszkodik ahhoz, hogy neki saját nyelve van.

Az egységes albán „irodalmi” nyelv kialakítása nem volt egyszerű feladat a közoktatás előtti időkben. A jelentős eltéréseket mutató dialektusokból (északi geg és déli toszk) álló albán nyelvnek a 20. század elején még nem volt általánosan elfogadott ábécéje. A latin, a görög, a cirill, illetve az arab írásmód egyaránt használatban volt a beszélt albán nyelv hangjainak leírására, és mindegyik felmerült lehetőségként az egységes albán ábécére. Egy szerb szerző a 19. század végén a Koszovói vilájetben szerzett személyes tapasztalatai alapján arról számolt be, hogy az „arnauták” török, latin vagy szláv betűket kölcsönöztek, ha írásban kommunikáltak. Azt is feljegyezte, hogy egyes törzsek saját primitív ábécéket használtak, de ezek nem terjedtek el szélesebb körben.⁵³ Az 1840-es években egy korçai születésű

⁵¹ HOBSBAWM 1997: 130.

⁵² SMITH 1971: 18.

⁵³ BOGOSAVLJEVIĆ 2019: 53.

toszk értelmiségi, Naum Veqilharxhi Bukarestben megalkotta az első „vallásmentes” albán ábécét, amelynek betűi egyaránt eltértek a latin, a görög és az arab írástól. Ez a kísérlet viszont, rövid biztató siker után, nem ért el áttörést, jórészt a konstantinápolyi pátriárka ellenállása miatt.⁵⁴

A közös ábécé elfogadására külső segítséggel került sor. Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomatáinak ösztönzésére 1908. november 14-én Manastir városában (mai nevén Bitola), az Észak-macedóniai Köztársaság délnyugati határvidékén összeültek az albán értelmiség képviselői, hogy tárgyaljanak a kérdésről.⁵⁵ A kongresszuson kialakult vita jól tükrözte az albán nemzet akkori megosztottságát. A nemzeti egység kialakításán munkálkodó felvilágosult toszk és katolikus geg értelmiség a latin ábécé bevezetése mellett kardoskodott, az észak-albán, macedón és koszovói konzervatív muszlim földbirtokosok viszont az arab mellett tették le a voksukat. A dilemma csak néhány hónappal később, 1909 szeptemberében jutott nyugvópontra, ekkor Elbasan városában egy újabb találkozón a latin ábécét fogadták el hivatalosnak. A döntés heves tiltakozást váltott ki a befolyásos muszlim klérusból. Az ifjútörökök, akik az albánok szeparatizmusát vélték felfedezni a döntésben, „ellenkongresszusokat” szervezve még 1910-ben is kampányoltak a latin ábécé ellen. Az „idegen írás” a szkopjei ortodox keresztény metropolitát is annyira felháborította, hogy csatlakozott a török kezdeményezésű mozgalomhoz.⁵⁶

A hivatalos albán nyelv létrehozásának manastiri konferencián elkezdődött folyamata a második világháború után fejeződött be. A hivatalos nyelv alapjául a két világháború közötti időszakban a Shkumbi folyó partján elterülő Elbasan vidékének szubdialektusát tekintették, amely elvileg a két fő nyelvjárás közötti átmenetet alkotta. A második világháború utáni albán kommunista vezetés azonban a toszk elitből került ki, ami radikális változást hozott ezen a téren is. Egyre inkább a déli nyelvjárás vált használatossá a hivatalos kommunikációban, amit 1972-ben egy nyelvészeti kongresszuson tudományos jóváhagyással is rögzítettek.⁵⁷

Az albán nemzeti identitás kulcselemének tartott közös nyelv így némileg veszített kohéziós erejéből, mert az északi gegeknek nehezebb lett azt elsajátítaniuk. A koszovói albánok ezzel a nemzeti kultúra területén – különösen az irodalomban, de a tudomány területén is – alsóbbrendű

⁵⁴ GAWRYCH 2006: 20; SPAHIU 2006: 16.

⁵⁵ SCHWANKE 1969.

⁵⁶ MALCOLM 1998: 243; CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 162.

⁵⁷ SPAHIU 2022: 139–141.

helyzetben találták magukat, aminek hatása a mai napig érzékelhető. További következményként a koszovói albán ifjúság növekvő mértékben a tiranai szellemi és politikai áramlatok hatása alá került a következő évtizedekben, hiszen a tudományos-intellektuális központ délre tolódott.

Felértékelődött az albán nemzeti kohézió másik pillére: a hit a közös származásban és történelmi múltban. A független albán állam két meghatározó autokrata vezetőjének, Ahmed Zogunak, de főleg Enver Hoxhának az igyekezete nyomán történelmi mítoszrendszerrel konstruáltak a történettudomány és a közoktatási infrastruktúra segítségével, amelyet aztán a lakosság tudatában mélyen elplántáltak.⁵⁸ Az albán etnikai öntudat kialakítása főleg a második világháború után kapott lendületet, amikor létrejött az albán állam történettudományi kutatási hálózata. A szocialista Albánia három kutatási területen teremtette meg az albán nemzeti öntudat háttérét: az ókori illír eredettörténet, Szkenderbég törökellenes küzdelmei és a nemzeti újjászületés (Rilindja) lett a kiemelt triász.⁵⁹ A Tiranában kidolgozott történelmi mítoszrendszer az 1970-es évektől Koszovóba is átszivárgott a tudományos munkákon és a kulturális termékeken keresztül, ahol növekvő mértékben büvkörébe vonta az ottani fiatal albán értelmiséget.

A KOSZOVÓI ALBÁN SZUBIDENTITÁS

A magát az oszmán hódításig *arbërnek*, majd később *shqiptarnak* nevező etnikai csoport alapvetően nagy összefüggő tömbben élt a Nyugat-Balkánon egészen az 1878-as és 1912-es határváltozásokig. A 15. század óta mindannyian az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartoztak. Mint említettük, létrejöttek ugyanakkor albán ajkú diaszpórák egyrészt a birodalom különböző részein, másrészt azon kívül is, az Itáliai-félszigeten, az egykori Nápolyi Királyság területén. A 19. században az egyiptomi, a bukaresti és a szófiai albán kolónia is kikerült a Porta uralma alól. Mint arról szóltunk, az albán történelemben betöltött jelentőségük abban állt, hogy kikerültek az oszmán kormányzat fennhatósága alól, és éppen így tudták korlátozások nélkül segíteni a 19. századi Rilindja kibontakozását.

Ezek a hagyományos diaszpórák 1912 után lassan feloldódtak az adott ország etnikai többségében, a modern nemzetek létrejöttével keletkezett

⁵⁸ Ennek a folyamatnak az egyik szemléletes leírása Enver Hoxha szerepének hangsúlyozásával: BUDA 1985.

⁵⁹ CSAPLÁR-DEGOVICS 2019: 112–114.

olvasztótégelyekben. A 20. század során azonban újabb diaszpórák születtek a nyugati világ különböző pontjain, jellemzően Németországban, Ausztriában, Svájcban, Olaszországban és Észak-Amerikában, ahol az albán ajkúak biztonságot és megélhetést kerestek. Ezek az újonnan létrejött kolóniák a 20. és a 21. század fordulóján, a koszovói háború alatt és után kaptak történelmi lehetőséget a Balkánon maradt albánság megsegítésére.

A legdrasztikusabb változást az albánság életében az 1912–1913-as Balkán-háborúk hozták, amelyeknek következtében a Nyugat-Balkánon élő etnikai tömb kettészakadt.⁶⁰ Ennek a határok megváltozása miatti kényszerű kettéválásnak a történelmi hatásai máig fennmaradtak. Az albánság nagyobb fele az 1912. november 28-án létrejött független Albánia területére került. A Koszovói vilájet Szerb Királysághoz és Montenegrói Királysághoz került részein azonban szintén jelentős számú olyan muszlim lakos élt, aki albán ajkú volt, bár nemzeti identitása nem volt még teljesen kiforrott. Az anyaországtól elszakadt albán etnikai tömb egyik része az Ohridi-tótól Gostivar és Tetovo városokon át Kumanovóig húzódott a mai Észak-Macedónia területén. A másik nagyobb csoport innen észak-északnyugatra lakott a Šar-hegységen és a Karadağ hegységen (Skopska Crna Gora) túl, a Preševo-völgyben, a szűk értelemben vett Rigómezőn, a Drenica régióban, illetve a szerbek által Metóhiának, az albán szóhasználatban pedig Dukagjininek nevezett részekben a mai Szerb és Koszovói Köztársaság területén. A mai Montenegró határain belül is jelen volt három kisebb albán etnikai tömb: ők Gusinje és Plav, Tuzi és Podgorica, illetve a tengerparti Ulcinj járásában éltek.

Mekkora lehetett ezeknek az anyaországon kívül rekedt albán ajkúaknak a száma? Nos, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság hatóságai által az első világháború után (1921) elvégzett népszámlálás az albánok létszámát valamivel kevesebb, mint félmillióban állapította meg. Ez a szám tehát a délszláv monarchia egész területén élőkre vonatkozott. Koszovó akkori 439 ezer lakosából 288 ezer, azaz mintegy 65,8% volt albán anyanyelvű. A népszámlálási adatok az albánok tekintetében persze nem feltétlenül tükrözik pontosan a valóságot, mert a szerb hatóságok mindent megtettek, hogy a rájuk vonatkozó adatokat lefelé torzítsák, de nagyságrendileg mindenképpen irányadónak tekinthetők.

⁶⁰ Meg kell jegyezni, hogy az albániai és a szerb–montenegrói ág mellett volt egy harmadik, görög területeken maradt albán közösség is. Ennek a harmadik csoportnak azonban nem jutott érdemi szerep az albánság további fejlődése szempontjából.

A független Albánia határain belülre került és a jugoszláv államban rekedt albánok történelme drasztikusan elvált egymástól 1912-től. A 20. század történelmének malmaiban őrlődve a két albán tömb markánsan eltérő politikai tapasztalatokon, kulturális impulzusokon és nyelvi-szellemi fejlődésen ment keresztül. Az osztrák–magyar–olasz bábáskodással létrejött Albánia lakosai saját kezükbe tudták venni sorsuk irányítását. A kezdetek nehéznek bizonyultak, de az anarchiával, idegen hatalmak katonai megszállásaival és politikai útkereséssel tarkított első bő évtized után Albánia az autokrata módszerrel levezényelt nemzetépítésben találta meg a számára megfelelő utat. Ez a folyamat két tekintélyelvű vezető, Ahmed Zogu és Enver Hoxha nevéhez kötődött 1925 és 1985 között. Ők ketten különböző világnézeti háttérrel, de azonos politikai célt szolgálva játszották el azt az állam- és nemzetépítő szerepet, amely Nyugat- és Közép-Európában a felvilágosult abszolutista uralkodóknak jutott nagyjából a 18–20. században. Egységes nemzeti nyelvet vezettek be, létrehozták a modern államigazgatást, infrastruktúrát építettek, és néhány évtized alatt kulturálisan homogén társadalmat formáltak Albánia addig széttöredezett albánságából.

Az Albániában élő hatalmi elit és a Jugoszláviában maradt albánok érdekei viszonylag korán elváltak egymástól. Ahmed Zogu a belső politikai küzdelmek egy pontján a délszláv monarchia katonai segítségnyújtására szorult 1924-ben. Ezt követően az őt hatalomba visszasegítő szomszédos állammal való kiegyezés, de egyben Albánia belső stabilitása érdekében is erőszakosan le kellett számolnia „a koszovói albán lobbival” (Koszovói Védelmi Bizottság), amely az 1913 óta Koszovó területén szinte permanensen zajló *kaçaklázadás* fenntartásában volt érdekelt. Zogu küzdelme az északi geg vezetőkkel egészen az 1930-as évekig elhúzódott, és számos politikai merénylet tarkította. Zogu ebben a harcban olyan személyiségeket gyilkoltatott meg, akik később a koszovói nemzeti panteonban előkelő helyet kaptak: 1925-ben Bajram Currit, majd 1933-ban Hasan Prishtinát, a török- és szerbellenes gerillaharcok két legendás vezetőjét.

Albánia a gazdasági modernizáció elősegítése és a balkáni szomszédok részéről érzékelt konstans fenyegetettség tompítása érdekében előbb Mussolini Olaszországának (1926–1939), majd a Szovjetunióknak (1948–1960), illetve a maoista Kínának (1961–1978) az érdekszférájában keresett menedéket. A rendkívül elmaradott Albánia műszaki-civilizációs fejlődésére meghatározó volt az olasz hatás, amely a nyelvben, főleg a technikai szakszókincsben is mély nyomokat hagyott. Albániában az évtizedek alatt egyre inkább a toszk vidékek politikai dominanciája alakult

ki, maga Enver Hoxha is a dél-albániai Gjirokastra városában látta meg a napvilágot, ezért nem meglepő, hogy az 1960-as években kialakított irodalmi nyelv egyre inkább a déli nyelvjáráshoz hasonult. A modern hivatalos nyelv kiformalásáról a jugoszláviai/koszovói albánok nagyrészt „lemaradtak”, számukra nem maradt más választás, mint később ezekhez a nyelvi-kulturális változásokhoz igazodni.

A Jugoszláviában ragadt albánoknak a kisebbségi léttel és az etnikai diszkriminációval is szembe kellett nézniük. Kultúrájuk eltért a többségi szláv lakosságtól, nyelvi korlátok akadályozták társadalmi integrációjukat, ráadásul 1912 és 1941 között a királyi Jugoszláviában az anyanyelvi oktatás lehetőségének megszűnésével is sújtották őket. Többségük muszlim volt, és nemcsak nyelvi-etnikai, hanem vallási tekintetben is hátrányos megkülönböztetést szenvedtek el a jugoszláv államban.

A koszovóiaknak – némileg paradox módon – csak az első és a második világháború alatti idegen (osztrák–magyar, illetve olasz és német) megszállások időszakában jutott lehetőségük bizonyos fokú autonómiára és nemzeti identitásuk kibontakoztatására. Az albán nyelvű oktatást és az albán nemzeti szimbólumok használatát a kettős monarchia és a fasiszta olasz állam is engedélyezte, de a náci német vezetés sem kívánta ezt megváltoztatni 1943–1944-ben. Ezt a privilegizált helyzetet viszont nem minden Jugoszláviába szakadt albán élvezhette. Az első világháború alatt, 1916–1918 között a mai Koszovó egy része (a Prishtina–Prizren vonaltól keletre), illetve a mai Észak-Macedónia egésze bolgár megszállás alá került. A második világháborúban, 1941–1944 között Észak-Macedónia, illetve Koszovó délkeleti vidéke, Kaçanik, Vitia/Vitina, Gjilan/Gnijlane és Ferizaj/Uroševac járásának egy része újra Bulgária fennhatósága alá került. Az itt lakó albánok számára ezekben az években sem volt biztosított az albán nyelvű oktatás.

A koszovói és általában a jugoszláviai albánok társadalmi felemelkedést kereső rétegének bele kellett törődnie a kényszerű kétnyelvűségbe. A társadalmi mobilitás a szerbhorvát nyelv kulturális vonzásába kerüléssel járt. A második világháború utáni koszovói albán értelmiség tagjai közül sokan Zágrábban, Belgrádban, Szarajevóban vagy Szkopjében szereztek diplomát. A jugoszláviai albánok a délszláv kulturális közeg részévé váltak, míg albániai szomszédjaik nem. A koszovói, macedóniai és montenegrói albánok folyamatos politikai-gazdasági-kulturális kapcsolatban álltak a szerbekkel, a bosnyákokkal, a macedónokkal, a horvátokkal, a szlovénekkel és a montenegróikkal, ami nyelvben és gondolkodásban egyaránt

formálta őket. Művészként, sportolóként, vállalkozóként sokan csináltak karriert a szocialista Jugoszlávia különböző részein, leginkább Belgrádban vagy Zágrábban. A titoista időszakban már a hivatásos katonai pályától sem voltak elvágva. A szláv iskolázottság a mai napig kifejti hatását az orvosok, a mérnökök, az üzletemberek és a humán értelmiség egy részének körében, bár az 1998–1999-es háború alatt és ezt követően a radikális albán nacionalisták (UÇK) ebből a rétegből sokakat meggyilkoltak, emigrációba kényszerítettek, illetve sokan kénytelenek voltak betagozódni a nacionalista koszovói albán értelmiség konformista soraiba. (A 2010-es években még számos koszovói albán orvos, tanár és üzletember, illetve még nem diplomás munkakört betöltő is folyékonyan beszélt szerbül.)

A jugoszláv kommunisták 1945-ös hatalomra kerülése, de főleg a JKSZ 1966-os liberális irányváltása után a szocialista Jugoszláviában élő albánok sorsa új, ellentmondásos megvilágításba került az albániai nemzettársakhoz képest. Bár továbbra is szenvedtek a kisebbségeket érő diszkriminációtól, de a jugoszláv szocializmus az 1960-as évektől kevésbé volt elnyomó jellegű és ideológiailag merev, mint Enver Hoxha nemzeti sztálinista diktatúrája. Ez a jugoszláviai albánok számára kedvezőbb környezet még tovább javult az 1970-es években, amikor lehetőségük nyílt az akkori NSZK-ban vendégmunkásként dolgozni, vízummentesen utazhattak a világ országainak többségébe, beleértve az Egyesült Államokat, illetve életszínvonaluk jelentősen megnőtt a titói rendszernek nyújtott külföldi tőkeinjekciók és hitelek jóvoltából. A globalizáció első hullámai ekkoriban a jugoszláviai albánok számára olyan lehetőségeket nyitottak, amelyekre az albániai nemzettársaknak még negyedszázadot várniuk kellett.

A koszovói albánok sajátos identitásának politikai alapjait tulajdonképpen már a második világháború után létrehozott autonóm státusz lerakta. Az albánság többi részétől elkülönülő nemzettestet igazán azonban az 1980-as, és még inkább az 1990-es évek küzdelmei kovácsoltak belőlük. Az autonómia Belgrád ellenében folytatott védelme, az 1980-as évek politikai küzdelme, majd a Milošević-rezsim szegregációs elnyomása 1989–1998 között önálló történelmi tudattal rendelkező közösségé forrasztotta a koszovói albánokat. Ennek az albánság többi része által meg nem élt megrázó történelmi „sorsélménynek” a kohéziós hatását az 1998–1999-es gerillaháború, annak tragikus áldozatai és megpróbáltatásai csak tovább erősítették. A. D. Smith egy korai művében használt fordulata kívánczik ide, amellyel érzékeltetni próbálta a nacionalista érzelmek generálta közösségi szolidaritás hátterét: „egy testvériség, amely azok között szövődött,

akik együtt nőttek fel és szenvedtek, azok között az emberek között, akik emlékeiket a közös történelmi tapasztalatok sorozatából merítik.”⁶¹

A koszovói albán nemzettudat újabb szintre emelkedett, amikor annak olyan saját történelmi mítoszai születtek, mint a *Dardánia-kultusz*. Az ókorban a Dardánia néven ismert, illír vagy esetleg trák etnikumú dardán törzsek által lakott uralmi terület húzódott a Balkán belső szárazföldi részén, nagyjából a mai Koszovó határait lefedve. Később, a Római Birodalom hódítását követően ugyanilyen néven hoztak létre egy provinciát is. Az 1990-es évek koszovói albán politika közegére meghatározó befolyással rendelkező Ibrahim Rugova és környezete ebből formált egy modern identitásformáló kultuszt.

A koszovói albánok párhuzamos államát az 1990-es években nem ismerték el más országok. Ugyanakkor Rugova elnök jelentős nemzetközi szimpátiának örvendett. A szerb hatalom által is sokáig érinthetetlennek tekintett államfő 1992-től saját zászlót kezdett használni, amelyet hamarosan Dardánia-zászlónak (*Flamuri i Dardanisë*) neveztek el. Ez a teljes mértékben „konstruált” politikai szimbólum⁶² a mai napig használatban maradt mint a koszovói államfő hivatalos lobogója. Dardánia, egy ókori illír törzs uralmi területe, amelynek egykori létezése a mai egyszerű koszovói albán számára nem jár nagyobb gyakorlati jelentőséggel, mint az avarok egykori pannóniai jelenléte egy mai magyarországi lakos életében, hirtelen identitás erősítő szerepet kapott egy szimbólumon keresztül. Rugováék saját himnuszt is be kívántak vezetni 2002-ben, amely egy 1908–1912-es törökellenes felkelések idejéből származó dal adaptációja volt. Rugovának és a mögötte álló erőnek (LDK) a kezdeményezései azonban elbuktak, részben azért, mert sok koszovói albán nacionalista szemében nem volt elfogadható ez a „dealbanizációs” politikai kísérlet.⁶³

Ebben a szekularizálódó nacionalista közegben a koszovói katolikus albánok alkotta kisebbség feloldódott a muszlim albánok többségében. A szekuláris albán tömegkultúra összetartozást teremtett a mindennapokban, vallási háttértől függetlenül. Az illír és dardán közös származásmélet a szolidaritás lélektani alapjait rakta le, a szerbekkel való szembenállás, illetve a tőlük elszenvedett diszkrimináció és elnyomás 1989 után pedig végleges kohéziót adott a koszovói albánok egységének. Az 1999 utáni koszovói

⁶¹ SMITH 1971: 23.

⁶² A szerzőnek Rugova több egykori munkatársa megerősítette, hogy a zászlót Ibrahim Rugova fiatalabbik fia, Mendim Rugova tervezte, az apjával egyeztetve.

⁶³ KADRIU 2012: 112–117.

politikai életben a katolikus albánok pozitív diszkriminációban részesültek anélkül, hogy ezt bármilyen jogszabály előírta volna, befolyásuk mindig meghaladta lakosságarányukat. A szerző 2021-ben minifelmérést készített Prishtinában a katolikus és muszlim háttérű koszovói albánok közötti szociális kapcsolatok érzékelt minőségéről egy 10-es skálán, amelyen a 10 pont jelenti a legjobb és az 1 pont a legrosszabb értékelést. A 2022 februárjában elvégzett nem reprezentatív felmérés során a megkérdezett prishtinai illetőségű albán lakosok mind 7–10 közötti pontot adtak válaszként.

A nemzetközi közösség is szerette volna 1999, de főleg 2008 után, ha kialakul a koszovói identitás, mivel a Nagy-Albánia létrehozását politikailag nehezen támogatható projektnek tartották a nyugati nagyhatalmak. Mivel az amerikai diplomácia 1995-ben Daytonban megakadályozta Nagy-Szerbia létrejöttét, ezért nem képviselhetett markánsan eltérő álláspontot az albán expanzív nacionalizmussal szemben sem. Ehhez a logikához a nyugati erőközpontok azóta is viszonylag következetesen tartják magukat, a jelenlegi határok érinthetetlenségét a regionális stabilitás alapkövének tekintik. Bár Donald Trump első elnöksége alatt volt ettől egy rövid ideig tartó elmozdulás 2018-ban, amikor a State Department és a Fehér Ház elfogadta volna a határmódosítást, ha az Belgrád és Prishtina közös megegyezésén alapul, de ez végül nem valósult meg, és nem következett be a *status quo*hoz ragaszkodó politika feladása Washingtonban.

A koszovói identitás elválására az albán nemzeti identitás fősodratól Nexhmedin Spahiu mitrovicai illetőségű professzor már 2004-ben felhívta a figyelmet egy tudományos munkájában: *Útban a koszovói nemzet felé (Drejt Kombit Kosovar)*. Ez kezdetben felháborodást, erőszakos reakciókat szült, a könyvbemutatón a szerző kezéből albán nacionalista érzelmű résztvevők kiragadták a mű egyik példányát, és a helyszínen felgyújtották azt. Az évek múltával a felvetés egyre kevésbé számított botrányosnak, amiben az is szerepet játszott, hogy néhány Koszovóban köztiszteletnek örvendő nemzetközi szereplő, Tony Blair volt brit miniszterelnök és Hillary Clinton korábbi amerikai külügyminiszter is használta a *Kosovo nation* kifejezést a 2008-as függetlenségi nyilatkozatot követő időszakban. A két angolszász politikus szóhasználatában nyilvánvalóan az is szerepet játszott, hogy a nyugati gondolkodásban továbbra is az dominál, hogy minden független állam lakossága automatikusan önálló nemzetet alkot.⁶⁴ Spahiu 2010-ben megjelentette *Nemzet az inkubátorban (Kombi*

⁶⁴ Lásd az államcentrikus nemzetértelmezést az elméleti bevezetőben!

në Inkubator) című könyvét, majd azóta még további kettőben fűzte tovább elemzéseit és elméletét.⁶⁵

A 2008-ban egyoldalúan kikiáltott Koszovói Köztársaság, illetve tulajdonképpen már az ENSZ nemzetközi igazgatásának időszaka (1999–2008) logikusan az önálló koszovói identitás fejlődését segítette elő az iskolai oktatáson és a közigazgatáson keresztül.⁶⁶ A nemzetközi közösség államépítő/nemzetépítő (*nation-building*) tevékenysége arra irányult, hogy Koszovó önálló ország legyen, ez már a koszovói függetlenség jogi és intézményi kereteit felvázoló 2006-os Ahtisaari-tervben is tükröződött, amely szintén használta a „koszovói nemzet” kifejezést. Az állam- és nemzetépítés jegyében az amerikai és európai diplomata-adminisztrátorok új szimbólumokat, zászlót, himnuszt, címet erőltettek a koszovói albánokra. Ezek megkonstruálásánál a nemzetköziek által megfogalmazott cél az volt, hogy valamennyi Koszovóban élő etnikum el tudja fogadni őket, ami eleve kizárta, hogy albán etnikai-történeti hivatkozások szerepelhessenek bennük.

A Rugova-féle Dardánia-zászlóhoz hasonlóan ezek a szimbólumok is éles reakciót váltottak ki azokból, akik az egységes albán nemzetben gondolkodtak. Ennek egyik látványos példáját az Önrendelkezés Mozgalom politikusi szolgáltatták, akik parlamenti ellenzékként elutasították, hogy felálljanak a koszovói himnuszra a törvényhozás ülésein. Kormányra kerülve 2020-ban azonban az ő dacuk is feloldódni látszott. Albin Kurti koszovói miniszterelnök ellenzéki politikusként csakis albán nemzeti zászlóval fényképezte magát, de kormányfővé választása után a koszovói állami zászló is megjelent a közösségi médiafelületeire feltöltött tartalmakban. Kétségtelen viszont, hogy a koszovói sajtó és a koszovói politikai elit a mai napig éles különbséget tesz szóhasználatában a *koszovói állami szimbólumok* és az *albán nemzeti szimbólumok* között. Megjegyzendő azonban, hogy minden nemzetközi várakozás ellenére a koszovói állami szimbólumok a szerbek számára érzelmileg és politikailag is teljesen elfogadhatatlanok maradtak, függetlenül attól, hogy azokban nem jelennek meg albán nemzeti jelképek. Az észak-koszovói szerb járásokban demonstratív módon mindenhol a szerb nemzeti zászlók lobogtak a közterületeken a 2010-es években.

⁶⁵ *A koszovói nemzet gyermekkora (Foshnjëria e kombit Kosovar, 2014)*; *A koszovói nemzet felemelkedése (Ngritja e kombit Kosovar, 2017)* – Spahiu nézeteinek egy részét angolul egy magyar kiadványban lásd: SPAHIU 2022.

⁶⁶ Ezt a nézetet lásd koszovói albán szerzőktől: DEMJAHU–PECI 2016: 49.

A koszovói albán identitás alapjául szolgál azoknak a történelmi alakoknak a sora, akik Koszovóból származtak, illetve Koszovó 20. századi történelmében játszottak meghatározó szerepet. Ilyen például Isa Boletini, az ifjútörökök ellen lázadó hadúr, illetve Hasan Prishtina politikus, a török-ellenes lázadás szellemi vezetője. A közelmúlt történetéből ilyen Adem Demaçi, a szocialista Jugoszláviában évtizedekre bebörtönzött nacionalista ellenzéki gondolkodó, a koszovói albánok által magukénak tekintett Kalkuttai Szent Teréz,⁶⁷ és legfőképp a 2006-ban elhunyt Ibrahim Rugova, Koszovó első elnöke. Ez a sor kiegészül a Koszovói Felszabadítási Hadsereg kanonizált hőseivel, mindenekelőtt Adem Jashari gerillaparancsnokkal, akiről nemzetközi repülőteret neveztek el Prishtinában.

Koszovó rendelkezik egy sor olyan művésszel, aki kisebb-nagyobb nemzetközi ismertséggel rendelkezik. A szarajevói születésű, de koszovói albán családból (Gjakova) származó Bekim Fehmiu nemcsak a jugoszláv filmművészet nagy csillaga volt a maga idejében, hanem Hollywoodban is karriert csinált. A prishtinai születésű Rita (Sahatçiu) Ora a brit popzene egyik ikonikus énekesnőjévé vált a 2010-es években, egyben koszovói szülőhazájának jószolgálati nagyköveteként is tevékenykedett. Rita Ora nyomdokába lépve 2022-ben Koszovó jószolgálati nagykövete lett a koszovói szülőktől származó popszupersztár, Dua Lipa is. Akik viszont úgy hoztak hazájuknak dicsőséget, hogy felkészülésük és nevelésük minden terhe is Koszovó vállát nyomta, azok Peja/Peć városának cselgáncsosai voltak. Három fiatal nő, Majlinda Kelmendi, Distria Krasniqi and Nora Gjakova két egymást követő olimpián (2016, 2021) három aranyérmet nyert Koszovó képviselőiben, míg Albánia, amely 1972 óta kilenc nyári olimpián képviseltette magát, egyetlen érmet sem tudott szerezni. (Ugyanakkor több Albániából származó sportoló nyert olimpiai érmet Görögország és Németország színeiben.)

A 2010-es évek derekától az albániai és a koszovói politikai vezetés között egyre nőtt nézeteltérés a Szerbiához fűződő kapcsolatokról. Az Európai Unió által 2011-ben kezdeményezett Belgrád–Prishtina-dialógus az első évek biztató kezdete után 2016-ban megfeneklett, és a kommunikáció egyre toxikusabbá vált. Ezzel párhuzamosan a tiranai vezetést a gazdasági megfontolások a Belgráddal való politikai kiegyezés felé mozdították el. Szerbia az albániai tengerparti turizmus számára 6-7 milliárd potenciális

⁶⁷ Gonxhe Bojaxhiu, azaz Teréz anya vagy Kalkuttai Szent Teréz Szkopjében született 1910-ben egy Koszovóból (Gjakova) származó család gyermekeként, amikor még a mai Észak-Macedónia fővárosa a Koszovói vilájet közigazgatási központja volt.

látogatót jelent, aminek a jelentősége a földrajzi közelség és a kulturális hasonlóság miatt a 2020 elején beköszöntő koronavírus-járvány idején még inkább felértékelődött.⁶⁸ Szerbia számára is fontos volt az albán barátság számos megfontolásból, nem utolsósorban azért, mert igyekezett demonstrálni Brüsszel és Washington felé, hogy konstruktív szerepet is tud játszani a régióban. Edi Rama albán kormányfő és Aleksandar Vučić szerbiai államfő ezért megállapodott a Nyitott Balkán kezdeményezésről, amelybe Észak-Macedónia is bekapcsolódott, és amely lényegében könnyített határátlépést kívánt lehetővé tenni állampolgáraik számára. Koszovó ezzel szemben, Montenegróval és Bosznia-Hercegovinával egységfrontot alkotva, látványosan távol maradt a megállapodástól, éppen a Szerbiával megromlott politikai kapcsolatok miatt.

A legfontosabb kérdés tulajdonképpen az, hogy mennyire bizonyul tartósnak a nagyhatalmi akarat nyomán született Koszovói Köztársaság állami léte. Ha évtizedekre politikai realitás marad, akkor a következő kérdés, hogy mennyi idő és milyen körülmények szükségesek ahhoz, hogy a koszovóiak egykori regionális identitása, amely mára etnikai szubidentitássá vált, markánsan önálló nemzeti identitásba forduljon át. A nyelv, a kultúra, a történelmi mítoszok és az olyan szimbólumok, mint Szkenderbég alakja és az albán nemzeti zászló, természetesen összekötő kapocsként működnek. A nagyhatalmi vagy akár a helyi hatalmi érdekek következtében azonban van, hogy egy nemzet tartósan két állam kereteiben marad, ami a lakosok identitását eltávolíthatja egymástól.

EGY NEMZET, KÉT ÁLLAM?

„Az egységes állami és társadalmi keretek közötti nemzetépítési folyamat még nem zárult le a Balkánon, és ha bizonyos fejlődési tendenciák nálunk és a világban hagyományos irányban folytatódnak, a *nemzeti kérdés* a következő generációtól is fáradságot és szenvedést követel majd.” Ekképpen fogalmazta meg próféciját 1968-ban egy ellenzéki szerb értelmiségi, majd elemzését a következő megállapítással folytatta:

Az állami és nemzeti egység megvalósításának szempontjából kétségtelenül a macedón és az albán nép van a legnehezebb helyzetben a

⁶⁸ SPAHIU 2021.

Balkánon, mivel azokat államhatárok vágják ketté. [...] energikus biológiai expanziójának és az általa benépesített jugoszláv területeken élvezett számbeli fölényének köszönhetően a szkipetár nép⁶⁹ látványosan etnocentrikus energiával töltődött fel, és bizonyos rétegeiben felerősödött a vágy, hogy egyesüljenek Albániában élő nemzettársaikkal. [...] Ha az egységes albán nemzet létrehozása, az albán nemzeti szuverenitás megvalósítása, azaz Koszovó és Metóhia Szerbiától és Jugoszláviától való elszakadásának útjára lépünk, akkor elkerülhetetlenek a súlyos és tragikus összeütközések, a beláthatatlan történelmi szerencsétlenségek és komplikációk.⁷⁰

Amikor a berlini fal leomlása utáni demokratikus változások elérték Jugoszlávia minden szegletét, 1989 decemberében megalakult az első politikai párt Prishtinában, a Koszovói Demokratikus Liga (LDK), amely néhány hét alatt tömegpárttá vált, és a következő évtizedben tulajdonképpen hegemón szerepet töltött be a politikában. Miután Belgrád, minden ellenkezést félresöpörve, 1989 márciusában felszámolta Koszovó Jugoszlávia keretein belül addig élvezett autonómiáját, az LDK egy évvel később válaszként megalkotta politikai programját, amelyet az LDK és a párhuzamos koszovói albán állam emigráns kormánya a következő évtizedben konkul képviselt a nemzetközi szinten is.

A koszovói albánok ekkor már nem az elvesztett autonómia visszaszerzéséért, hanem a saját köztársaságért küzdöttek, egyelőre békés eszközökkel. Demonstratívan kivonultak a szerbiai politikai életből, még az amerikaiak kérésére sem voltak hajlandók részt venni a Belgrád által rendezett választásokon és megtagadták a Szerbiába való bármilyen mértékű reintegrálódást. A koszovói albánok saját választásokat tartottak, amelyek legitimitást adtak Ibrahim Rugovának, a koszovói albánság politikai vezetőjének, a párhuzamos koszovói állam elnökének. Rugova kommunikációja kevés dologban volt annyira következetes és kategorikus, mint abban, hogy a koszovói albánokat megilleti az önrendelkezés joga, és Koszovónak független köztársasággá kell válnia.

⁶⁹ Eredetiben: *šiptarski narod*. A szerb nyelvhasználatban ez a kifejezés évtizedeken keresztül a jugoszláviai és különösen a koszovói albánságot jelölte. Mivel az 1990-es években egyre inkább pejoratív értelmet kapott, használata megritkult, és ma már csak szándékosan sértő szándékkal jelenik meg a nyilvános beszédekben vagy a sajtóban.

⁷⁰ Dobrica Ćosić 1968. május 29-én, a Szerb Kommunista Szövetség Központi Bizottságának ülésén elhangzott beszéde, amely hatalmas felzúdulást és botrányt váltott ki. PEROVIĆ 2022: I.69–74.

Ebben követői is fegyelmezetten koherens nyilatkozatokat adtak. Az Albániával való egyesülés nem volt közvetlen céljuk, bár hosszabb távon nem zárták ki kategorikusan. „Előbb ki kell egyenlíteni a két albánok lakta állam közötti hatalmas anyagi és mentalitásbeli különbségeket, újra kell szőni a több nemzedék óta elvágott szálakat. Ehhez idő kell” – nyilatkozta 1992-ben egy, a koszovói albánokat Tiranában képviselő politikus.⁷¹ Egyik 1992-es interjújában az LDK meghatározó politikusa, Fehmi Agani úgy fogalmazott, hogy „Koszovó nem Szerbia része [...] szerintünk csak a független Koszovó Köztársaság a megoldás, amely demilitarizált.”⁷²

A gerillaháború kitérésével a korábbinál radikálisabb program került napirendre. Az UÇK markánsan hangoztatott célkitűzése az Albániával való egyesülés volt, amelyet a koszovói albán lakosság egy része lelkesen támogatott. Az 1998–1999-es háború után, az ENSZ nemzetközi igazgatásának időszakában a gerillamozgalom vezetői által megalakított két politikai párt, amelyekről tudható volt, hogy az albán egyesülést támogatják, számottevő és egyre növekvő szavazói támogatást kapott. Az egyik, a Koszovói Demokratikus Párt (PDK) 2007-ben megnyerte a parlamenti választásokat, és az azt követező 12 évben minden koszovói kormány-nak meghatározó ereje maradt. A másik, a Szövetség Koszovó Jövőjéért (AAK) ugyan nem tudott ekkora országos támogatásra szert tenni, de vezetője, Ramush Haradinaj két alkalommal (2004–2005, 2017–2020) is a kormányfői székbe került.

A szerb/jugoszláv csapatok és közigazgatás távozása Koszovóból alapjaiban átrajzolta a történelmi kereteket a következő évtizedekre. Az albánok a határ mindkét oldalán eufóriával éltek meg ezt az 1999 júniusában beköszöntő időszakot. Az albán nyelv használata visszatérhetett a közéletbe, a politikába és a kultúrába. Az Albániában a demokratikus fordulatot követő évtizedben felfutott újságok és tévécsatornák immár minden akadály, előzetes regisztráció és adófizetési kötelezettség nélkül megjelentek Koszovóban. A szomszédos Albánia kulturális termékei a televíziós csatornákon keresztül elárasztották Koszovót. A szerb uralom alól felszabadult koszovói albán lakosság tömegkultúrája az albán nemzeti érzelmek szárnyalásáról árukkodott.⁷³

A közös tömegkultúra és a nemzeti érzelmek azonban kevésnek bizonyultak a politikai egyesüléshez a világpolitika rideg valóságában. A szerb

⁷¹ FÜZES 1992.

⁷² STIER 1992: 101.

⁷³ ICG 2006; SPAHIU 2022: 148.

diplomácia súlyos regionális kockázatként próbálta feltüntetni Albánia és Koszovó egyesülését, különösen a koszovói státusz tárgyalások idején, 2006–2008 között. Ebben egyértelműen maga mögött tudhatta Oroszország támogatását, ezért látszott, hogy az egyesülés nehezen járható út lenne az albánok számára. Elkerülendő a nyílt konfrontációt Moszkvával és Szerbiával, a nagyhatalmak képviselőiből álló Összekötő Csoport⁷⁴ 2005 őszén, a státusz tárgyalások küszöbén tett bejelentése kategorikusan kizárta az albán politikai uniót a lehetséges opciók közül. A nagyhatalmak viszonylag biztos talajon érezhették magukat az albánok felé, mert a nemzetközi szervezetek által Koszovóban készített közvélemény-kutatások állítólag mindössze 10%-os támogatást mértek az Albániával való egyesülés ügyében.⁷⁵

A radikális albán nacionalisták körében azonban ellenérzést keltett, amikor világossá vált, hogy a nagyhatalmak csak feltételes függetlenséget támogatnak Koszovó számára. További olaj volt a tűzre, amikor a Rugova pártja által dominált koszovói törvényhozás 2005. november 17-én fontos politikai határozatot fogadott el. Ebben az önrendelkezés jogára hivatkozva az önálló Koszovó mellett tették le a voksot, megerősítve a párhuzamos állam által az 1990-es évek elején elfogadott jogi aktusokat a függetlenségről.⁷⁶ A Dardánia-zászlót, amely a Szerbiától és Albániától egyaránt különálló Koszovó szimbóluma lett, látványos támadások érték 2005. november 28-án, az albán nemzeti függetlenség ünnepén, amelyet történetesen „az albán zászló ünnepének” neveznek. Az UÇK veteránjai, akiknek az önálló koszovói államiság koncepciója és a saját koszovói nemzeti identitás nem volt elfogadható, nyilvánosan égették el azokat a „Dardánia-zászlókat”, amelyeket Rugova pártja a fővárosi önkormányzat épületére kifüggesztett az albán zászlók mellé.⁷⁷

Ez a merev elutasítás akkor változott meg, amikor a gerillamozgalomból kinőtt politikai pártok (PDK, AAK) megértették, hogy a nemzetközi közösség koszovói albánokkal szimpatizáló része semmiképpen nem ad támogatást az albán egyesülésnek. Hashim Thaçi 2007-ben miniszterelnök lett, és szembe kellett néznie a realitásokkal. Ő volt az, aki ezt követően

⁷⁴ A Jugoszlávia felbomlását követő háborúk idején létrejött Összekötő Csoport (Contact Group) eredeti hat tagja az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Németország, Olaszország, Oroszország és az Egyesült Királyság volt. Miután Oroszország megszüntette együttműködését, az informális politikai csoport Kvint néven folytatta tevékenységét.

⁷⁵ ICG 2006: 19. Azt persze nehéz eldönteni, hogy ez a közvélemény-kutatás mennyire produkált pontos eredményeket a koszovói albánok valós vágyairól.

⁷⁶ Assembly of Kosova 2005.

⁷⁷ ICG 2006: 19.

elkezdte hűteni a többi nagyalbán nacionalista irreális várakozásait. Valon Murati, az Egyesüleri Mozgalom elnöke interjúban számolt be arról a 2010-es beszélgetéséről az egykori koszovói kormányfővel, amelyben világosan tudomására jutott, hogy az Egyesült Államok nem fogja tudni támogatni Albánia és Koszovó egyesülését, illetve a határok újabb megváltoztatását.⁷⁸

A nemzetközi közösség abból indult ki, hogy Koszovó és Albánia egyesülése veszélyes dominóeffektust indítana el a Nyugat-Balkánon: Észak-Macedónia stabilitása és Montenegró területi integritása is veszélybe kerülhetne. Ezt érezve az albán kormányok következetesen elhatárolták magukat az egyesülés ötletétől. Még maga Sali Berisha albán miniszterelnök is, akitől politikai karrierjének korábbi szakaszában nem állt távol az egyesüleri retorika, olyan kijelentéseket tett, hogy: „Mi sem lehet távolabb a valóságtól, mint az állítás, hogy Koszovó függetlensége Nagy-Albánia létrehozásához vezethet.”⁷⁹ Berisha ehhez a retorikához később, Koszovó függetlenségének nemzetközileg felügyelt első időszakában is tartotta magát, amikor az új állam nemzetközi elismertetésének kampánya a legnagyobb fordulatszámra pörgött: 2011-ben is kategorikusan cáfolta, hogy Albánia és Koszovó uniója napirenden lenne.⁸⁰

Az utóbbi években azonban Albánia és Koszovó egyesülésének a kérdése visszatért a koszovói és az albániai belpolitikai retorikában, de most a korábbinál sokkal kevesebb önmérséklettel. Ramush Haradinaj volt koszovói miniszterelnök a 2021. januári parlamenti választási kampányban felvetette az egyesülés lehetőségét egy 2025-ben rendezendő népszavazáson, ha Koszovó (és Albánia) európai uniós integrációjának perspektívája eltűnni látszik.⁸¹ Edi Rama albán miniszterelnök egy 2015-ös interjúban egyenesen elkerülhetetlennek nevezte a két ország egyesülését történelmi távlatokban, függetlenül attól, hogy csatlakoznak az Európai Unióhoz, vagy sem.⁸² Ebben a hangulatban Sali Berisha volt albán miniszterelnök állásfoglalása számít a legkörültekintőbbnek, ő a nemzeti egyesülés folyamatában kiemeli a „fő szövetségesek” (az USA és az EU) teljes támogatásának szükségességét, illetve annak fontosságát, hogy a szomszédos országok „albanofóbiája” megváltozzon.⁸³ Ebből tükröződni látszik az a reálpolitikai tézis, hogy az albán egyesülés megvalósításához a nyugati

⁷⁸ Kosovo Online 2021b.

⁷⁹ UN News 2007. Berisha korábbi egyesüleri párti politikai vonaláról lásd: ICG 1998b: 1–3.

⁸⁰ RFE/RL 2011. Berisha visszatérése az egyesüleri retorikához 2013-ban: LIKMET A 2013.

⁸¹ Beta/N1 Belgrade 2021.

⁸² BYTYCI–ROBINSON 2015.

⁸³ KoSSev 2021a.

diplomácia támogatása nélkülözhetetlen. Annál is inkább, mert Albánia NATO-tagsága óta (2009) ez már a nyugati országokat és a szövetség belső kohézióját közvetlenül érintő politikai ügy.

A politikai egyesülés realitásától és történelmi perspektíváitól függetlenül az elmúlt két évtizedben, de különösen a koszovói függetlenség 2012-es teljessé válásától⁸⁴ Albánia és Koszovó között olyan integráció formálódik, amelynek lehetséges végkimenetelét „funkcionális egyesülésnek” nevezhetjük. A két ország szoros együttműködést alakított ki a gazdaság, a kultúra, a sport és a diplomácia területén. A kormányzó politikusok rásegítenek azokra a folyamatokra, amelyek a nacionalizmus által teremtett közös nyelvi-kulturális tér megléte miatt egyébként is zajlanak. Ennek a politikai integrációs folyamatnak a legfontosabb fórumát a közös kormányülések alkotják: 2023 derekáig a két ország már nyolc közös kormányülést tartott.

A két kormány gyakorlati lépései közül az infrastruktúra fejlesztése és összekapcsolása volt a leglátványosabb. A Prishtinából az albániai tengerpartra vezető autópálya markáns amerikai támogatással megvalósult gigantikus beruházás volt a 2010-es évek elején. Felmerült a Prishtina és a durresi kikötő közötti vasútvonal megépítésének ötlete is, amelyről a megvalósíthatósági tanulmány 2025-re el is készült. Bár az építkezés költségvonzata a terepviszonyok miatt tetemesnek ígérkezik (700 millió euró a 2023-as és 2025-ös becslés), minden kockázat nélkül megjósolható, hogy ezen vasútvonal megépülése Koszovó külkereskedelmi lehetőségeit meg fogja sokszorozni.⁸⁵ Durrës már most is a legnagyobb forgalommal rendelkezik Albánia négy tengeri kikötője közül, és a már küszöbön álló átfogó rekonstrukciós tervek alapján stratégiai szerepe szinte biztosan tovább fog nőni az elkövetkező évtizedekben. Albin Kurti koszovói miniszterelnök politikai támogatását hangsúlyozva kijelentette, hogy egy ilyen közlekedési fejlesztésnek gazdasági és geopolitikai szempontból is nagy jelentősége lesz.⁸⁶ A koszovói külkereskedelem és általában a koszovói gazdasági szereplők számára már az is jelentős lépésnek számított, amikor Albánia és Koszovó megállapodott arról, hogy a durresi kikötőbe érkező áruk vámellenőrzését a koszovói hatóságok helyben, egy Albánia

⁸⁴ 2012-ben megszűnt a Koszovó függetlenségi folyamatát átmenetileg ellenőrző Nemzetközi Irányító Bizottság, angolul International Steering Group for Kosovo.

⁸⁵ Euronews Albania 2023; SeeNews 2025: <https://seeneews.com/news/feasibility-study-design-completed-for-durres-pristina-railway-1271639>.

⁸⁶ SI 2021.

területén felállított vámirodában végezhessek el, így azok további megállás nélkül Koszovóba szállíthatók, jelentős időt és pénzt spórolva meg.⁸⁷

A két országot összekötő infrastrukturális fejlesztések támogatást kaptak a nyugati diplomáciától. Így lehetett tető alá hozni Albánia és Koszovó elektromos rendszerének összekapcsolását 2020-ban, amelyvel Koszovó hivatalosan lekapcsolódott Szerbia hálózatáról.⁸⁸ Pár évvel korábban Christopher Dell volt prishtinai amerikai nagykövet hathatós támogatásával valósult meg a Koszovót Albániával összekötő autópálya megépítése. Az amerikai diplomata intenzív közreműködéséről ugyan a korabeli regionális sajtó általában negatív tónusban cikkezett, mivel többen bírálták a kivitelező Bechtel-ENKA török–amerikai cég kiválasztási folyamatát és az építkezés 2 milliárd eurós költségeit, de később már csak a végeredmény számított.⁸⁹ A megépült autópálya a Prishtina és az albán tengerpart közötti korábbi 10 órás utazási időt a 2010-es évek közepétől négy óra alá csökkentte, teljesen új perspektívákat nyitva a gazdasági együttműködés számára, főleg a turizmus területén. Az infrastruktúrák összekapcsolásával elérhető közelségbe került az albán–koszovói üzleti szféra által korábban szorgalmazott gazdasági integráció a két ország között.

Már 2011 óta napirenden van az albán–koszovói közös külképviseletek felállítása a költséghatékonyság jegyében, különösen az afrikai és az ázsiai kontinensen, illetve általában a szoros egyeztetés és együttműködés a külpolitikában.⁹⁰ Tárgyalások kezdődtek arról, hogy egyes sportágakban (labdarúgás, kosárlabda) közös albán–koszovói bajnokságot, kupaversenyeket rendezzenek.⁹¹ A politikai integráció területén nagy figyelmet váltott ki, amikor a koszovói Önrendelkezés Mozgalom (LËVIZJA VETËVENDOSJE!) Albániában is saját jelöltet állított a parlamenti választásokon 2021-ben, így ez lett az első párt, amely mindkét ország területén politikai tevékenységet fejtett ki.⁹²

Albánia hosszú ideig könnyített eljárásban adott állampolgárságot Koszovó albán lakosainak. Ez egy ideig a koszovói sportolóknak nyújtott

⁸⁷ BAMI 2022; PortSEurope 2021. Az eredeti ötlet és bejelentés még egy Ramush Haradinaj miniszterelnöksége idején lezajlott közös kormányülésen történt 2018 novemberében, azzal egy időben, amikor a prishtinai kormány 100%-os büntetővámokat vezetett be a Szerbiából érkező árukkal szemben. RTK Live 2018.

⁸⁸ EWB Archives 2020; Balkan Green Energy News 2017.

⁸⁹ LIK META et al. 2014.

⁹⁰ EWB Archives 2017; BEGISHOLLI 2019; Kosovo Online 2021a.

⁹¹ XHAQKAJ 2020; WEIZMAN 2020.

⁹² Exit 2021.

előnyös lehetőséget a nemzetközi versenyeken való szereplésre, amíg Koszovó nem tudott csatlakozni a Nemzetközi Olimpiai Bizottsághoz, illetve a nemzetközi labdarúgó-szövetségekhez (FIFA, UEFA). A 2010-es évek derekától egyre inkább az adta meg az albán állampolgárság értékét, hogy az vízummentes utazásra adott lehetőséget az Európai Unió országaiba. Koszovó számára végül az EU 2024-ben megadta a vízummentes státuszt, ami valószínűleg csökkenteni fogja a kettős állampolgárság iránti igényt.

Összességében elmondhatjuk, hogy a Koszovó és Albánia egyesítése mögötti támogatás – nyíltan vagy látens módon – továbbra is jelen van az albán ajkú politikusok körében. A két ország egymásra utalt, lakosságuk szolidáris egymással és kulturálisan (nyelv, szokások, történelmi emlékezet) nagy fokú átfedés van közöttük. A koszovói albánok és az „anyaország” közötti kapcsolatépítésnek mára nincsenek olyan akadályai, mint voltak Jugoszlávia fennállása alatt. Egyfajta funkcionális egyesület az amerikai és a német politikai vezetés is aktívan támogat, és az Európai Unió sem ellenzi azt. A politikai unió azonban egyelőre nem számíthat a nyugati diplomácia jóváhagyására, márpedig ennek hiányában minden erre irányuló albán kísérlet csak politikai kalandorságnak számítana, és kudarcra lenne ítélve. A politikai egyesülés esélyeinek józan latolgatása során nem árt figyelembe venni, hogy még Németország 1990-es újraegyesítéséhez is széles körű nemzetközi konszenzus, mindenekelőtt Washington, Moszkva, London és Párizs előzetes egyetértése volt szükséges.

AZ ALBÁN
POLITIKAI NACIONALIZMUS
KORSZAKOLÁSA

KORSZAKOLÁS A HROCH-MODELL ALAPJÁN

Miroslav Hroch kortárs cseh történész és politikatudományi gondolkodó, Európa keleti felén talán a legnagyobb mértékben járult hozzá a nacionalizmus jelenségének tudományos értékű elméleti feldolgozásához. Fő műve *A nemzeti újjáéledés társadalmi előfeltételei Európában: Összehasonlító elemzés az európai kis nemzetek hazafias csoportjainak társadalmi összetételéről* (*Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas: Eine Vergleichende Analyse Zur Gesellschaftlichen Schichtung Der Patri-Otischen Gruppen*), először 1968-ban jelent meg németül, majd 1985-ös angol fordítását követően világszerte ismertté vált.¹ Ebben a könyvében Hroch három strukturális szakaszra bontja a nemzeti mozgalmak kibontakozását és a céljaik eléréséhez vezető utat. A Hroch-modell lényege, hogy az európai kis nemzetek „újjászületése” (angolul: *revival*) három elkülöníthető szakaszra tagolódott. Az első szakaszban (A) a szülőföldjükhez kötődő értelmiségiek csoportjai a felvilágosodás eszméjének hatása alatt érdeklődést kezdenek tanúsítani az adott etnikai csoport nyelve, kultúrája és történelme iránt. A második szakaszban (B) a patrióta érzelműek csoportjai politikai agitációba kezdenek a nemzeti öntudat terjesztése érdekében. A harmadik szakaszban (C) a nemzeti öntudatra ébredt tömegek már képessé válnak a közös cselekvésre. Hroch modelljének rugalmasságot ad, hogy szerzője megengedő a különböző fázisok időbeli egybecsúsítása terén, felismerve a konkrét történelmi esetek egyediségét.²

Az albán nacionalizmus kibontakozását Miroslav Hroch az „elnyomott” kis nemzetek „megújulásának” rendszerezésére az 1980-as években alkotott modellje alapján is meg lehet vizsgálni. Hroch modellje alkalmazhatóságának azon feltétele is fennáll, hogy az albánok, bár nem csekély informális

¹ Angol fordításban: HROCH 2000.

² HROCH 2000: 22–24.

súllyal rendelkeztek, politikai szempontból nem alkottak önálló egységet az Oszmán Birodalomban. Az albánok 1912-re harcolták ki az ígéretet az ifjútörök oszmán kormányzattól az olyan autonómiára, amelyet a szerbeknek majdnem egy évszázaddal korábban sikerült megvalósítaniuk. Ennek azért van jelentősége, mert Hroch modelljét hangsúlyosan olyan esetekre dolgozta ki, amelyekben a kis nemzetek *elnyomott* helyzetben voltak, tipikusan egy multietnikus birodalom keretein belül. (Hroch az elméletét a következő konkrét példákon keresztül mutatta be: norvégek, csehek, finnek, észtek, litvánok, szlovákok, flamandok, illetve a Schleswig tartományban élő dánok.)

Mint Miroslav Hroch fogalmaz, a nemzeti újjászületés kezdetét mindig egy csoport szenvedélyes értelmiségi odaadó tevékenysége jelzi az elnyomott nép nyelvének, kultúrájának és történetének tanulmányozásával.³ Az albán nyelv, kultúra és történelem iránt érdeklődést tanúsító első értelmiségiek, mint azt a fentiekben röviden taglaltuk, az albán diaszpórából kerültek ki. Ennek a Rilindja néven ismert folyamatnak a kronológiai kezdetét jelölhetjük Veqilharxhi első ábécéjének megjelenési dátumával (1844) vagy Girolamo de Rada 1836-ban megjelent albán nyelvű (*arbëreshë*, azaz italoalbán dialektusban írt) verses epikus művével (*Milosao ëneke – Këngët e Milosaos*).

Az albán nemzeti kultúra kibontakozására és a társadalom mélyebb rétegeibe való leszivárgására a történelmi események nem hagytak elegendő időt. Az 1875–1878-as keleti válság eseményei, a növekvő szerb–montenegrói–bolgár katonai fenyegetés és nyílt területi követelés olyan helyzetet teremtett, amely a muszlim földbirtokos elitet és a nyugati eszmék iránt fogékonyvá vált tisztviselő-értelmiségieket összehangolt fellépésre ösztönözte. A szervezett politikai agitáció kezdetét ezért az 1878-ban létrehozott Prizreni Ligával szokás jelölni. Ennek a folytatása volt az 1899-es Pejai Liga létrejötte, majd Hasan Prishtina, Ismail Qemali és más albán képviselők, illetve törzsfők szervezkedése-agitációja az ifjútörök kormányzat ellen az 1912-es fegyveres felkelést megelőzően. Ezzel párhuzamosan az albán kulturális újjászületés mozgalma is egyre markánsabb politikai profilt kapott. Az úttörő szerepet játszó „Isztambuli Bizottság”, azaz a délalbán bektasi értelmiségi családból származó Sami és Naim Frashëri, illetve Pashko Vasa kulturális és politikai munkássága

³ Az értelmiség kulcsszerepét a korai nacionalista mozgalmakban más szerzők is hangsúlyozták. Lásd: SMITH 1971: 84, 88. A fentiekben szerb és albán konkrét példákon keresztül is alátámasztottuk ezt a tézist.

között a Prizreni Liga után már egyre nehezebb választóvonalat találni, a kettő kontúrjai összemosódnak. Az első két fázis a külső körülmények nyomása miatt egybecsúszott, a nemzeti kulturális kibontakozás és a politikai mozgósítás időben párhuzamosan bonyolódott a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején.

A következő kérdés, hogy hová helyezzük a Hroch-modell harmadik fázisát, azaz a nemzeti öntudatra ébredt tömegek közös cselekvését. Lehetőségként felmerül az 1909-től 1912-ig szinte folyamatossá váló koszovói albán felkelések kiválasztása kezdőpontnak, hiszen az ifjútörökök elleni fellépés motivációi között ott szerepeltek a nacionalista érzelmek. A felkelés vezetője, Hasan Prishtina 1921-es emlékirataiban hét okot nevesít a konfliktus hátterében. Ebből hármat mai terminológiával „demokrácia-deficitnek” neveznék: (1) az Oszmán Birodalomban lebonyolított 1912-es parlamenti választások elcsalása az ifjútörök kormányzat részéről; (2) az oszmán hadsereg nyílt beavatkozása a politikába; (3) az albán ajkú lakosság elleni fegyveres atrocitások, túlkapások. Három közvetlenül a nacionalizmus jelenségével függ össze: (1) az ifjútörök nacionalizmus felbukkanása; (2) az isztambuli kormányzat pániszlám ideológiája; (3) a nemzeti öntudat megszületése „Albániában”.

Tulajdonképpen két oka van, hogy felmerül a kétség, hogy ezeket az albán elit és az ifjútörök vezetés közötti harcokat besorolhatjuk-e a Hroch-modell által megfogalmazott definícióba, és ezeket szintén maga Prishtina nevesíti. A fenti hat pontban kifejtett ok közül ugyanis döntően igazából a választások elcsalása sodorta Prishtinát és sok más politikustársát a felkelők oldalára, mivel ennek következtében maradtak parlamenti mandátum nélkül. (Hasan Prishtina törvényhozási képviselő volt az isztambuli parlamentben 1908–1912 között.) Ezt megelőzően az összetűzések hátterét leginkább a Prishtina által említett hetedik ok adta: az isztambuli kormányzat modernizációs intézkedéseinek (adók kivetése, a sorkatonaság bevezetése) és a geg albán tradícióknak („szabadságjogoknak”) a konfliktusa.⁴ A felkelés valódi indítéka ezért legalább annyira a hatalomféltés és a modernizációellenesség volt, mint az albán nemzeti érdekek előmozdítása.

Van egy későbbi esemény, amely elvileg szintén a nemzeti öntudatra ébredt albán tömegek közös cselekvéseként, tehát a hrochi harmadik fázis (C) kezdőpontjaként írható le: a második világháború alatt kibontakozott,

⁴ PRISHTINA 2010: 7.

kommunisták által vezetett fegyveres ellenállás az olasz, majd német megszállás ellen. 1942-ben úgy nézett ki, hogy sikerült nemzeti egységfrontot létrehozni a tengelyhatalmak elleni harchoz a kommunisták és a nacionalista erők között. A későbbiekben viszont az albánság annyira mélyen megosztottá vált politikai cselekvésében, hogy az 1943–1944-es eseményeket joggal nevezhetjük polgárháborúnak. Alátámasztja ezt egyebek között a Balkánon tevékenykedő egyes brit tisztek visszaemlékezése, miszerint az albán kommunistákat jobban érdekelte a politikai riválisokkal való leszámolás, mint az olasz megszállók elleni harc.⁵

Az egyik megosztó kérdés a jövőbeli államforma volt, amelyben a királypártiak, a polgári demokratikus köztársaságot támogatók és a kommunisták közötti szakadékokat nem lehetett áthidalni. A másik viszálykövet Koszovó hovatarozásának kérdése alkotta, amelyben 1943 augusztusában látszólag megegyezés született (mukjei megállapodás), de a jugoszláv partizánok nyomása alatt az albán kommunistáknak nem sokkal később meg kellett hajolniuk, és el kellett fogadniuk Koszovó Jugoszláviában maradását. A politikai megosztottság ráadásul regionális és szubetnikai törésvonalakat erősített fel. Az északi gegek a nacionalista ballisták táborát gyarapították, akik Koszovót az „Etnikai Albánia”, tehát az egységes albán állam határain belül akarták tartani. A kommunista mozgalom háromnegyed része ezzel szemben a déli toszkokból került ki, akik Koszovó ügyében rugalmasabbnak bizonyultak, és mint említettük, Enver Hoxha maga is Dél-Albániában született. Végül, a királypárti legalisták pedig a Gegëria és Toskëria közötti Mati régióban voltak a legerősebbek, ahonnan az 1939-es olasz megszálláskor elüldözött Zogu király is származott.⁶ A második világháború ezért inkább az albán nacionalizmus és az „Etnikai Albánia” kérdése kapcsán megosztottá váló „tömegek” (vagy inkább az azokat képviselő politikai erők) viszályára volt példa, semmint a közös cselekvésre.

Az albánság „a nemzeti öntudat kovácsolta egységet” leginkább 1968 után kezdte demonstrálni Koszovó kérdésében. Ennek a politikai konszenzuson alapuló összefogásnak a csúcspontját az 1990-es években lehetett megfigyelni. A koszovói autonómia felszámolását követő békés, passzív ellenállás, a párhuzamos koszovói albán állam kiépítése és működtetése, az 1998–1999-es gerillaháború, illetve az egész évtized során a koszovói albánoknak nyújtott támogatás Albániából már valóban egy világos nemzeti identitással rendelkező közösség összehangolt cselekvését mutatta.

⁵ SPAHIU 2022: 135–136; STAVRIANOS 2000: 797.

⁶ VICKERS 1999: 164.

KORSZAKOLÁS A. D. SMITH ALAPJÁN

Az albán politikai nacionalizmus periodizálása szintén lehetséges hasonló megközelítéssel, mint a szerb esetben. Ebből a korszakolásból kihagyjuk a kulturális újjászületés (Rilindja) azon időszakát, amelyik még nem esett egybe a „politikai agitációval”, ezért a kezdő dátum a Prizreni Liga megalakulása. Minden periódust a nacionalizmus aktuális fő politikai célkitűzésével jellemzünk. Ez alapján az alábbi négy fő szakasz vázolható fel:

1. autonomista szakasz (1878–1912)
2. nemzetépítő szakasz (1912–1968)
3. irredenta szakasz (1968–2008)
4. egyesülési szakasz (2008–)

Autonomista szakasz (1878–1912)

A Prizreni Liga idején és az utána következő évtizedekben fellépő albán értelmiségiek, politikusok nemzeti célkitűzése az Oszmán Birodalmon belüli autonómia elérése volt. Azt szerették volna elérni az oszmán hatóságoknál, hogy az albánok által lakott európai vilájeteket egy közigazgatási körzetbe tömörítsék, és így egységes irányítás alá kerüljenek. Ebben az autonóm kormányzóságban olyan intézkedéseket akartak bevezettetni, amelyek megerősítették volna az albán nemzeti identitást a szélesebb tömegek körében. Mindenekelőtt albán nyelvű iskolákat kívántak megnyitni, továbbá erősíteni szándékoztak az albán nyelv pozícióját az oszmán-törökkel szemben a közigazgatásban. A részletekben azonban soha nem tudott konszenzus kialakulni a meghatározó vezetők között, nemcsak a toszk–geg tengelyen, de még a koszovói muszlim gegek sorain belül sem. Egyesek úgy gondolták, hogy négy vilájetnek (koszovói, shkodrai, janinai, manastiri) kellene egyesülnie egy széles körű autonómiát élvező új tartományban, a kormányzás nyelvét pedig az albánban látták. A mérsékeltberek azért szálltak síkra, hogy ennél nagyobb területet fogjanak össze egy tartományban: a fenti négy albánok lakta vilájethez a Szaloniki központú is csatlakozzon. Az ő víziójukban azonban a hivatalos nyelv a török maradt volna, ami abból a szempontból praktikus gondolat volt, hogy az albánnak – mint fentebb kitértünk rá – saját ábécéje sem volt egészen 1909-ig. A stratégiai cél nyilvánvalóan az volt, hogy az oktatásban a

török mellett az albán is polgárjogot nyerjen. Ezt azonban az isztambuli kormányzat a végsőkéig, egészen az 1912-es összeomlásig ellenezte.

Nemzetépítő szakasz (1912–1968)

Az 1912-ben kirobbant első Balkán-háború az albán nacionalizmus történetének egyik legfontosabb mérföldköve. A háború átrajzolta az addigi határokat, és teljesen új geopolitikai helyzetet hozott létre Európa délkeleti részén. Bár az albán ajkú lakosokat elszakította egymástól, az albán nemzeti mozgalmat megszabadította a török nacionalizmus nyomásától, és létrejött a független Albánia, amivel megindulhatott a nemzetépítés szakasza.

A nemzetépítést azonban meg kellett előznie az államépítés elvégzésének. Le kellett rakni azokat az intézményi és társadalompolitikai alapokat, amelyekre létre lehetett hozni az új politikai közösséget: az albán nemzetet. Mint láttuk, a szerb nemzetfejlődés történetében is volt ilyen szakasz, nagyjából a 19. század első felében, az első szerb felkelés és az autonóm fejedelemség közoktatásának szárnybontása között. Mindkét esetben a modern nemzet létrehozásának előfeltétele volt az olyan állami struktúra létrehozása, amely a nemzetépítés szolgálatába volt állítható.

Albániában az 1920-as és 1930-as években jelentős földreformot hajtottak végre, ekkorra datálható a feudális viszonyok felszámolása. Olasz segítséggel megjelentek az ipar és a pénzügyi szektor csirái. A jogrendszer is jelentős átalakuláson ment át. Olasz mintára készítettek büntető törvénykönyvet, a polgári jogi kereteket pedig a francia megoldásokat felhasználva alakították ki. A változások azonban lassan vertek gyökeret. Sem a jogállamiság, sem a parlamenti demokrácia nem nyert konkrét tartalmat a két világháború között, Albánia politikai kultúrája nagyjából megőrizte az oszmán-török idők gyakorlatát. A bíróságok munkájába a király rendszeresen beavatkozott, és a választások is teljesen formálisak voltak, mindig a kormánypárti jelöltek nyertek.⁷

Az albán nyelvű oktatás azonban a független Albánia 1912-es megszületésével történelmi esélyt kapott. Lehetségessé vált az állami alap- és középfokú iskolarendszer kiépítése, amely a legnélkülözhetlenebb intézményi eszköze volt annak, hogy a tömegekben tudatosítsák a nemzeti identitást, és beemeljék őket a politikai nemzet határain belülre. Mivel az albán állam első évtizedét az anarchiába torkolló belső torzalkodások és

⁷ STAVRIANOS 2000: 723–725.

az ismétlődő külföldi katonai megszállások jellemezték, csak az 1920-as évek derekától tudott elindulni az a folyamat, amelyet nemzetépítésnek nevezünk. Az albán közoktatásnak azonban volt egy fontos előzménye: 1914 előtt az osztrák–magyar katolikus kultuszprotektorátus mintegy 220 intézményt finanszírozott, amelyeknek a többsége olyan iskola volt, amelyben albán nyelvű oktatás folyt a 19. század utolsó harmadától. Az 1912 utáni albán elit jelentős számban itt végezte tanulmányainak egy részét.

A második világháborúból Albánia még mindig Európa legfejletlenebb országaként került ki. Nyilvánvalóan a legkevésbé sem volt abban a helyzetben, hogy Koszovó és a többi albánlakta jugoszláv régió ügyében konfliktust vállaljon szomszédjával. Mivel a lakosság 80%-a még ekkor is a mezőgazdaságban kereste a kenyerét, a gyér úthálózat hossza pedig nem érte el az 1000 kilométert, ezért legsürgősebb feladatként végre kellett hajtania az ország modernizációját az iparban és az infrastruktúrában. Be kellett fejezni a nemzetépítést a közoktatásban, hiszen az országnak még nem volt egyetlen felsőoktatási intézménye sem, és a lakosság 85%-a írástudatlan volt.⁸ Létre kellett hozni a tudományos kutatás intézményes hátterét, hogy saját történeti mítoszokat tudjanak teremteni.

A vasútépítés a modernizáció egyik objektív fokmérője és a nemzetállamok kiépítésének fontos állomása, mivel ez volt az első olyan közlekedési eszköz, amely lerövidítette az utazási időt, és felgyorsította a kommunikációt a nemzet tagjai között. Éppen ezért irányadó dátum, hogy 1947-ben (jugoszláv segítséggel) megnyílt az első vasútvonal Albániában. Ehhez a modernizációs lépcsőfokhoz a Szerb Királyság 1884-ben ért el, amikor a Belgrád–Niš relációban megindult a vasúti közlekedés. 22 évvel később, 1906-ban a független Szerbia már korábbi „mentorával”, az Osztrák–Magyar Monarchiával konfliktust (vámháború) vállalt nemzeti érdekeinek védelmében. A Szerb Királyság ezt a „disznóháborúként” elhíresült konfliktust meg is nyerte, kiszabadult az addig fennálló, a kettős monarchiától való gazdasági függőség szorításából.

Az albán nacionalizmus történetének nemzetépítő korszaka négy alkorszakra osztható. Az első az 1912 és 1924 közötti rapszodikus iránykeresés évtizede. A történelem olyan fordulatokat és megrázkódtatásokat hozott, amelyek közepette az albánság és az albán állam a fennmaradásért küzdött. Az albán állam konszolidációja Ahmed Zogu 1924 és 1939 közötti 15 éves uralma során valósult meg. Zogu először belügyminiszterként, miniszter-

⁸ STAVRIANOS 2000: 729–730.

elnökként, majd köztársasági elnökként, végül pedig Albánia királyaként vasmarokkal centralizálta az országot. Ezzel párhuzamosan a jugoszláviai albánok számára a fennmaradásért vívott küzdelem időszaka folytatódott. Albánia olasz megszállásával 1939-ben új alkorszak nyílt, amely ugyan csak hat évig tartott, de maga is tovább osztható három kétéves miniszakaszcra. Albánia olasz uralmát 1941-ben Koszovó integrálása követte az olasz–albán perszonálunióba, amely nyomán viszonylag autonóm Albánia körvonalazódott, olasz fennhatóság alatt. Ez 1943 szeptemberéig, Mussolini fasiszta államának összeomlásáig tartott, mert ezt követően az albán területeket megszállta a Wehrmacht. Ez drámai változást mégsem hozott, mert Hitler nagyjából az olasz módszerrel kormányzott, azaz a nemzeti érzelmeket kihasználva működtetett egy bábállamot, amely minden fontos kérdésben Berlin akaratát követte. 1944 végén azonban a Wehrmacht kivonult a Balkánról, az albán területeket pedig Tito és Enver Hoxha kommunista partizánjai vonták ellenőrzésük alá 1945 derekára.

A negyedik alkorszak tehát a második világháborútól indult, és Albánia ekkor a szocialista gazdasági-társadalmi rend kereteit használta a gyorsított modernizáció megvalósítására és a nemzetépítés befejezésére. Albánia az 1960-as évek végére érte el azt a fázist, amikor a modern nemzetépítés folyamata lezártnak volt tekinthető, és az „új nemzet” létrehozásával nyert energiát agresszívabb külső cselekvésbe fordíthatta. Innentől számíthatjuk azt, hogy a nacionalizmus expanzív fázisba lépett, amely azért nevezhető irredentának, mert tulajdonképpen a nemzettest által 1912-ben elvesztett területek visszaszerzésére irányult.

Irredenta szakasz (1968–2008)

Albánia az 1960-as évekre jutott el oda, hogy már elég erősnek érezte magát a nemzeti ügy felkarolásához a határon túl is, és jelentős állami erőforrásokat (diplomácia, titkosszolgálat) mozgósított ennek érdekében. Ehhez nyilvánvalóan hozzájárult, hogy 1947–1961 között a Szovjetuniótól, majd azt követően a Kínai Népköztársaságtól számottevő segítséget kapott katonai képességének fejlesztésére. A második világháború utáni három évtizedben létrejött a modern albán fegyveres erő, amely már nehéz-fegyverzettel rendelkezett, kiépítette légierjét, illetve megteremtette legalább a minimális haditengerészetet. A kínaiak abban is segítséget nyújtottak, hogy az albán védelmi képesség önfenntartóvá váljon a hazai

hadiipar alapjainak lerakásával.⁹ Ez persze nem jelenti azt, hogy az albán fegyveres erők felnőttek volna a korabeli Jugoszláv Néphadsereghez, de ahhoz már elegendőnek bizonyultak, hogy a tiranai kommunista vezetés önbizalmát megnöveljék.

Az albán nemzeti identitás szempontjából központi szerepet játszó történelmi alak, Szkenderbég halálának 500. évfordulója 1968-ra esett, amelynek a megünneplése – sokatmondóan – teljesen háttérbe szorította Karl Marx 150. születésnapját. Rengeteg történelmi témát feldolgozó kiadvány készült és áramlott át Albániából Koszovóba, ami egyre aktívabban formálta az ottani albánok gondolkodását és identitását. Ezt követte 1968-ban az a tüntetéssorozat Koszovóban, amely már hangsúlyozottan nacionalista célokat tűzött zászlójára. A központi jelszó a „Köztársaságot akarunk!” volt, ami lényegében az autonómia kiszélesítését célozta, pontosabban, hogy a koszovói autonóm tartomány tagköztársasági státuszt kapjon, és ezzel megvalósuljon a koszovói albánok emancipációja Jugoszláviában. A szerb/jugoszláv történetírás ténynek tekinti, hogy a tüntetések titkosszolgálati támogatást élveztek Tiranából, és ennek célja Jugoszlávia destabilizációja, illetve az albán területi aspirációk elősegítése volt.¹⁰

Az 1981-es koszovói utcai tüntetéseken és azt követően már egyre nyíltabban megfogalmazódott a jugoszláviai albán területek elszakadása és csatlakozása az „anyaországhoz”.¹¹ Ez nem is csak Koszovóra vonatkozott, hanem az észak-macedóniai, Preševo-völgyi és montenegrói területekre is. A nyugati diplomácia irredenta programokkal szembeni súlyos fenntartásai miatt ugyan az albán egyesülés követelése soha nem vált Albánia hivatalos politikájává, de jugoszláv oldalról elég nyíltan megfogalmazták ezt a vádat. A JKSZ tartományi bizottságának a koszovói tüntetések okairól adott értékelése szerint az 1981-es tüntetésekre „az albán nacionalizmus és irredentizmus alapjáról kifejtett, sokéves, szervezett, ellenséges tevékenység következtében került sor” és „az albán vezetés végső célja Koszovó tartomány Albániához való csatolása”.¹²

Az albán irredenta politika az 1990-es években, a berlini fal leomlása utáni új politikai hangulatban vált nyíltabbá, amikor a határok átrajzolása már nem hangzott annyira eretnek gondolatnak, hanem inkább a napi

⁹ DACI-KOÇEKU 2005: 54–60.

¹⁰ KOVAČ – POPOVIĆ GRIGOROV 2013: 124.

¹¹ Az 1981-es koszovói tüntetésekről részletesebben lásd: MÁRKUSZ 2022: 343–347.

¹² Koszovói pártelemzés a tüntetések okairól 1981.

valóság részévé vált Kelet-Európában. Az 1998–1999-es gerillaháború alatt már a szélesebb nyilvánosság számára is világossá vált, hogy a Szerbiától való elszakadás fősodorbéli politikai cél a koszovói albánoknál. Az Ibrahim Rugova nevéhez köthető politikai vonal megközelítésében ez a független koszovói állam létrehozását jelentette. Ezzel párhuzamosan viszont az Albániához való csatlakozás is nyíltan felmerült a Koszovói Felszabadítási Hadsereg kommunikációjában.

1999 júniusában a jugoszláv/szerb csapatok a kumanovói egyezmény alapján kényszerűen kivonultak Koszovó területéről. Helyüket a NATO irányítása alatt álló nemzetközi békefenntartók (KFOR) és az ENSZ irányítása alatti nemzetközi igazgató (UNMIK) vette át. A következő évtized átmeneti időszak volt, amelynek során a koszovói politikai és gazdasági elit fokozatosan átvette az irányítást, amit a nemzetközi erők aktívan támogattak, sőt ösztönöztek. Az egykori szerb tartomány ugyan szuverenitással nem rendelkezett, a nemzetközi kapcsolatokban az UNMIK képviselte, de ebben az időszakban már kiépült a koszovói albánok saját törvényhozása, kormányszervelete, illetve közigazgatási apparátusa. Ennek a fejlődési folyamatnak némileg logikus folyományaként 2008 februárjában a prishtinai parlament albán képviselői egyoldalúan kihírdették Koszovó elszakadását Szerbiától.

Egyesülési szakasz (2008–)

Koszovó függetlenné válásával teljesen új történelmi helyzet állt elő, ez a következő periódus kezdetét jelölő esemény. Innentől a nacionalista doktrína már elsősorban két szuverén ország egyesülését célozza, nem pedig bizonyos határon kívül rekedt területek elszakadását és beolvasztását az „anyaországba”. Mint erről fentebb szóltunk, a politikai egyesülésnek viszonylag kevés realitása van a jelenlegi nemzetközi viszonyok fényében. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a NATO határa 2009 óta Albánia és Koszovó között húzódik, ezért a politikai unió egyben Koszovó beemelését jelentené a katonai szövetség soraiba, ami a tagállamok konszenzusa nélkül nem valósulhat meg. Jelenleg még az is elég nehezen képzelhető el, hogy Koszovót önálló tagállamként felvegyék a NATO soraiba, mivel négy tagállam (Spanyolország, Görögország, Románia, Szlovákia) nem ismerte el az ország függetlenségét, és rendszeresen akadályt állít az intézményi kapcsolatépítés útjába is. Történelmi távlatban viszont Koszovó NATO-tagsága már nem tűnik annyira lehetetlennek, figyelembe véve,

hogy legalább két évtizede a nagyhatalmi kapcsolatok megromlásának, polarizációjának vagyunk tanúi.

A két albán állam egyesülése létező politikai program, amely időről időre nyíltan utat tör magának a politikai közbeszédben. A jövő majd megmutatja, hogy ezt az „egyesülési korszakot” a konföderáció létrejötte vagy a funkcionális egyesülés zárja-e le, amely a legtöbb területen integrálja a két országot, de nem hoz létre politikai uniót.

Ennek a korszaknak egy új jelensége, hogy a prishtinai és a tiranai vezetés innentől párhuzamos, esetenként rivalizáló kapcsolatot tart fenn a Preševo-völgyi, a montenegrói és az észak-macedóniai albánokkal. A kisebbségi sorban maradt albánoknak így immár két anyaországuk is van. Prishtina önálló politikai, kulturális és oktatási központtá vált az albán nemzeti erőterben, a montenegrói és a Preševo-völgyi albánok inkább Koszovóba mennek tanulni és dolgozni, mint Albániába, aminek a fentiekben már részletezett nyelvi és történelmi okai vannak. A volt Jugoszlávia, annak utódállamai területén élő albánok döntően a geg dialektust beszélik és a közös 20. századi múlt, a szlávokkal való együttélési kényszer miatt is jobban megértik egymást.

Erőre kapott egy másik informális egyesülési koncepció is a 2008 utáni időszakban, amely egyben már kompatibilis volt a nyugati elképzelésekkel. Ennek az „EU-konform” nemzeti doktrínának a kiindulópontja, hogy a régió országai a közeli jövőben mind csatlakoznak az Európai Unióhoz, és feltételezhetően nem sokkal később a schengeni zónához is. Ezzel felpuhulnak azok a határok, amelyek 1912 óta elválasztják egymástól az albánság különböző nemzetrészeit, így a nemzeti egyesülés az európai integráció kereteiben valósul meg, békés úton. Mint látjuk, ennek a koncepciónak van egyfajta párhuzama azzal a trianoni határokat relativizálni kívánó nemzetegyesítési vízióval, amely a magyar politikai térben jelent meg a 20–21. század fordulóján.

A nyugat-balkáni országok éllovasaként Montenegró már 2012-ben megkezdte csatlakozási tárgyalásait az Európai Unióval, bár az ezt követő évtized nem sok kézzelfogható eredményt hozott. A 2020-as években Albánia is eljutott a csatlakozási tárgyalások megkezdéséig az Európai Unióval, amivel legalábbis formálisan felzárkózott Montenegróhoz. Elvonatkoztatva attól, hogy a térség országainak csatlakozási folyamata drámaian lelassult a pénzügyi krízis óta eltelt időszakban, a fenti egyesülési koncepció leggyengébb láncszeme éppen Koszovó. A problémának csak az egyik része az, hogy Belgrád a mai napig nem ismerte el Koszovó

függetlenségét, és a kapcsolatokat normalizálni hivatott Belgrád–Prishtina dialógus terméketlenné válása a 2020-as évek derekán kevés kézzelfogható alapot nyújt arra, hogy a közeli megbékélésben reménykedhessünk.

Ennél nagyobb gond, hogy 2025-ig az Európai Unió tagállamai közül sem ismerték még el ötven Koszovó függetlenségét. Bár Románia és Görögország rendelkezik diplomáciai képviselettel Prishtinában, az formálisan belgrádi nagykövetségük alá van rendelve. Szlovákia 15 év után bezárta prishtinai képviseletét, Ciprus számára pedig Koszovó szinte nem is létezik, semmilyen kapcsolatot nem tartanak fenn, azt leszámítva, hogy sportolók időnként megmérkőznek egymással a nemzetközi rendezvényeken. Spanyolország viszont Koszovó nemzetközi elismerésének az egyik leghatározottabb ellenzője 2008 óta, amit időről időre érzékeltet. Sajnos annak is fennáll a lehetősége, hogy ezt a leginkább Katalónia miatt képviselt elvi álláspontot akkor sem változtatja meg, ha esetleg Belgrád és Prishtina kapcsolatában egy ponton számottevő javulás áll be. Spanyolország és a másik négy tagállam formális elismerése nélkül viszont Koszovó uniós tagságának és így az albán egyesülésnek a schengeni zónában nincs perspektívája.

A SZERB ÉS AZ ALBÁN
NACIONALIZMUS
KÜZDELMÉNEK SZÍNTEREI

KOSZOVÓ FOGALMA, TERÜLETE, JELENTŐSÉGE

Koszovó a szerb és az albán nacionalizmus számára is központi jelentőségű területté vált a 20. században. Le kell szögezni, hogy ez nem évszázadokra visszavezethető küzdelem. A mai Koszovó, az a 10 887 négyzetkilométeres terület, amely Koszovói Köztársaság néven 2008 óta független államként létezik, minden tekintetben új történelmi fogalom. Az ókorban a terület Dardánia néven volt ismert mint a dardán törzsek uralmi területe, illetve később mint a Római Birodalom ilyen nevű tartománya. A Nyugat-Római Birodalom bukásával és a népvándorlással Dardánia is eltűnt a történelem forgatagában, és a következő 1000 évben ez a terület semmilyen formában nem bukkant fel önállóan a forrásokban, sem közigazgatási egységként, sem földrajzi régióként nem játszott semmilyen szerepet.

A Koszovó (*Kosovo*) elnevezést a szerb népköltészetben eredetileg Rigómezőre, az 1389-es csata helyszínére használták. Maga a tulajdonnév egyértelműen szláv eredetű, a *kos* (ejtsd: *kosz*) szó fekete rigót (*Turdus merula*) jelent. A Kosovo ennek a birtokos alakja, mivel ez *Kosovo Polje*, azaz a „fekete rigó mezeje” formában volt használatos. Latin elnevezése, amely 1389 után terjedt el, a *campus merolarum* szintén e madárra utal. A német nyelvterületen is ez a verzió vált közismertté, *Amselfeld* formában.

Tágabb értelemben, földrajzi elnevezésként a Kačanik/Kaçanik és Mitrovica városok közötti síkvidéket jelölte, amelyet délről északi irányban átszel a Sitnica folyó, amely aztán az Ibarba ömlik. A mai Koszovó nyugati felére, amely a Fehér-Drin folyó és a Prokletije hegység között fekszik, a szerbek hagyományosan Metóhiaként (Metohija) hivatkoztak, amely görögül monostori birtokot jelent (*metohion*). Ezen eredetileg csak a Peć/Peja (Ípek) és Dečani/Dečan körül elhelyezkedő monostorokat és egyházi földeket értették, de a 19–20. században már Gjakova/Đakovica, illetve Prizren városokra is Metóhia részeként hivatkozott a szerbhorvát szakirodalom.¹ A földrajzi Rigómezőre az oszmán török nyilvántartások

¹ IMAMI 2017a: 38–39.

„Vuk földje” és „Vuk egykori vilájetje” (*Vilk-eli*, illetve *Vilájet-i V'lk*) néven is hivatkoztak a hódítás utáni évtizedekben, tehát a 15. század második felében. Itt feküdtek ugyanis Vuk Branković földesúrnak, a törökök elleni legendás csatában elesett Lázár fejedelem vejének a birtokai, amelyek – a csata elvesztése ellenére – egészen 1395-ös haláláig a kezén maradtak.

A *Koszovói vilájet* 1868-ban jelent meg a térképen mint az Oszmán Birodalom egyik közigazgatási egysége. Az 1868–1912 között létező Koszovói vilájet azonban területileg nem esett teljesen egybe a mai Koszovó állammal. A Koszovói vilájet központjává Szkopjét, a mai Észak-macedón Köztársaság fővárosát tették meg, és területe jóval nagyobb kiterjedésű volt a mai független koszovói államénál: a vilájet adminisztratív határain belül húzódott Szerbia Raška régiója Novi Pazar és Sjenica városokkal (1877-ig), Észak-Macedónia, valamint Montenegró bizonyos része is.

Nagyjából erre a területre „Ó-Szerbia” (*Stara Srbija*) néven hivatkoztak a szerbek ekkoriban, egészen az 1912-es első Balkán-háborúig. A kifejezést az autonóm szerb fejedelemségben 1827-től kezdték használni, feltehetően a német szakirodalomból (*Alt-Serbien*) átemelve. Ennek a kifejezésnek a pontos tartalma tisztázatlan volt, de nagyjából a középkori raškai szerb állam határait igyekezett figyelembe venni, még a Nemanjidák nagyobb volumenű 14. századi hódításait megelőzően. Szkopjét Ó-Szerbia részének tekintették, de Macedónia déli részeit már nem. A 20. század első harmadában a szerb/jugoszláv politikai szóhasználatban ezért gyakran találkozni az Ó-Szerbia és Macedónia fordulattal.²

A Balkán-háborúk után a mai Koszovó területének nyugati része (Metóhia) Montenegróhoz került a hadműveletek által létrehozott realitások és az 1913-as londoni nagykövetségi konferencia döntésének eredményeként. A Szerb Királyságnak jutó részeket úgynevezett „Új Területek” (Nove Oblasti) néven integrálták a Karadorđević-monarchia közigazgatásába. Ez a politikai konstrukció azonban három évig sem tartott, mert elsöpörte az első világháború. A központi hatalmak 1915 őszen és telén megsemmisítő vereséget mértek Szerbiára és Montenegróra, mindkét ország területét megszállták. A mai Koszovó területének nagy részét az Osztrák–Magyar Monarchia kebelezte be, egy kisebb része Bulgáriának jutott. Azonban ez a helyzet sem tartott három évnél hosszabb ideig.

Amikor Koszovó az első világháború után megalakuló Szerb–Horvát–Szlóven Királyság része lett, az 1922-es közigazgatási reform során négy

² IMAMI 2017a: 20.

körzet alakult Koszovó területén, amelyek közül a prishtinai székhelyű a Koszovó nevet kapta. Néhány évvel később újabb közigazgatási átszervezés zajlott a balkáni monarchiában. Koszovó mai területét 1929-ben három különböző regionális közigazgatási egység, úgynevezett bánóság között osztották fel. A vardari bánósághoz csatolt Rigómező Szkopje vonzáskörzetébe került, mint az a korábbi évszázadok közigazgatási gyakorlatában már többször előfordult. A szerbek által Metóhiának nevezett részek a Cetinje központtal létrehozott zetai bánóságba kerültek, és a montenegrói és kelet-hercegovinai területekkel lettek összekötve. A mai Koszovó területének egy kisebb darabja a moravai bánósághoz került, Dél-Szerbiával egyetemben.

Koszovó csak a titói Jugoszláviában nyerte el mai határait a második világháború után. Először Koszovó-Metóhiai Autonóm Terület (1945–1963), majd Koszovó-Metóhiai Autonóm Tartomány (1963–1968), végül Koszovói Autonóm Tartomány (1968–1989) volt a hivatalos elnevezése. Az akkor kijelölt határok azóta csak kismértékben módosultak az Észak-Macedóniával és Montenegróval folytatott határkijelölés során, miután Koszovó 2008-ban független lett.

Bár az 1389-es rigómezei csatának a délszláv népköltészetben már a premodern időkben kiemelt hely jutott, a nemzeti identitás részévé csak a nacionalizmus kibontakozása, a nyomtatáskapitalizmus feltételeinek megteremtődése, de főleg a szerbiai közoktatás kiépülése után vált. Az Ilija Garašanin nevéhez kötődő, 1844-ben keletkezett expanziós politikai programban még nem a rigómezei csatátérnek, nem is Metóhia középkori templomainak a visszaszerzése, hanem a szerbeknek tekintett szlávok lakta területek felszabadítása és a tengerre való kijutás szerepelt. A Balkán-háborúkkal záruló időszak alatt a tengeri kijárat megszerzésére irányuló expanzióknak két reális célpontja volt: Szaloniki és Durrës. Szaloniki esetében a görög állam és Bulgária is elszánt rivális volt, ráadásul Bécs nyíltan ellenezte, hogy Szerbia kaparintsa meg az Égei-tenger legfontosabb kikötőjét. Az alternatívaként szóba jöhető Durrës ellenőrzés alá vonásához azonban mindenképpen meg kellett szállni a koszovói Prizrent vagy Đakovicát, mivel innen vezetett le út a hegyeken keresztül a mai észak-albániai tengerpartra.

A szerb nacionalista doktrína számára a szerb nacionalizmus történetének fentiekben vázolt második szakaszában (dinasztikus-nacionalista expanzió, 1878–1918) a mai Koszovó területének jelentősége tehát három pontban ragadható meg:

1. a tengerre való kijutáshoz szükséges terület;
2. szerbnek tekintett etnikum által lakott terület;
3. a szerb nemzeti identitáshoz kötődő terület.

A szerb nacionalizmus harmadik szakaszában (jugoszláv asszimiláció, 1918–1981) az észak-albániai tengerre való kijutás jelentősége lecsökkent. Az első világháború után a dalmát tengerpart Belgrád ellenőrzése alá került, ami stratégiai szempontból kiváltotta Észak-Albániát. Ebben a korszakban éppen ezért inkább „az etnikai terület” és a „nemzeti identitás szempontjából fontos” Koszovó konszolidálása volt a cél. Felbukkant azonban egy harmadik érv is. A szerb nacionalista ideológus Vaso Čubrilo-*vić* 1944-es memorandumában az a felvetés is szerepelt, amely szerint a macedóniai területek és Montenegró közötti összeköttetés megőrzésének szempontjából is fontos Koszovó (és Metóhia) szilárd ellenőrzése és etnikai megtisztítása.³

A szerb nacionalizmus negyedik szakaszában (neonacionalista irredentizmus) a szerb nacionalizmus azzal szembesült, hogy Koszovó egyre kevésbé tekinthető szerb etnikai területnek. A demográfiai trendekből az 1980-as évekre az is világosan kiolvasható volt, hogy az idő nem a szerbeknek dolgozik. A racionálisabban gondolkodó szerb értelmiségiek számára egyre világosabbá vált, hogy Koszovó teljes területén a szerb etnikai többség megszerzése meglehetősen illuzórikus elképzelés. A nacionalista utópiák és a valóság által prezentált tények közötti örlődés nyomán merült fel időről időre a terület felosztásának gondolata Dobrica Čosićtól Zoran Đinđićen át Aleksandar Vučićig.⁴

Talán nem túlzás azzal a feltételezéssel élni, hogy a valóság előli menekülés is motiválhatta azt, hogy a negyedik szakaszban a szerb nacionalizmus kötődése Koszovóhoz egyre irracionálisabb, spirituálisabb és misztikusabb alapokra helyeződött át, ami tulajdonképpen máig érvényes megállapítás. Mivel a szerb nemzeti identitás posztjugoszláv újjászületése után a „pravoszlávia” kulcspozícióba került a kohéziós elemek között, ezért Koszovó egyházi-vallási emlékezetben betöltött szerepe minden korábbinál jobban felértékelődött. A peći (ipeki) patriarkátus emlékezetpolitikai szerepe, a bizánci stílusú középkori freskók eszmei értéke és a

³ ČUBRILLOVIĆ 2012: 88.

⁴ Dobrica Čosić 2009-ben megjelent visszaemlékezései szerint őt már 1981-ben foglalkoztatta Koszovó felosztásának gondolata. Idézi: RISTANOVIĆ 2019: 416.

Szerb Pravoszláv Egyház konzervativizmusa szinte minden más érvet kiszorított a vitatérből. Tulajdonképpen ez az egyik fő tényező, amely eleve kudarcra ítélt szerb oldalon bármilyen kompromisszumos politikai megoldást az elmúlt évtizedekben, legyen szó a koszovói függetlenség elismeréséről vagy a tartomány etnikai alapú felosztásáról.

Az albán nacionalizmus számára Koszovó jelentősége a konfliktus 19. századi genezisekor sokkal földhözragadtabb volt, mint a szerb esetben. A 17–19. században az albánok szereztek demográfiai többséget a régióban, és számukra ez olyan élettér volt, ahonnan nem tudtak hová visszavonulni, hiszen az Albán-Alpok magashegyi vidékét éppen azért hagyták el, mert az nem nyújtott már megélhetést a felduzzadt lakosságnak. Bár a Koszovói vilájet oszmán szuverenitás alá tartozott 1912-ig, a helyi hatalom a gyakorlatban az albán muszlim földbirtokosok és a katonai-tisztviselő elit kezében összpontosult. A központi és a helyi hatalom elválását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az ifjútörökök 1908–1912 között csak nyers katonai erővel tudták ideig-óráig ellenőrzésük alatt tartani a vilájetet.⁵ Az albán bégek és törzsfők saját egzisztenciájukat és hatalmi bázisukat védték Koszovó területén az oszmán hatóságokkal és a szerb–montenegrói hódítási törekvésekkel szemben.

Koszovó mint albán etnikai terület a két világháború közötti időszakban kezdett hangsúlyosabbá válni a koszovói albán nacionalista vezetőket tömörítő Koszovói Védelmi Bizottság és az albán diplomácia nemzetközi kommunikációjában. A bizottság tagjai számos levelet küldtek a párizsi békekonferenciának, a Népszövetségnek és a brit külügyminisztériumnak, amelyekben panaszt emeltek a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élő albánok jogfosztottsága és az őket ért atrocitások ellen. Ezekben a levelekben már megjelennek a nacionalizmus szólamainak tipikus fordulatai: „Az albánokat elűzik földjeikről, őseik szeretett földjéről, a földről, amelyet vérük és verejtékük áztatott.”⁶ Az 1930-as években az albán diplomácia is egyre következetesebben felemelte hangját Koszovó ügyében, például a muszlim albán lakosság részleges kitelepítését célzó 1938-as jugoszláv–török megállapodás ellen.⁷

⁵ Lásd: PERUNIČIĆ 1988: 360–391.

⁶ ELSIE–DESTANI 2018: 302.

⁷ Ez a korabeli magyar diplomáciai levelezésből is tükröződik: 15/pol. – 1937 sz. politikai jelentés Róma, 1937. február 1-jén, K63 16/36.

Koszovó az albán nemzeti identitás szempontjából az 1990-es években nyert jelentőséget. A koszovói albánok elleni etnikai diszkrimináció, az 1998–1999-es gerillaháború és végül az 1999-es *exodus* az egész albán nemzeti közösséget megrendítette. Innentől a koszovói albánok támogatása Albánia diplomáciája számára is prioritássá vált. Koszovó témája beszűrődött a nemzeti tömegkultúrába is, például a dél-albániai (Gjirokastra) származású Ismail Kadare *Három koszovói elégia (Tri këngë zie për Kosovën, 1998)* című kisregénye albán szemszögből mutatja be az 1389-es rigómezei csatát, így az albánok is pozitív szerepet kaphattak. Jellemző példáját találjuk itt a nemzeti irodalmak által is épített „történelmi mítoszok” és a történelmi események tudományosan alátámasztható rekonstrukciója közötti szakadéknak. Kadare regénye pont annak a shkodrai nagyúrnak, *Balsa Györgynek* a személyén keresztül igyekezett illusztrálni az albánok részvételét a csatában, akivel kapcsolatban viszonylag ritkaságszámba menő történelmi konszenzus uralkodik, hogy *nem volt jelen az 1389-es ütközetben*.⁸

A szerb és az albán nacionalizmus évszázados küzdelmet folytatott Koszovó területének birtoklásáért. Bár ennek leglátványosabb fordulópontjai a háborúk voltak, a végkimenetelt távolról sem csak a fegyverek és a katonák bátorsága döntötte el. Hat területet különíthetünk el, amelyeken a két nacionalizmus párviadala Koszovó történelmét érdemben befolyásolta. Ebből a következő fejezetekben az első négyet mutatjuk be részletesebben, amelyek – megglátásunk szerint – dominánsabb szerepet játszottak a végkifejlet szempontjából.

1. Fegyveres konfliktusok (az első Balkán-háború, a *kaçaklázadások*, az etnikai tisztogatások és a ballista felkelés a második világháború alatt, illetve az UÇK gerillaháborúja);
2. demográfiai harc az etnikai arányok megváltoztatásáért;
3. emlékezetpolitika a történelmi mítoszteremtésért és mítoszrombolásért;
4. diplomáciai erőfeszítések a nagyhatalmak támogatásának megszerzéséért;
5. nemzeti-etnikai érdekérvényesítési küzdelem a királyi Jugoszlávia többpártrendszerében (1918–1929) és a Jugoszláv Kommunista Szövetség pártstruktúrájában (1945–1989);

⁸ KADARE 2011 (eredeti nyelven: 1998).

6. az illegális, féllegális, illetve titkosszolgálati struktúrák (Fekete Kéz, Fehér Kéz, Narodna Odbrana, OZNA, UDBA, SDB, RDB, Sigurimi, LPK)⁹ küzdelme a nemzeti-etnikai érdekek szolgálatában.

A nemzeti érdekek érvényesítése az 5. és a 6. pontban jelölt területeken is jelentős volt. A szerb titkos társaságok, főleg a Fekete Kéz és a Narodna Odbrana militáns tevékenységéről korábban már ejtettünk is szót. A Jugoszláv Kommunista Szövetség soraiban zajló intrikák és torzszalkodások sem elhanyagolhatók, Tito kegyeinek elnyerése sok előnyt hozott a koszovói albánoknak az 1970-es években. A jugoszláv állambiztonsági szolgálatok határozott fellépése és hatékony módszerei sokáig megakadályozták az albán szeparatizmus fegyveres mozgalomba tömörülését. Az albán Sigurimi szolgálat ugyanakkor eredményes munkát végzett a radikális mag kinevelésében a koszovói albánság körében az 1960-as évektől, illetve valószínűleg az autonóm tartomány destabilizálásához is hozzájárult. Ezt nem kizárólag jugoszláv vagy szerb, hanem koszovói albán szerzők is tárgyalják írásaikban.¹⁰

Igazán stratégiai jelentőségű változásokat viszont az első négy pont alatti küzdelmek hoztak. Koszovó jelenlegi függetlenségéhez tulajdonképpen a második világháború utáni demográfiai folyamatok, Szerbia fokozatos eltávolodása a nyugati világtól 1989 után, a gerillaháború, és végül, de talán legmeghatározóbb mértékben az Amerikai Egyesült Államok kormányának beavatkozása vezetett el. Éppen ezért – a leglényegesebb eseményekre, folyamatokra koncentrálna – az első négy pont bemutatására szorítkozunk a következő fejezetek keretében.

⁹ OZNA: Odeljenje za Zaštitu Naroda – Népvédelmi Osztály; UDBA: Uprava Državne Bezbednosti – Állambiztonsági Igazgatóság; SDB: Služba Državne Bezbednosti – Állambiztonsági Szolgálat; RDB: Resor Državne Bezbednosti – Állambiztonsági Szolgálat; LPK: Lëvizja Popullore e Kosovës – Koszovói Népfront.

¹⁰ SPAHIU 2022: 141–142.

A KATONAI DIMENZIÓ: ALBÁN–SZERB
FEGYVERES KONFLIKTUSOK KOSZOVÓ
TERÜLETÉNEK BIRTOKLÁSÁÉRT

A BALKÁN-HÁBORÚK (1912–1913)

Mint azt a korábbiakban tárgyaltuk, Szerbia 1844 óta rendelkezett stratégiával expanziós politikájának megvalósítására. Bár maga a Garašanin-terv sokáig nem volt nyilvános, Belgrád terjeszkedési szándéka a Koszovói vilájet irányában nem volt titok. Az expanziós politikának voltak katonai előzményei is a Balkán-háborúk (1912–1913) előtti időszakban. A szerb állam hadserege és a Koszovói vilájet albánjai között már a keleti válság és az 1877–1878-as szerb–török háború alatt sor került fegyveres összecsapásokra. A keleti válság során a Szerb Fejedelemség 1877-ben másodszor is hadat üzent az Oszmán Birodalomnak. A támadás a Koszovói vilájet három szandzsákja (Pirot, Niš, Toplica) ellen irányult, amelyet a szerb fegyveres erők el is foglaltak, és a berlini kongresszus döntése nyomán annektáltak. Az 1877–1878 telén zajló harcok során a szerb egységek behatoltak a mai Koszovó területére is, innen azonban a nagyhatalmak berlini kongresszuson hozott döntése nyomán ki kellett vonulniuk.

A berlini kongresszust követő évtizedek Szerbiában az Oszmán Birodalom európai területe elleni támadás diplomáciai és katonai előkészítésével teltek. Ausztria–Magyarország semlegességének biztosítása kulcsfontosságú volt a déli irányú hadműveletek sikere szempontjából. A 19. század utolsó két évtizedében Szerbia déli terjeszkedésének gondolata élvezte Bécs támogatását, abból a megfontolásból, hogy ezzel a szávai monarchia expanziós figyelme elfordul Bosznia-Hercegovinától. A századforduló után azonban a Bécs–Belgrád kapcsolatok megromlottak, és a Monarchia egyre inkább azt érezhette, hogy nem gyakorol többé ellenőrzést Szerbia balkáni terjeszkedési politikája felett. A szerb stratégia leggyengébb pontja a Balkán-háborúkban ezért az a folyamatos bizonytalanság volt, hogy miként reagál az eseményekre a szomszédos nagyhatalom, sor kerül-e katonai beavatkozásra részéről, amely a belgrádi haditervek szempontjából biztos katasztrófával ért volna fel.

A balkáni kisállamok négyes szövetségének (Szerbia, Montenegró, Bulgária, Görögország) megteremtése is előfeltétele volt a sikernek. Összefogás nélkül ugyanis nem lett volna esélyük a török hadigépezet legyőzésére, ez a korábbi szerb és görög tapasztalatok alapján már letisztult konklúzió volt a 20. század elejére. Elvileg Oroszországra számíthattak, de a balkáni országok külső katonai segítség nélkül akartak vereséget mérni az ifjútörökökre, mert csak így biztosíthatták saját érdekeik érvényesülését a békekötéskor. A balkáni koalíció létre is jött, a cári Oroszország jóváhagyásával, de belső kohéziója törekeny maradt. A pillanatnyi egységbe tömörült kisállamok ugyanis egyben riválisként tekintettek egymásra, mivel egymást átfedő területi követeléseik voltak a Koszovói, a Manastiri és a Szaloniki vilájetre nézve. A mai Észak-Macedónia területének felosztásáról ugyan Szerbia és Bulgária előzetes megállapodást kötött, de mint később kiderült, a kompromisszumnak Belgrádban nem volt elég erős támogatottsága, és így meg is szegték azt a háború későbbi szakaszában. Koszovó mai területén Montenegró és Szerbia kívánt osztozni, de sehogy sem tudtak megegyezni arról, hogy hol húzódnak érdekszféráik határai. Nézeteltéréseik súlyossága később az első Balkán-háború viszonylag korai szakaszában mutatkozott meg, amikor a koszovói Đakovica városánál találkozott a két hadsereg, és kis híján súlyos összecsapásra került sor közöttük.

A négyes szövetség tagjai türelmesen vártak az Oszmán Birodalom meggyengülésére, amelyet Olaszország 1911-ben Észak-Afrikában indított háborúja nagyban elősegített, majd katonai fölényük tudatában 1912 őszén támadást indítottak. Mozcósított összhaderejük 715 ezer főre rúgott, míg a törökök Európában állomásoztatott csapatainak létszáma nem haladta meg a 320 ezret.¹ A balkáni országok a nemzetközi közvélemény számára meglepően könnyű sikert arattak, az elfoglalni kívánt területek szinte érett gyümölcsként hullottak az ölükbe. Nagyobb ellenállással csak három erődrendszerrel védett helyen találtak: Szkutarinál (Shkodra), Janinánál és Drinápolynál (Edirne), amelyek esetében az ostrom hónapokig elhúzódott.

Az „Ó-Szerbiában” élő albánok (az akkori szerb terminológiában: „arnauták”) nem számítottak olyan tényezőnek, amely Belgrád részéről kiemelt stratégiai figyelmet generált volna az évtizedes készülődés során. Az albánok jelentős hátrányban voltak, mivel nem létezett albán nemzetállam, nem rendelkeztek saját intézményekkel. Sem modern hadsereg,

¹ STAVRIANOS 2000: 535.

sem diplomáciai szolgálat nem segítette őket azzal, hogy pontosabb képet adott volna a nemzetközi helyzet alakulásáról, és árnyalta volna az albán politikai vezetők döntéseit.

Szerbia és szövetségei ezzel szemben éberren követték az albánok felkeléseit 1908–1912 között és az azok által előidézett kaotikus helyzetet. A szerb állam hatékony információszerző hálózatot épített ki konzulátusi hálózatán keresztül az Oszmán Birodalom európai területein.² Nyilvánvalóan a megfelelő tájékozottság hozzájárult a szerb és a montenegrói állam eredményes fellazítási taktikájához a háború megindítása előtti években, illetve ahhoz, hogy a támadás időpontját éppen úgy időzítették, hogy megakadályozzák egy albán etnikumú autonóm entitás kialakulását, amelynek felosztása keményebb diónak ígérkezett volna. A határterületek destabilizálását – némi manipulatív biztatásra Belgrádból és Cetinjéből – maguk az albánok végezték el az oszmán hatóságokkal folytatott csatározásaik során.

Az Oszmán Birodalom számos tekintetben válságban volt: éppen elvesztett egy háborút Észak-Afrikában Olaszország ellen, és minden német szakmai segítségnyújtás ellenére sem volt képes a modern háború követelményeinek megfelelő hatékony katonai szervezet kialakítására. Mivel maga az oszmán katonai szervezet csődöt mondott, így az albánok hagyományos „területvédelme” sem tudott megfelelő ellenállást nyújtani. A szerb nemzetállam létezése, az ország európai modell mentén zajló modernizálása a megelőző évtizedekben, illetve a belgrádi politikai elit évtizedes katonai készülődése összességében hatalmas előnyt biztosított. Az 1912-es offenzíva átütő erejűnek bizonyult, szinte nem volt olyan pillanat, amikor a szerb katonai győzelem kétséges lett volna.

A nacionalista eszmével átfűtött szerb nemzeti tömeghadsereg sokkal hatékonyabbnak bizonyult a motiválatlan birodalmi katonáknál és a fegyelmetlen albán segédhadaknál. Živojin Mišić marsall a Balkán-háborúk idején a szerb vezérkari főnök legközelebbi munkatársaként, egyfajta helyetteseként szolgált, még ezredesi rangban. Pár évvel később írt visszaemlékezéseiben kitért arra, hogy a háborút megelőzően a belgrádi vezérkar milyen alapos előkészületeket tett a katonai siker biztosítása érdekében, a határszakasz alapos feltérképezésétől a mozgósítás körzetenként történő begyakorlásán át a szűkös anyagiak által nehezített eszközbeszerzéséig.

² A prishtinai szerb konzulátus által küldött jelentések azóta megjelentek a nyilvánosság számára is. PERUNIČIĆ 1988.

Arról is megemlékezik, hogy a háborúnak mekkora morális támogatottsága volt Szerbiában. „Ezt a háborút egész népünk körében és különösen a hadseregen belül egészen különleges fokú lelkesedés övezte. Senki nem kételkedett a győzelemben. A tisztikaron belüli korábbi viszálykodásnak egyszerre vége szakadt, mindenki kibékült egymással, és vállvetve indult ebbe a szent háborúba.”³

Szerbia és Montenegró az első Balkán-háborúban viszonylag gyorsan elfoglalta a mai Koszovó területét. A katonai feladat döntő részét a 3. szerb hadsereg hajtotta végre, élén Božidar Janković tábornokkal. Ez a hadsereg mintegy 76 ezer főt számlált, 96 tüzérségi löveggel felszerelve. Fő ütőerejét a šumadijai hadosztály adta, de rajta kívül jelen volt a drinai és az egyik moravai tartalékos hadosztály, illetve egy önálló moravai dandár. Egy későbbi fázisban csatlakozott hozzá a 23 ezer fős ibari hadsereg, amely Mihailo Živković tábornok vezetésével Raška irányából tört be Koszovóba. Az Oszmán Birodalom a koszovói oldalon mindössze 16–18 ezer fegyverest sorakoztatott fel, meglehetősen rendezetlenül, alig 18 ágyúval. A török hadvezetés terveiben 60 ezer koszovói albán mozgósítása szerepelt, de ennek megvalósítása sikertelen volt. 1912 őszén a helyi albánok fogékonysága az oszmán hatóságok harcba szólító felhívásaira – a korábbi évek török–albán összetűzései eredményeként – nagyon csekély volt. Ennek következményeként a szerb sereg létszámban és tüzérségi erőben egyaránt döntő arányban múlta felül oszmán ellenfelét.⁴

Miután a 3. szerb hadsereg és az ibari hadsereg megszállta a Koszovói vilájet területét, bázisra tett szert a Szerbia számára igazán fontos feladat elvégzéséhez: kijutást nyerni az Adriai-tengerre. Janković tábornok Prizrenben sebesen újjászervezte erőit, és felállított két harccsoportot, amelyekkel november 7-én megkezdte az előrenyomulást Észak-Albániába, azzal a céllal, hogy megszállják Durrës és Lezha kikötővárosokat. A szerb sajtó áradozott a katonai sikerekről; a tengerpartra először leérő lovasszázad parancsnoka kardjával kereszt alakban belecsapott a vízbe, és ünnepélyesen így szólott: „ezt a tengert mostantól Szerb-tengernek nevezem el.”⁵

Az albánok egyik pillanatról a másikra kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, és sürgős külső segítségre szorultak. Az Osztrák–Magyar Monarchia intervenciója és Olaszország segítsége nélkül az albán állam nem jött volna

³ MIŠIĆ 2018: 267–286.

⁴ RATKOVIĆ–ĐURIŠIĆ–SKOKO 1972: 50.

⁵ IMAMI 2017a: 290.

létre, hanem valószínűleg a Koszovói vilájethoz és a földrajzi Macedóniához hasonlóan a szomszédos országok területszerző törekvéseinek áldozatává válik. Szerbia közvéleménye ellenségesen fogadta Albánia létrehozását, amelyet egyértelműen Bécs és Róma ármánykodásának tekintett a szerb terjeszkedési célok megakadályozás érdekében, ami részben igaz is volt. A belgrádi sajtóban dühödött cikkekben vitatták az albán nemzet létezését és alkalmasságát az „államalkotásra”, az egészet erőltetett és kudarcra ítélt próbálkozásként jellemezték.⁶

Ettől a ponttól számolhatjuk a szerb és az albán nacionalizmus Koszovóért folytatott küzdelmének új fejezetét. Ezt megelőzően az albán etnikum ugyan domináns szerepben volt, de nem létezett albán nemzetállam, és nem volt olyan autonómia sem, amelyen keresztül az albán nemzeti elit valamilyen fokú szuverenitást gyakorolhatott volna a terület felett. Az első Balkán-háborút követően a szerb nemzetállam került „birtokon belültre” a mai Koszovó területén.

Sokat rontott az etnikumközi kapcsolatokon, hogy a viszonylag könnyű győzelem ellenére súlyos atrocitások kísérték a szerb és montenegrói hadsereg bevonulását a Koszovói vilájetbe. A kegyetlenkedések tényét számos korabeli forrás megerősítette, Edith Durham brit utazónőtől kezdve a helyszínről tudósító újságírókon át a szerb hadsereg tagjaiig.⁷ Az atrocitások híre annyira felkavarta a nemzetközi közvéleményt, hogy a Carnegie Alapítvány vizsgálóbizottságot állított fel, amely jelentésében megerősítette a szerb–montenegrói hadsereg albán civil lakossággal szemben szisztematikusan elkövetett bűncselekményeiről szóló vádakat.⁸ A szerb katonaság túlkapásai és kegyetlenkedései 1912-ben generációkra elsózták a Szerbiával szembeni ellenséges érzületek magjait az albánok körében, ami a következő évszázadban erőszakos etnikai konfliktusok ördögi körforgását indította be.

A KAÇAKLÁZADÁSOK (1913–1924)

A koszovói albánság tulajdonképpen 1913-ra ocsúdott fel abból a sokból, amely az első Balkán-háborúban elszenvedett vereség és az ennek

⁶ Nova Nacija 1912.

⁷ Az erről tanúskodó források közül Durham beszámolóját lásd: ELSIE–DESTANI 2018: 163–168; TROTSKY 1980; NY Times 1912; TUCOVIĆ 2012.

⁸ Carnegie Endowment for International Peace 1914: 150–151; MALCOLM 1998: 254.

nyomán bekövetkezett változások miatt érte. A prizreni osztrák–magyar konzul 1914. januári jelentése még arról számolt be, hogy az albánok többsége határozottan hisz abban, hogy a szerb uralom csak átmeneti.⁹ Miután világossá vált számukra, hogy a londoni nagyköveti konferencia jóváhagyta az albán etnikai területek felosztását, megkezdődhetett annak végiggondolása, hogy milyen válasz adható a szerb–montenegrói katonai megszállásra. Katonai téren nem állt rendelkezésre sok opció. Az albánok az első években teljesen magukra voltak hagyva: sem az oszmánoktól, sem az olaszoktól, de még Béctől sem számíthattak olyan mértékű segítségre, amely egy klasszikus konvencionális háború megvívását lehetővé tette volna Koszovó visszafoglalására. Első spontán védekezési stratégia-ként ezért a törökök ellen több-kevesebb sikerrel használt formula, a gerillaháború mellett döntöttek.

A katonai akciók bázisaként az 1912-ben létrejött Albánia területe szolgált. A vlorai albán kormány hadügyminiszterévé egy koszovói albánt, a mitrovicai származású Isa Boletinit nevezték ki, aki az összes földbirtokát elvesztette Koszovó szerb megszállásával. Ennek az ifjútörökök elleni háborúban tapasztalatot szerzett veteránnak az irányítása alatt 1913 augusztusában és szeptemberében albán fegyveresek törtek be a Szerbia által frissen elfoglalt macedón területekre (Debar, Ohrid, Struga és Gostivar). Ezzel párhuzamosan a montenegrói kézen lévő Đakovica és a szerbek által megszállt Prizren irányában is támadást hajtottak végre a Luma régióból. Az ezres nagyságrendre rúgó szerb veszteségek olyan politikai felzúdulást váltottak ki, hogy a Balkán-háborúban nagy elismerést szerzett és előléptetett Živojin Mišić tábornokot – a megfelelő védelmi előkészületek elmulasztásának vádjával – 1913 szeptemberében kényszernyugdíjazták.¹⁰ Belgrád egyben büntetőexpedíciót indított, amelynek során egy 20 ezer fős szerb harccsoport egészen Elbasanig hatolt Albánia területén. Szerbia csak Bécs erőteljes figyelmeztetésére állt meg, és vonta vissza haderejét 1913 októberében.¹¹

Az első világháború kitörése újabb impulzust adott az albán *kaçakok* betöréseinek. A megszorodó gerillaakciók ellenben kiváló indokot szolgáltatott Szerbiának, hogy 1915 májusában ismét megszállja Észak-Albániát. Amikor viszont a központi hatalmak 1915 őszén átfogó offenzívát indítottak

⁹ Az úgynevezett „Kohlruss-jelentést” idézi: MALCOLM 1998: 258.

¹⁰ KAZIMIROVIĆ 2013: 236–237; ELSIE–DESTANI 2018: 170–172.

¹¹ MALCOLM 1998: 257–258; PEARSON 2004: 46; DESPOT 2013: 134; CSAPLÁR–DEGOVICS 2015: 377.

a Balkánon, és súlyos katonai vereséget mértek a szerb fegyveres erőkre, újra fordult a kocka. Az összeomlás utolsó heteiben ismét felélénkült az albán *kaçakok* mozgalma, akiknek a támadásai veszélyeztették a visszavonuló szerb menetoszlopokat, és esetenként egész katonai egységeket mészároltak le. Ezek az összetűzések 1915 novemberére már általános felkelésbe fordultak át Koszovó területén.¹²

A szerb kormány és a hadsereg egy része végül 1915 utolsó heteiben kisiklott a központi hatalmak gyűrűjéből, és Albánián keresztül kijutott a tengerre. Innen a francia és brit flotta Korfu szigetére, majd a szaloniki frontra hajózta át őket, ahol hat hadosztályba szervezve Bulgária ellen vetették be a mintegy 100–150 ezer fős szerb sereget.¹³ Újabb fordulatot jelentett, amikor az első világháború végén, a szaloniki front 1918-as áttörését követően a szerb hadosztályok – a francia keleti hadsereg közelében – 1918 októberének második felében visszatértek Koszovóba.

Még a szerb csapatok visszatérése előtt, 1918. május 1-jén megalakult a Koszovói Védelmi Bizottság, amely deklarált politikai céljaként Koszovó és az összes albán terület felszabadítását, valamint demokratizálását tűzte ki. 1918 novemberében kényszerűségből az észak-albániai Shkodra (Szkutari) városába tette át székhelyét, innen szervezte, támogatta a megújult *kaçakmozgalom* fegyveres ellenállását Koszovóban, azaz Jugoszlávia területén. Alig néhány hónappal a szerbek bevonulását követően, 1919 áprilisában a koszovói Drenica régióban mintegy 10 ezer albán fogott fegyvert, akik katonai szállítmányokat, postakocsikat és a szerb kormány által betelepített szlávok falvait támadták meg. Bár a drenicai felkelést a hadsereg és a csendőrség egységei néhány hónap alatt elfojtották, a harcok korántsem értek véget. A *kaçakok* sporadikus ellenállása egészen 1924-ig kitartott, és alaposan megnehezítette a szerb közigazgatás, illetve politikai uralom konszolidációját a tartományban.

A szerbek csak akkor tudtak áttörést elérni a *kaçakok* elleni gerillaháborúban, amikor felszámoltatták annak albániai hátországát. A függetlenségét elnyert Albániát súlyos belső hatalmi harcok sújtották 1912–1924 között, amelybe Belgrád is beavatkozott időről időre, számára megbízható politikai partnert keresve. Esad Toptani pasa volt az első értékes szövetségese, majd halála után Ahmed Zogu, a mati törzs vezetője bizonyult a következőnek. Amikor 1924 decemberében Zogu Belgrád katonai támogatásával visszatért a hatalomba, és államfő lett, egyrészt saját hatalmának

¹² STANOJEVIĆ 2016: 399.

¹³ Pesti Hírlap 1916; BLED 1996: 443.

stabilizálása érdekében, másrészt a szerb vezetés felé tett gesztusként könyörtelenül leszámolt a Koszovói Védelmi Bizottsággal és a *kaçakokkal*: mint erről korábban már szoltunk, ellenfelei közül egyeseket meggyilkoltatott, másokat száműzetésbe kényszerített.

A koszovói albánok több mint egy évtizedes gerillaháborújának 1924-ben vége szakadt. (Az ellenállás 1915–1918 között szünetelt, amikor a szerb szuverenitás ideiglenesen megszakadt Koszovó területén.) Az albánságnak egy hagyományos, konvencionális háború megnyerésére a társadalmi modernizáció fáziskésése miatt nem lett volna esélye Szerbia ellen. Bár a férfiak jártasak voltak a fegyverforgatásban, az északi gegek tapasztaltak voltak a gerillaháborúban, de az albánság még hosszú ideig teljesen alkalmatlannak bizonyult egy modern háború megvívására, mivel ennek hiányoztak nemcsak a technikai, hanem az általános modernizációs alapjai is (például közoktatás, mozgósítási rendszer, képzett tisztikar). Az első világháború idején a Monarchia által toborzott albánok kiképzése és integrálása a modern hadseregbe számos olyan problémát hozott a felszínre, amelyek erre vezethetők vissza.

A budapesti 1. honvéd huszárezred az első világháborúban az albán területeket megszálló alakulatok egyike volt. Az alakulat történetét feldolgozó, 1927-ben napvilágot látott kiadványban a következőket olvashatjuk az észak-albániai állapotokról:

Nincs véderőn alapuló katonaságuk, de mindegyik már kora ifjúságában elsajátítja a fegyverrel való bánásmódot. [...] Később az albánokból századokat és zászlóaljkat is alakítottunk és tisztjeink és altisztjeink oktatása mellett harctéri szolgálatra képeztük ki őket. Ezek nagyrészt fiatal, 19–24 éves albán legényekből toboroztattak, kik a skutarii kaszárnnyában laktak s ott hadvezetőségünk által élelmezésben részesültek. Amilyen ügyesek voltak a harctéri gyakorlatban, olyan ügyetlenek voltak a fegyvelmező gyakorlatok elsajátításában. Hogy egy példával örökítsük meg az ügyetlenségüket, kiemeljük, hogy lépést tartani menet közben egyáltalán nem tudtak; az ütemet nem ismerték s ezen sem dobszó, sem zenező nem segített.¹⁴

¹⁴ A. M. Kir. Budapesti 1. Honvédhuszárezred és a M. Kir. 1. Népfelkelő Huszárosztály története 1927: 711–712.

ETNIKAI TISZTOGATÁSOK
ÉS A BALLISTA FELKELÉS (1941–1945)

A szerb és az albán nacionalista erők Koszovó területének birtoklásáért folytatott küzdelmében minden nagyobb történelmi fordulat új fejezetet nyitott. A Balkán-háborúk, az első világháború kitörése, Szerbia 1915-ös megszállása, az első világháború lezárulása és Jugoszlávia megalapítása újabb és újabb fegyveres összetűzéseket hozott a szerbek és az albánok között. Ebben a sorozatban a második világháború sem volt kivétel: az európai hatalmi erőviszonyoknak a hitleri Németország 1940–1941-es katonai sikerei nyomán történt megváltozása a Balkánt is elérte, és azonnal reaktíválta a koszovói etnikai konfliktust. Az etnikai torzsalkodások ismét kölcsönös bosszúhadjáratokba torkollottak, amelyek mindkét oldalon szaporították a történelmi sérelmek listáját.

Amikor 1941 áprilisában a tengelyhatalmak és szövetségeseik lerohanták Jugoszláviát, a mai Koszovó területének Ibar folyótól délre eső része döntően az olasz megszállási zónába került. Az olaszok három prefektúrát hoztak létre Prishtina, Prizren és Peja központtal. A három prefektúrát az olaszok egyesítették az 1939 tavaszán fennhatóságuk alá került Albániával, a Jugoszláviától elcsatolt területek lakossága pedig albán állampolgárságot kapott a tiranai kormány rendelete alapján. Bár az egyesült albán etnikai területeket a fasiszta olasz állam egyfajta belső gyarmatként kezelte, nem állt az albán nemzeti identitás kibontakozásának útjába. Az olaszok által ellenőrzött területen az albán nyelvet szabadon lehetett használni a közigazgatásban és az oktatásban. Mintegy 173 általános iskola nyílt meg Koszovóban ebben az időszakban, amelyekben Albániából érkezett oktatók százainak a segítségével indult meg az oktatás.¹⁵

Amikor Mussolini Olaszországa 1943 szeptemberében kapitulált a szövetségeseik előtt, az olasz megszállási övezeteket a Wehrmacht szállta meg. A németek megpróbálták igájukba fogni az albán nacionalizmus erejét, ezért a többi megszállt európai országban követett gyakorlattól eltérően nem vezettek be katonai igazgatást, hanem az 1939–1943 között Olaszország részét alkotó albán területek formális önállóságot kaptak. Hitler alapvetően szimpatizált az albánokkal, ezért maga adott utasítást az olasz összeomlás után Ribbentrop külügyminiszternek, hogy „jőjön

¹⁵ MALCOLM 1998: 292; BERISHA 2019: 83–84.

létre a független albán állam a helyiek kezdeményezése nyomán”. A feladat végrehajtásával két „osztrákot” bízta meg: Hermann Neubacher balkáni különmegbízottat és Franz von Scheiger tiranai főkonzult. Hitler szimpátiáján túl a németek lépéskényszerben is érezték magukat, mivel reális veszélynek tekintették a szövetségesek esetleges partraszállását a Balkánon, amelyet a brit–amerikai kézre került Appennini-félszigetről az Otrantói-szorosnál könnyen meg is lehetett volna valósítani. A hitleri diplomácia képviselői a helyszínen elmagyarázták az albánoknak Berlin ajánlatát, és sikeresen elősegítették „az albán önrendelkezést”. A németekkel együttműködni kész albán átmeneti kormány (Ideiglenes Nemzeti Bizottság) elnöke, Ibrahim Biçakçiu a tálcán nyújtott lehetőséget kihasználva függetlenné nyilvánította Albániát 1943 szeptemberében. Németország 1944. július 13-án elismerte Albánia függetlenségét, de ebben egyetlen más állam sem követte.¹⁶

Az albán nacionalizmus első szervezett, hatékony és eredményes fellépése Koszovó területének szerb megszállása ellen a második világháború alatt zajlott le. Az 1941-es jugoszláv katonai fiaskó és dezintegráció lehetőséget teremtett az albánoknak, hogy visszavegyék a politikai uralmat Koszovóban. Az albán lakosság, amint fegyverhez jutott a jugoszláv katonai raktárakból, késlekedés nélkül támadást intézett a szerb és a montenegrói falvak ellen, elégtételt véve a két világháború között elszenvedett sérelmekért és anyagi hátrányokért (vagyonelkobzások, földkisajátítások). Az 1941–1945 közötti események azonban túlmutattak az egyszerű etnikai revanson, mind a szervezettség, mind az eredmények tekintetében.

Jugoszlávia lerohanása után Szerbia egyes részei magyar, illetve bolgár megszállás alá kerültek. Szerbia maradék területén a németek bábállamot hoztak létre, amelynek élére egy kollaboráns szerb vezetőt neveztek ki. 1941 nyarától ez a németekkel együttműködő vezető Milan Nedić szerb tábornok volt, aki a királyi Jugoszláviában hadügyminiszterként is szolgált. A Milan Nedić-féle kormányzat idején felvett szemtanúvallomások tartalmazó, levéltárakban elhelyezett jegyzőkönyvek alapján a szerb történetírás úgy tartja számon, hogy az albán tömegeket vezetőik (törzsfők, korábbi földbirtokos bégek, muszlim és katolikus klérus) bujtották fel a szláv telepések ellen. A tanúvallomások rablásokkal, gyújtogatásokkal, nemi erőszakkal, bántalmazásokkal és gyilkosságokkal teli pogromok sorozatát tárják elénk. A helyzet annyira súlyossá vált, hogy a szláv lakosságot a

¹⁶ IMA MI 2016: 468; a német szempontokat lásd a balkáni különmegbízott visszaemlékezéseiben: NEUBACHER 2018: 181–203 (eredeti kiadás: NEUBACHER 1957).

német csapatok „evakuálták” a saját megszállási zónájukban fekvő Mitrovica városába, valószínűleg a halálos áldozatok számának csökkentése érdekében, de egyben az albán vezetőkkel történt 1941. áprilisi megállapodással összhangban.¹⁷

Tovább erősítette az albánok pozícióját, hogy Koszovó katonai okkupációját követően az olasz hatóságok megkezdték a férfilakosság mozgósítását a helyi fegyveres alakulat felállítása céljából. Így jöttek létre az úgynevezett *vulnetari*, azaz önkéntes egységek, amelyek rendfenntartó vagy esetenként határőr funkciókat láttak el. Ezeknek a *vulnetarinak* a nevéhez fűződik a szerbellenes atrocitások második hulláma. Az Ibar folyó mentén fekvő Kolašin régió szerb falvai 1941 őszén kerültek az albánok, az olaszok és a Novi Pazar-i bosnyákok támadásainak keresztútjába. A *vulnetari* és az olasz egységek megtámadták az itt fekvő szerb településeket, felgyújtottak 23 falut és számos szerb civil lakost meggyilkoltak. Az Ibarski Kolašimból elmenekülő szerbek aztán tömegesen álltak be a Koszovótól északra fekvő hegyekben (Suva Planina) rejtőző csetnikbrigádokba, és várták az alkalmat a bosszúra. A szerb történetírás úgy gondolja, hogy a kolašini régió etnikai megtisztítása azért volt szükséges, hogy a pár hónappal korábban létrejött Nagy-Albánia összeköttetést nyerjen a Szandzsák régióval. Az albánok ezzel szemben azzal indokolták átvonulásukat a kolašini régió, hogy meg kellett védeniük a segítséget kérő szandzsáki muszlimokat a szerb csetnikek támadásától.¹⁸

1943 szeptemberében újabb, nagyszámú áldozattal járó etnikai alapú vérengzések zajlottak le. Miközben Olaszország háborús kapitulációját követően a náci Németország végrehajtotta az „Etnikai Albánia” katonai megszállását, az albánok maguk is közreműködtek az olasz egységek lefegyverzésében. Az ezt követő hatalmi úrt kihasználva 1943 szeptemberének derekán Uroševac/Ferizaj városában és környékén a koszovói albán csendőrség, felfegyverzett albán civilekkel karöltve, tömegmészárlást hajtott végre a szerb lakosság körében. A szerb kutatók véleménye szerint a nagyobb áldozattal járó incidenseket csak a németek közbelépése akadályozta meg.¹⁹

¹⁷ A megállapodás tényét német levéltári forrásokra hivatkozva közli: MALCOLM 1998: 293.

¹⁸ ŽIVKOVIĆ 2018: 87; BIŠEVAC 2016; az albán álláspontot lásd: IMAMI 2016: 457.

¹⁹ ANTONIJEVIĆ 2016: 145–146. (Nenad M. Antonijević a második világháború idején Jugoszlávia területén történt szerb és zsidó holokauszt nemzetközileg elismert történelmszaktekintélye, bár írásaiban nem rejti véka alá elfogultságát.)

A német megszállás után a koszovói születésű Rexhep Mitrovica lett a nagyalbán bábállam miniszterelnöke Tiranában. A földbirtokoscsaládból származó politikus a jobboldali nacionalista Balli Kombëtar (Nemzeti Front) egyik vezető figurája volt, akinek a szerbekkel, az albán Zogu királlyal, illetve az olaszokkal egyaránt meggyűlt a baja az előző két év-tizedben. A másik kulcsembert, a szintén mitrovicai Xhafer Deva 1943-ban belügyminiszterré lépett elő. Az albán nacionalisták radikalizálódását demonstrálta a „Második Prizreni Liga” megalapítása (1943. szeptember 16–19.), amely Koszovó, illetve a macedóniai és montenegrói területek albán lakosságát is mozgósította a kommunista partizánok növekvő ereje ellen. Ennek előzménye az volt, hogy az albánságon belül súlyos meghasonlás történt. A nyugati szövetségesek ösztönzésére 1943 augusztusában a Tirana közelében fekvő Mukje településen az albán kommunisták és ballisták megállapodtak az olasz és német fasiszta erők elleni harcban és a Koszovót is magába foglaló független Nagy-Albánia létrehozásában a háború után. A megállapodásból azonban a kommunisták a Jugoszláv Kommunista Párt nyomására visszaléptek.

A csalódott északi gegek és a velük szimpatizálók így teljesen a németek hatása alá kerültek. A koszovóiak a mukjei megállapodás felrúgása után a kommunista mozgalom bázisának számító déli toszk területeket már nem tekintették szövetségesnek, és haragjuk egy részét a partizánok ellen fordították. A toszkok és a gegek útja ismét elvált egymástól, 1924 után immár második alkalommal.

Ennek az új vezetésnek, illetve leginkább Deva belügyminiszternek a számlájára írják azokat a tömeggyilkosságokat, amelyeket 1943 augusztusában és szeptemberében követtek el a szerb és a montenegrói lakosság ellen Metóhiában/Dukagjiniben. A csetnikekkel és a partizánokkal való együttműködés ürügyén elkövetett százas nagyságrendű gyilkosságok 1943 őszén folytatódtak, majd a terrorhullám az év végén érte el a csúcst, amikor Peć/Peja városában legalább 160 szerbet/montenegróit gyilkoltak meg, de az atrocitások 1943–1944 telén sem szűntek meg.²⁰

²⁰ ANTONIJEVIĆ 2016: 146–148. A szerb történetírásban gyakori jelenség, hogy a szerzők akkor is szerbekről beszélnek, amikor más szláv etnikumúakról van szó. Peć város környékén Montenegróból érkezett telepések éltek, akiknek pontos nemzeti identitását senki nem vizsgálta, annyit lehet tudni róluk biztosan, hogy ortodox keresztény vallásúak voltak. (A szerző megjegyzése.) Malcolm következetesen szerb és montenegrói lakosságról beszél: MALCOLM 1998: 305.

Belgrádban szolgált 1943 októberétől a hitleri adminisztráció egy magas rangú hivatalnok, aki a harmadik birodalom balkáni – vagy német terminológiával élve „délkelet-európai” – különmegbízottja volt (*Sonderbevollmächtigter des Auswärtigen Amtes für den Südosten*). A korábban már említett, osztrák származású Hermann Neubacher az 1950-es években írt visszaemlékezéseiben arról számolt be, hogy Milan Nedić szerb vezető „keserű panaszokkal és kérésekkel” fordult hozzá a koszovói szerbeket ért atrocitások miatt. Neubacher verziója szerint a szerbeket ért támadások csak azután szűntek meg, hogy ő számos alkalommal nyomatékosan kérte ezt Xhafer Deva belügyminisztertől.²¹

Ez a történelmi időszak jelenti a koszovói szerb lakosság számára első saját „nemzeti Golgotáját”. A szerb szakirodalomban ezt „népirtásnak” tekintik, amelyet a Nagy-Albánia nevű „náci-fasiszta kreatúra” hajtott végre. Erről a szerb (és a montenegrói) szépirodalom is számos emléket állított.²² A szláv lakosság egy részének meggyilkolása, kirablása és elűzése mellett különösen mély és fájó nyomot hagyott, hogy az olasz és a német hatóságok közreműködésével olyan intézkedéseket léptettek érvénybe, illetve olyan gyakorlat érvényesült, amely a szláv lakosság számára az 1912 előtti török uralmat idézte fel. Ilyen volt a földművesektől szedett „tized”, amelyet a muszlim földbirtokosok néha természetben hajtottak be, de ugyanígy keserű emlékeket hagyott a szerbekre érvényesített gyülekezési tilalom, beleértve a templomok látogatásának felfüggesztését.²³

Az ekkor *meggyilkolt és elkergetett szerb és montenegrói telepések* számát a különböző források 3–10 ezer, illetve 20 és 100 ezer közé teszik. Az adatok hiányosan dokumentáltak, a kérdés pedig annyira túlpolitikált, hogy történészként kizárólag csak a nagyságrendekben lehet objektíven állást foglalni.²⁴ A viszonylag semleges megfigyelőnek tekinthető Hermann Neubacher számításai szerint 1941–1943 között 40 ezer szerb és montenegrói menekült el Koszovó területéről.²⁵

Ez a második világháború alatti etnikai tisztogatás, amelyről sem az albániai, sem a koszovói történetírás nem szeret beszélni, hosszú távú eredményeket hozott az albán nacionalisták számára. Az elüldözött szláv

²¹ NEUBACHER 2018: 197.

²² ALEKSIC 2016: 70.

²³ BIŠEVAC 2016: 114; ANTONIJEVIĆ 2016: 146. A feudális szolgáltatások rendszerének visszaállítása a németek részéről: MALCOLM 1998: 293.

²⁴ MALCOLM 1998: 312–313; VICKERS 1998: 122, 140; LAMPE 2006: 155.

²⁵ MALCOLM 1998: 305, 313.

telepeseket ugyanis a jugoszláv kommunista hatóságok már nem engedték vissza 1945 után Koszovó területére. Ezzel a királyi Jugoszlávia időszaka alatti kolonizációs program eredményeit, az etnikai arányokban a szerbek javára elért változásokat az albán nacionalisták végső soron sikerrel visszafordították. A szerb történetírás azzal is vádolja a koszovói albánokat, hogy a második világháború időszakában mintegy 70 ezer albán etnikumú lakost telepítettek be a tartomány területére, döntően az elüldözött szerbek földjeire.²⁶

A partizánhatóságok intézkedése arra vezethető vissza, hogy nem kívánták tovább terhelni a már így is végletekig feszült etnikumközi kapcsolatokat, amiben minden bizonnyal fontos szerepet játszott az 1944–1945 fordulóján kirobbant *ballista felkelés* is. Ennek háttéréhez röviden át kell tekinteni a háború utolsó szakaszának eseményeit. A német fegyveres erők szervezett visszavonulás keretében, hatékony utóvédharcokat folytatva a nyomukban járó szovjet és bolgár erőkkel, 1944 novemberében elhagyták Koszovó területét.²⁷ A szovjetek és a bolgárok sarkában érkező, döntően szerb, montenegrói és macedón etnikumú partizánok viszont szembetalálták magukat a Második Prizreni Liga által hadrendbe állított fegyveres albán alakulatok sporadikus ellenállásával.²⁸

A Koszovó területére érkező partizánalakulatok spontán megtorlásokat hajtottak végre az albán lakosság ellen. A hírhedtté vált kommunista titkoszolgálat, az OZNA erőszakos fellépése szikraként hatott az egyébként is lőporos hangulatban. Amikor a partizánok közel 10 ezer albán férfit mozgósítottak, hogy a szerémségi és a horvátországi fronton vessék be őket, 1945 januárjában nyílt fegyveres felkelés tört ki Koszovóban. A Koszovó szívében fekvő Drenica régióból (Srbica/Skenderaj és Glogovac/Drenas járások) kiindulva 2000 albán fegyveres támadást intézett a trepčai bányakomplexum és más célpontok ellen. A harcok átterjedtek a szerb határhoz közel eső Gnjilane térségére is. Az albán történetírásban „drenicai

²⁶ VIRIJEVIĆ–MARKOVIĆ 2016: 103. A magunk részéről Virijevićet szakmailag kiegyensúlyozott történésznek tartjuk. Az általa megadott 70 ezres számnál sokkal magasabbak is megjelentek nyomtatásban: a koszovói szerbek egy 1985-ös petíciójukban nem kevesebbet állítottak, mint hogy 300 ezer albán költözött át Albániából 1941–1985 között. ŽIVANČEVIĆ 1989: 24. Le kell szögezni, hogy ezek a számok pusztá feltevések. Tényként annyit lehet tudni, hogy az 1948-as népszámláláskor 7800 jugoszláv állampolgár úgy nyilatkozott, hogy Albániában született. R. PETROVIĆ 1991: 193.

²⁷ MALCOLM 1998: 311.

²⁸ MALCOLM 1998: 311; BERISHA 2019: 103.

háborúnak” (*Lufta e Drenicës*) nevezett felkelés²⁹ nagyon hatékonynak bizonyult: a Drenica-völgyben a ballisták hosszú ideig ellenálltak a partizán haderőnek. Tito 1945 februárjában hadiállapotot hirdetett Koszovóban, de a jugoszláv hatóságok így is csak 1945 nyarán tudták végérvényesen pacifikálni a koszovói területeket.³⁰

A felkelést súlyos megtorlások követték. Büntetőeljárás és ítéletohatal nélküli kivégzések sorát hajtották végre, amelyek egész Jugoszlávia területén jellemzők voltak a kollaboránsnak tekintettekkel szemben. Az albán történetírás különös gonddal őrzi a „tivari vérengzés” (Bar, Montenegró) keserű emlékét, amely során egyes történészek becslései alapján 2000 erőszakkal elhurcolt fiatal albán férfit végeztek ki.³¹ Sajnos a számok nehezen ellenőrizhetők, ami általában jellemző a Koszovó területén elkövetett atrocitások áldozatait illetően. Így állhat elő az a helyzet, hogy a különböző források a második világháborúban elhunyt koszovói albán áldozatok számáról 3000-tól 48 ezerig bezárólag adnak becslést. Persze már az is dilemmát okoz, hogy pontosan hol kellene meghúzni a korszakhatárt, mivel az egyes ballista alakulatok ellenállása a hegyekben az 1950-es évekig elhúzódott, így az OZNA, majd az UDBA nevű utódszervezet terrorja még éveken át kísértette a koszovói tartomány életét.³²

A partizánok számára a felkelés rendkívül nehezítette a pacifikálást, ami óvatosságra intette a belgrádi jugoszláv vezetést az 1945 utáni politikai lépéseiben. A koszovói albánok megbékéltetése érdekében tett gesztus volt a Koszovó-Metóhia Autonóm Terület létrehozása is. A második világháború utáni belgrádi kommunista vezetés Jugoszlávia területi integritásának a védelméből nem engedett, de igyekezett kiegyensúlyozott megoldást találni a koszovói kérdésre. Tito eredeti szándéka szerint Koszovóból tagköztársaság lett volna, de ezt a szerb ellenállás miatt nem tudta megvalósítani, ezért az autonóm terület (később autonóm tartomány) kompromisszuma mellett döntött.³³ Ez a megoldás azonban egyik oldalon sem elégítette ki a nacionalistákat, az albánok kevésnek találták az autonómiát, míg a szerbek túl soknak, főleg az 1974-ben meghatározott, jelentősen kibővített

²⁹ Lásd: SYLA 2016.

³⁰ PIRJEVEC 2016: 1185; VICKERS 1999: 161; LAMPE 2006: 173.

³¹ BUXHOVI 2013c: 269–270.

³² MALCOLM 1998: 312; BERISHA 2019: 102–107. A háború után a koszovói albán nacionalisták elleni jugoszláv büntetőeljárásokról lásd: KEÇMEZI-BASHA 2018: 282–418.

³³ PIRJEVEC 2016: 219. Titónak 1946-ig a szerb közvéleménnyel azért is kellett számolnia, mert Mihailović hadseregének maradványai még jelentős létszámban bujkáltak a hegyekben. BERISHA 2019: 99.

keretekben. Kölcsönösen azt érezték, hogy sérülnek nemzeti érdekeik, és néhány évtized alatt a háború feltételei újratermelődtek.³⁴

AZ UÇK GERILLAHÁBORÚJA (1998–1999)

A 20. század vége előtt sor került az albán és a szerb nacionalizmus immár negyedik fegyveres konfliktusának megvívására Koszovó területének birtoklásáért. A háborút közvetve előidéző geopolitikai háttér ebben az esetben a hidegháború utáni nemzetközi erőviszonyok megváltozása volt. Az 1990-es években a keleti blokk felbomlott, a Szovjetunió dezintegrálódott, az Egyesült Államok maradt az egyedüli szuperhatalom. Egyedülálló katonai potenciálját a kibővített NATO katonai szövetsége révén jelentős politikai és infrastrukturális támogatással tudta érvényesíteni Európában. A gazdasági válsággal és saját csecsen szakadárjaival küszködő Oroszország nem volt képes az EU és a NATO egyesített erejét ellensúlyozni a nemzetközi kapcsolatokban.

Az albánok döntő többségének az 1990-es évek elején nem tűnt még célravezető opciónak a háború, hiszen könnyen felmérhették, hogy a szerbek minden tekintetben erősebb pozícióban voltak. A belgrádi vezetés által irányított rendőrség már önmagában számottevő erőt képviselt. Belgrád mögött állt 1992-ig a Jugoszláv Néphadsereg (JNA), majd onnantól a kisjugoszláv állam hadserege (Vojska Jugoslavije). Még a kisjugoszláv (Szerbia, Montenegró) állam haderejének mozgósítás utáni létszáma is messze meghaladta azt az élőerőt, amelyet az alig 2 milliós koszovói albánság reális esélyekkel harcba küldhetett volna a maga részéről. Szintén hatékony eszköz volt a szerb vezetés kezében a titkosszolgálati apparátus. Az UDBA (Uprava Državne Bezbednosti – Állambiztonsági Igazgatóság), majd 1967-től az SDB (Služba Državne Bezbednosti – Állambiztonsági Szolgálat) számos „disszident”, köztük koszovói albánt likvidált Nyugat-Európában a hidegháború alatt. Utódja az RDB (Resor Državne Bezbednosti – Állambiztonsági Szolgálat) lett 1991 után, amely a horvátországi és boszniai háborúkban különösen hatékonynak bizonyult olyan brutalitásokról hírhedtté vált paramilitáris egységek mozgósításában, mint az „Arkan Tigrisei”.

³⁴ KEÇMEZI-BASHA 2017: 451, 454.

Az albánok nem rendelkeztek fegyverekkel az 1990-es évek elején, és sokáig nem is volt semmilyen beszerzési forrásuk. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1991 szeptemberében nemzetközi fegyverembargót vezetett be a volt Jugoszlávia egész területére, és ez lehetetlenné tett bármilyen *legális* fegyvervásárlást vagy másik országból érkező *hivatalos* fegyverszállítmányt. Könnyen felmérhető volt ebben az időben, hogy a nehéz fegyverzet hiánya 1991–1994 között milyen súlyos veszteségeket okozott a Jugoszlávia felbomlása nyomán kirobbant háborúkat vívó horvátoknak és bosnyákoknak, ami intő példaként szolgált. A koszovói albánok egy konvencionális, úgynevezett második generációs háború megvívására Szerbiával nem voltak felkészülve az 1990-es években.

Nem véletlen, hogy Ibrahim Rugova koszovói elnök békés ellenállásra buzdító politikája majdnem egy évtizeden keresztül elsöprő támogatást élvezett, és pártja, a Koszovói Demokratikus Liga (LDK) még a háború után is, egészen 2007-ig verhetetlennek bizonyult a Koszovóban tartott választásokon. Rugova mindenáron el kívánta kerülni, hogy az albánok olyan helyzetbe kerüljenek, mint a horvátok és a bosnyákok 1991–1994-ben, akik súlyos civil és katonai veszteségeket szenvedtek a szemben álló szerbektől, és csak a nemzetközi közösség intervenciója (UNPROFOR, NATO) mentette meg őket egy súlyosabb katasztrófától. A koszovói albán vezető ezért 1991-ben elzárkózott attól a horvát kéréstől, hogy követőit fellázítva újabb frontvonalat nyisson a volt Jugoszlávia területén dúló háborúk sorában.³⁵

Rugova alkatilag olyan vezető volt, aki mélyen hitt az erőszakmentes politikában. Munkatársai emlékeiben úgy maradt fenn, mint akitől távol állt minden hazardírozásra való készség, alaposan felmérte az erőviszonyokat és a szerbektől várható reakciók brutalitását.³⁶ (Rugova apját a második világháború végén jugoszláv partizánok végezték ki.) Egy koszovói háború kirobbantásához más karakterű vezetők kellettek, akiknek akkor nyílt tér, amikor Rugova éveken keresztül stabil pozíciója 1995 után meggyengült.

Az 1981 óta egyre erősödő szerb rendőrterror, a korábbi koszovói autonómia 1989-ben történt megszüntetése felett érzett elkeseredés, az 1991 óta már leplezetlen kollektív diszkrimináció lassan felőrölte az albánok nagy részének a türelmét. Leginkább azonban a békés ellenállás politikájának

³⁵ JUDAH 2000: 113–114. A történeteket azonos módon elevenítette fel a tárgyaláson jelen lévő Veton Surroi egy interjú során (2020. november 25.).

³⁶ A szerző interjúja az LDK munkatársaival 2017–2019 között: Fatmir Rexhepi, Bajram Gecaj, Ismet Beqiri.

nyilvánvalóvá váló kudarcra volt az, ami egyre több koszovói albánt fogékonnyá tett a radikális megoldásokra. A boszniai háborút lezáró daytoni békeszerződés megkötése (1995) a koszovói kérdés rendezése nélkül azt a világos üzenetet hordozta, hogy a nemzetközi közösség együtt tud élni ezzel a *status quóval*. Ez súlyos csapás volt Rugova békés megoldást pártoló politikájára, egyben esélyt adott az otthon és külföldön már jó ideje szervezkedő militáns koszovói albánoknak.

Ramush Haradinaj gerillaparancsnok és későbbi miniszterelnök a hangulatváltást úgy foglalta össze: „Minden albán tudta, hogy soha nem fogunk megszabadulni Szerbia elnyomásától, ha nem harcolunk. Mindenki tudta. Rugova tudta és az LPK (az UÇK elődszervezete) is tudta. De az emberek először a könnyű utat választják.”³⁷ Egyre többen érezték magukat sarokba szorítva a rendőrterror által, ami jelentősen megnövelte a harci kedvet és az áldozatvállalási készséget az albán lakosság részéről. Haradinaj úgy fogalmazott: „Nem volt sok választásunk abban az időben. Tudtuk, hogy megölhetnek minket így vagy úgy – vagy a szerbiai börtönökben, vagy egy merényletben, vagy úgy, hogy ellenállunk. Tudtuk, hogy bármelyik nap sor kerülhet ránk. Nem volt más választásunk, mint harcolni.”³⁸

A koszovói fegyveres ellenállás gyökerei az 1970-es években az albán diaszpóra körében szerveződő radikális sejtekhez nyúlnak vissza. A fegyveres és politikai szervezkedés sokáig csak külföldön volt lehetséges, Koszovóban a jugoszláv állambiztonsági szervezetek csírájában eltiporták az ellenállást. A jobboldali nacionalista emigráció politikai szervezkedése döntően az 1962-ben alapított „Harmadik Prizreni Liga” köré épült. Az 1970-es évek végén azonban voltak a marxista-leninista ideológia enverista-nacionalista értelmezését követő koszovói albán emigráns szervezetek is. A jugoszláv titkosszolgálat (SDB) kezdetben nem tulajdonított nekik akkora jelentőséget, mint például a horvát és a szerb nacionalista emigráció köreiből tevékenykedő csoportosulásoknak.³⁹

Ez a helyzet az 1980-as években változott meg. Az 1981-es erőszakos koszovói tömegdemonstrációk jelentős radikalizálódást hoztak a diaszpóra körében. A Koszovói Népfrent (LPK), amelyet az UÇK elődszervezete-ként tartanak számon, Svájcban és Németországban alakult meg 1985-ben,⁴⁰

³⁷ Ramush Haradinajt idézi: PERRITT 2008: 1, 37.

³⁸ PERRITT 2008: 1, 37.

³⁹ RISTANOVIĆ 2019: 148–149.

⁴⁰ Eredeti nevén: LPRK (Lëvizja Popullore për Republikën e Kosovës – Népfrent a Koszovói Köztársaságért).

és 1997-re ütőképes terrrorszervezetté fejlődött. Az LPK, majd az abból létrejött UÇK teoretikusai nemzeti felszabadító mozgalom tagjaként tekintettek magukra, ezért alaposan tanulmányozták az antikolonialista küzdelmeket a harmadik világban. Tudták, hogy kezdetben mindenképpen a terrorizmus taktikájához kell nyúlniuk, ezért példaként vizsgálták az északír IRA, a baszk ETA és a palesztin PLO módszereit.⁴¹

A Koszovói Felszabadítási Hadsereg aszimmetrikus háborúja a szerb rendőri erők és a szövetségi hadsereg ellen a Jashari család 1998 márciusában történt lemészárlásától a KFOR 1999. júniusi bevonulásáig tartott. Ezt megelőzően is voltak összecsapások, de azok inkább elszórt terrorcselekmények voltak, semmint valódi gerillaháború keretében vívott harcok. A koszovói albánok részéről a katonai felkelés továbbra is meglehetősen reménytelennek látszott, figyelembe véve a szerb fegyveres erők létszámbeli és technikai túlerejét. A Koszovói Felszabadítási Hadseregnek kizárólag az aszimmetrikus hadviselés előnyeit kihasználva volt esélye. Nehéz volt viszont elképzelni, hogy pusztán gerillahadviseléssel meg lehet változtatni Koszovó státuszát az albánok számára kedvező módon.

A fegyveres mozgalom deklarált politikai célja Koszovó „felszabadítása” volt. Elkezdtek olyan klasszikus nacionalista jelszavak megjelenni a nyilatkozatokban, mint a „függetlenség vagy halál”, amely retorikájában hasonlított a szerb Fekete Kéz első világháborút megelőzően használt mottójára: „egyesülés vagy halál.”⁴² A gerillák körében a felszabadítandó tartomány egyesítése Albániával fogalmazódott meg végcélként, amely a militáns koszovói albánok régi álma volt.⁴³ Ez a nacionalista doktrína természetes naivitással úgy vélekedett, hogy ha a németeknek 1990-ben engedélyezték a nemzeti egyesülést, akkor a nemzetközi közösségnek semmilyen erkölcsi vagy jogi alapja nem lehet, hogy megtagadja ugyanezt az albánoktól. Az UÇK ideológusainak terveiben az egyesülés magába foglalta volna a Macedón Köztársaságban (ma: Észak-macedón Köztársaság) és Montenegróban élő albánok csatlakozását az etnikailag homogén Nagy-Albániához. A Rugova pártja (LDK) által propagált független koszovói állam ebben a stratégiában csak közbelső célként merült fel. Ibrahim Rugovát, aki a harcok kitörésekor, 1998-ban formálisan a koszovói párhuzamos állam elnöke volt, az UÇK nem tekintette saját

⁴¹ PERRITT 2008: 37.

⁴² WALLER 1998: 20.

⁴³ PERRITT 2008: 22.

parancsnokának, és nem egyezett bele abba, hogy képviselje a gerillákat a nemzetközi tárgyalásokon.⁴⁴

Az aszimmetrikus gerillaháború taktikai elemeit tekintve részben a 80 évvel korábbi „*kaçakhadviselés*” hagyományaihoz nyúlt vissza. Ennek az volt a kiindulópontja, hogy a gerillák a szomszédos Albániát logisztikai és hadműveleti bázisnak használva hajtanak végre váratlan támadásokat szerb célpontok ellen, minél nagyobb veszteségeket okozva. A régi taktika továbbfejlesztése volt, hogy eltűzött válaszcsepásokat provokáljanak ki a terület szuverén, de legitimációs bizonytalanságtól szenvedő (az albán lakosság többségének támogatását nélkülöző) hatáságainak részéről, lehetőleg polgári célpontok ellen. Úgy gondolták, ha ez elég sok áldozatot követel, akkor a konfliktus majd visszakerül a nemzetközi sajtó figyelmének fókuszába, és előbb-utóbb a nagyhatalmaknak be kell avatkozniuk a további atrocitások megfékezése érdekében, mint ez Bosznia-Hercegovinában is történt pár évvel korábban.

Ezt a taktikát számos tényező segítette az 1990-es évek végén. Az egyik, hogy a szerb hatalom a tartomány albán lakosságának döntő többségét már teljesen elidegenítette magától. A Rugova körül tömörülő pacifisták ugyan nem kedvelték a gerillákat, de óvakodtak attól, hogy nyíltan szembeforduljanak velük, mivel tudták, hogy ezzel a szerbeket segítenék. A másik, hogy Szerbia nemzetközi megítélése rendkívüli módon megromlott 1991 óta, és Milošević személyét a Daytont követő rövid időszakot leszámítva bizalmatlanság és ellenszenv övezte a nyugati politikusok körében.⁴⁵ Harmadik tényezőként említhető a nyugati hatalmak előző években kialakított intervenciók gyakorlata humanitárius megfontolásokból, Irak kurdok lakta területein, Szomáliában és Bosznia-Hercegovinában. (Ez a számítás hordozott magában kockázatokat: a hatalmas áldozatokkal járó ruandai népirtás 1994-ben nem generált nemzetközi fellépést.) Negyedikként megemlíthető még a NATO szerepkeresése a hidegháború után, amely egyre inkább az európai béke önjelölt őrének küldetése felé hajtotta a katonai szövetséget. A konkrét koszovói esetben különösen felerősítette ezt az intervenciók hajlandóságát a nyugati katonai szövetség félelme a balkáni konfliktus eskalációjától, főleg Macedónia, Albánia és Görögország belesodródásától. Robert Gelbard, a Clinton-adminisztráció

⁴⁴ KASALO 1998; ALBRIGHT 2004: 530.

⁴⁵ MÁRKUSZ 2000. „Nem fogjuk ölbe tett kézzel nézni, hogy a szerb hatalom azt tegye Koszovóban, amit már nem tehet Boszniában.” ALBRIGHT 2004: 525.

balkáni különmegbízottja az amerikai törvényhozás előtti meghallgatásán 1998 nyarán erről úgy fogalmazott:

A Koszovóban romló helyzet fenyegetést jelent a régió békéjére és biztonságára. Nagyon aggaszt bennünket a konfliktus szomszédos országokra való áttérjedésének kockázata, ezért szövetségeseinkkel karöltve világossá tettük Milošević elnöknek, nem fogjuk eltérni, hogy Albániát és Macedóniát belerángassák ebbe a konfliktusba.⁴⁶

Az UÇK gerillataktikája jól működött, rajtaütéseik fájdalmas embervesztéset okoztak a rendőrség számára. Ez dühödt reakciókat váltott ki a rendfenntartókból, ami megfontolt és világos politikai instrukciók hiányában megjósolható taktikai hibákhoz vezetett. Az egyik legnagyobb melléfogás a koszovói konfliktus kezelésében a prekazi vérengzés volt 1998 márciusának első napjaiban. Ennek során, néhány korábbi rajtaütés megtorlásául, a szerb belügyi erők lemészárolták az albán Jashari család 57 tagját, köztük nőket és gyerekeket. Ezzel a szerbek egyik napról a másikra magukra vonták a teljes nemzetközi sajtó figyelmét, a haditudósítók egyik napról a másikra átköltöztek a konszolidálódó Szarajevóból az új balkáni csatatérre.⁴⁷

A nyugati sajtó fokozott figyelme elkerülhetetlenné tette, hogy az európai és az amerikai diplomácia is lépéseket tegyen. Március 5-én meg is jelent Belgrádban Robin Cook brit külügyminiszter az Európai Unió békés rendezésre vonatkozó ultimátumával, majd egy héttel később az EU akkori 15 tagállama és 11 tagjelöltje egyhangúlag elítélte Szerbiát, amiért fegyveres erőt alkalmazott a konfliktus tárgyalásos rendezése helyett.⁴⁸ Ezzel meg is kezdődött a koszovói kérdés „nemzetköziesítése”. A belgrádi vezetés korábbi negatív megítélése miatt ez várható reflexeket indított be: 1998 márciusától elkezdték visszaállítani az 1992–1996 között érvényben lévő, de Dayton után nagyrészt lebontott szankciós falat Szerbia és Montegró körül.⁴⁹ A jugoszláv dinár árfolyama újra megbicsaklott: a korábbi két és fél évben (1995. december – 1998. március) stabilan 3,3 arányban váltották a német márkával szemben. Alig egy hónap leforgása után, 1998

⁴⁶ US Congress Committee on International Relations 1998.

⁴⁷ HEDGES 1998; CALABRESI 1998; DESPIC-POPOVIC 1998. Madeleine Albright volt amerikai külügyminiszter is a prekazi vérengzéssel kezdi visszaemlékezéseinek koszovói válsággal foglalkozó első fejezetét. ALBRIGHT 2004: 521.

⁴⁸ BUERKLE 1998.

⁴⁹ AP Reuters 1998.

áprilisában viszont már hat dinárt kellett adni egy márkáért, ami 45%-os leértékelődésnek felelt meg. A jugoszláv GDP az 1970-es évek, a fizetések reálértéke pedig az 1950-es évek szintjére süllyedt vissza.⁵⁰ Ennek aztán olyan mellékhatása lett, amely Koszovó ügyén is túlmutatott: az új podgoricai vezetés, Milo Đukanović elnökkel az élén, egyre nehezebben viselte a nemzetközi elszigeteltséget és a gazdasági mélyrepülést, ezért hamarosan megindította saját elszakadási kampányát, amely nyolc évvel később, 2006-ra célegyenesbe ért.

A szerb rendőrség aránytalan erőszakot alkalmazott, ami a gerillák malmára hajtotta a vizet. A Koszovói Felszabadítási Hadsereg kevés energiával és szerény veszteséggel jelentős nemzetközi figyelmet generált. Az UÇK 1998 első felében zavaros benyomást keltő, marxista-nacionalista háttérű terrorszervezetből az albán lakosság jogaiért kiálló gerillahadsereggé vált. Öt hónap alatt, 1998 júliusára már elkönnyelhetette azt a sikert, hogy az amerikai adminisztráció legitím politikai szereplőnek ismerte el:

Az UÇK megkerülhetetlen tényezővé vált, és bármennyire elítéljük is az erőszakot mindkét oldalon, részese kell hogy legyen a fegyverszüneti vagy a rendezésről szóló tárgyalásoknak.⁵¹

Az UÇK azonban legalább három súlyos hibát elkövetett a háború különböző szakaszaiban, amivel veszélyeztette taktikájának hatékonyságát, amely a nemzetközi beavatkozás kiprovokálásával ért volna célt, illetve stratégiai víziójának, a szerb hatalom Koszovóból való eltávolításának megvalósulását. Az egyik meggondolatlanság a szerb civilek elleni brutális fellépés volt időről időre, amellyel a gerillák kockára tették a nyugati közvélemény és egyben a washingtoni adminisztráció szimpátiáját.⁵² Ennek a hibának a következményei lettek később azok a büntetőeljárások, amelyeket az ICTY, az UNMIK és az EULEX bírói fórumain, valamint a 2015-ben létrehozott különleges törvényszék előtt indítottak a koszovói albán gerillaparancsnokok egész sora ellen.

⁵⁰ LA Times Archives 1998.

⁵¹ US Congress Committee on International Relations 1998.

⁵² Robert Gelbard balkáni különmegbízott: „We have also condemned attacks against Serb civilians by the UCK, including kidnaping. The Kosovo Observer Mission will continue to track these reports and provide timely information to the international community. The Hague Tribunal has pledged to investigate reports of possible war crimes in Kosovo by both sides.” US Congress Committee on International Relations 1998.

Az UÇK másik hibája az volt, hogy alapot adott a szervezett bűnözéssel tartott kapcsolatairól szóló vádaknak. Ezeknek gyökerei oda nyúltak vissza, hogy a háború finanszírozási hátterét mindenképpen biztosítani kellett, ami nem volt egyszerű feladat. A diaszpóra segített, az Egyesült Államok albán kolóniája 1998 májusára már állítólag 3–4 millió dollárt összegyűjtött a gerilláknak.⁵³ Bujar Bukoshi, az akkori koszovói emigráns kormány miniszterelnöke is biztosított forrásokat a gerilláknak, erről Ramush Haradinaj, az UÇK dukagjini parancsnokának visszaemlékezése is tanúskodik.⁵⁴ Ennek ellenére számos olyan cikk, majd hivatalos jelentés látott napvilágot, amely a gerillák kábítószer-kereskedelemhez, illetve más súlyos bűncselekmények elkövetőihez való kétes viszonyát firtatta.⁵⁵ Ez a koszovói függetlenség nemzetközi támogatottságának ügyére is negatívan hatott.⁵⁶

A gerillahadsereg harmadik tévedése katonai jellegű volt. Időről időre a gerillaháborút olyan konvencionális hadviselésé alakította, amelynek eredményes megvívására nem volt felkészülve. A szerb/jugoszláv erők ezt a hibát kihasználva mindig súlyos vereségeket mértek a koszovói albán felkelőkre. Az UÇK 1998. nyári offenzívája, amely iskolapéldája volt a fenti taktikai malőrnek, katonai értelemben teljes fiaskóval zárult. Paradoxon viszont, hogy egyben politikailag mégis nagy nyereséget hozott, mert a nemzetközi sajtó szalagcímeit uralva a gerillavezetés a nyugati diplomáciát egyre mélyebben belerángatta a koszovói konfliktusba. Christopher Hill amerikai diplomata, akkori szkopjei nagykövetség visszaemlékezéseiből egyértelműen kiderül, hogy 1998 nyarán ő, Richard Holbrooke és Wolfgang Petritsch EU-különmegbízott már folyamatosan azzal volt elfoglalva, hogy próbálják tárgyalóasztalhoz ültetni Belgrádot a koszovói albánok képviselőivel.⁵⁷

Akár arra a következtetésre is juthatunk, hogy ami katonai szempontból súlyos tévedés volt, és taktikai vereséget hozott, az stratégiailag mégiscsak a gerillák malmára hajtotta a vizet. Azt látjuk ugyanis, hogy 1998 őszére a korábbi, egyértelműen csak a szerbeknek kedvező *status quo* amerikai segítséggel megváltozott az albánok javára.⁵⁸ Az amerikai diplomácia

⁵³ RAGARU–DYMI 2004: 23.

⁵⁴ HAMZAJ 2000: 91.

⁵⁵ HIGGINS–COPETAS 1999. Magyar nyelven lásd: MÁRKUSZ 2008: különösen 40–42.

⁵⁶ ALBRIGHT 2004: 531.

⁵⁷ HILL 2015: 131.

⁵⁸ A szerbek Glogovac környékén elkövetett újabb nemzetközi botrányt kavart vérengzései nyomán Richard Holbrooke rávette Milošević jugoszláv államfőt az EBESZ-misszió beengedésére Koszovó területére.

nemzetközi megfigyelőmissziót erőltetett rá a sarokba szorított belgrádi vezetésre 1998 októberében. Az EBESZ Koszovóba érkező megfigyelőmisszióján keresztül létrejött a Rugova által már korábban kért „nemzetközi felügyelet”, amelyet az albánok átmeneti állapotnak tekintettek a számukra kedvező politikai rendezés felé vezető úton. A megfigyelők pusztja jelenlétének is nagy értéke volt a gerillavezérek szemében. Hara-dinaj így fogalmazott:

Nagyon örültem, amikor megtudtam, hogy nemzetközi ellenőrök fog-nak Koszovóba érkezni, és meg voltam győződve, hogy ez számunkra győzelem. A nemzetközi közösség a saját szemével fogja látni, milyen barbárságokat követ el Szerbia Koszovóban, és meg fogják érteni annak szükségességét, hogy az albánok megszabaduljanak ettől a rezsimtől.⁵⁹

Fontos az is, hogy az UÇK milyen hibát *nem követett el*: hallgatott a CIA fi-gyelmeztetésére, és nem engedte be soraiba az iszlamista szélsőségeket.⁶⁰ Ezt az óvatlanságot a bosnyákok saját háborújuk során, 1992–1995 között megengedték maguknak, és súlyos árat fizettek érte a nemzetközi köz-vélemény megnyeréséért folytatott harcban. Az UÇK eltérő megközelítése arra is visszavezethető, hogy az albán nacionalizmus karakterénél fogva vallásmentes, hiszen másképpen nem is tudná az albánokat „egy zászló alá” tömöríteni. A gerillák vezetői szekuláris gondolkodású baloldaliak, többen egyenesen marxisták voltak az enveri-nacionalista értelemben, akiktől mi sem állt távolabb, mint a fundamentalista iszlám.

Ezzel szemben a bosnyák nacionalizmus erősen vallásos színezetű. Nem annyira, mint ezt sokan hajlamosak eltúlozni, hiszen a vallás mellett a közös történelmi emlékezet és a sokszínű kultúra is összeköti azokat, akik Bosznia-Hercegovinát hazájuknak tekintik. Az 1992–1995-ös háború alatt azonban a vezetés Szarajevóban egy klerikonacionalista politikai klikk kezébe csúszott át, amelynek tagjai számára az iszlám minden másnál fontosabb igazodási pont volt, ezért természetesnek tűnt az iráni segítség elfogadása és az iszlám országokból érkezett önkéntesek integrálása egy önálló zászlóaljba.⁶¹ Velük szemben az UÇK vezetése egy pillanatra sem adott esélyt a szerb propaganda „muszlim fundamentalisták elleni harcról” szóló jól ismert és a boszniai háborúban bevált fordulatának. Ezt nyilvánvalóan bölcsen tette, mert ugyan a „9/11-szindrómán” még innen voltunk,

⁵⁹ HAMZAJ 2000: 115–116.

⁶⁰ PERRITT 2008: 2–4.

⁶¹ A témában lásd: MÁRKUSZ 2020a; ČENGIĆ 2015.

de Oszáma bin Ládén 1996-ban már hadat üzent az Egyesült Államoknak, és az al-Káida 1998 augusztusában, éppen a koszovói háború kellős közepén végrehajtotta első nagyszabású támadásait amerikai célpontok ellen.⁶²

Az 1998–1999-es koszovói háború már egy úgynevezett „negyedik generációs háború”⁶³ újabb változata volt, amelynek egyik fontos jellemzője, hogy legalább az egyik oldalon nem állami hadviselő fél áll harcban. Az ilyen típusú konfliktusokban a propaganda és a politikai elemek súlya jóval nagyobb, mint a korábbiakban. A küzdelem távrolról sem korlátozódott a koszovói albánokra és a szerb/jugoszláv hatóságokra. A háború kimenetele szempontjából meghatározó szerepet játszott a nemzetközi sajtó, az európai és az amerikai diplomácia, az olyan nemzetközi szervezetek, mint az EBESZ, illetve az Észak-atlanti Szövetség, amely katonai értelemben végül eldöntötte a konfliktus kimenetelét.

Éppen ezért a szerb/jugoszláv rendőrség és fegyveres erők tömeges felépésének a polgári lakosság ellen, illetve annak, hogy az UÇK megnyerte a nemzetközi szinten az 1990-es években hegemon pozíciót elfoglaló nagyhatalom, az Egyesült Államok szimpátiáját és támogatását, döntő jelentősége volt. A szerbek a világ változásából, a negyedik generációs hadviselésből mintha nem értettek volna meg sokat. Ők ugyanazokkal a receptekkel próbáltak győzedelmeskedni az UÇK felett, amelyeket az első világháború után a *kaçakok*, majd 1945-ben a ballisták ellen alkalmaztak. Ezt Milošević elnök nem is nagyon rejtette véka alá, hanem a NATO európai főparancsnokának egyik tárgyalásuk során leplezetlenül ki is fejtette.⁶⁴

Katonai értelemben a NATO erői mérték vereséget a szerbekre. A légi-csapások megkezdése (1999. március 24.) és a kumanovói megállapodás (1999. június 9.) közötti időszakban a Koszovói Felszabadítási Hadsereg ráhatása a háború végső kimenetelére igen korlátozott volt. Ennek eredményeképpen a koszovói fegyveres konfliktust lezáró kumanovói megállapodásnak az albán gerillák nem is voltak részesei. Ez a tűzszüneti szerződés a belgrádi kormány és a NATO között született.

Az UÇK Koszovó belső területein már a NATO-légítámadások első napjaiban, 1999 márciusának végén súlyos defenzívába került a számbeli és technikai fölényben lévő jugoszláv erőkkel szemben. A Mitrovica, Vučitrn/Vushtrri és Podujevo/Podujeva városok közötti hegyekben egészen május elejéig tevékenykedtek gerillacsoportok, ekkor viszont felszámolták

⁶² KRAJA 2017: 22; TIERNEY 2016.

⁶³ A négygenerációs modern háború elméletének rövid kifejtését lásd: LIND 2004.

⁶⁴ CLARK 2001: 153–154; magyarul: MÁRKUSZ 2022: 396.

azokat. Az észak-macedóniai határ melletti Kačanik/Kaçanik hegyeiben valamivel kitartóbbnak bizonyult az albán fegyveres ellenállás, egészen május végéig kellemetlenségeket okozva a szerb erőknek.⁶⁵ A Montenegroval és Albániával határos, hegyvidékes Dukagjini vidékén a hadra fogható emberben és lőszerben egyaránt hiányt szenvedő UÇK-egységek már április elejétől inkább a rejtőzködést választották, nyílt összetűzést nem mertek vállalni.⁶⁶

A NATO-bombázások alapjaiban rengették meg Szerbia katonai és gazdasági erejét, ami végül fegyverszüneti megállapodásra készítette a belgrádi vezetést. A kumanovói megállapodásban és az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244. számú határozatában foglalt előírások alapján a szerb/jugoszláv fegyveres erőknek el kellett hagyniuk Koszovót. Amikor a KFOR egységei bevonultak Koszovóba, az egyik feladatuk a gerillahadsereg lefegyverzése lett volna a kumanovói megállapodás alapján. Ez nem valósult meg. A KFOR-t megelőzve az UÇK a legtöbb településre előbb szivárgott vissza, és átvette a hatalmat a helyi közigazgatásban. A KFOR parancsnoksága június 19-én az UÇK feloszlátása helyett inkább annak átalakításáról, tehát csak részleges leszereléséről állapodott meg. Szerb oldalon dühöt és elkeseredést váltott ki, hogy a gerillahadsereg egy része 1999 szeptemberétől hivatalosan elismert fegyveres intézményként, Koszovói Védelmi Erő (Kosovo Protection Corps) néven folytatta működését.⁶⁷

Az 1998–1999-es háborút tehát nem az UÇK nyerte meg, szemben a később szőtt legendákkal, viszont tagadhatatlanul kulcsszerepet játszott a konfliktusban. A gerillák robbantották ki a háborút, és szívósan vívták a harcot a szerb rendőrség és a kisjugoszláv szövetségi hadsereg ellen, de a stratégiai cél az volt, hogy kieroszakolják a nemzetközi katonai intervenciót a maguk oldalán.⁶⁸ Ahhoz, hogy a NATO-beavatkozás megtörténjen, illetve amikor megtörténik, akkor az a koszovói albán érdekeit szolgálja, szükséges volt, hogy előzetesen a koszovói albán politikai tényezők (a pacifista Ibrahim Rugova, a befolyásos amerikai albán lobbizár, illetve Hashim Thaçi és Adem Demaçi mint a gerillaerők politikai

⁶⁵ HRW 2001: 400. Az 1999 tavaszán zajló harcokról a jugoszláv erők és az albán gerillák között lásd: MÁRKUSZ 2022: 407–417.

⁶⁶ HAMZAJ 2000: 158–159.

⁶⁷ M. ANTIĆ 2000: 11.

⁶⁸ Az egyik amerikai közvetítő már 1998 nyarán megfigyelte, hogy az albánokat igazából nem érdekli a konfliktus tárgyalásos megoldása. Az egyetlen céljuk az volt, hogy a NATO-t, illetve az Egyesült Államokat rávegyék a katonai beavatkozásra. A szerbek pedig a polgári lakossággal szembeni brutális fellépésükkel ehhez kiválóan asszisztáltak. HILL 2015: 131.

arcai) győzelmet arassanak a nemzetközi-diplomáciai erőterben a szerb/jugoszláv vezetés felett. Ennek hiányában, illetve más geopolitikai környezetben, nemzetközi támogatás nélkül az 1998–1999-es gerillaháború valószínűleg a ballisták 1945-ös és a *kaçakok* első világháború utáni felkelésének sorsára jutott volna.

A szerbek számára az 1998–1999-es háború több tekintetben is súlyos vereséget jelentett. A kumanovói megállapodás a jugoszláv fegyveres erők teljes kivonulását jelentette Koszovó területéről. A koszovói szerb lakosság védelem nélkül maradt, teljesen kiszolgáltatottá vált a visszatérő albánok bosszújának, etnikai élettere pedig rövidesen az Ibar folyótól északra fekvő területekre és az Ibartól délre fekvő hat enklávéra (Štrpce, Gračanica, Novo Brdo, Klokot, Ranilug, Parteš) szűkült le. Az ICTY által indított büntetőeljárások morális vereséget és megaláztatást hoztak Szerbiának. A hágai törvényszék kilenc magas rangú szövetségi és szerb köztársasági politikai és katonai-rendőri vezető ellen emelt vádat az 1998–1999-es koszovói háborús bűncselekmények miatt, akik közül hat ellen jogerős ítéletet hoztak. A háborús vereség végül a terület feletti szuverenitás elvesztéséhez vezetett, mivel a nemzetközi közösség egy részének támogatásával Koszovó egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét 2008-ban.

Aleksandar Vučić szerb államfő egy 2018-as, nagy létszámú koszovói szerb hallgató előtt elmondott észak-mitrovicai beszédében már kizárta a háborús opciót mint a koszovói kérdés megoldásának lehetséges eszközét, és arra kérte a koszovói szerbeket, hogy ilyen megoldásban ne is gondolkodjanak, mert Szerbiának egy újabb háborúhoz már nincs elegendő erőforrása. A szerb militarista és expanzív nacionalizmus keserű mérlegét vonta meg azzal a rá jellemző drámai retorikával, hogy

a szerb nemzet a 20. században akkora veszteséget szenvedett, amelyet a következő két évszázadban sem tud pótolni.⁶⁹

Az 1999-ben bekövetkezett stratégiai változások rögzítése mellett további kérdés, hogy mit változtatott a háború az érintett két nemzet kollektív gondolkodásán. Azt láthatjuk, hogy mindkét oldalon a nacionalista narratíva vált uralkodóvá, ami igen nehezítette a történetek objektív feldolgozását és elemzését. A szerbek és az albánok körében egyaránt jellemző, hogy a háború áldozataként tekintenek magukra, aminek egyenes következménye

⁶⁹ Aleksandar Vučić szerb államfő nyilvános beszéde a koszovói Észak-Mitrovicán, 2018. szeptember 9., a szerző saját film- és hangfelvétele.

a saját erőik által elkövetett háborús bűncselekmények tagadása, vagy azok relativizálása. Az albánok a szerb elnyomás és népirtás áldozataként, a szerbek pedig igazságtalan nemzetközi agressziót elszenvedett kis nemzetként tekintenek magukra. Az albánok, akik sokkal nagyobb emberveszteséget szenvedtek, az elmúlt 20 évben jelentős nemzeti kohéziót építettek minderre, amit az Adem Jashariról elnevezett nemzetközi repülőtértől kezdve a prekazi mészárlás színhelyén létesített emlékparkon át a Koszovó első női államfője, Atifete Jahjaga részéről felkarolt, megerőszkolt albán nők ügyéig lehet példákkal demonstrálni.⁷⁰

A háború nacionalista narratívában történt feldolgozásának logikus következménye, hogy a két nemzet között nem történt megbékélés 1999 óta. A szerbek számára a NATO hadművelete és Koszovó függetlenné válása súlyos történelmi igazságtalanság, amely nagyjából a trianoni traumához hasonlítható. Ez a trauma eddig érdemben megakadályozta a politikai hibákkal és háborús bűnökkel való szembenézést Szerbiában, ahol a Hágában háborús bűnökért elítélt tábornokokra nemzeti hősként tekintenek. Az albánok ugyan alapvetően győztesnek tekinthetik magukat, de a háború során elszenvedett veszteségeik emléke máig kísért, és még negyedszázaddal később is lehetővé teszi, hogy a koszovói albán politikai elit olyan légkört tartson fenn, amely érzelmileg ellehetetleníti az érdemi előrelépést a Belgrád–Prishtina dialógusban.

⁷⁰ DAUTRY 2019.

HARC A DEMOGRÁFIAI ARÁNYOK MEGVÁLTOZTATÁSÁÉRT

A demográfia ugyanolyan meghatározónak bizonyult a szerb és az albán nacionalizmus Koszovóért folytatott küzdelmének kimenetele szempontjából, mint a csataterék. A népességarányok tudatos átrajzolásának gyakorlata adott terület feletti ellenőrzés biztosítása érdekében tulajdonképpen már a 19. században megkezdődött a Balkánon: 1877–1878 telén a szerb hadsereg nagyszabású etnikai tisztogatásokat hajtott végre a Koszovóval szomszédos toplicai régióban.

Ennek a szerb–török háború utolsó mozzanataként végrehajtott katonai műveletnek a során a Niš, Vranje és Kuršumljia városok alkotta háromszögben a mai koszovói határig húzódó területről a muszlim/albán lakosság eltűnt. Az innen elüldözött muszlimok egy része a mai Koszovóba menekült, és ott telepedett le tartósan. A toplicai régióban lezajlott etnikai tisztogatásokkal párhuzamosan, illetve azokat követően a nehéz életkörülmények és a romló közbiztonság miatt a keresztény szlávok jelentős számban hagyták el a Koszovói vilájetet, és kerestek menedéket a Szerb Fejedelemség területén. Fontos rögzíteni, hogy ennek a 19. század utolsó harmadában lezajlott „lakosságcserének” a háttérében már a nacionalizmus állt.

Ezzel szemben a lakosság korábbi elvándorlásai Koszovóból még nem nemzeti, hanem inkább vallási alapokon történtek. A 19. század derekát megelőző népességmozgásokat, így a keresztényeknek a szerb nemzeti történetírás által *Velika seoba* („Nagy *exodus*”) néven számon tartott, 17. századi elvándorlását nem célszerű a nemzetek harcának keretébe foglalni. Mivel a 19. század előtt még nem alakultak ki a modern nemzetek a Balkánon, ezért a korábbi háborúskodások nyomán történt lakosságmozgásokat nem írhatjuk a nacionalizmus számlájára.

A Koszovói vilájet 1912-es szerb–montenegrói katonai megszállását követően a muszlim lakosság egy része rövidesen elköltözött.¹ A pontos

¹ M. OBRADOVIĆ 1974.

szám nem ismert, Malcolm 120 ezerben látja a még reálisnak tekinthető becslést, amely annak fényében mindenképpen helytállóknak tűnik, hogy a Koszovói vilájetben az 1910-es években a muszlimok száma nem haladhatta meg *jelentősen* a félmilliót.² A muszlimok azonnali távozásának háttéréről feltételezéseink lehetnek, de valószínűleg nem járunk távol a valóságtól, ha az albánok ellen irányuló 1912-es véres atrocitásokat és az azokat követő nyílt vallási diszkriminációt jelöljük meg az *exodus* legvalószínűbb okaként. A szerb hatóságok iszlám vallással szembeni demonstratív fellépésének egyik szemléletes példája, hogy Prizren városának 32 mecsetéből a szerb hatóságok 30-at rögtön lefoglaltak, és katonai körletként, lőszerraktárként, szénatárolóként vették igénybe őket.³

A szerb állam a muszlimok egy részének távozása ellenére is azzal szembesült, hogy az „új területeken” (*nove oblasti*) olyan integrációs-asszimilációs feladatok várnak rá, amelyeknek elvégzéséhez évtizedek szükségesek. Nikola Pašić szerb miniszterelnök közvetlenül a Balkán-háborúk befejezését követően úgy gondolta, hogy

ma az az érdekünk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia még legalább 25–30 évig fennmaradjon, egészen addig, amíg mi saját déli pozícióinkat meg nem erősítjük annyira, hogy ezeket a területeket senki ne legyen képes elszakítani tőlünk.⁴

A szerb *nemzetállam reálpolitikája* ekkor inkább a konszolidáció és az asszimiláció feladatára kívánt volna koncentrálni. A szerb *nacionalizmus radikális célkitűzései* ugyanakkor az expanzió azonnali folytatására ösztönöztek, ami Bosznia-Hercegovina, Horvátország és a magyar Délvidék destabilizálását jelentette. A radikális nacionalizmust képviselő Fekete Kéz a sarajevói merénnyel olyan provokációt hajtott végre, amely végül Szerbiát idő előtti háborúba sodorta a Monarchiával. Az integráció és az asszimiláció első akadályá így a világháború kitörése volt. A háborús erőfeszítések már a folyamat kezdetén forrásokat és figyelmet vontak el a

² Az állítást az 1912-es oszmán statisztikai adatokra és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság által az első világháborút követően elvégzett népszámlálási eredményekre alapozzuk. A Koszovói vilájet összalakossága 1912-ben az oszmán hatóságok statisztikái alapján keirekítve 900 ezer körül lehetett, ebből 560 ezer volt albán. Az albán ajkúak egy kisebbik része azonban egészen biztosan római katolikus volt. CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 56.

³ MALCOLM 1998: 258.

⁴ STANKOVIĆ 1984: 57.

feladattól, majd a szerb szuverenitás is megszakadt egy időre (1915–1918) Koszovó felett.

Elsőre talán meglepően hangzik, de az első világháború utáni újrakezdés a szerbek számára már némileg kedvezőtlenebb körülmények között indult. Egyrészt Szerbia és Montenegró albánok lakta területeinek egy része 1915-ben az Osztrák–Magyar Monarchia megszállása alá került három évre, ahol az albán iskolák bevezetése, a nemzeti szimbólumok engedélyezése kedvezően stimulálta a nemzeti identitás fejlődését. Másrészt Szerbia lakossága az első világháborúban hatalmas demográfiai veszteséget szenvedett, a harcok, a járványok és a rossz életkörülmények együttes hatásaként. Az első világháború utáni békekonferencián a belgrádi delegáció által prezentált dokumentum azt állította, hogy Szerbia és Montenegró katonai veszteségei 1914–1918 között meghaladták a 400 ezret, míg a polgári lakosság körében az elhalálozás 534 ezerre rúgott. Az első világháborút megelőzően az 1913-as bukaresti béke által definiált Szerbia határai között nagyjából 4,5 millióan éltek. A belgrádi delegáció állítása szerint 1919-ben ez a szám 3,3 millió volt, ami még az előzőnél is nagyobb arányú biológiai veszteséget feltételez. Egy 20 évvel későbbi amerikai kutatás némileg mérsékeltebb becsléssel állt elő, a katonai veszteségeket 325 ezerben, a polgáriakat pedig 450 ezerben adta meg Szerbia és Montenegró esetében.⁵

Bár a fenti adatok pontossága megkérdőjelezhető, a veszteségeket nagyságrendileg elfogadhatjuk irányadónak, főleg ha hozzávesszük az elmaradt demográfiai növekedést. Pontosabb és némileg megbízhatóbb képet kapunk a lakosság számát és összetételét illetően az 1920-as évek elejéről. Az 1918-ban létrejött Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1921 februárjában átfogó népszámlálást végzett. Ennek megállapítása alapján az újonnan létrejött államnak 440 ezer albán ajkú lakosa volt (3,67%). A mai Észak-Macedónia területén 136 ezer, Montenegróban 16 ezer, Koszovó területén pedig 288 ezer albán élt. Koszovó akkori 439 ezer fős összlakosságából tehát 288 ezer, azaz 65,8% volt albán anyanyelvű.⁶ Koszovón belül a Dukagjini/Metóhia régióban 80% körülire rúgott az albánok aránya. Sok részen a szerbek alig voltak jelen: a mai szerb határhoz közeli Podujevo környékén 9,6%, a belső fekvésű Drenicában 8,1%. Ahogy dél felé haladunk, a szerbek száma még tovább zsugorodott: Đakovica városában és a szomszédos falvakban 3,2%, Kačanik járásban 2,2%, az albán határ melletti

⁵ RADIVOJEVIĆ–PENEV 2014.

⁶ R. PETROVIĆ 1991: 203; IMAMI 2016: 389.

Hasban pedig egyenesen 0%-os volt az arányuk.⁷ A valós etnikai arányok ennél még kedvezőtlenebbek is lehetek a szerbek számára, mert mint azt már említettük, egyes történészek úgy vélik, a délszláv állam hatóságai mindent megtettek, hogy az albánokra vonatkozó adatokat lefelé torzítsák.⁸

Ha ugrunk közel három évtizedet, akkor azt látjuk, hogy 1948-ban Koszovó 728 ezer fős összlakosságából az albánok közel félmilliót tettek ki. Ez 68,5%, tehát etnikai részarányuk 1921 óta érdemben nem változott. A második világháborúban jelentős demográfiai veszteségeket elszenvedő szerbek száma 1948-ban 172 ezer volt a tartományban, tehát az összlakosság 23,6%-át alkották. Mivel a tartomány etnikai aránya lényegileg konstans maradt 1921 és 1948 között, megállapítható, hogy a két világháború közötti időszak és a második világháború megpróbáltatásai összességében azonos mértékben sújtották a szerbeket és az albánokat. Azt is érdemes rögzíteni, hogy a két etnikum születési rátája 1950-ben még szinte azonos volt, sőt a szerbeké még valamivel magasabb is, mint az albánoké.⁹

A következő, immár háború nélkül eltelt három évtizedben a koszovói autonóm tartomány összlakossága megduplázódott: 1981-ben 1 584 000 volt. Ebből az albánok összlétszáma 1 226 736 (77,4%), míg a szerbeké 210 ezer (13%) volt. A szerbek és a montenegróiak együttes létszáma a tartományban 236,5 ezer főt tett ki, arányuk még így is 15% alatt maradt.¹⁰ Itt már világosan láthatjuk a két etnikum natalitásában kirajzolódó különbségeket és ennek következményeit. Jugoszlávia létrehozása óta (1921) Koszovó lakossága 360%-kal nőtt, miközben Szerbia lakossága ezalatt a hat évtized alatt csak 76%-kal.¹¹ A különbség az albánok jugoszláviai átlagot a második világháború után messze meghaladó demográfiai növekedésének volt köszönhető. Az albán családokban a születési ráta 1950 és 1980 között megmaradt a korábbi magas szinten, míg a szerbek körében az egyharmadára esett vissza. Míg Jugoszlávia lakosságának növekedési rátája az 1940-es és az 1980-as évek között 1,39%-ról 0,77%-ra csökkent, addig Koszovóban ez 2–2,5% között mozgott ugyanebben az időszakban.¹²

Az albán lakosság demográfiai robbanása a föderatív állam szintjén is éreztette hatását. A Jugoszláviában lebonyolított 1981-es népszámlálás

⁷ IMAMI 2016: 399.

⁸ VICKERS 1998: 95.

⁹ IMAMI 2017a: 43.

¹⁰ R. PETROVIĆ 1991: 204.

¹¹ R. PETROVIĆ 1991: 192.

¹² R. PETROVIĆ 1991: 193.

eredményei azt mutatták, hogy az albánok száma 440 ezerről 1 730 000-re, azaz csaknem a négyszeresére nőtt 60 év alatt. Ekkor már a jugoszláviai összlakosság 7,7%-át alkották, míg 60 évvel korábban csak a 3,67%-át. Létszámuk nagyobb volt, mint az önálló tagköztársasággal rendelkező szláv macedónoké vagy a montenegróiaké. Az 1981-es adatok szerint Koszovóban élt a jugoszláviai albánok döntő többsége. Mindezek a demográfiai tények egyre inkább alátámasztották az albánok igényét arra, hogy ők is rendelkezzenek saját tagköztársasággal Jugoszlávián belül, ne csak autonóm tartománnyal.

10 évvel később, 1991-ben már nem sikerült megbízható demográfiai adatokat produkálni, mert az albánok bojkottálták az akkori népszámlálást, tiltakozásul a koszovói tartományi autonómia felszámolása miatt. A becsült adatok alapján Koszovóban közel 2 millió (1,97 millió) ember élt. Az albánok létszámát 1,6 millióban adták meg, ez akkor durván 82%-os arányt tett ki, míg a szerbek száma 215 ezerre módosult, és már csak 11%-át adták az összlakosságnak. 2003-ban az ENSZ (UNMIK) égisze alatt tevékenykedő Koszovói Statisztikai Hivatal szintén becslést végzett, amely alapján 1,9 millióban állapította meg az akkori összlakosságot, ezen belül pedig 88%-ban az albánok és 7%-ban a szerbek arányát.¹³

A szerb nacionalizmus Koszovó területe iránti aspirációinak a leggyengébb pontja az egész vizsgált időszak alatt a demográfiai realitás volt. Mint látjuk, a szláv lakosság már 1912-ben kisebbséget alkotott, és az egész 20. század során képtelennek bizonyult megfordítani a számára kedvezőtlen demográfiai trendeket, így nyolc évtized alatt (1921–2003) a tartomány lakosságának egyharmadáról 7%-ra csökkent az aránya. A népszámlálások eredményei időről időre sokkolták a belgrádi vezetést csakúgy, mint a szerb közvéleményt, azt a hangulatot teremtve, hogy kormányzati lépések szükségesek ezeknek a nacionalista álmokkal anynyira összeegyeztethetetlen demográfiai adatoknak a megváltoztatása érdekében. A Koszovó 1912-es elfoglalása utáni évtizedekben a belgrádi vezetés különböző állami eszközökkel próbálkozott a lakosságárányok befolyásolása érdekében, amelyek a ravasz politikai lépésektől a leplezetlen elnyomáson át eljutottak a hisztérikus brutalitásig.

A szerbek Koszovóval kapcsolatos nacionalista politikájának demográfiai Achilles-sarkát három pontban lehet megfogalmazni, amelyek meg is határozták a végkimenetelt. Az egyik, hogy az albánok natalitása erősebbnek bizonyult a szerbekénél, az egy családra jutó gyermekek száma

¹³ JUDAH 2008: 1–2; KOVAČEVIĆ 2021.

az előbbieknél magasabb volt, főleg a második világháború utáni időszakban.¹⁴ A másik gyenge pont az volt, hogy a szerb nemzet asszimilációs kísérletei nem hoztak eredményt. Mivel az asszimilációs politika az etnikailag közelebbi és azonos nyelvet beszélők (macedón szlávok, bosnyákok, montenegróiak) esetében is kudarcot vallott, ezért a muszlim albánokkal szemben szinte teljesen hatástalannak bizonyultak azok a próbálkozások, amelyek a nyelv- és kultúracserére irányultak. A harmadik nehézség abban állt, hogy a szerb nemzet tagjainak Koszovó iránti lelkesedése inkább „plátói szerelem” volt, semmint produktív lépésekre sarkalló, áldozatkész vonzalom. Bár sokan hajlandók voltak harcba szállni Koszovó ügyéért, de sokkal kevesebb szerbet lehetett meggyőzni arról, hogy ott tartósan le is telepedjen. A szerbek északi irányú migrációja olyan történelmi trendnek bizonyult, amely a 20. században sem fordult meg. Főleg azok után vált megfordíthatatlanná, hogy 1918-ban a mai Vajdaság is része lett az új államnak, ahonnan a második világháború után kitelepítették a német lakosságot, és ezzel hatalmas mezőgazdasági területek szabadultak fel. A szláv népesség ezért inkább abba az irányba áramlott, nem Koszovóba, ahol az élet minden szempontból nehezebb volt.

KOLONIZÁCIÓS POLITIKA

A belgrádi hatóságok első kormányzati intézkedése a koszovói demográfiai arányok megfordítására a szláv ajkú lakosság betelepülésének ösztönzése volt. Ennek megvalósítása már 1912–1915 között megkezdődött, de a folyamatot az első világháború, Szerbia és Montenegró 1915-ös katonai veresége, majd területének megszállása félbeszakította. A kolonizációról 1914 februárjában, alig néhány hónappal a világháború kitörése előtt törvényerejű rendelet született, és egyes adatok szerint ebben az időszakban már 20 ezer szerb és 5000 montenegrói telepes költözött be Koszovó területére. A szerb kormány minden betelepülő családnak 9 hektár földet ígért, illetve plusz két-két hektárt minden 16 éven felüli családtag után. Ezenfelül hároméves adómentességet és ingyenes vasúti szállítást helyezett kilátásba, hogy a szegény falusi szerbiai népességet mobilizálni tudja.¹⁵

A két világháború között szláv telepések érkeztek Jugoszlávia olyan részeiből, ahol a termőföldek hiánya vagy gyenge minősége miatt nehéz volt a megélhetés: Montenegróból, Kelet-Hercegovinából, Bosznia egye-

¹⁴ R. PETROVIĆ 1991: 197–198, 206–207.

¹⁵ MALCOLM 1998: 279; PLLANA 2011: 25; MÁRKUSZ 2022: 301–302.

részeiből, Dél-Szerbiából, de még Dalmáciából is.¹⁶ A két világháború között betelepítettek számáról az adatok némi szórást mutatnak, szerzőnként eltérően. Malcolm 13 ezer családról ír, amelyeknek összlétszáma 70 ezer fő körül lehetett, elérve Koszovó teljes lakosságának a 10%-át.¹⁷ Egy 2011-es szerbiai publikáció ezt a számot 60 ezer környékére teszi, részletes lebontásban járónként.¹⁸ Ami biztos, hogy a kolonizációs program etnikai feszültségeket gerjesztett, a helyi albánok a betelepülő szerbeket és montenegróiakat rendkívül ellenségesen fogadták. A felkelő *kaçakok* támadásai miatt éveken keresztül gyenge volt a közbiztonság, ami a telepesek életét jócskán megnehezítette. Ennek ellenére az 1930-as évek elejére már érzékelné lehetett az eredményeket, az albán lakosság aránya ugyanis az 1931-es népszámláláskor a korábbi 64%-ról 59%-ra csökkent.¹⁹

ASSZIMILÁCIÓS KÍSÉRLET: AZ ANYANYELVI OKTATÁS MEGTAGADÁSA

Nagyon erősen tartotta magát az a gondolat a szerb értelmiségiek, így a politikusok és a döntéshozók között az 1912–1913-as Balkán-háborúk előtt, hogy a Koszovó területén élő albánok egy része etnikailag szerb származású. Úgy vélték, hogy ezek a szerbek először áttértek az iszlám vallásra a 18. században, majd az albán környezetben fokozatosan átmentek a nyelváltáson is.²⁰ Az egyik szerb kiadvány hangsúlyozza, hogy Koszovóban és a szomszédos vidékeken az „arnauták” és a szerbek között jelentős etnikai keveredés történt, különösen a Drenica-völgyben, a Lab folyó vidékén, a Rugova-szoros környékén, illetve az észak-albániai Shkodra város térségében.²¹ Egy magát montenegrói szerbnek tekintő, meglehetősen kétes hírűvé vált tudós, Spiridon Gopčević egészen odáig ment állításaiban, hogy a gegek elalbánosított szerbek, és csak a toszkok tekinthetők „igazi albánoknak”.²² Ezeket a nehezen bizonyítható

¹⁶ VIRIJEVIĆ–MARKOVIĆ 2016: 92.

¹⁷ MALCOLM 1998: 282.

¹⁸ PAVLICA 2011.

¹⁹ R. PETROVIĆ 1991: 203.

²⁰ PROTIC 1913: 8–9.

²¹ BOGOSAVLJEVIĆ 2019: 5.

²² ELSIE 2012; GOPČEVIĆ 1914. Gopčević hasonlóan ellentmondásos és kétes tudományos megalapozottságú műve az 1889-ben Bécsben kiadott *Makedonien und Alt-Serbien* (Makedónia és Ó-Szerbia): GOPČEVIĆ 1889.

téziseket a szerb politikai és diplomáciai vezetők egyfajta tudományos érvként próbálták tálni a nemzetközi tárgyalásokon. Nikola Pašić szerb miniszterelnök az első balkáni háború idején, 1912. november 6-án a Josef Redlich osztrák–magyar különmegbízottal folytatott megbeszélésein váltig ragaszkodott ahhoz az érvéhez, hogy Koszovótól az albán tengerpartig (Durrës) az albánok a szerb etnikumhoz tartoznak, csak vallást váltottak „a törökök nyomására”.²³

A szerb nyelvben ezeket az elalbánosított szerbeket *arnautaš* elnevezéssel kezdték illetni, megkülönböztetve őket az „arnauta” kategóriájától, amellyel a nem szerb származásúnak tekintett albánokra gondoltak. Csaplár-Degovics úgy véli, hogy ennek a kategóriának a megteremtése jó eszköz volt a statisztikák szerb érdekeknek megfelelő kozmetikázásához.²⁴ Ugyanakkor az „elalbánosított szerbek” tézise egyben az 1912-es szerb expanzió és a két világháború között bevezetett asszimilációs politika számára is igazolást adott.²⁵

A Monarchia első világháborús megszállásának rövid ideje alatt az oktatásban megindult kedvező folyamatot megszakítva bezárták az albán nyelvű iskolákat, és szerb nyelvű oktatást tettek kötelezővé falaik között. Az albán gyerekek iskoláztatása csakis szerb nyelven történhetett, a tanári kar kizárólag szláv ajkúakból állt. Az anyanyelvi iskoláztatás megtagadásán túl, az 1920-as évek közepétől a szerb hatalom igyekezett általában az állami oktatástól távol tartani az albánokat. A jugoszláv vezérkar a Koszovóban állomásozó csapatoknak olyan instrukciót adott, hogy a tisztán albán etnikumú falvakban „ne erőltessék a gyerekek iskolába járását”. Az 1939–1940-es tanévben Koszovó állami általános és középiskoláinak 120 ezer tanulója közül mindössze 11 876 volt albán, ami egyáltalán nem tükrözte az albánok akkori közel 60%-os etnikai arányát.²⁶

Az albánok nyelvi-kulturális elnyomása volt talán a két világháború közötti belgrádi hatalomgyakorlás egyik legtisztábban kirajzolódó és legkövetkezetesebben végrehajtott stratégiája. A belgrádi hatóságok megtiltották az albán nyelv használatát a hivatalokban és a közéletben. Egyetlen albán nyelvű sajtóorgánus sem jelenhetett meg. Így érvényesült a királyi Jugoszláviában a modern nacionalizmusnak az a kíméletlen

²³ IMAMI 2016: 288. Az 1913-as londoni nagykövetségi konferencián is felmerült az érv: CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 296.

²⁴ CSAPLÁR-DEGOVICS 2009: 133–134.

²⁵ A szerb megszállás ideologizálására vonatkozóan lásd: MALCOLM 1998: 268–269.

²⁶ IMAMI 2016: 416.

alapelve, amelyet Ernest Gellner úgy nevesített, hogy a vallásháborúkat lezáró békeszerződések irányelvéből alkotott ironikus parafrázist: *cuius regio, eius lingua*; azaz akié a terület, azé a (hivatalos) nyelv.²⁷

Ez a politika azonban nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött kezdeti reményeket. Vaso Čubrilović boszniai származású szerb történész az 1930-as években azt bizonygatta, hogy az albán lakosságot lehetetlenség asszimilálni, elhibázott volt ezzel próbálkozni az elmúlt időszakban.²⁸ Felmerül a kérdés, hogy volt-e ennek az asszimilációs politikának valóban bármilyen esélye is a sikerre? Annak fényében, hogy a két világháború közötti belgrádi erőfeszítések, amelyek a macedóniai szlávok szerbesítésére, illetve a boszniai szláv muszlimok integrálására irányultak, nem hoztak eredményt, úgy tűnik, hogy az albánok asszimilálása valóban nem volt reális célkitűzés. A pravoszláv vallású macedón szlávokat erőszakkal megtaníthatták szerbre az iskolákban, de identitásukat mégsem tudták megváltoztatni. A muszlim szlávok jelentős része kész volt átvenni a cirill betűs írásmódot, illetve integrálódni a szerb politikai életbe, de az asszimilációs hatás nem érvényesült a boszniai muszlim lakosság teljes spektrumában. Sokan közülük inkább a horvát orientációt választották, a második világháborúban a horvát usztasa állam hívei lettek, és a szerbek ellen fordultak.

Az asszimilációs kísérletek kudarca azonban mindhárom esetben legalábbis részben a végrehajtás módjára, annak politikai környezetére is visszavezethető. A királyi Jugoszlávia hatóságai az albánokkal és a macedónokkal szemben gyakran erőszakot alkalmaztak, aminek az okát nyilvánvalóan a *kaçakok* és a VMRO alacsony intenzitású gerillaháborújában kereshetjük az 1920-as években. Az albánok asszimilálását a szerb nacionalisták ellentmondásos retorikája is hátráltatta. (Hasonlóan ellentmondásos politikai kommunikációt a szerb nacionalizmus részéről a bosnyákok felé is láthatunk az egész 20. században.) Míg egyrészt hivatalos ideológiává emelték a Koszovóban élő albánok szerb eredetét, a belgrádi politika vezető figurái időnként olyan sértően rasszista frazeológiával álltak elő, amelynek következménye csakis az etnikumközi kapcsolatok tartós megromlása lehetett.²⁹

²⁷ GELLNER 2009: 63–64.

²⁸ ELSIE 2002: 106.

²⁹ Az egyik leggyakrabban emlegetett példa Vladan Đorđević egykori szerb miniszterelnök, a Szerb Tudományos Akadémia tagja által írt 1913-as mű: *Az albánok és a nagyhatalmak (Arnauti i velike sile)* (V. ĐORĐEVIĆ 1913). Idézi: MALCOLM 1998: 268–269. Szerbül egy magyarázat, hogy Đorđević kiktől vette át lelkisínylő és rasszista téziseit: JEZERNIK 2007.

A MUSZLIM LAKOSSÁG KITELEPÍTÉSI
KÍSÉRLETE TÖRÖKORSZÁGBA

A negyedszázados kolonizációs politika nyilvánvaló kudarcát Vaso Čubrilo-
vić fejtette ki a legvilágosabban a belgrádi Szerb Kultúra Klubjában 1937
márciusában tartott előadásában. Čubrilo-
vić értekezése az albánkérdésről
már ekkor rámutatott arra, hogy az albánok természetes szaporodása az
1920-as években meghaladta az ott élő szerbekét, illetve ellensúlyozni
tudta még a kolonizáción keresztül betelepített szerbek számát is. A bel-
grádi szerb nacionalista értelmiségi közönség előtt amellett érvelt, hogy
a jugoszláv állam váltson taktikát, és az új politikához a környező balkáni
országok szolgáltattak mintát: a Törökország és Görögország közötti, első
világháború utáni lakosságcsere, illetve a „török lakosság” kitelepítése
Bulgáriából és Romániából az 1930-as években. A kitelepítésekhez az
1920-as években végrehajtott agrárreform már némileg előkészítette a
közhangulatot: a mezőgazdasági termőföldek kisajátítása jelentősen
aláásta a muszlim lakosság anyagi helyzetét és a jogbiztonságba vetett
hitét a két világháború közötti Jugoszláviában.

A Jugoszláv Királyság és a Török Köztársaság képviselői között 1936 végén
elindultak a tapogatózások annak lehetőségéről, hogy a „jugoszláviai török
lakosság” egy részét békésen áttelepítsék Törökországba, nagyjából annak
mintájára, ahogy ez Romániában már akkor folyamatban volt a dobrudzsai
muszlimokkal. A szélsőjobboldali kurzust képviselő Stojadinović-kormány
1938. július 11-én végül alá is írta Ankarával a megállapodást, amely arról szólt,
hogy az utóbbi hajlandó befogadni mintegy 40 ezer Dél-Szerbiából ki-
vándorló muszlim családot, akiknek „nyelve, kultúrája és származása török”.³⁰

A második világháború kitörése miatt Ankara az egyezmény végre-
hajtásának felfüggesztése mellett döntött, pénzügyi nehézségeket hozva
fel indokként.³¹ A háború utáni politikai hangulatban azonban a régi
tervek újra előkerültek, 1944-ben Čubrilo-
vić is átdolgozta tervezetét a
kisebbségi kérdés radikális megoldására, és ismét felmelegítette a koszovói
albánok kitelepítésének ügyét.³² Az immár szocialista Jugoszlávia 1953-ban
megállapodást írt alá Törökországgal, amely tulajdonképpen annak az
1938-ban aláírt államközi szerződésnek a végrehajtására irányult, amely
a világháború kitörése miatt félbeszakadt.

³⁰ ELSIE-DESTANI 2018: 362–369.

³¹ VIRIJEVIĆ 2018: 100.

³² ČUBRILLOVIĆ 2012.

Tim Judah brit újságíró a koszovói válságról írt könyvéhez végzett kutatása során a belgrádi török nagykövetségtől azt a tájékoztatást kapta, hogy 1953 és 1967 között 175 ezer *muszlim* emigrált Jugoszláviából Törökországba.³³ Arra vonatkozóan, hogy közöttük milyen arányban voltak albánok, boszniai vagy macedóniai muszlim szlávok, illetve török ajkúak, nem lehetett semmilyen adatot kapni a török hatóságoktól, mivel nem vezettek ilyen statisztikát.

Noel Malcolm brit történész alapvetően albán forrásokból végzett kutatásaira alapozott véleménye szerint a második világháborútól 1966-ig terjedő időszakban a jugoszláv kormánynak sikerült elérnie, hogy 246 ezren vándoroljanak ki Törökországba. Ennek több mint a fele Macedóniából ment el, a Koszovóra vonatkozó becslés 100 ezer, döntő többségük viszont szinte egészen bizonyosan albán volt.³⁴ Ez egybevág a jugoszláv hatóságok adataival, amelyek azt tükrözik, hogy 1953 és 1972 között valóban 246 ezren vándoroltak ki Jugoszláviából Törökországba, de Koszovóból csak 32 ezer fő kivándorlását dokumentálták. Az viszont biztosan látható, hogy a valós számok sokkal alacsonyabbak, mint amelyeket az albán nacionalista propaganda igyekszik terjeszteni. Azok a koszovói albán tankönyvekbe is átszivárgott állítások, amelyek szerint az 1950-es és az 1960-as években mintegy 400–450 ezer albán vándorolt ki Jugoszláviából Törökországba, eltúlzottnak tűnnek, és nehezen támaszthatók alá bármilyen megbízható forrással.³⁵

Az viszont ténynek tűnik, hogy az elvándorlás Törökországba még rövid távon sem változtatta meg a demográfiai trendeket Koszovóban: az albánok száma a tartományban 524 ezer volt 1953-ban, és 1971-re 916 ezerre nőtt.³⁶

SZERB ELVÁNDORLÁS KOSZOVÓBÓL

Mint a fentiekben tárgyaltuk, az albán családok jugoszláviai átlagnál messze magasabb natalitása következtében az 1940-as és az 1980-es évek között a „demográfiai versenyt” egyértelműen a koszovói albánok nyerték meg. A periódus második felében, az 1960-as évek második felétől az etnikai arányok eltolódásához még egy tényező hozzájárult: a szláv nyelvű lakosság

³³ JUDAH 2000: 45.

³⁴ MALCOLM 1998: 323.

³⁵ GASHI 2012: 22; IMAMI 2017b: 32–33.

³⁶ R. PETROVIĆ 1991: 204.

növekvő elvándorlása a koszovói tartományból. A népszámlálási adatok azt mutatták, hogy a „pravoszláv” (szerb, montenegrói) lakosság aránya, amely 1961-ben még 28%-át adta a koszovói népességnek, 1971-re lepadt 21, 1981-re pedig 15%-ra. Ez számszerűen nem jelentett nagy csökkenést: a szerbek és a montenegróiak 1961-ben 265 ezren, 1971-ben 260 ezren, míg 1981-ben 236 ezren voltak Koszovóban.³⁷ Mivel azonban Koszovó összlakossága 1948 és 1981 között megduplázódott, és ezen belül az albánok száma a két és félszeresére nőtt, a szerbek/montenegróiak demográfiai stagnálása arányuk fokozatos csökkenéséhez vezetett.

A Szerb Köztársaság Statisztikai Hivatala 1981-ben becslést készített arról, hogy milyen nagyságrendben történhetett elvándorlás 1961 és 1981 között a koszovói autonóm tartományból a szerb tagköztársaság területére. A kimutatás szerint Koszovóban 102 ezer fővel csökkent a szerb és a montenegrói lakosság ebben a két évtizedben.³⁸ Ez visszafogott számításnak tekinthető, mert nacionalista körökben a mai napig tartják magukat olyan állítások, hogy 1965 és 1981 között 255 ezer szerbet „üldöztek el” az autonóm tartományból.³⁹

Az elvándorlás okainak vizsgálata a szerb nacionalista közbeszéd egyik kedvenc témája lett az 1980-as években, és ennek során több narratíva is született a jelenség magyarázataként:

- a szerbek/montenegróiak gazdasági okokból vándoroltak el, elsősorban a túlnépesedés és a munkanélküliség miatt;⁴⁰
- a koszovói tartományban kialakult albán politikai dominancia és a nem albán etnikumúakkal szembeni diszkrimináció volt a fő *push factor*;
- egyre többen fizikai terror (nemi erőszak, utcai támadások, verbális fenyegetés) hatása alatt hagyták el lakóhelyüket.⁴¹

³⁷ R. PETROVIĆ 1991: 204.

³⁸ RISTANOVIĆ 2019: 362.

³⁹ JEVTIĆ 2003; *Zadužbine Kosova i Metohije* 2016: 973.

⁴⁰ A munkanélküliségre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre megbízható adatok, de a közvélekedés szerint magasabb volt, mint Jugoszlávia többi részén. Malcolm szerint azonban a biztos állami állásokban ebben az időszakban is túlreprezentáltak voltak a szerbek és a montenegróiak: MALCOLM 1998: 337. A nyugati szerzők általában ennek a magyarázatnak adtak hitelt: BENNETT 1995: 93.

⁴¹ Lásd a szerb nők elleni nemi erőszak tematizálását, illetve az úgynevezett Martinović-ügyet 1985-ből, amely egy esetből toxikus politikai narratívát épített: MALCOLM 1998: 338–339. Az esetet legalaposabban feldolgozó szerb újságíró könyve: SPASOJEVIĆ 1986.

A szerb nacionalizmus újjáéledésének ebben a korai szakaszában a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia kezdeményezésére 1984-ben közvélemény-kutatást végeztek Szerbia különböző városaiban, 500 olyan háztartásban, amelyben Koszovó területéről átköltözött szláv lakosok éltek. Ennek az eredménye azt a narratívát látszott alátámasztani, amely szerint az elvándorlás okai inkább politikaiak, mint gazdaságiak voltak. Az elvándorolt szerbek és montenegróiak 15–25%-ának esetét lehetett csak gazdasági okokkal magyarázni. A megkérdezett szerbek döntő többsége a diszkriminatív bánásmódot jelölte meg elköltözésének okaként, amely egyrészt az albán lakosság, másrészt az autonóm tartomány közigazgatási szervei részéről érte. Az elvégzett felmérésre adott válaszokból a szerbek ellen irányuló rendszerszerű diszkrimináció képe rajzolódott ki, amely már érdemben fenyegette kulturális identitásukat.⁴²

A Koszovóban uralkodó etnikumközi kapcsolatok kétségtelenül konfliktussal terheltek voltak a mindennapokban. Aleksandar Ranković alelnök és KB-titkár, korábbi belügyminiszter 1966-ban történt leváltását és az autonómia kiszélesítését követően az albánok pozíciója megerősödött a JKSZ és az autonóm tartomány vezetésében. Ez nyilvánvalóan több lehetőséget adott az albán többség érdekeinek érvényesítésére, ha kellett, a szerbek hátrányára is. Ez nagyon sértette a szerbeket, és alapot adott később annak a hangulatkeltésnek, amely előkészítette Belgrád politikai kontraoffenzíváját. A SANU a témában publikált 1989-es kiadványa⁴³ a leírtak valóságalapja ellenére is politikailag motiváltak és a koszovói autonómia megvonásához szolgáltatott „tudományos igazolásnak” tűnik. Az albánok ugyan nem végeztek tudományos értékű felmérést a jelenségről, de részükről a magyarázat nagyjából három kategóriára osztja azokat, akik az elvándorlás mellett döntöttek: (1) az 1966 előtt az UDBA-val együttműködő és magukat kompromittáló szerbek; (2) azok, akik nem tudták elviselni az albánok dominanciáját 1966–1989 között; (3) illetve akik nem tudtak ellenállni az albánok által az ingatlanukért kínált magas árak.⁴⁴

Az 1960 és 1990 közötti demográfiai tévesztés annyira súlyos traumát okozott a szerbeknek, hogy tulajdonképpen ez tekinthető az 1980-as években jelentkező nacionalista reneszánsz egyik kiváltó okának. A Szerb

⁴² RISTANOVIĆ 2019: 340–341; BLAGOJEVIĆ 1991.

⁴³ PETROVIĆ–BLAGOJEVIĆ 1989.

⁴⁴ MALIQI–HAXHIU 2014: 143. Van olyan szerb történész, aki el tudja fogadni, hogy a harmadik pontban jelzett ok is létezett, de ezt az esetek kisebbségének tartja: RISTANOVIĆ 2019: 343.

Pravoszláv Egyház, a SANU és olyan civil szervezetek, mint a Szerb Ellenállási Mozgalom (Srpski pokret otpora), a szerbek elvándorlásából az előre eltervezett népirtás legendáját építették fel. A trauma elhúzódó volt és folyamatosan visszaköszönt a szerb politikai retorikában, belső és a nemzetközi szinten egyaránt. Amikor 1992 augusztusában az ENSZ Biztonsági Tanácsa a boszniai szerbek által elkövetett véres etnikai tisztogatásokról tárgyalt, Jovanović külügyminiszter a belgrádi kormány képviselőjében egyrészt elítélte „az etnikai tisztogatások barbár gyakorlatát”, ugyanakkor hozzátette, hogy ennek előzménye Koszovóban történt, és szerbek voltak az áldozatai.⁴⁵ A nacionalista politika *áldozati narratívája* a legtöbb esetben a rivális etnikai csoport vagy nemzet elleni fizikai támadás előzetes ideologizálását készíti elő. A koszovói esetben is hasonló jelenséget figyelhetünk meg.

KÍSÉRLET A KOSZOVÓI ALBÁN LAKOSSÁG ERŐSZAKOS ELŰZÉSÉRE (1999)

A demográfiai trendek felett érzett frusztráció lehetett az oka annak, hogy a koszovói albánok kitelepítésének ötlete újra felbukkant a szerbiai politikában, amikor a demokrácia és a szólásszabadság nevében a közszereplők felmentve kezdték érezni magukat a józan önmérséklet elvárása alól. Vojislav Šešelj, a Szerb Radikális Párt elnöke az 1990-es évek elején szélsőségesen agresszív retorikájával vált ismertté a jugoszláv és a nemzetközi közvélemény számára. Ő volt az, aki az elsők között indítványozta a koszovói albánok százezreinek kitelepítését. Ezen felbátorodva más politikusok is támogatták az ötletet, köztük Vuk Drašković, a Szerb Megújodási Mozgalom elnöke, aki kanyargós politikai karrierjének éppen szélsőségesen nacionalista kijelentésekkel terhelt időszakát élte.⁴⁶ Ami különösen aggasztó volt, és nem maradt észrevétlen a koszovói albánok körében, hogy ebben az időben ez a két politikus számított Milošević legvérmesebb ellenzékének és szinte egyetlen alternatívájának.

Vojislav Šešelj újra visszatért a témához 1998-ban, és olyan kijelentést tett, hogy ha a NATO „agressziót hajt végre” (Szerbia ellen), akkor „Koszovóban nem maradnak albánok”.⁴⁷ Kijelentésének ekkor már további súlyt

⁴⁵ AVAR 1992: 1.

⁴⁶ MULAJ 2008.

⁴⁷ ĐUKIĆ 1999: 249.

adtak a „csetnikvajda” szerepében tetszelgő politikus paramilitáris alakulatainak a horvátországi és a boszniai háború éveiben végrehajtott etnikai tisztogatásai. A koszovói háború második szakaszában, az Észak-atlanti Szövetség légi kampányának megkezdése után a belgrádi vezetés ezeket a fenyegetéseket elkezdte beváltani.⁴⁸ A hágai törvényszék (ICTY) az ezredforduló utáni évtizedben több mint 700 ezer koszovói albán 1999. március–június közötti erőszakos deportálásának ügyében folytatott le büntetőeljárást. Ennek keretében ítéletet hozott több szerbiai vezető, így Vlastimir Đorđević, a szerb Belügyminisztérium egykori helyettes államtitkára, illetve Sreten Lukić korábbi rendőrfőparancsnok ellen.

A Bíróság megállapította, hogy a NATO légitámadásaival egy időben a jugoszláv és a szerb hatóságok irányítása alatt álló erők széles körű erőszakkampányt folytattak a koszovói albán polgári lakosság ellen, amelynek során gyilkosságokra, nemi erőszakra és mecsetek szándékos lerombolására került sor. Ezeknek az erőknek a szándékos tevékenysége ezalatt az erőszakkampány alatt volt a kiváltója legalább 700 ezer koszovói albán Koszovóból történt elmenekülésének az 1999. március–június közötti rövid idő alatt.⁴⁹

A bíróság azt is megállapította, hogy létezett politikai szándék az etnikai egyensúly megváltoztatására (*there was a common purpose to modify the ethnic balance in Kosovo*), annak érdekében, hogy biztosítsák a szerb és a jugoszláv hatóságok további ellenőrzését a tartomány felett (*to ensure continued control by the FRY and Serbian authorities over the province*).⁵⁰

A belgrádi hatóságoknak ez a kockázatos és költséges utolsó elkeseredett kísérlete arra, hogy Koszovó területén megváltoztassák az etnikai arányokat, nem járt semmilyen sikerrel. Miután a kumanovói egyezmény életbe lépett 1999 júniusának derekán, és a jugoszláv/szerb fegyveres erőknek el kellett hagyniuk a tartomány területét, a nemzetközi békefenntartók (KFOR) védőszárnya alatt a háború idején elüldözött koszovói albán lakosság visszatért korábbi lakóhelyére. A koszovói albánok elüldözése súlyos kárt okozott Szerbia nemzetközi megítélésében, ami egyértelműen

⁴⁸ Az eseményeket számos forrás dokumentálta: HRW 2001; Fond za Humanitarno Pravo 2015. A volt Jugoszlávia területén elkövetett háborús bűncselekmények kivizsgálására létrehozott hágai törvényszék (ICTY) IT-05-87-T számú, 2009. február 26-án hozott ítélete (ICTY 2009a), 114.294. pont.

⁴⁹ ICTY 2009b: 4.

⁵⁰ ICTY 2009b: 12.

tüköröződött a nyugati világ albánok számára kedvező döntésében Koszovó státuszáról a következő évtizedben.

A SZERB LAKOSSÁG SZÁMÁNAK ÉS ÉLETTERÉNEK ÖSSZEZUGORODÁSA 1999 UTÁN

1999. június 19-ére befejeződött a jugoszláv hadsereg és a szerb rendőrség kivonulása Koszovóból. Velük együtt mintegy 50 ezer nem albán, döntően szerb civil is távozott. Prishtina addigi 20 ezres szerb lakossága napok alatt 1000 alá csökkent, egy részük a közeli Gračanicában talált menedéket, mások az Ibartól északra, vagy a tartomány határain túl Szerbiában.⁵¹ Az albán lakosság és a Koszovói Felszabadítási Hadsereg visszatérését követően megindult a koszovói szerb lakosság elleni bosszúhadjárat, amelyen a nemzetközi békefenntartók csak nagyon nehezen tudtak úrrá lenni. Sok száz szerb, roma, bosnyák, gorani és a szerbekkel együttműködőnek tartott albán is életét vesztette 1999 második felében, de az erőszak a következő évben is folytatódott, csak intenzitásában valamennyire csökkent.⁵² Az Ibartól délre fekvő részekben Peć és Prizren nagyvárosok szerb lakossága 1999 nyarán teljesen eltűnt, néhány városban, mint Ora-hovac, etnikai gettók alakultak ki egyik napról a másikra. Az ezekben az etnikai enklávékban maradt szerbek ellen irányuló terrorcselekmények még 2001-ben sem szűntek meg.⁵³

A bosszúhadjárat miatt Koszovóból elmenekült szerbek számát a nemzetközi szervezetek nem voltak képesek pontosan és hitelesen rögzíteni, ami sok téves vagy félreérthető, illetve később szándékosan félreértelmezett adatot generált.⁵⁴ A legkiegyensúlyozottabb, más számokkal

⁵¹ JUDAH 2000: *Kosovo* 289. (Más szerzőknél lehet eltérő számokat találni, Bataković 40 ezer főre teszi a háború előtti szerb lakosságot a fővárosban. Az 1991-es népszámlálás mintegy 21 ezer szerbet és montenegróit tartott nyilván Prishtinában, de a szám valószínűleg növekedett 1991–1999 között a horvátországi és bosznia-hercegovinai szerb menekültek beáramlásával.)

⁵² 1999 második félévében 454 gyilkosság, 190 emberrablás és 1327 gyűjtögetés történt, ez 2000 első hat hónapjában 146-ra, 94-re, illetve 362-re csökkent. CDA Collaborative Learning Projects 2006: 5.

⁵³ WOOD 2001.

⁵⁴ „According to Vesna Petkovic of the United Nations High Commissioner for Refugees, by last Friday 133,737 displaced Serbs and Gypsies from Kosovo were registered in Serbia, having left Kosovo since February, but the agency estimates the true total was 173,000.” ERLANGER 1999.

összevetve is hiteles számításnak azt tekintjük, hogy a háború előtti 200 ezres szerb lakosság fele elhagyta Koszovót a háború után.⁵⁵ Az ekkor elmenekült szerbek egy kisebb része a nemzetközi szervezetek segítségével a következő években visszatért. 2004 márciusában újabb pogrom indult a szerb lakosok ellen, amelyet szerb és orosz vezetők kezdetől etnikai tisztogatásnak neveztek, és a nemzetközi sajtó is hajlott elfogadni ezt a minősítést.⁵⁶ Ennek azonban már nem sikerült annyi lakost elmozdítania lakóhelyéről, mint a négy és fél évvel korábbi etnikai alapú revansnak: a nemzetközi szervezetek 4000–5000-re becsülték az otthonukat elhagyni kényszerülőket, akik döntően szerbek voltak.⁵⁷ A szerbek élettere lényegileg az Ibar folyótól északra fekvő területekre, az Ibartól délre hat enklávéra (Štrpce, Gračanica, Novo Brdo, Klokot, Ranilug, Parteš), illetve néhány, ezeknél kisebb lélekszámú szórványra (Goraždevac és féltucatnyi falu a Dukagjini régióban, Velika Hoča falu Orahovac mellett, a Gnjilane város környékén elhelyezkedő falvak, Župa régió egyes falvai Prizrentől északra a Bistrica völgyében, Prilužje falu a földrajzi Rigómezőn) szűkült le.

⁵⁵ ICG 1999: 1.

⁵⁶ BBC News 2004.

⁵⁷ ICG 2004: 1.

EMLÉKEZETPOLITIKA: MÍTOSZTEREMTÉS-MÍTOSZROMBOLÁS

A középkori Európa népei olyan fiktív „ősnépekbe” tanultak meg hinni, amelyeket a késő antik történeti, geográfiai és néprajzi ismeretek középkori maradványaiból írástudóik konstruáltak meg számukra; az eredetteóriák aztán annak arányában váltak mítosszá, ahogy a hit meggyökeresedett. Hiteles történeti mag vagy etnikai hagyomány csak kivételesen, s akkor is alárendelten, többnyire jelentését veszítve maradt meg e konstrukciókban. ...

– SZÜCS JENŐ

Mint az elméleti bevezetőben rögzítettük, a „közös történelmi emlékek” fontos kohéziós elemei a nemzeti identitásnak. Sok esetben legalább olyan erős identitásformáló hatásuk lehet, mint a nyelvnek vagy a vallásnak. A. D. Smith nemzeti identitásról szóló teóriájának is az egyik alaptézise, hogy a nemzeteknek szükségük van hősökre és történelmi aranykorokra.¹ A modernisták megközelítése is hasonló, szerintük a nacionalizmus jelenkori politikai célok érdekében használja fel a történelmet.² A nacionalista emlékezetpolitika tehát történelmi mítoszokat termel a nemzet érzelmi-szellemi szálainak erősítése és sok esetben adott területhez való kötődése érdekében. Bizonyos esetekben azonban ennek az ellenkezőjét is megfigyelhetjük. A nacionalista emlékezetpolitika erőfeszítése néha arra irányul, hogy egy rivális nemzet történeti mítoszáat lerombolja, annak mitikus hőseit „elrabolja” vagy hiteltelenné tegye a tudomány és a média segítségével.

A nemzetállamoknak szükségük van arra, hogy lakosságukat, „a nemzetet” bizonyos politikai célok érdekében időről időre mozgósítsák, és ehhez a történelmi mítoszokat is felhasználják eszközként. Az egyik ilyen történelmi példa volt, amikor a Szerb Királyság az első rigómezei csata (1389) mítoszával mobilizálta lakosságát a Balkán-háborúkra való felkészülés és a háború megvívása idején. A korabeli szerb sajtó 1912 őszén

¹ SMITH 1986: 213.

² KEDOURIE 1994: 50–51.

és kora telén tele volt az elvesztett rigómezei csata „megbosszulására” való utalásokkal (*Osveta Kosova*), azzal a narratívával, hogy a szerb állam az 1912-es hadjáratban az oszmán/ifjútörök hadsereg ellen vívott győztes kumanovói és bitolai csatában történelmi elégtételt vett az 1389-es vereségért, és visszafoglalta egykori területeit. A legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező szerb katonák is mozgósíthatók voltak olyan üzenetekkel, mint „Megbosszuljuk Koszovót!”, azaz Szerbia visszavág egy 500 évvel korábban elszenvedett mitikus vereségért.

A közös történelmi emlékek felhasználása, a múlt célzatos értelmezése egy-egy közösség belső kohéziójának megerősítésére már a premodern etnikai államokban is felbukkant. A. D. Smith a nemzet és a nacionalizmus pontos meghatározására tett évtizedes erőfeszítései során már az etnikum, az etnikai közösség definíciójának részévé tette a „közös történelmi emlékeket” (*common historical memories*).³ A nacionalizmus korának beköszöntével a változás abban állt, hogy a modern nemzetállamok már „ipari szinten” végezték a történelmi mítoszok gyártását és terjesztését. A nemzeti történetírások kidolgozzák a „mítoszokat”, amelyeket aztán a közoktatáson és a politikai közbeszédén keresztül, illetve a nemzeti panteonokban (múzeumok, emlékművek) elültetnek a nemzet tagjainak tudatában. Egy modern nemzetállamban élő ember nem is tud elképzelni belső kohézióval rendelkező emberi közösséget a történelmi emlékek összekötő szála nélkül.

Egy szerb szerző, aki a Szerb Királyság Koszovói vilájjel határos területén szerzett jelentős személyes tapasztalatot a 19. század végén a határ másik oldalán élő geg albánokról, 1897-ben kézikönyvben foglalta össze ismereteit az „arnauta szokásokról”. Közösségeik erkölcsi normáinak mindennapokban megmutatkozó erejéről nagy elismeréssel szólt, viszont megütöközött azon, hogy az „arnauták” nem rendelkeznek semmilyen történelmi emlékezettel. „Az arnauták nem tudják, mikor érkeztek erre a vidékre, ki vezette vagy telepítette őket ide. Azt sem tudják, hogy korábban kik ellen harcoltak, vagy kik ellen kellett megvédeniük magukat.”⁴

Abban egyetérthetünk A. D. Smith meglátásával, hogy ezeket a történelmi mítoszokat nem a semmiből teremtik.⁵ Viszont a valós történelmi alap létezése legkevésbé sem jelenti, hogy a történelmi mítoszok reális, tudományos értékű tartalommal telítődnek meg. A történelem és a kollektív

³ SMITH 1995: 57.

⁴ BOGOSAVLJEVIĆ 2019: 54.

⁵ SMITH 1986: 214. „[P]asts cannot be forged out of nothing, nor can myths that will have resonance be fabricated.”

emlékezet közötti éles elkülönítés szükségességére már évtizedek óta nagy hangsúlyt fektetnek a szociológusok és a történészek.⁶ Funkciójukat nézve a történeti mítoszok inkább politikai, semmint tudományos szerepet töltenek be. Ez a funkció ugyanis a nemzeti identitás megteremtésére, a közösségi kohézió erősítésére, a tömegek mozgósíthatóságára irányul. Politikai erejük részben éppen abban rejlik, hogy a történettudománnyal nem hivatásszerűen foglalkozók számára a tudományosság illúzióját kelthetik. Valójában azonban gyakran az egyes történelmi események átértelmezésével, egyoldalú idealizálásával töltik be politikai funkciójukat.

A történelmi mítoszok azonban nem kizárólag az azzal azonosuló, azaz a nemzet tagjainak mobilizálására szolgáltak; ezek a mítoszok a nemzetközi erőterben is fontos szerepet játszottak. A kelet-európai nacionalizmusok számára létfontosságú volt, hogy politikai ambícióik megvalósításához szövetségeket és támogatókat szerezzenek, lehetőleg a nagyhatalmak körében.

Ha Koszovó példáját vesszük, az albán és a szerb nemzetnek az elmúlt 150 évben időről időre nemzetközi támogatókat kellett találnia ahhoz, hogy saját nacionalista doktrínáját megvalósíthassa. Eleinte inkább csak a szerbek rendelkeztek hatásos történeti mítosszal, a középkori Nemanjida-állam és az 1389-es rigómezei csata köré szőtt legendakör formájában. Idővel azonban az albánok, illetve a koszovói albánok szintén belátták, hogy nekik is fontossá vált a saját történeti mitológia kialakítása, amelyet az illír eredetben, illetve az ókori Dardániában találtak meg. Az albánok premodern eredetű történeti mítoszainak másik pillérévé Szkenderbég alakja és törökellenes harcai váltak. Kasztrióta György, akinek a „Krisztus bajnoka” (*Athleta Christi*) címet adományozta a pápa, mintegy a szentté avatott Lázár fejedelemnek, az első rigómezei csata mártírjának az ellensúlya volt az albánok számára. (Nagy Lajos királyunk és Hunyadi János is megkapta ezt a titlust.)

KÖZÖS EREDETMITOSZ: AZ ALBÁNOK ILLÍR EREDETE ÉS A DARDÁNOK ILLÍR ETNIKUMHOZ TARTOZÁSA

A 20. század második felére a romantikus-nacionalista albán történelem-szemléletnek az egyik szilárd kiindulópontjává vált a pelaszg–illír–dardán–albán kontinuitás elmélete. Az albánok illír származásának elmélete

⁶ Lásd: HALBWACHS 1980.

sokáig általánosan elfogadott volt a tudományos világban. Johann Georg von Hahn osztrák diplomata, történész és albanológus tollából 1854-ben jelent meg az *Albanesische Studien* című mű Jenában. Von Hahn ekkor napvilágot látott tézisei tették népszerűvé azt az elméletet, hogy az albánok a pelaszkok (és az illírek) ivadécai, és így a Balkán-félsziget őslakóinak leszármazottjait tisztelhetjük bennük. Barbara Jelavich amerikai történész a Balkán 18–20. századi történetéről írt, 1983-ban megjelent, ma már klasszikusnak számító művének bevezetésében úgy fogalmazott: „A dákok – a trákok egyik ága – később alapvető szerepet játszottak a román nemzetiség kialakulásában, az illírek pedig a mai albánok ősei voltak.”⁷ Még a szerb akadémikusok között is sokáig támogatást kapott a teória. Jovan Cvijić nemzetközileg elismert szerb földrajztudós, antropológus 1922-ben megjelent művében úgy fogalmazott:

Ismert, hogy az arbanászok [*Arbanasi*, a szerb nyelvben akkor használt egyik elnevezés az albánokra – ML] a régi illírek leszármazottjai, a római hódítás idején bizonyos fokig romanizálódtak, majd összekeveredtek a szlávokkal, különösen a középkorban.⁸

A mai koszovói tankönyvek tényként kezelik, az albániai tankönyvek pedig a legvalószínűbb tudományos hipotézisként mutatják be, hogy az illírek a legrégebbi ismert balkáni népcsoport, a pelaszkok leszármazottjai voltak. Az iskolai oktatás során a tanulók szintén alaptételként tanulják, hogy az albánok az illírek leszármazottjainak tekinthetők. Ezek az állítások néha olyan „érvekkel” vannak közvetett módon alátámasztva, mint hogy „az illírek, akár a mai albánok, barátságos és vendégszerető emberek voltak”, vagy „az illíreknek különleges szokásaik voltak, hasonlóak a mai albánokéihoz”.⁹

Az illír eredet történeti mítoszának beépülését az albán nemzeti identitás kialakulásának folyamatába az Osztrák–Magyar Monarchia is igyekezett segíteni, esetenként sajátos eszközökkel. 1897-ben az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere, Goluchowski engedélyt adott egy olyan könyv megírására, amely majd ösztönzően hat az albán nemzeti identitás kialakulásának folyamatára. A feladat megvalósítójának Thallóczy Lajos magyar albanológusprofesszort jelölték ki, akinek a könyv

⁷ JELAVICH 1996: I.14.

⁸ CVIJIĆ 2011: 200.

⁹ GASHI 2016a: 10–12.

elkészítése során olyan kohéziós elemeket kellett találnia, amelyek feloldják a vallási megosztottságot. Ő ezeket a közös történelmi emlékekben és a közös származástudatban vélte megragadni. Mivel a szerbekkel és a bolgárokkal szemben az albánok nem tudtak a létrehozandó nemzet-állam előzményeként dicsőséges középkori birodalmat felmutatni, ezért másra kellett helyezni a hangsúlyt. Thallóczy úgy vélte, hogy az albánok közös történelmi mitológiai kötőereje a 19. század közepén már egyre népszerűbbé váló elmélet, az illír származástudat lehet, amely a szomszédos szlávokénál korábbra helyezi az albánok érkezését a Balkánra, és visszavezeti közös gyökereiket egy olyan időszakra, amikor még nem voltak közöttük vallási különbségek.¹⁰

Az illír elméletet a koszovói albánok magukra úgy alkalmazták, hogy az ő történelmi mítoszuk középpontjába a rómaiak előtti ókori Dardánia „állama” vagy inkább törzsi uralmi területe került. Az illírek vagy az ókori írásos civilizációk által illíreknek tartott népek számos törzsből álltak, önálló elnevezésekkel. Ezek egyike a dardánoké volt, akik hol harcban, hol szövetségben álltak a többiekkel, egészen a római hódítás időszakáig. Némileg leegyszerűsítve ez az illír–dardán–albán kontinuitásról szóló elmélet történettudományi köntösbe öltöztetett politikai érveként szolgált az albánság esetében arra, hogy ellensúlyozza a szerbek területi követeléseit Koszovóra. Mint azt Dimitrije Bogdanović szerb történész, akadémikus 1986-ban megjelent és nagy politikai hatást kiváltott könyvében kifejtette, az albánság a demográfiai érvek mellett egyre határozottabban kezdte használni a történelmi érveket is.

Az albánok már lassan száz éve formálják nemzeti identitásukat akörül, hogy az illírek leszármazottjai, ami azt jelenti, hogy a Balkán-félsziget őslakói, illetve egyben a koszovói területek is, és itt éltek jóval a szlávok beköltözése előtt, a szerbek pedig csak átmeneti, rövid időre szorították ki őket innen a 13–14. században [...] de vissza lesz állítva a korábbi állapot.¹¹

Bár Koszovó függetlenségének vagy Szerbiához tartozásának ügyében nem történészi vélemények, hanem geopolitikai érdekek, illetve aktuális külpolitikai megfontolások alapján foglaltak állást az országok, azért a történelmi érvelés súlyát nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni

¹⁰ CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 176–183.

¹¹ BOGDANOVIĆ 1986.

a nemzetközi kapcsolatokban. A koszovói albánok illír származására hivatkozás megjelent még egy amerikai kongresszusi határozattervezetben is 1999 elején, a koszovói háború eskalálódása idején. James Traficant demokrata képviselő, annak alátámasztására, hogy miért is illeti meg az önrendelkezés joga a koszovói albánokat, előterjesztésében egyebek között azt a „történelmi érvet” is felhozta, hogy a koszovói albánok a Balkánt elsőként birtokba vevő népcsoport, az illírek leszármazottjai.¹²

A szerb tudományos közeg, illetve médiák időről időre kísérletet tesznek, hogy aláássák ezeket az albán részről prezentált mítoszokat. Először annak lett politikai jelentősége, hogy a mai Koszovó területén élt egykori dardánok vajon illírek voltak-e, avagy trákok. Mint ezt korábban említettük, annak, hogy a dardánok nem illírek, hanem trákok voltak, azért volt aktuálpolitikai jelentősége, mert így lehetett elválasztani a koszovói albánokat az anyaországban lakók eredetmítoszától. Az utóbbi évtizedekben azonban egyre több, kiemelt médiafigyelemmel övezett támadás éri azt a tézist is, hogy az albánok az illírektől származnak. Komoly szerb tudományos fórumokon elhangzik, hogy az albánok a dákokkal, azaz a mai románokkal állnak rokonságban, hogy az albánok a Kaukázusból érkeztek a Balkánra a 11. században, illetve hogy éppen a szerbek az illírek egyenes leszármazottjai.¹³ Mint erről az elméleti bevezető egyik példája kapcsán szóltunk, így válik egy régészeti-történelmi vita a nacionalista narratívák eszközévé, és végső soron áldozatává.

A SZERB ÁLLAMISÁG BÖLCSŐJE A KÖZÉPKORBAN

A formula, hogy *Koszovó a szerb államiság bölcsője*, az egyik leggyakrabban használt érv arra, hogy a modern szerb államnak miért van történelmi joga a szóban forgó terület feletti szuverenítésra. Azt, hogy ez a szófordulat mennyire megmaradt hivatkozási alapnak egészen a közelmúltig, azt számos, szerbek által a nemzetközi kapcsolatokban írt levél támasztja alá az elmúlt néhány évtizedből. A még létező Jugoszlávia utolsó washingtoni

¹² „The Kosovar Albanians comprise more than 90 percent of Kosova’s population; share the common language of Albanian; are descendants of the Illyrian – the first group to occupy the Balkans well before the Common Era...” US Congress 1999.

¹³ Tanjug 2007. Lásd Kaplan Burović tudományos értekezésnek feltüntetett pamfletjét (BUROVIĆ 2013), amelyet eredetileg Genfben adtak ki, de 2015-ben Belgrádban angolul is újranyomtattak, és elérhetővé tették az Amazonon (BUROVIĆ 2017); ennek médiaháttérét lásd: BUROVIĆ 2015; SOTIROVIĆ 2012.

nagykövete, Dževad Mujezinović 1991 tavaszán hivatalos levélben tájékoztatta az amerikai Szenátus Külügyi Bizottságát arról, hogy Koszovó soha nem volt semmilyen albán államnak a része a történelem során, ezzel szemben „köztudott, hogy mindig a szerb államiság és kultúra bölcsője volt”.¹⁴ Az állítás első felének ténybeli pontossága éppenséggel vitatható, hiszen például a második világháború során Koszovó része volt az akkori albán államnak, és erről a szerb történetírás is meglehetősen sokat értekezett. Nyolc évvel később, 1999 áprilisában a magát szerb trónörökösnek tekintő Aleksandar Karadordević a Kis-Jugoszlávia elleni légitámadások közepette a NATO vezető hatalmainak címzett egy levelet, amelyben többek között azt az érvet is említette Szerbia pozíciójának védelmében, hogy Koszovó a szerb nemzet „bölcsője” és egyben a „szerb Jeruzsálem”.¹⁵

Vizsgáljuk meg, pontosan mit is takar az, hogy Koszovó „a szerb állam és nemzet bölcsője” volt! A történeti tények alapján a középkori szerb állam (Rascia) két és fél évszázadon át (1204–1459) tartotta uralma alatt a mai Koszovó területét. Ebből az utolsó hét évtizedben (1389–1459) az Oszmán Birodalommal osztozott rajta, mivel a rigómezei csata után a szerb uralkodó a szultán vazallusa lett. A szerb történetírás tényként kezeli, hogy miután a bizánci hatalom a szeldzsuk-török invázió és Manuél császár halála (1180) miatt meggyengült, Nemanja István raškai nagyzsupán kihasználta a kínálkozó helyzetet, és 1184–1185-ben meghódította Koszovó területének jelentős részét, beleértve Prizrent.¹⁶ Innen továbbhaladt a mai Észak-Macedónia területére, bevette Szkopjét, és megszállta a Vardar folyó völgyének felső szakaszát. A mai Albánia északi része, Shkodra városával és a Shkodrai-tóval egyetemben, szintén Nemanja uralma alá került. Nemanja 1190-ben viszont vereséget szenvedett Bizánctól, és ideiglenesen lemondott koszovói hódításairól. Rascia uralkodói csak a Bizánci Birodalom 1204-es szétesését követően stabilizálták uralmukat Koszovó területén.

A középkori szerb állam valódi bölcsője azonban nem a mai Koszovó területén volt. Az Anonymus által *terra Rachiként* említett állam egykori epicentruma a mai Raška és Novi Pazar városok területén található, mintegy 30 kilométerre északnyugatra a mai koszovói határtól. Novi Pazar városa akkor még nem létezett, de mai területétől nem messze volt

¹⁴ US Congress Committee on Foreign Affairs 1991: 17.

¹⁵ „Kosovo je Naša Kolevka i Srpski Jerusalim!” A levelet 2016. március 24-én, a bombázások megindításának 17. évfordulóján közölte a *telegraf.rs* online újság (Telegraf 2016).

¹⁶ BOGDANOVIĆ 1986.

Ras (ejtsd: rász) erődvárosa, egy folyó völgy felett elhelyezkedő magaslaton. Konstantin Jireček cseh történész szerint Raška, azaz „Rácország”, az egykori „rácok” nyelvi és etnikai határa nagyjából az Ibar folyónál, a mai Koszovó északi részén húzódott ebben az időben.¹⁷

Némileg több megfontolást igényelnek azok az állítások, amelyek Koszovót a „szerb Jeruzsálemnek”, „a szerb kultúra és civilizáció bölcsőjének” nevezik, hangsúlyozva, hogy „Koszovóban van a szerb Notre-Dame”, azaz a visoki dečani monostor temploma.¹⁸ A templom számos kiemelkedő kultúrtörténeti értékkel bíró falfestménye közül megemlíthető egy nem teológiai témájú, de mégis egyedülálló alkotás: itt található meg egyedül a Nemanjida-dinasztia családfájának teljes ábrázolása.

A mai Koszovó nyugati részén fekvő folyó völgyekben számos templom és monostor létesült a 13–14. század során, mivel ezek építését szinte mindegyik középkori uralkodó kötelességének tekintette. A virágzó Nemanjida-állam vallási kultúrájának néhány építészeti és képzőművészeti emléke máig fennmaradt és az UNESCO világörökségi listáján jelenleg is szerepel. A neonacionalista szerb identitás számára ezek a középkori templomok és a bennük található bizánci stílusú freskófestészeti remekművek a nemzeti kulturális örökség integráns részét alkotják. Ennek a kulturális örökségnek a legfontosabb elemei:

- a peći (ipeki) kolostor templomai;
- a prizreni Ljevisi Szűzanya (Bogorodica Ljeviška) -templom;
- a dečani kolostor temploma;
- a gračanikai templom.

Leszögezhetjük, hogy Koszovó területe döntő szerepet leginkább a Szerb Pravoszláv Egyház történetében játszott. A középkori Nemanjida-állam Bizánci Birodalomtól való szellemi és politikai függetlenedésének fontos állomása volt az autokefál, azaz a konstantinápolyi pátriárka közvetlen irányítása alól kikerült, önálló egyház létrehozása a 13. század elején. Ennek az egyháznak a központja a koszovói Peć (Ipek) lett a 13. század második felétől. Itt székelt a pátriárka (*pečka patrijaršija*) és az egyházi birtokok jelentős része is idővel itt koncentrálódott. Az 1346–1463 között létező

¹⁷ VLAHOVIĆ 1979: 13.

¹⁸ Lásd Aleksandar Karadžević fentiekben idézett levelét, illetve a *Pijemont* című szerb napilap 1912. december 2-i vezércikkét (*Pijemont* 1912b)!

egyházi központ és szervezet azonban megszűnt, miután Koszovó területét az oszmán-török hódítók teljes egészében ellenőrzésük alá vonták.

A Szerb Pravoszláv Egyház második aranykora szintén Koszovóhoz kötődött. A peći patriarkátus intézményét egy ortodox keresztény szláv származású nagyvezír, Mehmed-paša Sokolović segítségével helyreállították 1557–1766 között. Ennek ismét Peć lett a központja, és két évszázadon keresztül innen igazgatták a régió ortodox keresztény vallását, döntően szláv ajkú alattvalóinak nagy könnyebbséget hozó egyházi és igazságszolgáltatási autonómiát. Koszovó jelentőségét a szerb nacionalizmus számára részben éppen azzal magyarázhatjuk, hogy a szerb nemzeti identitás – különösen az 1980-as évektől – összefonódott a vallással és a Szerb Pravoszláv Egyház intézményével. Így ami fontos az egyháznak, az értelemszerűen fontos a nemzetnek is.

Nem véletlen, hogy a Koszovó és Jeruzsálem közötti párhuzam szerb köztudatba kerülése a Szent Száva-i nacionalizmus kibontakozásának éveire köthető. Ezt a fordulatot a Szerb Pravoszláv Egyház jugoszláv hatóságokhoz írt 1982-es felhívása használta, amelyet aztán számos egyházi személy, így Artemije és Amfilohije püspök is előszeretettel ismételt több alkalommal.¹⁹ Ez annyira hatásos metaforának bizonyult, hogy külföldiek is átvették, a Jugoszláviával szimpatizáló amerikai politikusok is lelkesen visszhangozták.²⁰

KI VÉDTE KOSZOVÓT
AZ OSMÁN HÓDÍTÓK ELLEN?
(AZ ELSŐ RIGÓMEZEI CSATA, 1389)

Az oszmán-törökök balkáni hódításának egyik legfontosabb, de nem egyedülállóan jelentős csatája Rigómezőn zajlott le 1389-ben. Az Oszmán-dinasztia harmadik uralkodója, I. Murád szultán hatalmas sereg élén indult erőt demonstrálni a Balkánon, amely feudális széttagoltsága miatt hódításainak célkeresztjében állt. Hadjáratának célja az volt, hogy térdre kényszerítse Lázár fejedelmet (Lazar Hrebeljanović), illetve szövetségeseit: Tvrtko boszniai királyt, aki akkor Rácország királyának (*rex Rascie*)

¹⁹ EJDUS–SUBOTIĆ 2014: 166–167.

²⁰ Lásd Jim Moody demokrata párti és Helen Delich Bentley republikánus párti képviselő hozzászólását 1991-ben a Külügyi Bizottságban: US Congress Committee on Foreign Affairs 1991: 44, 49.

címét is viselte, és Vuk Brankovićot, Koszovó területének leghatalmasabb földesurát, Lázár vejét.²¹

Az intenzív lefolyású csata során Murád szultán és Lázár fejedelem is elesett, mindkét oldalon tetemes emberveszteségek voltak. A csata egyik legfontosabb következményeként Lázár halála után özvegye és fiatalkorú fia (Stefan Lazarević) jobbnak látta mielőbb elfogadni a szultánt hűbérúrként. A fiatal Stefan fejedelem Olivera nevű nővére I. Bajazid szultán (a csatában elhunyt Murád fia) felesége lett, amivel megpecsételték a balkáni államocska vazallusi státuszát. Ennek köszönhetően ez a szerb etnikumúnak tekintett államalakulat még további hét évtizedig fennmaradt, az oszmánok csak 1459-ben integrálták formálisan birodalmukba.

Ennek a túlélésnek az ára azonban a szultán hadjárataiban való részvétel volt. Az 1396-os nikápolyi csatát Lázár fejedelem fiának és örökösének, Stefan Lazarevićnek a lovasrohama döntötte el a törökök javára. Koszovóban engedélyezniük kellett a mecsetek építését és az oszmán vámirodák felállítását. A rác fejedelmek innentől csak ritkán mertek szembefordulni a szultán akaratával, Hunyadi János 1448-as rigómezei hadjáratát végigkísérte Brankovics Györgynek, Szendrő (ma: Smederevo, Szerbia) akkori urának a gáncsoskodása és szabotázsa.

Az első rigómezei csatáról nem maradt fenn olyan forrás, amelyet szemtanú írt. Minden történész közvetett forrásokra támaszkodik, amelyek a csata utáni években, évtizedekben vagy évszázadokban születtek, az eseményt saját szemekkel nem látott írástudók tollából. Ez nagy teret nyitott az események eltérő értelmezéseinek, illetve a tények hiányát pótolni hivatott spekulációknak, legendáknak. Csak Murád szultán haláláról három alapverzió létezik, és az oszmán-török, valamint a szerb nemzeti romantikus történetírás változatai közötti különbségek világosan felismerhető mítoszépítési szándékokra vezethetők vissza.²²

Mivel a csata fontos identitásmeghatározó szerepet játszott a nemzetépítés folyamatában, a szerb közvéleményben uralkodó sztereotípia hagyományosan az volt, hogy az 1389-es csatában Lázár mögött kizárólag, vagy legalábbis döntően saját fejedelemiségének hadereje állt.²³ A szerb

²¹ S. ČIRKOVIĆ 1996: 51, 67. Čirković azt is hangsúlyozza írásában, hogy Lázár fejedelemiségének Szerbiával való azonosítása történelmietlen megközelítés.

²² OLESNICKI 1935: 29.

²³ Ezt a sztereotípiát tükrözi a csatáról az 1989-ben, a Milošević-érában készült jugoszláv film: *Boj na Kosovu* 1989.

történészek elfogadták ugyan, mivel nehezen is lenne cáfolható a létező források alapján, hogy Tvrtko boszniai király Vlatko Vuković hadvezérével az élen jelentős egységet küldött a szomszédos fejedelemség megsegítésére, de a mai napig arra törekednek, hogy az 1389-es rigómezei csatát kisajátítsák, és nemzeti narratívában prezentálják mint a keresztény szerbek „pogány törökök” elleni hősiesség küzdelmét.²⁴ Nyilvánvalóan ebben a narratívában Lázár fejedelemségének „a szerbek államával” való azonosítása egyben már a nemzeti történetírás perennalista, azaz a nemzet premodern létezését képviselő szemléletét tükrözi.²⁵

Tovább árnyalja a nemzeti történetírás mítoszának elválását a történelmi valóságtól, hogy az 1371-ben kihalt Nemanjida-dinasztia örököse a kortársak szerint nem Lázár fejedelem volt. A „Raška királya” (*rex Rascie*) titulus örökösének a kor Tvrtkót tekintette, mivel Lázárral ellentétben ő apai nagyanyján keresztül rokoni kapcsolatokkal rendelkezett a dinasztiaiával, ami megalapozta igényét a címre. Tvrtko legitim jogát a raškai királyi címre Lázár is elismerte. Ugyanezt megtette Nagy Lajos magyar király is, aki Tvrtko hűbérurának számított a korabeli hatalmi viszonyok alapján. Szerb nemzeti hőssé azonban csak Lázár vált, Tvrtko „Raška királya” titulusa csak akkor merül fel, ha Bosznia szerb történelmi múltját kell hangsúlyozni.

A horvátok, magyarok, csehek, bolgárok és vlahok első rigómezei csatában való részvételét hangsúlyosan taglaló közelmúltbeli történészi munkákkal (Noel Malcolm, Petrit Imami)²⁶ komoly kritikai éllel száll szembe a jelenkori fiatal szerb történészi generáció. Čedomir Antić szerb történész véleménye szerint a Malcolm és Imami által hivatkozott oszmán források egyáltalán nem megbízhatók. Bár a fenti nációk vitézeinek jelenlétét a rigómezei csatában a szerb történészek ugyan tételesen tagadni nem tudják, de egyikük felveti, hogy a fenti szerzők által forrásként használt oszmán történelmi művekben a történelmi valóságot szándékosan torzítva beszélnek „nemzetközi koalícióról”. Az oszmán krónikák keletkezésének időszakában – állítja Antić – ez már része volt I. Murád szultán és az Oszmán-dinasztia nimbuszépítésének, és a hősi múlt lelkes kiszínezése során egy nagy nemzetközi koalíció hadainak szétverése sokkal nagyobb volumenű haditettnek tűnt, mint egy-két balkáni kisállam uralkodójának

²⁴ ZDRAVKOVIĆ 2005: 105.

²⁵ BIBBER 2002: 96.

²⁶ A két korábbiakban idézett mű mellé továbbiak is felsorolhatók: HODGKINSON 2004: 34.

legyőzése.²⁷ Annyiban helyt kell adnunk a szerb tudós érvelésének általánosságban, hogy a tényszerű történetírás viszonylag modern műfajnak tekinthető, és a középkori krónikák hitelessége az adatok tekintetében gyakran vet fel problémákat.

Antićnál valamivel megengedőbb volt Sima Ćirković szerb történész az 1990-es években, aki a nyugati lovagok jelenlétét a csatában kizárta, de a horvátokét (Paliznai János, Horváti János) nem, inkább úgy gondolta, hogy őket tekinthették magyaroknak és németeknek, összefoglalóan „nyugatiaknak” (akkori szóhasználatban „frankoknak”) a későbbi források.²⁸

Az albán nacionalizmus sem volt hajlandó hagyni magát kiszorítani egy ennyire közismert történelmi eseményből Koszovó területén. A források gyérek és ellentmondásosak abban, hogy a csatában az albánok (a középkori *arbër* nemesek, illetve a hegyi törzsek) részt vettek-e, és ha igen, melyik oldalon harcoltak.²⁹ A szerb történészek egy része, ha megemlíti őket, inkább arra hajlik, hogy az oszmán oldalt segítették.³⁰ Az albán történészek azonban ragaszkodnak ahhoz, hogy albán nemesek is érkeztek Lázár seregébe, és a szerb történetírás mesterkedésének tekintik ennek bármilyen cáfolatát.³¹

Az albánoknak az a törekvése, hogy helyet követeljenek maguknak a keresztény hadak oldalán, nem teljesen hiábavaló. Ha beleolvasunk Christopher Hill amerikai diplomata visszaemlékezéseibe, aki szkopjei nagykövetségként fontos történelmi szerepet játszott 1998–1999-ben a koszovói történesekben mint a washingtoni kormány közvetítője Belgrád és a lázadó koszovói albánok között, azt látjuk, sikerült elültetni saját narratívájukat a velük valamennyire szimpatizáló nyugatiak fejében.³² A Koszovóval foglalkozó fejezet első soraiban megemlíti az 1389-es rigómezei csatát, amelyben szerinte „azok, akiket ma albánoknak hívunk, majdnem biztosan a szerbek oldalán harcoltak”, mivel ebben „a legtöbb történész egyetért”.³³

Az Albán Diplomáciai Akadémia gondozásában 2006-ban megjelent könyv a következőképpen fogalmaz a csatával kapcsolatban:

²⁷ Č. ANTIĆ 2010.

²⁸ S. ĆIRKOVIĆ 1996: 67.

²⁹ MALCOLM 1998: 63–64.

³⁰ Lásd: BOGDANOVIĆ 1986.

³¹ IMAMI 2016: 50–51; BUXHOVI 2013b: 29; XHUPI 2013: 162.

³² Hillt később reaktívták, és a Biden-adminisztráció időszakában belgrádi nagykövetségként szolgált 2021 és 2024 között.

³³ HILL 2015: 120.

Az oszmán erők 1389-ben Rigómezőig jöttek. Itt az albánok és a szerbek közösen hősiek erőfeszítést tettek szabadságuk, identitásuk és keresztény hitük védelmében. Bár a csatát megnyerték az oszmánok, a történelemnek ez a lapja híven tanúskodik a balkáni népek nagy áldozattételéről, hogy megvédjék magukat a sötét oszmán uralomtól, illetve a szerbek és az albánok közötti szolidaritásról, amikor megörökölt civilizációjuk keleti barbarizmussal szembeni védelméről volt szó.³⁴

Szemmel láthatóan napjaink albánsága körében, legalábbis ami a keresztény vallásúakat és az ateistákat illeti, az oszmánok elleni harcnak az első rigómezei csatában az identitást alapjaiban meghatározó jelentősége van.

A koszovói albán történészek részéről is érdekes kísérletek történtek az 1389-es rigómezei csata elhelyezésére saját nemzeti narratívájuknak megfelelően. Megfigyelhető, hogy rendkívül röviden tárgyalják az eseményt: Jusuf Buxhovi Koszovó történetéről szóló háromkötetes monográfiájában a kizárólag az oszmán időszakról szóló 500 oldalas középső részben mindössze két oldalt szentel a „Dardánia mezején lezajlott ütközet” (*the Battle of Dardania field*) névre átkeresztelt összecsapásnak.³⁵ Nem mulasztja el viszont megemlíteni, hogy a csatában Lázár oldalán elesett Teodor Muzaka albán nemes.³⁶

A „NEMZETI MÍTOSZRABLÁS”

A nemzeti identitás jelentős részben a vérségi kötelék fikciójából táplálkozó csoportszolidaritáson alapul. Bár nem biológiai valóságon alapuló genetikai homogenitásról beszélhetünk, hanem lélektani-szociológiai kapcsolatról, a nemzet mégiscsak a legnagyobb embercsoport, amely magát rokonsági alapúnak, kiterjesztett nagycsaládnak tekinti. Éppen ezért fájdalmas szúrás a nemzeti önérzetnek, ha a történelmi mitológia alakjai esetében azt feszegetik, hogy nem állnak közvetlen kapcsolatban a „nemzeti vérvonalal”.

A magyar nemzeti történelem alakjainak esetében is megtapasztalhattuk, hogy a szomszédos országok/nemzetek relációiban – igen gyakran kölcsönös – „mítoszablasi” kísérlet történik. Ez a jelenség a Hunyadi

³⁴ BASHKURTI 2006: 67–68.

³⁵ BUXHOVI 2013b: 29–30.

³⁶ BUXHOVI 2013b: 29.

család román/kun származásának elméletétől Zrínyi Miklós alakjának horvát és magyar kisajátítási kísérletein át Benyovszky Móric állítólagos „szlovákságáig” vagy Liszt Ferenc magyar identitásának megkérdőjelezéséig illusztrálható példákkal. A mítoszrablás nem feltétlenül történelemhamisítás, inkább a források alternatív értelmezéséről van szó, viszont hangsúlyozottan emlékezetpolitikai, és nem történettudományi megfontolásból. Az albán–szerb historiográfiai küzdelmeknek legalább három epizódja hasonló háttérrel rendelkezik, és alkalmas a rivális nemzet lélektani egyensúlyának megzavarására.

MILOŠ OBILIĆ VAGY MILOSH KOPILIQ?

A nemzeti oktatás bevezetése óta Szerbiában a hősiesség és az önfeláldozás szimbóluma Miloš Obilić, a vitéz, aki a legenda szerint megölte az oszmán hadjáratot személyesen vezető Murád szultánt az 1389-es rigómezei csatában. A szultán csata során bekövetkezett halála történelmi ténynek tekinthető. A történetírók – megbízható tudományos bizonyítékok hiányában – viszont tanácstalanok és megosztottak a legenda hitelessége, illetve a szultán halálát okozó vitéz pontos identitása vonatkozásában. A szultán haláláról három különböző alapverzió és ezeken belül több alváltozat keletkezett. Ami a Murád szultán életét kioltó vitéz identitását illeti, léteznek teóriák az ő szerb, albán, német, sőt magyar származásáról is.³⁷

Mindezek a tudományos kételyek viszont a legkevésbé sem rendítik meg az alaplegenda hatását a szerb közgondolkodásra. Murád szultán életének feltételezett kioltóját a szerb történetírás és irodalom Miloš Obilić néven őrizte meg az utókor számára. Njegoš, a 19. századi szerb-montenegrói költőóriás, a Szerb Pravoszláv Egyház, illetve még sok más véleményformáló értelmiségi tevékenysége nyomán Obilić az első rigómezei csata legkiemelkedőbb figurájává, a bátor önfeláldozás szimbólumává és a nemzeti identitás központi ikonjává vált a történelmi mitológia panteonjában. A 20. század második felében alkotó szerb nacionalista irodalmár, Dobrica Ćosić egyik legnagyobb hatású, *A halál kora (Vreme smrti, 1972–1979)* című regényében az első világháborús frontra vonuló,

³⁷ MÁRKUSZ 2022: 74–76.

egyetemi hallgatókból álló zászlóalj fiatal katonái mind Obilić ideáját tartják szem előtt.

A legenda jelentőségét mutatja az is, hogy a királyi Jugoszlávia idején, 1924-ben Obilić néven labdarúgó klub is alakult Belgrádban, amely 2015-ig nagyjából folyamatosan része volt a sportéletnek. A fővárosi klubnak az 1950-es években stadiont is építettek.³⁸ A szerb uralom alatt álló Koszovóban egy várost és két hőerművet is elneveztek róla. Az Obilić 1 és az Obilić 2 elnevezésű hőerművet 1999 után Kosova A és Kosova B névre keresztelték, de a Prishtina melletti város a mai napig megtartotta a nemzeti hős nevét, bár ma már inkább albán helyesírással ismert: Obiliq.

A délszláv történeti forrásokban és a szerb koszovói mondanéjban hagyományosan elfogadott történet szerint egy Miloš Obilić nevű keresztény vitéz a csata előtt átment a török táborba, és felajánlotta szolgálatait a szultánnak. Miloš, az akkori protokoll szerint, lehajtott fejjel lépett az uralkodó elé ceremoniálisan kezét csókolni. A kézcsók pillanatában hirtelen elővette a mentéje ujjába rejtett törét, és hasba szúrta Murádot, aki rövidesen belehalt sebeibe. Ezt a történetet vezeti elő Mauro Orbini (szerbül/horvátul: Mavro Orbini) raguzai történétíró 1601-ben kiadott nagy hatású munkájában, *A szlávok királyságában (Il regno degli Slavi)*.³⁹

Viszont ahogy a szultán halálának pontos körülményei nem tisztázottak, úgy a rá fegyvert emelő vitéz pontos identitása is kibogozhatatlan a középkori források kétes hitelessége és szembeötlő ellentmondásossága miatt. Azt már a korai szerb nemzeti történetírás elismerte, hogy a szóban forgó vitéz neve valószínűleg Kobilić vagy Kobilović volt, és csak a 18. században kezdte elnyerni a mai szerb nyelvben használatos alakját: Obilić.⁴⁰ A török krónikások, például Mehmed Neşri, Kobila-ként hivatkoznak rá.⁴¹ Az albán történetírás erre a korábban használt névváltozatra alapozva úgy tekinti, hogy a vitéz albán anyanyelvű volt, aki egy „Kopiliq” nevű faluból származott, amely egy 1455-ös török adóösszeírás tanúsága szerint albánok lakta település volt.⁴² Jusuf Buxhovi, aki egyidőben Ibrahim Rugova közeli munkatársa volt az LDK-ban, nem pontosan tisztázott albán forrásokra hivatkozva háromkötetes, angol

³⁸ BABIĆ 2016.

³⁹ ORBIN 2006: 97–98.

⁴⁰ ČOROVIĆ 2005: II.181.

⁴¹ OLESNICKI 1935: 31–32.

⁴² IMAMI 2016: 51.

nyelven megjelent monográfiájában tényként kezeli, hogy „Milosh Kopiliq” albán etnikumú volt.⁴³

KASZTRIÓTA GYÖRGY/SZKENDERBÉG

Szkenderbég, azaz Kasztrióta György családi háttéréről több mérvadó, korabeli forrás áll rendelkezésre, mint a fentiekben említett Obilić/Kopiliq vítérről. Ismerni véljük apjának, Gjon Kastrioti feudális nemesnek és anyjának (Voisava/Visava Tribalda) a háttérét. Apja az albániai Mat vidék földesura volt, aki egészen az Adriai-tengerig kiterjesztette birtokait, anyja pedig a mai Észak-Macedónia nyugati, *napjainkban* döntően albánok lakta részén élő nemesi család sarja volt. Szkenderbég maga a mai albán–észak-macedón határvidék közelében fekvő Debarban született. Ami Szkenderbég identitása körül vitát generál, az egy hibás értelmezési szemlélet, illetve az a tény, hogy személye központi szerepbe került az albán nemzeti mitológiában.

Szkenderbég alakját a Rilindja korszak előfutárjai, az italoalbán értelmiségiek fedezték fel az 1840-es években, jelentős részben hozzájárulva ezzel az albánság történeti önképének formáláshoz. Az albán kulturális újjászületés olyan meghatározó képviselői, mint Faik Konica és Naim Frashëri, de a magyar Thallóczy Lajos is mint az albán nemzeti egység lehetséges megtestesítőjét tette ismertté a szélesebb nemzetközi környezetben, a 19–20. század fordulóján. Naim Frashëri, a 19. század végi albán romantikus irodalom kiemelkedő tehetségű szerzője érte el, hogy Szkenderbég központi helyet nyerjen a nemzeti panteonban. Először csak az albán keresztények, majd az egész albánság ikonikus figurájává vált, és végül az egykori hadvezér vörös alapon kétfejű fekete sast ábrázoló zászlója lett 1912-ben Albánia nemzeti lobogója, amely az azóta eltelt 110 évben a Balkán többi országában élő albánok számára is nemzeti szimbólummá vált. Szkenderbég szimbolikus erejét jól példázza, hogy a két világháború között uralkodó Zogu király elsőszülött fia, a Leka herceggént ismert trónörökös a Skënder nevet kapta születésekor (1939).

Amikor Albánia létrejött politikai akadályá vált a szerb nemzeti ambíciók kiteljesítése előtt, a nacionalizmusok küzdelme átterjedt a történetírára is. Mint a fentiekben kifejtettük, a cél itt leggyakrabban

⁴³ BUXHOVI 2013b: 29.

a rivális nemzet történeti mítoszának megkérdőjelezése, gyengítése volt, akár egészében, akár részleteiben. Szkenderbég származását ezért érte támadás a szerb nacionalista szerzők részéről a 20. század elején. Vladan Đorđević szerb akadémikus és volt miniszterelnök *Az albánok és a nagyhatalmak* címen kétes hírűvé vált könyve 1913-ban jelent meg franciául (*Les Albanais et les grandes puissances*). A könyv egyik nagy port kavart elemét az albánokról rasszizmusba hajló, őket az előemberekhez hasonlító kijelentései alkotják. A másik szándékosan provokatív kijelentése pedig az volt, hogy minden „történelemhamisítási kísérlet ellenére” *Szkenderbég szerb származású*.⁴⁴ Stojan Protić szerb politikus, későbbi jugoszláv kormányfő egy 1913-as politikai pamfletben hasonlóan fogalmazott, amikor azt írta, hogy „az egyetlen albán hős nem is volt tisztavérű albán, hanem legalábbis felerészben szerb”.⁴⁵ Jovan Cvijić szerb földrajztudós és antropológus egy fokkal finomabban fogalmazva, de lényegét tekintve ugyanígy vélekedett a Balkán-félszigetről 1922-ben szerbül megjelentett könyvében: „közismert, hogy az arbanász (albán) nemzeti hős, Szkenderbég arbanász-szerb származású.”⁴⁶

Az állítást Cvijić és általában a szerb értelmiség arra vezette vissza, hogy Szkenderbég anyját, Voisava (Tribalda) hercegnőt egyes történészek szláv származásúnak tartották, és úgy tekintik, hogy családja a Brankovićokkal vagy a Balšićokkal állt rokonságban.⁴⁷ Olyan magyarázat is létezik, hogy a *pater nobilissimus Triballorum princeps* fordulat a bizánci krónikákban azt jelenti, hogy az akkori „Szerbia” területéről származott, mivel a „tribálok” elnevezést a bizánciak a szerbek/rácok szinonimájaként használták. Az értelmezés szemléletbeli hibát hordoz magában. Súlyos tévedés, ha valaki a modern nacionalizmus korszakának identitásait próbálja alkalmazni a középkorra, amikor a 20. századi modern nemzetek még nem léteztek, és az emberek közösségi identitása jelentősen eltért a maitól. Az akkori nemesség etnikai hátterének kevés jelentősége volt, a „tisza etnikai vérvonallal” megtartása nem volt cél, és ekképpen nem volt szokás sem. Éppen ellenkezőleg, a szándék általában arra irányult, hogy minél kiterjedtebb családi kapcsolatokon keresztül politikai-katonai szövetségeket építsenek. A legjobb példa erre a Balkánról, hogy a Nemanjida-uralkodók

⁴⁴ MILOSAVLJEVIĆ 2015.

⁴⁵ PROTIĆ 1913: 26.

⁴⁶ CVJIJIĆ 2011: 200.

⁴⁷ A Brankovićok, Balšićok, Lazarevićek *arbëreshë* nemességgel összefűződő családi kapcsolatairól a 14–15. században lásd: LOPANDIĆ 2019.

rendszeresen „bolgár” feleséget választottak, de előfordult bizánci és magyar házastárs is.

Szkenderbég „szerb származásának” tézise nem nyugszik szilárd tudományos alapokon, de a tézis nem is az akadémiai világ, hanem igazából a nacionalista politika szempontjából bírt jelentőséggel. A 20. század elején Belgrádban ezzel is alá kívánták támasztani azt a felfogást, hogy Koszovó és Észak-Albánia geg etnikai területein jelentős számban „elalbánosított szerbek” éltek. A szerb állam expanziós politikájának, a Durrës városáig vezető sáv annexiójának igazolására ugyanis leginkább ezt az érvet használta a belgrádi politikai elit. Az albán nemzet legfontosabb történelmi alakjának elvitatása egyben az albánok államalkotó képességét is meg kívánta kérdőjelezni, ami 1912 után egy ideig még politikailag fontos volt Belgrád számára.⁴⁸

Jugoszlávia létrejötte után Albánia jelentősége csökkent Belgrádban, mint erről szólunk, mivel az áhított tengeri kijárat Horvátországon és Montenegrón keresztül megvalósult. Éppen ezért 1918 és 1981 között Albánia és az albánok témája némileg visszaszorult a közéleti diskurzusban. Csak az 1980-as években került elő ismét, Koszovó miatt, és azóta rendszeresen figyelmet kap a szerb közéletben. Szkenderbég szerb származásának tézise és az erről folytatott vita éppen ezért a mai napig aktuálisnak és politikailag túlfűtöttnek tekinthető, nyilvánvalóan Koszovó 2008-as elszakadása miatt.⁴⁹

Hasonló jelenség Karađorđe Petrovićnak, az első szerb felkelés vezetőjének a származásával kapcsolatban is megfigyelhető. A híres Fekete György családja Montenegró területéről érkezett a Belgrádi vilájetbe, minden bizonnyal az 1730-as évek végén elindult hullámokkal. A család egyik ága a szláv gyökerekkel rendelkező, de később elalbánosodott Vasojević klánból származott, egy másikat pedig a katolikus Kelmendikkel (Klimentekkel) hoztak kapcsolatba.⁵⁰ Az erről szóló írások már a 19. században megjelentek, de nem okoztak politikai szintű felzúdulást a közvéleményben.

Amikor 1903-ban a Karađorđević-dinasztia visszatért a szerb trónra, új kitüntetést alapítottak, amely – mint erről már korábban szólunk – a Karađorđević-csillag (Karađorđeva Zvezda) elnevezést kapta. Az elnevezésről

⁴⁸ MILOSAVLJEVIĆ 2015.

⁴⁹ P. PETROVIĆ 2016; Skenderbeg je bio Srbin 2016; TOMOVIĆ 2018.

⁵⁰ BOŠNJAK-JAKOVLJEVIĆ 2006.

folytatott parlamenti vita során Milenko Vesnić radikális párti politikus felhívta a közvélemény figyelmét arra, hogy az albánok magukénak vallják Karađorđét, és olyan történelmi személyiségként tekintenek rá, akit „a szerbeknek ajándékoztak”.⁵¹

HŐSÖK MITIZÁLÁSA-DEMITIZÁLÁSA

Gellner szerint a nacionalizmus eszméje segítségével a nemzetek mintegy önmagukat bálványozzák. Ha viszont az új kultúra előállítása során nem találnak elegendő csodálatra méltó figurát történelmükben, akkor néha (intellektuális) erőszakkal konstruálnak ilyeneket. A romantikus nemzeti néphagyomány részévé, *nemzeti hőssé válnak így olyanok*, akik korabeli értelmezésben távolról sem számítottak kikezdehetetlen személyiségeknek, esetleg tetteik a korabeli törvényesség határán vagy azon túl mozogtak.

Hasonló folyamat zajlik jelenleg a Koszovói Felszabadítási Hadsereg számos elhunyt, illetve még élő parancsnokának heroizálásával. Közülük is jelentősen kiemelkedik az a kultusz, amely az 1998 márciusában meggyilkolt Adem Jashari, az UÇK egyik korai vezető figurája és drenicai parancsnoka köré épült. Adem Jashari a koszovói albánok fegyveres ellenállásának szimbólumává vált, mivel családjának lemészárlása váltotta ki tömeges elköteleződésüket a felkelés mellett 1998 tavaszán. A Jashari család szétlőtt tanyája Prekaz településen a független Koszovó történelmi zarándokhelyévé vált 2008 után, amelyhez tömegek látogattak el. Jashariról nevezték el Prishtina nemzetközi repülőterét, Mitrovica város olimpiai stadionját, illetve a Koszovói Köztársaság egyik legmagasabb állami kitüntetését. Jashari történelmi jelentőségét igazából nem „életműve”, nem katonai tevékenysége, hanem halálának körülményei szolgáltatták. Viszont akik a legendát személye köré szőtték, fontosnak érezték, hogy a koszovói albán felkelés emblematikus parancsnokát kreálják meg belőle, miközben Jashari már csak azért sem tudott kimagasló szerepet vállalni a gerillaháborúban, mert 1998 februárjában bekövetkezett halála előtt nem is történtek igazán jelentős fegyveres összecsapások.

⁵¹ KAZIMIROVIĆ 2013: 158.

Jashari mítoszát kiegészíti a Koszovói Felszabadítási Hadsereg néhány másik, háború alatt elesett tagjának legendáriuma. Ilyen például Zahir Pajaziti, az UÇK Podujevo környékén működő korai illegális fegyveres sejtjének, a Llapi Csoportnak az 1997 januárjában elesett vezetője, akinek szobrot emeltek Prishtina belvárosában. Szintén megemlíthető Ramush Haradinaj volt koszovói miniszterelnök öccse, Luan Haradinaj, akit egy hegyvidékes határszakaszon 1997 májusában, egy fegyverszállítmány Albániából Koszovóba történő ájtuttatása során lőtt le a jugoszláv határőrség. A róla kialakított hőskultusz eredményeként Prishtina egyik legforgalmasabb utcájának névadója lett.⁵²

A szerb állam válasza a koszovói gerillahadsereg dicsőséges mítoszának megkonstruálására többrétű volt. Tanúi lehettünk annak az akadémiai köntösbe öltöztetett, de spontán delegitimizációs kísérletnek, amikor a komoly tudományos háttérrel és hosszú publikációs listával rendelkező Jovan Deretić szerb akadémikus *ex cathedra* kijelentette, hogy az UÇK vezetői közül senki sem tiszta albán származású. Deretić ezzel visszatért a már ismert fordulathoz, hogy a gerillák parancsnokai elalbánosított szerbek, úgynevezett *arnautaši*, mintegy felélesztve az első világháború előtti belgrádi teóriát arról, hogy a gegek elalbánosított szerbek.⁵³

A demitizáló törekvés további rétege volt, hogy bűnözői kapcsolatokkal, köztörvényes és háborús bűncselekményekkel vádolták meg az UÇK számos prominens tagját a nyilvánosság előtt. Szerbia nemzetközi körözést adott ki ellenük az Interpolon keresztül, ami számos esetben a prishtinai albán vezetők váratlan letartóztatásához vezetett külföldi utazásaik során. Agim Çeku és Ramush Haradinaj korábbi koszovói miniszterelnökök, akik magas pozíciókat töltöttek be a gerillahadseregben a háború idején, többször kellemetlen helyzetbe kerültek a nemzetközi határtákelőhelyeken végzett útlevel-ellenőrzés során.⁵⁴ Haradinajt ellenzéki politikus korában 2015-ben Szlovéniában, 2017 elején pedig Franciaországban tartóztatták le Szerbia által kiadott nemzetközi körözés alapján. A francia bíróság, mivel a háborús bűnök vádjá alól az ICTY korábban már két külön eljárásban felmentette Haradinajt, elutasította a belgrádi hatóságok kiadatási kérelmét, és szabadon engedte a koszovói albán politikust.⁵⁵

⁵² HAMZAJ 2000: 32–38.

⁵³ TODOROVIĆ 2011.

⁵⁴ AFP 2009.

⁵⁵ MORINA 2017; BBC News 2017.

A koszovói gerillaháború albán résztvevői elleni „demisztifikáló” információs háború másik pillére volt, amikor a szerb kormány 2003-ban megjelentette az úgynevezett *fehér könyvet* az albán gerillák és a szervezett bűnözés általa bizonyítottan talált összefüggéseiről (*Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji*). Nem is leplezték azt a tényt, hogy a könyv összeállítását a szerb hírszerző szolgálat (BIA) végezte. A kiadvány nem kizárólag az UÇK, hanem a többi koszovói és regionális albán fegyveres formáció (FARK, ANA, ONA, OVPMB) tagjaira is kitér. A könyvben, amely közel két évtizede ingyenesen elérhető az interneten is, minden különösebb bizonyíték feltüntetése nélkül, bár nem feltétlenül teljesen alaptalanul vádoltak meg rendkívül súlyos bűncselekmények elkövetésével olyan albánokat, akik akkor és azóta Koszovóban a legmagasabb közjogi méltóságokat töltötték be.⁵⁶ Ramush Haradinaj kétszeres koszovói miniszterelnökről az előbbieken már szóltunk, és arról is, hogy őt több esetben felmentették az ellene felhozott vádak alól. A kiadványban szerepel még három olyan politikus, aki 2020-ban Hágába vonult, hogy a különleges törvényszék előtt lefolytatott büntetőeljárás keretében kivizsgálják az ellene felhozott vádakokat: Hashim Thaçi volt koszovói miniszterelnök (2007–2014) és államfő (2016–2020), Jakup Krasniqi volt koszovói házelnök (2007–2014) és ideiglenes államfő (2010–2011), illetve Kadri Veseli volt koszovói házelnök (2014–2019).

ETNOCÍDIUM: A KULTURÁLIS GYÖKEREK KITÉPÉSE

Nemcsak a történetírás, de a kulturális örökség vallási-építészeti formái is a szerb–albán etnikai konfliktusok csataterévé váltak, háborúban és békében egyaránt. Mivel a szerb neonacionalizmus az 1980-as évektől a nemzeti identitást még a korábbinál is szorosabban hozzákötötte a pravoszláv valláshoz, így elkerülhetetlenné vált, hogy a Szerb Pravoszláv Egyház mint a szerb kulturális örökség gondnoka Koszovóban mélyen belesodródjon a nacionalizmusok háborújába. Ennek következményeként a kereszténység és az iszlám vallás, illetve a hozzájuk kötődő kulturális örökség egésze is az etnikai konfliktus részesévé, majd szenvedő alanyává vált. A szerb politikusok retorikájukban mindenáron azonosítani akarták

⁵⁶ Srpska Dijaspóra 2003.

a szekuláris albán nacionalizmust az iszlám radikális szárnyával, és így a mecsetekben olyan célpontokat véltek megtalálni, amelyeknek az elpusztításához védhető narratívát („a fundamentalista iszlám elleni harc”) tudnak majd társítani. Hiába volt az albán gerillák többsége ateista vagy legalábbis közömbös a vallás iránt, a szerb politikusok és sajnos egyházi vezetők is segítségül akarták hívni a harcban a szerb nacionalizmus korábbiakban már kifejtett iszlamofób karakterét, ami sikerült is. Ezzel viszont az albán nacionalisták dühét az ortodox kereszténység legszembeötlőbb szimbólumaira, a templomokra vonták.

A KOSZOVÓI MECSETEK, TEKKIJÉK
ÉS KATOLIKUS TEMPLOMOK
LEROMBOLÁSA 1998–1999-BEN

Az 1998–1999-es gerillaháborúban a belgrádi hatóságok válaszcsepása nem korlátozódott a fegyverrel harcoló albánokra és a polgári lakosságra. A jugoszláv/szerb fegyveres formációk (katonaság, rendőrség, paramilitáris egységek) 1999-re már olyan totális háborút folytattak a koszovói albánok megtörése érdekében, amely az ő vallási-kulturális örökségük elpusztítására is irányult. Ennek már 1998 elejétől voltak sporadikus előjelei: az 1998 tavaszán és nyarán zajló hadműveletekben a szerb erők 31 mecsetet és 2 derviskolostort rongáltak meg, néha ismétlődően, ugyanazokat többször is.⁵⁷ Igazán szervezett formát ezek a rombolások viszont az 1999-es tavaszi hadművelet során öltöttek.

A háború alatt Koszovó 560 mecsetéből 218-at felgyújtottak vagy megromgáltak. Ebből a 218-ból 13-at földig romboltak, és eldózeroltak, hogy nyoma se maradjon. Közöttük olyan kimagasló történelmi értékűek is voltak, mint a 18. századi Bazár Mecset Vushtrri városában. A mecseteken túl az iszlám számos más építészeti emlékét elpusztították: törökfürdőket, vallási iskolákat, könyvtárakat, dervisközpontokat, de még az imámok lakásait is. A rombolás Peja régiójában bizonyult a legteltesebbnek, ahol a legtöbb harci cselekmény lezajlott. Itt mind a 49 iszlámhoz köthető épületet lerombolták: 36 mecsetet, 10 iskolát, 1 törökfürdőt (*hamam*), 1 tekkét és 1 könyvtárat.⁵⁸

⁵⁷ BAJGORA 2014: 18 (Riedlmayer András bevezetője).

⁵⁸ BAJGORA 2014: 17.

A koszovói tartományban dúló eszeveszett pusztítás a szellemi és történelmi értékeket sem kímélte. Az 1595-ben épült gjakovai Hadim Szulejmán Efendi Könyvtár felgyújtásakor pótolhatatlan értékű dokumentumok, kéziratok és könyvek váltak a lángok martalékává. A szerb rendőrség 1999. júniusi kivonulásának napjaiban még felégette a koszovói Iszlám Közösség központi történelmi levéltárát Prishtinában, benne nagyszámú értékes kézirattal az oszmán uralom időszakából.⁵⁹

A szerb/jugoszláv erők által 1999 tavaszán lefolytatott általános hadművelet során a gerillák, a koszovói albán civilek és az ő kulturális örökségük elleni harc teljesen egybefolyt. A Drenica-völgy és az albániai határ mentén fekvő települések nagy részét azonos koreográfia szerint érte támadás. A hadsereg tüzérségi előkészítését követően a rendőri csapatok átkutatták a házakat, spontán kivégzéseket hajtottak végre civil lakosok ellen, majd az életben hagyottakat deportálták az albán vagy a macedón határra, ahol áthajtották őket a másik oldalra. A befejező fázisban felgyújtották a házakat és lerombolták a település mecseteit. Számos esetben a mecset lerombolását az abban az évben március végére eső muszlim bajram ünnephez igazították, például Bela Crkva, Suva Reka/Suhareka és Vushtrri/Vučitrn településeken.⁶⁰

A támadások nem korlátozódtak kizárólag az iszlám valláshoz kötődő kulturális örökségre. Katolikus templomokat is megrongáltak, például Gjakova városában. Felrobbantották a Prizreni Liga egykori épületét, amely az albán nemzeti mozgalom szimbolikus emlékműve volt.⁶¹ A Koszovóból elüldözött albánok személyi dokumentumainak elkobzása és elégetése tovább árnyalja azt a képet, miként akarták ezen etnikai közösség nyomait minél teljesebb körűen elpusztítani. A koszovói albánok etnikai közösségének megsemmisítésére tett gigászi kísérlet végül nem járt sikerrel. A nemzetközi békefenntartók (KFOR) támogatásával az elüldözött albánok visszatértek lakóhelyükre, az épületekben tett kár jelentős részét saját vagy nemzetközi pénzforrásokból helyreállították a háborút követő két évtizedben. A történelmi kutatást segítő évszázados dokumentumok elpusztítása azonban valóban pótolhatatlan károkat okozott a tudománynak és az utókornak, amelynek már nem lesz lehetősége ezekbe bepillantani.

⁵⁹ BAJGORA 2014: 18.

⁶⁰ A hágai törvényszék (ICTY) IT-05-87-T számú ítélete részletesen leírja a Koszovó területén 1999 tavaszán lezajlott eseményeket.

⁶¹ HERSCHER–RIEDLMAYER 2000.

A SZERB KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG ELLENI TÁMADÁSOK

Egymás kulturális örökségének tudatos elpusztítása nem az 1998–1999-es háborúban jelent meg először a koszovói etnikai konfliktusok történetében. A szerb templomok lerombolását a lakosság elűzésének kísérőjelenségeként már a második világháború alatt dokumentálták. Gjakova környékén 1941-ben az albánok leromboltak egy sor olyan templomot, amelyet a két világháború között betelepített pravoszláv telepesek építettek.⁶² Templomok lerombolására a Drenica-völgyben is volt példa 1941-ben. Ezek közül a legnagyobb történelmi értékkel a Đorđe Branković despota által a 15. században építtetett Devič monostor bírt, amelyet a helyi albán lakosok a jugoszláv hadsereg hátrahagyott lőszerével robbantottak fel. Ennek során elpusztult az oltár, sok régi ikon, illetve a monostor könyvtára, benne számos értékes könyvvel, kézirattal.⁶³

A templomrombolások jóval nagyobb mértéket öltöttek 1999 második felében, amikor fordult a kocka a fegyveres konfliktus menetében. Amint a jugoszláv/szerb fegyveres erők elhagyták Koszovót, az albánok bosszúja a szerbek által a háború korábbi szakaszában végrehajtott mecsetrombolások szomorú tükörképe lett. Az UÇK 1999 szeptemberében kifosztotta, és felgyújtotta a 14. századi zočištei monostort Orahovac város közelében. Ezt követően hasonló sorsra jutott a Szentháromság-monostor középkori épülete Mušutišteben, valamint még 50 másik ortodox templom és kolostor.⁶⁴

A 2004. márciusi zavargások idején a koszovói pravoszláv templomok újra célkeresztbe kerültek. Szerb források szerint mintegy 39 templomot ért támadás az ország különböző részeiben.⁶⁵ A legkoncentráltabban Prizren városában történtek templomrombolások, amely valaha a különböző etnikumok (szerb, albán, bosnyák, gorani, török) harmonikus együttéléséről volt híres. A prizreni Szent György-katedrális felrobbantották, benne elpusztult egy Szentendréről korábban odakerült faoltár (*ikonosztáz*). A prizreni Szűzanya (Bogorodica Ljeviška) -templomban súlyos, talán helyrehozhatatlan kárt szenvedtek a középkori eredetű falfreskók, amelyek UNESCO-védelem alatt álltak.

⁶² VIRIJEVIĆ–MARKOVIĆ 2016: 102–103.

⁶³ *Zadužbine Kosova i Metohije* 2016: 485; KAŠIĆ 2015: 547.

⁶⁴ *Christian Heritage of Kosovo and Metohija* 2015: 439.

⁶⁵ Z. JOVANOVIĆ 2015: 14.

Meglátásunk szerint a pravoszláv templomok elleni támadások nem elsősorban a keresztény vallás ellen irányultak, bár természetesen nem zárható ki, hogy a végrehajtók között ilyen motivációval rendelkezők is voltak. Az ortodox keresztény templomok teljesen összefonódtak a szerb nacionalizmus jelenségével az albán nacionalisták tudatában, ezért a cél a szerbség kulturális gyökereinek és szimbólumainak megsemmisítésében ragadható meg. Ezt támasztja alá, hogy a koszovói albánság körében nem érhető tetten keresztényellenes hangulat vagy vallási intolerancia, a katolikus és az evangélikus egyház, illetve a zsidó közösség is kimondottan élvezi a nem keresztény albánok szimpátiáját.

A fentieket támasztja alá még egy további jelenség. A Szerb Pravoszláv Egyház koszovói templomai ellen albán történelmi körökből is érkeztek olyan támadások, amelyek teljesen felismerhetően nacionalista háttérűek. Az albán értelmiség egyre vehemensebben hangoztatja a függetlenség óta, hogy a szerbek által Koszovó területén magukénak tekintett templomokat egykori ókeresztény templomok helyére építették a 13–14. században. Az albán történészek nem mulasztják el aláhúzni, hogy a kereszténységnek már ezeréves története volt Koszovóban, amikor a Nemanjidák uralmuk alá vonták a területet a 13. század elején. Ez egyébként olyan tény, amelyet a szerb történészek sem vitatnak, legalábbis a tudományos dimenzióban folytatott diskurzus során. Marcus Aurelius római császár jazigok ellen viselt hadjárata során a kis-ázsiai provinciákból átirányított légiók katonái között a kereszténység már széles körben jelen volt.

Éles vita zajlik egyes koszovói albán történészek, illetve a Szerb Pravoszláv Egyház között az 1307-ben megépített *prizreni Ljevisi Szűzanya* (Bogorodica Ljeviška) -templom ügyében. Ennek helyén már a korai kereszténység időszakában is hasonló célú vallási építmény állt. Természetesen a bizánci korszakban sem szűnt meg a kontinuitás, akkori elnevezése (Szent Paraszkéva-templom) éppen egy görög szenttől eredt. A templom sokáig „görög templom”, illetve „Szent Péntek templom” néven volt ismert a város lakói körében.⁶⁶ Az albánok a vallási folyamatosság hangsúlyozásával arra is rá akarnak mutatni, hogy nem a szerbek hozták el a kereszténységet Koszovó területére, hanem az már a késő ókori kelet-római civilizáción keresztül gyökeret vert ott, illetve tovább virágzott a középkori bizánci és bolgár uralom alatt. Ez sem vitatott állítás. Az I. Constantinus római császár által 325-ben összehívott nikaiai (latinosan nicaeai) zsinat

⁶⁶ SHUKRIU 2017.

idején Szkopje központtal már létezett püspökség a régióban, és Dardánia tartomány is az illetékessége alá tartozott.

A szerb történetírásnak így most azt kell bizonyítania, hogy a szerb középkori állam kultúrája nem azonosítható teljes mértékben a bizánci kultúrával, még ha az utóbbi hatása az előbbire kétségtelen is. Ha a szerb középkori vallási kultúra nem kizárólag másolata a bizáncinak, hanem valami önállót alkotott, akkor lehet a Nemanjida-állam Koszovó területén található kulturális emlékeinek megőrzése érdekében hitelesen fellépni Szerbia nevében.⁶⁷ Ennek hiányában ugyanis a bizánci kultúra örökösiként az albánok is bejelentkezhetnek.

A kereszténység Nemanjidák előtti időszakának kutatása Koszovóban szakmailag teljesen védhető kezdeményezésnek tűnhet. Egyben viszont a koszovói albánok részéről azt a politikai célt is magába foglalja, hogy megtörjék a Szerb Pravoszláv Egyház száz éve szigorúan őrzött monopóliumát mindenben, ami az ortodox kereszténységgel kapcsolatos. Ez a koszovói albán törekvés annyira ijesztő volt Belgrád és a Szerb Pravoszláv Egyház számára, hogy 2015-ben minden követ megmozgatva megakadályozták Koszovó csatlakozását az UNESCO-hoz.

⁶⁷ Z. JOVANOVIĆ 2015: 19.

DIPLOMÁCIA:
A NAGYHATALMI TÁMOGATÁS BIZTOSÍTÁSA
A NACIONALISTA AMBÍCIÓKHOZ

Úgy gondolom, hogy ezekben a napokban a legfontosabb, hogy Szerbia minél előbb rendezze régi számláit balkáni szomszédjaival. – Igen. Ha ezeket nem rendezzük el a leghatározottabban ebben a háborúban, akkor a mi népünknek nem lesz nyugodt jövője. A bolgárok és az albánok kiszívják a vérünket. A geopolitikai megfontolások pedig majd jogalapot adnak a nagyhatalmaknak arra, hogy ítélkezzenek felettünk, amíg csak élünk. [...] Mostanáig egyetlen nemzeti kérdésünket sem oldottuk meg saját akaratunknak és vágyunknak megfelelően. Mi háborúztunk, az európai nagyhatalmak pedig a saját érdekeik alapján szabták meg a végkimenetelt.

– DOBRICA ĆOSIĆ

A Balkánon az újkori nemzetállamok megteremtésének és a nacionalista ambíciók megvalósításának alapfeltétele volt a nagyhatalmi támogatás. A Balkánon az elmúlt másfél évszázadban egy-egy nacionalista doktrína sikere vagy kudarca az esetek döntő részében a nagyhatalmak pillanatnyi akaratától függött. Egy szerző úgy örököltette meg Nikola Pašić szerb miniszterelnök szavait az első világháború időszakában, hogy az egyes államok pozícióját nem az aláírt szerződések, hanem a valós erőviszonyok döntötték el. A geopolitikai fontossággal bíró *kisállamok* (értsd: a balkáni országok) *nemzetközi jogi garanciái nem a papír erejében álltak, hanem végső soron a mögöttük álló pillanatnyi nagyhatalmi védelemtől függtek.*¹

Az 1870-es évektől az első világháborúig az „európai koncert” (Brit Birodalom, cári Oroszország, Franciaország, Német Birodalom, Olaszország, Osztrák–Magyar Monarchia) döntött arról, hogy mely államalakulatok jöhetnek létre a régióban, illetve mekkora területtel és önállósággal rendelkezhetnek. Az esetek egy részében (Görögország, Románia, Bulgária, Albánia) az uralkodó személyét is a nagyhatalmak választották ki. Politikai és katonai beavatkozásuk nélkül az Oszmán Birodalom még jó ideig meg

¹ STANKOVIĆ 1984: 63–64.

tudta volna védeni pozícióit a régióban. Görögország 1830-ban brit–francia–orosz katonai és politikai támogatással válhatott függetlenné. Szerbia és Bulgária megszületése körül Oroszország bábáskodott a 19. században, és jelentős szava volt a délszláv kérdéstről való nemzetközi gondolkodásban egészen a cárizmus 1917-es bukásáig.² Mint arról korábban már szóltunk, Albánia kizárólag az osztrák–magyar és az olasz diplomácia fellépésének köszönhetően jött létre önálló államként 1912-ben. Jugoszlávia megszületéséhez 1918-ban jelentős francia támogatás és brit–amerikai jóindulat kellett.

Koszovó területi hovatartozásának ügye első alkalommal a keleti válság (1875–1878) alatt került a nagyhatalmak tárgyalóasztalára. Az 1878 nyarán összeült berlini kongresszusnak számos kérdés mellett arról is véleményt kellett alkotnia, hogy függetlenné váljon-e Szerbia, illetve mekkora területet hasíthat ki az Oszmán Birodalomból. A Monarchia már támogatta az albán ügyet, Szerbia pedig számíthatott Szentpétervár jóindulatára, de ekkor még mindkét balkáni kis nemzet szerény nemzetközi érdekérvényesítő képességgel rendelkezett. Ennek folyományaként Szerbia háborús erőfeszítései csak csekély területi nyereséget eredményeztek 1878-ban, míg az albánok legállhatatosabb kitérőjének ellenére is elvesztették a Toplica folyó völgyét, a Szandzsák régiót és Ulcinj kikötőjét. Koszovó és a többi jelentős albán lakossággal rendelkező terület ekkor az Oszmán Birodalom határain belül maradt.³

A Balkán-háborúkat lezárni hivatott londoni nagykövetségi konferencián (1913) már mindkét nemzeti ügy a korábbinál erősebb nagyhatalmi támogatást tudhatott maga mögött. „Szerbia azért lépett háborúba Törökországgal és Bulgáriával, hogy felszabadítsa azokat a népeket és területeket, amelyekre etnikai és történelmi alapon legitim jogot formál.”⁴ Az idézet egy történelmi regényből van, de akár szóról szóra így hangozhatott volna a szerb állam sommás hivatalos indoklása az Oszmán Birodalom, majd a Bulgária elleni háború megindítására. Szerbia önbizalmát jelentősen növelte, hogy területi követeléseit a cári Oroszország mellett Franciaország is támogatta. Az albánok érdekeit a kettős monarchia és Olaszország védte, rövid életű diplomáciai szimbiózist alkotva. Szerbia látványos katonai győzelmeket aratott 1912-ben, de az osztrák–magyar diplomácia a háborús szerzemények egy részét, így az adriai-tengeri kijáratot is kicsavarta kezéből. Koszovó területe azonban a két délszláv monarchia

² POPOVIĆ 2007: 293–322.

³ A keleti válságról és a berlini kongresszusról részletesebben lásd: MÁRKUSZ 2022: 159–179.

⁴ ČOSIĆ 2014: I.179.

(Szerbia és Montenegró) kezére került, mivel ennek kisebb jelentősége volt a Monarchia és Olaszország érdekei szempontjából.⁵

A londoni nagyköveti konferenciát követően Koszovó kérdése a nyugati diplomácia számára gyakorlatilag megszűnt létezni a következő hét-nyolc évtizedre, legalábbis mint központi probléma. Az első világháború során a nemzeti önrendelkezést hirdető wilsoni pontok ugyan biztatónak tűntek, és felcsillanni látszott a remény, hogy talán Albánia megkaphatja Koszovót, illetve azokat a további területeket (Çameria, Struga, Debar, Gostivar, Tetovo, Gusinje, Tuzi), amelyektől 1913-ban „megfosztották” a londoni nagyköveti konferencián. Az amerikai albán diaszpórának azonban szembe kellett néznie az első világháború vége felé jelentősen felerősödött szerb lobbitevékenységgel az Egyesült Államokban, amely immár a jugoszláv ideával kombinálva igyekezett elősegíteni a szerb nacionalista eszmék, a belgrádi háborús célok elfogadtatását a tengerentúli közvéleménnyel. Az 1918 júniusában tartott „Koszovó-nap” különösen eredményesnek bizonyult a szerb történelmi és vallási-kulturális érvek propagálása szempontjából.⁶

Az első világháborút követő 1919–1920-as versailles-i béketárgyaláson a három nyugati nagyhatalmon (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország) múlt, mely államok maradhattak meg a térképen, és hol húzódhattak határaik. Az általuk felkarolt balkáni népek nemcsak etnikai-nyelvi határokhoz igazodó nemzetállamuk létrehozásához, hanem regionális hatalmi ambícióik valóra váltásához is segítséget kaptak. Mint azt a 20. század első évtizedeinek talán legismertebb brit Balkán-szakértője, Edith Durham írta önkritikusan 1923-ban:

a kis nemzetek jogaiért vívott háborúnk nem lett sikeres, olyan Jugoszláviát és Görögországot alkottunk, amely sokkal nagyobb, mint amekkorát a szerbek vagy a görögök segítség nélkül képesek lettek volna létrehozni, így tulajdonképpen a megalomániájukat támogattuk.⁷

A szomszédos országok (Olaszország, Görögország, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) legszívesebben felosztották volna egymás között Albániát.⁸ Görögország és Olaszország 1919 júliusában titkos megállapodásban

⁵ CSAPLÁR-DEGOVICS 2010: 292–306. Az olasz és az osztrák–magyar külpolitikai érdekekről a londoni nagyköveti konferencián lásd: GUY 2018: 42–44; a franciák oroszokat és szerbeket/montenegróiakat pártoló magatartását lásd: GUY 2018: 46.

⁶ MALCOLM 1998: 261; GUY 2018: 133, 144–145; OSTOJIC-FELIĆ 1996: 471.

⁷ DURHAM 2001: 164.

⁸ GUY 2018: 121.

biztosították egymást Albániával szembeni területi követeléseik kölcsönös támogatásáról az úgynevezett Venizélosz–Tittoni-egyezményben. Wilson amerikai elnök határozott fellépése nyomán azonban Albánia területi integritása végül sértetlen maradt, bár Olaszország, Görögország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság csak 1926-ban ismerte el az 1913-ban meghúzott határokat. Wilson fellépése a versailles-i konferencián már korai példája volt annak, hogy Washington alkalomadtán hajlandónak bizonyulhat az albánok ügyét markánsan felkarolni a szomszédokkal szemben.

A Koszovói 1918-as megszállását követő újabb szerb megtorlások és a *kaçaklázadás* kiújulása elvileg újabb alkalmat adhatott volna a nagyhatalmaknak a jugoszláviai albánság helyzetének megvitatására. A Koszovói Bizottság emigrációban élő albán földbirtokos tagjai ekkor már egyre eredményesebben használták a nemzetközi fórumokat az albán nemzeti ügy előmozdítására. Körükben egyre többen voltak a nyugati világot alaposan ismerő értelmiségiek, akik ugyan még sok hibát ejtettek a diplomáciai kommunikációban, de már tudták, hogy mely fórumokhoz kell fordulni, és milyen érvelést kell alkalmazni a nyugati világ szimpátiájának elnyeréséhez.⁹ Az akkori általános politikai helyzetben, az első világháborús sebektől való felépülés időszakában azonban a koszovói albánok ügyét senki nem akarta nemzetközi fórumokon napirendre tűzni. Nyilvánvalóan sem Párizs, sem London nem kívánta a kisantant egyik oszlopának számító Jugoszlávia területi integritását veszélyeztetni, vagy akár csak kitenni az országot a nemzetközi megszégyenítésnek a kisebbségekkel való bánásmódja miatt.

Mint már ezt tárgyaltuk, az albán nemzeti ügy kezdetben az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciájától és Olaszországtól kapott jelentős segítséget. Az 1920-as évektől az olasz külpolitika vitte tovább ezt az Albániát pártoló szerepet. Ennek ellentételezését olyan kétoldalú kapcsolatok keretében aláírt gazdasági jellegű szerződések jelentették, amelyek döntően Róma érdekeit szolgálták. Albánia rászorultsága egy külső finanszírozóra, illetve a Jugoszlávia sakkban tartására irányuló közös albán–olasz érdek két évtizeden keresztül tartó törekény, de működő szimbiózist alakított ki Tirana és Róma között. Mussolini nagyhatalmi politikájának utolsó fázisában (1939–1943) végül az albánlakta területek döntő részének katonai megszállása és az olasz monarchiával való

⁹ A Koszovói Bizottság 1919–1924 között nemzetközi fórumoknak írt leveleit, beadványait angol nyelven lásd: *EL SIE–DESTANI* 2018: 200–283; a brit diplomácia bírálatai az albánok kommunikációs túlzásait illetően: 299.

egyesítése zajlott le. Ezzel az albán szuverenitás egy időre feloldódott a Viktor Emánuel olasz király koronája alatt létrehozott perszonálunióban, de ebből az albánok nem feltétlenül jöttek ki vesztesen.

A második világháború alatt a hitleri Németország és Mussolini Olaszországa húzta meg Albánia és a délszláv bábállamok (Független Horvát Állam, Montenegró, Nedić tábornok Szerbiája) szuverenitásának és területének határait. Mint láttuk, ennek során Koszovó területének legnagyobb részét elcsatolták a nagyhatalmi pártfogó nélkül maradt szerb bábállamtól, és az olasz birodalmi érdekszférához tartozó „Etnikai Albániának” adták. A „független” Nagy-Albánia ügyének hitleri Németország általi kérészerű támogatása a második világháborúban az osztrák szereplők kontinuitása miatt tulajdonképpen az osztrák–magyar albánpárti politika rövid utójátékának is tekinthető.¹⁰

Az albán nemzeti ügy második világháború alatti sikeres pozícióharcát követően 1945-ben a képzeletbeli inga visszalendült. A szerbek által dominált jugoszláv partizánmozgalom hazai és nemzetközi pozíciója annyira erős lett, hogy egyik nagyhatalomnak sem fordult meg a fejében a jugoszláv határok lényeges átrajzolása az albán nemzeti érdekek hangsúlyosabb figyelembevételével. Albánia bekerült az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nagyhatalmi látókörébe, leginkább földrajzi fekvése, az Adrián és a Jón-tengeren fekvő hosszú partszakasza miatt. Ekképpen a koszovói albánok kérdésével is foglalkoztak a két hatalom minisztériumaiban készült munkaanyagok, de a realitás talaján álló politikai ötletek nem születtek. A két angolszász hatalom mozgásterét a második világháború utáni Délkelet-Európában nyilvánvalóan jelentősen beszűkítette az a döntés a teheráni konferencián 1943 novemberében, hogy eltekintenek a balkáni partraszállás tervétől.¹¹

A koszovói albánok sorsa Jaltán pecsételődött meg 1945-ben, amikor Jugoszlávia korábbi határait a nagyhatalmak szentesítették. Az Egyesült Államok hivatalos álláspontja következetesen az volt, hogy Albánia 1913-ban meghúzott határai is maradjanak meg, ami a jugoszláv és a görög szomszédok részéről akkor még mindig fenyegető és bizonyos fokú brit szimpátiát is élvező felosztási terveket volt hivatott megakadályozni. Jaltát

¹⁰ Lásd az ausztriai születésű Hermann Neubacher balkáni különmegbízott visszaemlékezéseiben azokat a megjegyzéseket, amelyek Hitler albánok iránti szimpátiájáról, szerbek iránti előítéleteiről és a Habsburgok hatalmi politikájának egyre fokozódó nagyrebecsüléséről szólnak 1943–1944-ben: NEUBACHER 2018: 188, 218, 237.

¹¹ ÇEKU 2015.

követően Moszkva akarata vált meghatározóvá Kelet-Európában, és ez így is maradt évtizedekre. Jugoszlávia és az 1960-as évek elejétől Albánia ugyan nem tartozott a szovjet szatellitállamok közé, hanem két különböző módon egyfajta furcsa köztes zónát alkottak a NATO és a Varsói Szerződés között, de ez nem jelentette azt, hogy Moszkva megkerülhető lett volna a *status quo* bármilyen módosítása esetén. Jugoszlávia és Albánia szerepe a geopolitikai egyensúlyban azonban összességében kedvezett a nyugati hatalmaknak, köztük az Egyesült Államoknak is, ezért a Jugoszláviában élő koszovói albánok ügye több évtizedre háttérbe szorult a nemzetközi szintén.¹²

A második világháború végén az albán jobboldali nacionalisták, királypártiak és ballisták egyaránt emigrációba vonultak, és számos szervezetbe tömörülve fejtették ki tevékenységüket. Újságokat adtak ki, rádiócsatornákat üzemeltettek, majd 1962-ben megalapították a „Harmadik Prizreni Liga” szervezetét, amelynek élére 1966-tól Xhafer Deva, az időközben az Egyesült Államokba emigrált korábbi belügyminiszter került. Az Észak-Amerikában és Nyugat-Európában számos aktivistával rendelkező mozgalomnak deklarált célkitűzése volt az albánok által lakott területek egyesítése. A szerb szakirodalom hajlamos az amerikai hírszerzés és más nyugati titkosszolgálatok támogatását látni az albán emigráció második világháború utáni szervezkedése mögött, viszont ennek nem sok gyakorlati jelentősége volt, amíg a nagyhatalmak Jugoszlávia egyensúlyszerepének fennmaradásában voltak érdekeltek.¹³

A Koszovó birtoklásáért folytatott szerb–albán küzdelem történetében új fejezetet a hidegháború lezárulása nyitott, amelynek következtében Jugoszlávia 1989 után teljesen elvesztette korábbi stratégiai szerepét a kelet–nyugati kapcsolatokban. Jugoszlávia 1991-ben szétesett, majd az utódállamok egymás közötti torzskodásai újjáélesztették a nagyhatalmi beavatkozás lehetőségét, de talán úgy is fogalmazhatunk, hogy annak „igényét” a térségben. Ebben az új korszakban a jelicini, majd putyini

¹² Miként ezt Joe Biden fogalmazta meg szentatorként 1991-ben: „For decades our bilateral relationships with Yugoslavia have been based largely on strategic concerns. We saw Yugoslavia as relatively liberal and Western-oriented as compared to the Warsaw Pact neighbors. And most importantly, although Yugoslavia held a socialist ideology, it was not a member of the Warsaw Pact, having escaped the heavy hand of Soviet hegemony. And from the American perspective, Yugoslavia was an implicit partner in the Western strategy of containment.” US Congress Committee on Foreign Affairs 1991.

¹³ RISTANOVIĆ 2019: 148–156.

Oroszország, az Egyesült Államok, illetve a friss nagyhatalmi ambíciókkal színre lépő Európai Unió tekintette magát leginkább felhatalmazottnak a nyugat-balkáni régió jövőjéről hozott döntések meghozatalára.

Az albán nemzeti ügy, és különösen Koszovó számára az igazi átörést az Amerikai Egyesült Államok politikai vezetőinek megnyerése jelentette az 1980-as évek végétől. Nagyjából erre az időre datálható egy fontos váltás az Egyesült Államok belgrádi nagyköveti posztján. Az addigi amerikai misszióvezetőt (John Scanlan), akit munkatársai később nyíltan azzal vádoltak, hogy képtelen volt megérteni a jugoszláviai és szerbiai politikai változásokat, különösen a nacionalizmus térnyerését, egy belgrádi körökhöz nem kötődő, nyitottabb gondolkodású diplomata váltotta fel: Warren Zimmermann. Az amerikai külpolitikának ezt a folyamatban lévő változását az akkori szerb elnök, Slobodan Milošević elég szerencsétlen diplomáciai jelzéssel nyugtázta: egy éven keresztül nem fogadta az új nagykövetet.¹⁴ A vezető belgrádi politikus további súlyos hibát követett el, amikor Robert (Bob) Dole és Alfonse D'Amato szenátorok jugoszláviai látogatása során 1990 augusztusában nem volt hajlandó fogadni őket Belgrádban. Ez ráadásul nem az első ilyen eset volt, pár évvel korábban Tom Lantos 1987-es kongresszusi delegációjának sem nyitott ajtót.¹⁵

Bár Milošević életének egy korábbi szakaszában az Egyesült Államokban élt és dolgozott, szemmel láthatóan nem volt tisztában az amerikai politika működésével, és messze alábecsülte a törvényhozás szerepét a külpolitikára, ami a későbbiekben súlyosan megbosszulta magát. Bob Dole történetesen Szerbia Balkán-politikája legádázabb ellenfelének bizonyult az Egyesült Államokban, ráadásul a Republikánus Párt részéről, ami biztosította, hogy a szerb nacionalista ambíciók elleni fellépés külpolitikai konszenzust élvezzen Washingtonban. A következő évtizedben a kommunista kádereből nacionalistává avanszált vezető magatartását visszatérően jellemezte egyrészt saját pozíciójának és politikai mozgásterének veszélyes túlértékelése, másrészt a sokakat elidegenítő arrogancia, ami *részben* hozzájárult Szerbia elszigetelődéséhez az 1990-es években.

Ebben az új helyzetben Belgrád Koszovó-politikája sokkal sérülékenyebbé vált, mint az 1980-as években, vagy korábban bármikor a 20. század során. Erre a sérülékenységre a koszovói albánok közül néhányan kezdtek ráérezni. Köztük volt Adem Demaçi koszovói albán politikus, aki félretéve

¹⁴ BEELMAN 1996.

¹⁵ ZIMMERMANN 1996: 127–128; STEFANOVIĆ 2017: 60.

korábbi radikálisan agresszív nacionalista retorikáját, hirtelen új, sokkal taktikusabb érvrendszerrel állt elő az Európai Parlamenthez írt levelében (1991), hangsúlyozva, hogy:

- Koszovóban súlyosan megsértik az alapvető emberi jogokat;
- a szerb hatalom „bolsevista”, és ez magyarázza politikáját (lásd: „kommunista rendszerek kontra emberi jogok megsértése” narratíva a bevezetésben);
- a jelenlegi helyzet fennmaradása veszélyezteti a békét és a biztonságot a Balkánon, illetve a régióon kívül is.¹⁶

Demaçi később is jól ráérezett arra, hogy a koszovói probléma „nemzetköziesítése” létfontosságú az albánok számára, legalábbis amíg a szerbek erősebb pozícióban vannak. Ő volt az egyike azoknak, akik a gerillaháború kitörésekor időről időre felbukkanó tárgyalási alkalmakon hangsúlyozták a nemzetközi, lehetőleg amerikai közvetítés szükségességét.¹⁷ Ezzel párhuzamosan a kommunista vezetés Tiranában jó taktikai érzékkel tartózkodott a koszovói albánok ügyének nyílt támogatásától, ami közvetve segítette a nemzetközi szimpátia növekedését. Ramiz Alia albán elnök 1989-ben bölcsen hangsúlyozta, hogy Nagy-Albánia létrehozása semmilyen formában nincs napirenden. Ebben a politikában tulajdonképpen a nemzeti eszméssel nyíltan, sőt harsányan szimpatizáló Sali Berisha elnök is követte őt 1991 után, mivel tudatában volt, hogy az albán egyesítés követelése a nemzetközi támogatás elvesztéséhez vezetne, ami megkönnyítené a jugoszláv rezsim retorzióját a koszovói albánokkal szemben.¹⁸

A Nyugat-Európában élő albán diaszpóra is jelentős figyelemfelhívó szerepet játszott az 1990-es években. Az egyedi tüntetéseknek nem volt közvetlen hatásuk, de rendszeres ismétlődésük nem engedte eltűnni a koszovói albánság helyzetének témáját a köztudatból.¹⁹ Az Egyesült Államokban élő albán diaszpóra még ennél is meghatározóbb szerepet játszott. Nemcsak az amerikai sajtó, hanem a politikusok figyelmét is felhívta a koszovói helyzetre személyes találkozók során. Anyagilag támogatta a koszovóiak ügyével szimpatizáló kongresszusi képviselők,

¹⁶ MA 1992.

¹⁷ AP Reuters 1998: 8.

¹⁸ VICKERS 1998: 269–270; 1999: 212–213.

¹⁹ Borba 1991.

szenátorok, de még Bill Clinton és Al Gore párosának elnökválasztási kampányát is 1992-ben.²⁰

A koszovói kérdés leghitelesebb és leghatékonyabb nemzetközi szószólója 1990-től a politikai arénába frissen belépő Ibrahim Rugova lett. A koszovói albán vezetőnek sokat segített, hogy kezdeti kapcsolatépítései során az őszinte partner és a mérsékelt politikus benyomását keltette a nyugati diplomataokban, az akkor már harsány jugoszlávellenes retorikával fellépő horvát és szlovén politikusokkal, főleg pedig Milošević szerb elnökkel kontrasztban.²¹ Rugova békés ellenállása látszólag nem hozott áttörő eredményeket az évek során, de hosszabb távon jóindulatot és némi lelkiismeret-furdalást is generált a nyugati diplomácia köreiből. Ráadásul az alapvető célt elérte: az 1990-es évek során Koszovó olyan kérdéssé nőtte ki magát, amelynek megoldását követelni legitim politikai felvetéssé vált. Ehhez elengedhetetlen volt, hogy Rugováék elvégezzék a sokszor hálátlan diplomáciai aprómunkát, és állhatatosan ostromolják a nemzetközi közösséget a koszovói albánok ügyének támogatása érdekében.

Az LDK nemzetközi hálózatot állított fel, amelynek a gerincét képviselői irodák alkották a nyugati világ legfontosabb fővárosaiban. A New York-i LDK-iroda kulcsszerepet játszott a koszovói albán politikusok és az amerikai döntéshozók közötti kapcsolatfelvételben.²² A nyugati kapcsolatok ápolásában Rugova elszántnak és energikusnak bizonyult és a kevés kézzelfogható eredménnyel kecsegtető kongresszusi meghallgatásokra is elutazott az Egyesült Államokba. Az első látogatásra 1990 áprilisában került sor, amelyre már csak azért is el kellett mennie, mert a szerb Dobrica Ćosićot is meg kívánták hallgatni. Rugovát ekkor már a State Department és a rendkívül befolyásos republikánus törvényhozási képviselő, Bob Dole is fogadta, amivel a koszovói albán vezető és politikai pártja (LDK) megalapozta az amerikaiak jövőbeli támogatását.

Az európai országok esetében nehezebb dolga volt, de Rugova ebben az irányban is fáradhatatlannak bizonyult. Levelet írt az Európai Közösségek által létrehozott Badinter-bizottságnak, bár az válaszra sem méltatta. Nagy kudarc volt Rugova számára, amikor a Badinter-bizottság 1991-ben úgy

²⁰ DEDUŠAJ 2006: 20–21. (A koszovói albán szerző az LDK Egyesült Államokban dolgozó aktivistája volt.)

²¹ Egy belgrádi amerikai nagykövet benyomásait lásd: ZIMMERMANN 1996: 60–61, 80–81; egy szkopjei amerikai nagykövet véleményét lásd: HILL 2015: 124.

²² DEDUŠAJ 2006: 18.

foglalt állást, hogy az önrendelkezés joga csak az egykori szövetségi állam tagköztársaságait illeti meg; Koszovót és a Vajdaságot nem, mert csak *autonóm tartomány* státusszal bírtak a jugoszláv föderációban. Az európai vezetők a Badinter-bizottság állásfoglalása segítségével próbálták akadályt állítani a határok önkényes átszabásával létrehozott háborús paraállamok (Krajinai Szerb Köztársaság, a boszniai szerb Republika Srpska, a boszniai horvát Herceg-Bosna) elszakadása elé, de ennek a koszovói albánok is szenvedő alanyai voltak.

Rugova, akit 1992-ben albán honfitársai megválasztottak Koszovó elnökének, elment a Jugoszlávia szétesése miatt kirobbant háborúkra megoldást kereső londoni konferenciára is (The London International Conference on the Former Yugoslavia, 1992. augusztus 26–27.). Itt kénytelen-kelletlen elfogadta, hogy az ENSZ–EU-égisz alatt zajló tárgyalások során Koszovó ügyét munkacsoport szinten kezeljék, és ennek keretében is kizárólag az albán nyelvű oktatás témájára szorítkozva. Rugovának ugyanis volt stratégiai érzéke, és számára a lényeg az volt, hogy a koszovói kérdést „nemzetköziesítsék”. Jó taktikusnak is bizonyult, mert végül a londoni konferencia margóján folytatott tárgyalások Belgrád merevsége miatt siklottak ki, ami így apránként a koszovói albánok diplomáciai hitelességét növelte.²³

Végül 1992-ben egy másik európai nemzetközi szervezet, az EBEÉ felkarolta Koszovó ügyét. Ezen az 1970-es években az emberi jogok fokozott figyelemmel kísérése érdekében létrehozott nemzetközi fórumon Belgrád számára egyre kellemetlenebb nyilatkozatok születtek. A szervezet 1990-ben, 1992-ben, majd 1993-ban is delegációkat küldött Koszovóba az emberi jogok megsértésének kivizsgálására. Egy időre nemzetközi megfigyelők érkeztek Koszovóba, a Vajdaságba és a jelentős muszlim bosnyák lakossággal rendelkező Szandzsák régióba, ahonnan rendszeresen jelentéseket küldtek a bécsi központba, egészen addig, amíg a belgrádi rezsim ki nem utasította őket.²⁴ Ez viszont már a szerb diplomácia súlyos nemzetközi tévesztésének volt a jele.

Szerbia 1992-re felemésztette azt a jóindulatot, amely az amerikai diplomáciában a jugoszláv évtizedekben felhalmozódott irányában, jórészt személyes kapcsolatok (Lawrence Eagleburger, John Scanlan), de természetesen a korábban számára kedvező geopolitikai tényezők révén is. Az 1980-as évek végén Koszovó miatt (is) megtépázott nemzetközi

²³ TROEBST 1999: 12–14.

²⁴ TROEBST 1999: 14–19.

renomóját a szlovéniai, a horvátországi és a boszniai háború kirobbantása, és főleg az utóbbi kettő során széles körben ismertté vált szerb brutalitás földig rombolta. A boszniai etnikai tisztogatások, koncentrációs táborok, a városi civil lakosság tüzérségi lövetése a világsajtó kamerái előtt, a srebrenicai népirtás sem együtt, sem külön-külön nem bizonyultak védhetőnek a szerb nemzeti érdekekre hivatkozva. Az olyan szerb politikusok viselkedése és retorikája, mint Milošević vagy Šešelj, szintén nem lelt sok szimpátiára a nyugati világban: Zimmermann amerikai nagykövet előbbi cinikusnak és felelősségkerülőnek tartotta, utóbbit pedig agresszív pszichopátának.²⁵ Madeleine Albright amerikai külügyminiszter kimondottan „visszataszító” (*repulsive*) találta Miloševićet.²⁶

Ebből a szerb átlagpolgár még elég keveset érzékelt, amikor 1991 márciusában közvélemény-kutatás keretében megkérdezték 250 belgrádi lakos véleményét az aktuális politikai kérdésekről. A megkérdezetteknek csak a 18%-a gondolta úgy, hogy a belgrádi köztársasági kormány emberi jogokat sértő politikája ártott Szerbia nemzetközi tekintélyének. Ezzel párhuzamosan 26% úgy gondolta, hogy Nagy-Szerbia reális politikai opció lehet, míg több mint 50% még mindig Jugoszlávia fennmaradásában reménykedett.²⁷ Több realitásérzékelt tanúsított Dobrica Ćosić író és politikus, a szerb nacionalizmus reneszánszának egyik „apostoli alakja”. Ő már 1991-ben megjósolta, hogy Koszovó ügye tartós fejfájása marad a szerb nemzetnek, mivel a nemzetközi szinten az albánok nacionalista céljainak sok jelentős támogatója van: Ausztria, Olaszország, Törökország, az amerikai lobbisták és az „emberi jogi bizottságok”.²⁸

Az albánokkal szemben Koszovóban folytatott *apartheid*jellelű diszkriminációs gyakorlat nem látszott védhetőnek hosszabb távon. Ennek főleg a Bob Dole szenátor által vezetett amerikai törvényhozási delegáció 1990 augusztusában tett koszovói látogatását követően világossá kellett volna válnia Belgrád számára. Már a látogatás ténye Szerbia kárára lezajló külpolitikai fordulatot mutatott az *amerikai törvényhozásban*. Ezzel párhuzamosan a State Department 1990-es emberi jogokról szóló éves kiadványának Jugoszláviáról szóló része már külön tárgyalta Koszovót, az albán lakosság kárára történt elnyomó intézkedések sorozatával vádolva meg a szerbiai hatóságokat. Az emberi jogok megsértésének vádja minden

²⁵ ZIMMERMANN 1996: 10, 125.

²⁶ HILL 2015: 125–126.

²⁷ KANDIĆ–MARKOVIĆ 1991.

²⁸ BELJKOVIĆ 1991.

korábbinál élesebbé vált Szerbiával szemben, ami az *amerikai adminisztráció* részéről is politikai kurzusváltást hozott 1992-ben.

Ennek nagyon markáns jelzése volt Ibrahim Rugovának és Bujar Bukoshinak, a párhuzamos koszovói állam két vezetőjének a hivatalos látogatása Washingtonban, még a republikánus Bush-kormányzat idején, 1992 októberében.²⁹ Belgrád 1992 végén már olyan üzeneteket kapott Washingtonból, amelyeket nem lehetett félreérteni. A távozó Bush-adminisztráció 1992 karácsonyán világosan jelezte, hogy ha a szerbek hibájából a jugoszláviai háború áterjed Koszovó területére is, akkor az Egyesült Államok kész a katonai intervencióra. Három héttel azután, hogy 1993 januárjában Bill Clinton elnök hivatalba lépett, Warren Christopher, az új külügyminiszter is megismételte a híres „karácsonyi figyelmeztetést”.³⁰ Ezzel szinte párhuzamosan Bob Dole szenátor a törvényhozás részéről példátlanul kemény hangú nyílt levelet jelentetett meg a *Los Angeles Times* hasábjain. Ebben a Milošević-rendszert egyenesen a fasizmus reinkarnációjához hasonlította, és légicsapásokkal fenyegette meg Szerbiát a boszniai etnikai tisztogatások miatt, főleg, ha Koszovóban hasonló műveletekbe kezd.³¹

Szerbia nemzetközi elszigeteltsége az 1990-es években már szinte Észak-Koreára emlékeztetett. A volt Jugoszlávia és az 1918 előtti Szerb Királyság hagyományos nyugati szövetségesei (Franciaország és Nagy-Britannia) fokozatosan elhidegültek tőle. 1992 májusának végén az ENSZ Biztonsági Tanácsa széles körű gazdasági szankciókat léptetett érvénybe ellene.³² Ez azt jelentette, hogy még Oroszország sem volt hajlandó kiállni Belgrád védelmében a nemzetközi diplomácia színterén. Moszkva is igen-nel szavazott a határozatra, csak Kína és Zimbabwe tartózkodott. Miként Momčilo Perišić, a kisjugoszláv hadsereg vezérkari főnöke (1993–1998) fogalmazott: „Soha nem voltunk ennyire magunkra hagyva.”³³

Milošević megítélésében azért nem volt teljes konszenzus a nemzetközi szereplők körében. Az egyik ismert személyiség, aki a belgrádi politikus-ról különvéleményt alkotott, lord David Owen brit politikus és egykori külügyminiszter volt. Owen az EU és az ENSZ egyik békeközvetítőjeként tevékenykedett a horvátországi és a boszniai háborúban az 1990-es évek

²⁹ DEDUŠAJ 2006: 31.

³⁰ ALBRIGHT 2004: 523.

³¹ DOLE 1992.

³² Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 757. sz. határozata (1992. május 30.). A szöveg angol nyelven elérhető: UN Security Council 1992.

³³ ĐUKIĆ 1999: 254.

első felében.³⁴ Jelentős személyes tapasztalata alapján az egykori belgrádi vezető ellen indított hágai büntetőeljárás során is ragaszkodott néhány fontos árnyalat hangsúlyozásához. Ilyen volt például, hogy Milošević inkább volt tekinthető pragmatikus, mint etnikai alapon kirekesztő nacionalistának. Owen szerint ebben éles kontrasztban állt az olyan elvakult és rasszista módon muszlimgyűlölő boszniai szerb vezetőkkel, mint például Radovan Karadžić vagy Momčilo Krajišnik. Ebből az szűrhető le, hogy Milošević másképpen tekintett a szláv muszlimokra és az albánokra, mert utóbbiakkal szemben igenis rasszista és gyűlölködő volt. 1993–1997 közötti Bosznia-politikáját a nemzetközi szinten kétségtelenül több pragmatizmus jellemezte, mint a minden mérce alapján meddő és sikertelen Koszovó-politikáját az 1990-es évek során, különösen 1998–2000 között.

Fontos fordulat következett be, amikor Slobodan Milošević kézjegyével látta el a daytoni békeszerződést 1995 novemberében, Franjo Tuđman horvát elnökkel és Alija Izetbegović szarajevói vezetővel egyetemben. A Bosznia-Hercegovinában évek óta dúló háború lezárulásával nagy kő esett le a washingtoni adminisztráció szívéről. Mint ezt Richard Holbrooke visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, a daytoni megállapodás megkötésében Milošević pragmatizmusa kulcsszerepet játszott.³⁵ A régió békéjének megteremtéséhez való konstruktív hozzájárulása hirtelen más politikai megvilágításba helyezte a szerb elnököt az amerikaiak szemében. Bill Clinton amerikai elnök és Milošević között a daytoni békeszerződés párizsi aláírásának ceremóniája során 1995 decemberében igen szívélyes volt a kommunikáció.³⁶ A békekötés után megindult a Szerbiát és Montegrót sújtó nemzetközi szankciók rendszerének fokozatos lebontása, megjelentek az első nemzetközi befektetők Belgrádban.

Ez nem volt jó hír az albánoknak. A Dayton utáni helyzet nemcsak azért volt aggasztó Rugovának és általában az elszakadáspárti koszovói albánok számára, mert Koszovó teljesen kimaradt a rendezésből, hanem mert a boszniai és a horvátországi fegyveres konfliktus lezárásával Milošević kiszabadult a nemzetközi elszigeteltségből; politikai mozgástere megnőtt, egy ideig a balkáni béke megteremtője és garanciája volt a nyugatiak szemében.³⁷

³⁴ Hivatalos titulusa 1992–1995 között: European Union Co-Chairman of the International Conference on the former Yugoslavia.

³⁵ HOLBROOKE 1998: 264–265, 280–281, 291–293.

³⁶ BILD T 1998: 169.

³⁷ MÁRKUSZ 2000: 37–38.

Milošević azonban a belpolitikában nem tudta aprópénzre váltani hirtelen jött nemzetközi tekintélyét. 1996 novemberében pártja súlyos vereséget szenvedett a szerbiai önkormányzati választásokon, a Szerb Szocialista Párt számos nagyváros mellett Belgrádot is elvesztette. A belgrádi politikus azonban megpróbálta elszabotálni az eredmények végrehajtását, abban bízva, hogy efölött a nemzetközi közösség majd szemet huny. A nyugati diplomáciánál felhalmozott bizalmi tőkét azonban jócskán túlbecsülte.

Először a daytoni békefolyamat végrehajtása során romlott meg a kapcsolat a nyugati diplomácia és a belgrádi vezető között, majd a szerbiai önkormányzati választások során elkövetett csalások idegenítették el a világ demokratikusabb felét a regnáló rezsimtől, végül a koszovói albánok felkelése idején tanúsított magatartása győzte meg a NATO döntéshozóit, hogy Miloševićsel csak az erő nyelvén lehet tárgyalni. Amikor Milošević a koszovói kérdésben makacsul nem mutatott megoldási hajlandóságot, a nyugati diplomácia Daytonban megnyert jóindulatát három év alatt szinte teljes egészében elvesztette.³⁸

Különösen nagy változást hozott, amikor Madeleine Albright amerikai külügyminiszter Miloševićsel szemben sokkal kevésbé elnéző irányvonala kezdett érvényesülni az amerikai adminisztráción belül. Amikor Richard Holbrooke közvetítő 1998 júniusában váratlan látogatást tett a koszovói gerillák körében, abból már világosan ki lehetett olvasni az amerikai kormányzat politikájának változását. Az amerikai sajtóban már korábban lehetett érezni az albánok felé a részrehajlást. Holbrooke útjának apropóján a *Time* magazin már Belgrád számára vészjóslóan úgy fogalmazott: „Jugoszlávia tartománya, Koszovó elmérgesedő felkelés színhelye az 1,8 millió albán és szerb *hűbéruraik* között.”³⁹ Ugyanebben a cikkben Koszovó autonómiájának 1989-ben történt felszámolása már azzal a hangulatkeltő torzítással jelent meg, hogy Szerbia ekkor *annektálta* a tartományt. A nemzetközi közösség beavatkozásának szükségességét azzal indokolta az újság, hogy a konfliktus áterjedhet a szomszédos Albániára, „Macedóniára” (ma: Észak-Macedónia), illetve a NATO számára akkor legfontosabbnak számító Görögországra. A látogatás egyben azt is jelezte, hogy a washingtoni adminisztráció elfogadta az UÇK legitimitását. 1998 júliusában Robert Gelbard balkáni különmegbízott Kongresszus előtti

³⁸ MÁRKUSZ 2000: 41–54.

³⁹ WALLER 1998: 18 (kiemelés a szerzőtől – ML).

meghallgatásán immár egyértelműen Belgrádra és Miloševićre hárította a katonai konfrontáció kitörésének felelősségét.⁴⁰

Rugova 1998 júniusában azt kérte Holbrooke-tól, hogy a NATO katonai ellenőrzése alatt hozzanak létre nemzetközi protektorátust Koszovóban. (Rugova már az 1990-es évek elejétől visszatérően kérte ezt a nemzetközi partnerektől.) Hivatalos amerikai álláspontként Holbrooke nagyjából a boszniai megoldási sémát vázolta fel: Koszovó maradjon Jugoszlávia része autonóm köztársaságként, de az elszakadás joga nélkül. (Ez volt a recept a boszniai szerbek lecsendesítésére 1995-ben.) Ugyanígy Miloševićssel szemben is az 1995-ös fenyegetések taktikáját alkalmazta, kilátásba helyezte a légitámadásokat, amit viszont a jugoszláv elnök ezúttal blöffnek tekintett.⁴¹

Az 1999 februárjában a franciaországi Rambouillet-ban rendezett konferencia idejére a nemzetközi közösség már jelentős részben a belgrádi vezetés ellen hangolódott. Az amerikai adminisztráció szilárd álláspontja ekkorra az lett, hogy a koszovói konfliktusért a felelősség döntő részét Slobodan Milošević és a szerbiai kormányzat viseli.⁴² A szerbek pozícióját különösen meggyengítette a rečaki vérengzés, alig pár héttel a békekonferencia előtt, 1999. január 16-án. Ennek során az EBESZ helyszínen tartózkodó megfigyelőinek állítása szerint mintegy 45 albán civilt gyilkoltak meg szerb fegyveresek. Az ügy annyit értett a belgrádi kormányzat megítélésének, hogy Szerbia a mai napig tagadja felelősségét a mézárálás ügyében, és a világsajtót az atrocitásról tájékoztató William Walker EBESZ-misszióvezetőt közellenségnek tekintik Belgrádban. A rečaki vérengzés megtörténtének tagadása, illetve az ezzel kapcsolatos felelősség hárítása azért válhatott ennyire axiomatikussá az elmúlt 20 év szerb nacionalista retorikájában, mert a mai napig ebben látják a NATO 1999-es katonai beavatkozásának a kiváltó okát, amely később a Koszovó feletti szuverenitás elvesztéséhez vezetett.

⁴⁰ „Although we are concerned about the actions of the Kosovo Liberation Army – commonly referred to by the Albanian acronym UCK – we mustn't lose sight of that fact that Belgrade initiated the confrontation in Kosovo, and President Milosevic and his government have primary responsibility for taking the steps necessary to bring an end to the violence.” US Congress Committee on International Relations 1998.

⁴¹ WALLER 1998: 20. Rugova nemzetközi protektorátusra vonatkozó kéréséről lásd még: ALBRIGHT 2004: 530.

⁴² Robert Gelbard az amerikai törvényhozás előtti meghallgatás során már 1998 júliusában úgy fogalmazott: „[T]he overwhelming responsibility for what has happened for the tragedy in Kosovo lies with President Milosevic and his government.” US Congress Committee on International Relations 1998.

Vučić elnök egy 2018-as beszédében úgy fogalmazott, hogy Szerbia nem azért vallott kudarcot, mert „a horvátok, a muszlimok vagy az albánok erősebbek vagy bátrabbak lettek volna nálunk, hanem mert nem értettük meg Szerbia és a világ viszonyát”.⁴³ Ha értelmezni akarjuk ezt az önkritikát, akkor úgy fogalmazhatnánk át, hogy nem annyira a koszovói albánok nyerték meg függetlenségi programjuknak a nyugati világot, hanem a szerb politikai elit (és itt nyilvánvalóan szélesebb kategóriára gondolunk, mint a belgrádi kormányzat) mulasztotta el a nacionalista doktrínájának összehangolását az 1990-es évek nemzetközi politikájának realitásaival.

A washingtoni vezetés 1998 derekán kezdte elfogadni az albán nacionalista törekvések legitimitását, miközben a szerbekét elutasította. Gellner szerint a nacionalizmuselv megsértésének egyik formája, ha egy politikai egység irányítói más nemzethez tartoznak, mint az irányítottak többsége.⁴⁴ A washingtoni politikai vezetés tulajdonképpen elfogadta annak a politikai realitásnak a bírálatát, hogy Koszovó többségében albán lakosságát egy másik etnikum (szerb) igazgatja Belgrádból. Fontos történelmi kérdés, hogy az Egyesült Államok kormányzata vajon miért állhatott a koszovói albánok ügye mellé. Miért vállalta egy olyan katonai beavatkozás ódiáját, amely az ENSZ Biztonsági Tanácsa felhatalmazásának a hiányában nem volt meggyőzően igazolható a fennálló nemzetközi jog alapján? A kérdés súlyát tovább növeli az a tény, hogy Koszovó ügyében jelentős és tartós külpolitikai konszenzus alakult ki, demokraták és republikánusok egyaránt támogatták a koszovói albánok érdekében tett kormányzati lépéseket.

A lehetséges válaszok sorában találkozhatunk ideologikus megközelítésekkel. Egy, a nacionalizmus mellett nyíltan kiálló izraeli akadémikus a liberális neoimperializmus nemzetállamok szuverenitását korlátozó törekvését látta megnyilvánulni ebben. Meglátása szerint az 1990-es évek elejétől az amerikaiak és az európaiak által a liberális doktrínák mentén vezérelt „nemzetközi közösség” olyan globális kormányzást igyekezett megvalósítani, amely az új világrend szabályait megszegőket (például Irak, Szerbia) időről időre katonai retorziókkal sújtja.⁴⁵ Ezt az álláspontot bizonyos tekintetben alátámasztja Tony Blair egykori brit miniszterelnök kabinetfőnökének visszaemlékezése, aki a brit miniszterelnök külpolitikai

⁴³ Aleksandar Vučić szerb államfő nyilvános beszéde a koszovói Észak-Mitrovicán, 2018. szeptember 9. – a szerző saját film- és hangfelvétele.

⁴⁴ GELLNER 2009: 11.

⁴⁵ HAZONY 2019: 56–57.

irányvonalát egyértelműen a *liberal interventionist* címkével illette, ami a koszovói beavatkozást követően további katonai intervenciókat produkált Sierra Leonében, Irakban és Afganisztánban is. A beavatkozáspárti politikát egyfajta idealizmus vezérelte, amely úgy gondolta, hogy a hidegháború utáni új világrendben a saját lakosságukat terrorizáló diktátorok nem bújhatnak többé a szuverenitás pajzsa mögé.⁴⁶

Létezik pragmatikus magyarázat is. A korabeli reálpolitikai érvelés a Balkán regionális stabilitásának megőrzését helyezte előtérbe közvetlen célként. Robert Gelbard balkáni különmegbízott 1998 derekán ezt úgy fogalmazta meg, hogy

meg kell védenünk a Macedónia stabilitásába eszközölt (politikai) befektetésünket. [...] Az Egyesült Államok jelentős erőfeszítéseket tett a Balkán stabilitása érdekében. A folytatódó harcok és erőszak mindezt fenyegetik.⁴⁷

A konfliktus továbbgyűrűzése valóban nagyfokú aggodalmat ébresztett az európai és a tengerentúli politikusok körében. A szövetségi és partneri körben folytatott diplomáciai egyeztetéseken nemcsak a harcok átterjedése, hanem a szélsőséges nacionalizmus jelenségének régiós térnyerése is kockázatként lett megnevezve. A román diplomácia már 1998-ban különösen rossz szemmel nézte annak lehetőségét, hogy a koszovói elszakadási törekvések legitimitációt nyernek a nyugati diplomáciában, és precedenssé válnak.⁴⁸ Ezek a román, szlovák és spanyol aggodalmak 2008-ban aztán a koszovói függetlenség el nem ismerésében nyertek diplomáciai kifejezési formát.

Végül, de nem utolsósorban geopolitikai szempontból is lehet választ keresni. George Friedman, a nemzetközi kapcsolatok stratégiai összefüggéseit kutató, melleleg magyar származású politikai elemző egy

⁴⁶ POWELL 2011: 262–268.

⁴⁷ „The deteriorating situation in Kosovo is a threat to regional peace and security. The potential for spillover into neighboring states remains a paramount concern, and we and our allies have made clear to President Milosevic that spillover of the conflict into Albania or Macedonia will not be tolerated. We need to protect our investment in Macedonian stability and promote the continued development of democratic institutions there. The United States has made a significant investment in Balkan stability. Continuing unrest and violence in Kosovo threatens that investment.” US Congress Committee on International Relations 1998.

⁴⁸ A szerző személyes feljegyzései az 1998-as brüsszeli tárgyalásokról az Európai Unió és a térség országai között.

2009-es könyvében azzal magyarázta az amerikai lépéseket, hogy azok arra irányultak, hogy elejét vegyék az amerikaiak számára kedvező *status quo* megváltozásának. A hidegháború után az Egyesült Államok azért döntött számos alkalommal a katonai beavatkozás mellett, hogy megakadályozza potenciálisan ellenséges regionális hatalmak felemelkedését, ami Irak, illetve Irán esetében volt a leglátványosabb és legkézenfekvőbb. Friedman szerint 1999-ben is valami hasonló történt: Washington meg akarta akadályozni a szerb hegemonia kialakulását a Balkánon. Stratégiai értelemben az Egyesült Államok nem elérni akart valamit a katonai intervenciókkal, hanem megakadályozni.⁴⁹

Ha ezt elfogadjuk lehetséges magyarázatnak, akkor a beavatkozás háttérében állhatott az a tény is, hogy Oroszország az 1990-es évek második felében egyre érzékelhetőbben Milošević oldalára állt a balkáni konfliktusokban, ami a washingtoni vezetésben hidegháborús reflexeket válthatott ki. Lehetett cél az orosz befolyás csökkentése is Szerbiában, Milošević meggyengítése által. Erre utalnak a posztmiloševići korszak első belgrádi amerikai nagykövetének visszaemlékezései és elemzései is. Szerinte Milošević bukása után a belgrádi politikai elit éveken keresztül látványosan nyugatbarát politikát folytatott, és Moszkvával egészen a koszovói státusz tárgyalásokig meglehetősen hűvösek maradtak a kapcsolatok.⁵⁰ Friedman okfejtését látszik alátámasztani az is, hogy bő két évtizeddel később Joe Biden adminisztrációja azzal a céllal reaktiválta a diplomáciai nagyhagyúnak számító Christopher Hillt, és küldte Belgrádba nagykövetnek, hogy megakadályozza Szerbia átkerülését az orosz érdekszférába. Az orosz befolyás féken tartása a Balkánon tehát egyértelműen beazonosítható külpolitikai célja az Egyesült Államoknak.

Még általánosabb megközelítésben Michael Howard brit történész szavaiból is kiindulhatunk:

Azok az államok, amelyek olyan területek felett gyakorolnak kontrollt, amelyeknek a lakossága ezt a legkevésbé sem támogatja, széles körű nemzetközi kritika kereszttüzében találják magukat.⁵¹

Bár Howard erre a franciák elvetélt algériai és az amerikaiak sikertelen vietnámi beavatkozását hozta fel példaként, de a szerbek koszovói uralmára

⁴⁹ FRIEDMAN 2010: 45–46.

⁵⁰ MONTGOMERY 2010: 35–36.

⁵¹ HOWARD 1994: 257.

is fennáll az érvényessége. A szerbeket annyira elvakította saját nacionalista mitológiájuk, azaz meggyőződésük, hogy ők a koszovói területet történeti jogon irányító nemzet, hogy nem vették észre, mennyire fenntarthatatlan állapotot hoztak létre. A lakosság 90%-ának akaratával szemben nem lehet hosszú távon kormányozni anélkül, hogy ebből ne támadjon konfliktus. A demográfiai dimenzióban aratott albán győzelem éppen ezért vált fontossá, mivel az albán lakosság etnikai többsége Koszovóban a hidegháború utáni világban meghatározó legitimációs tényezővé vált a nemzetközi döntéshozók szemében.

A szerbek ráadásul szembementek egy nemzetközi trenddel. Dél-Afrika évtizedekig fennálló *apartheidrezsimje* látványosan összeomlott az 1990-es évek elején, részben a nemzetközi nyomás hatására. A szovjet erőket 1991-ben kivonták Kelet-Európából, többek között abból a megfontolásból, mert az ottani lakosság nem támogatta jelenlétüket. (Részben pedig azért, mert nem volt tovább anyagi fedezete az ott állomásoztatásuk távolról sem elhanyagolható költségeinek.)

Az albán nacionalista törekvések nyugati támogatásának azonban voltak bizonyos korlátjai. Bár az is sérti a nacionalizmuselvet, hogy egy nációnál tagjai sokféle különálló államban élnek, ahhoz sem Washingtonból, sem az európai fővárosokból nem nyújtottak támogatást, hogy az albánok egy államban egyesüljenek. Nyilvánvalóan azért nem, mert ez már ellentmondott volna az Egyesült Államok és az Európai Unió geopolitikai érdekeinek, amelyeknek az egyik lényegi pontja az volt, hogy Jugoszlávia szétesése után ne törhessen magának erőszakkal utat egy új regionális erőközpont. Látva, hogy milyen problémákat képes okozni egy tízmillió kisjugoszláv állam, amelyet a nacionalizmus agresszív formája hajt, ezen a ponton előnyösebbnek tűnhetett inkább egy sor meggyengült balkáni kisállam képviselőivel tárgyalni a jövőben.

Milošević bukása után a demokratikusan megválasztott belgrádi kormányok iránt a nemzetközi közösség átmenetileg jóindulattal viseltetett. Ez nyilvánvalóan logikus fejlemény volt annak fényében, hogy a 2000-es évek belgrádi kormányainak demokratikus legitimitását már nem lehetett megkérdőjelezni, immár egyetlen politikai pártnak vagy vezetőnek sem volt olyan túlhatalma a médiában vagy a közigazgatásban, amely torzíthatta volna a választói akarat érvényesülését. A szerb demokratikus ellenzékéből (Demokratska opozicija Srbije, DOS) alakult kormánykoalíció politikusai az államilag alkalmazható erőszak monopóliumával is visszafogottabban éltek, mint elődjek.

Az új belgrádi politikusok a dél-szerbiai Preševo-völgyben 2000 végén kitört albán fegyveres lázadásra nem reagáltak olyan oktanul aránytalan katonai ellencsapással, mint elődjeik tették 1998 elején Koszovóban. Ezért bár Brüsszelben a NATO-hoz akkreditált nagykövetek rendszeres tanácskozásaikon szoros figyelemmel követték az eseményeket, az UÇK ottani reinkarnációja (Preševo, Medveđa és Bujanovac Felszabadítási Hadserege) nem kapott nemzetközi diplomáciai védelmet. A nemzetközi közvéleményre nagyobb figyelmet fordító új belgrádi kormányzat ravaszabb és humánusabb módon fojtotta el a felkelést, ami felett a szövetségesek 2001-ben szemet hunytak.⁵² Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy a nyugati országok nem kívánták aláásni a fiatal szerb demokrácia hitelességét és stabilitását, illetve az albán „gerilla-nacionalizmus” ellenőrizetlen terjedését sem kívánták előmozdítani a régióban. Az is fontos tényező volt, hogy a szerb vezetés, bár nacionalisták bőven akadtak soraiban, ez alkalommal jobban figyelembe vette a nyugati diplomáciában rejlő hatalmi tényezőt, és kezdettől igyekezett közös hangot találni vele. Amikor egy vezető amerikai napilap már úgy hivatkozott a dél-szerbiai válság megoldásával megbízott Nebojša Čović szerb miniszterelnök-helyettesre, mint aki „kiharcolta a diplomaták elismerését a békés megoldásért folytatott erőfeszítéseivel”,⁵³ tudni lehetett, hogy „az inga visszalendült”, és Szerbia megnyerte a nyugati közvélemény egy részének jóindulatát, ami egyben diplomáciai előnyt is jelentett számára.

Az amerikai és a nyugati-európai politikusok tehát nem adtak korlátlan teret az albán nacionalizmus ambícióinak. Mereven elzárkóztak Koszovo és Albánia egyesítésének támogatásától, hasonlóképpen, ahogy nemet mondtak pár évvel korábban Szerbia és a boszniai szerb területek egyesítésére is. A Macedónia területén kitört 2001-es albán fegyveres felkelés kapcsán újabb tilalomfát állítottak az albán nacionalizmus egyesítési törekvései elé. A NATO vezető országai kilátásba helyezték, hogy ebben az esetben nem az albánok, hanem a szkopjei kormány katonai segítségére kelnek, a KFOR pedig végül be is avatkozott fegyverrel a gerillák ellen.⁵⁴ Az albán nacionalisták nem kívánták megkockáztatni a nyílt fegyveres konfliktust a NATO-val, ezért az európai tárgyalók az

⁵² GALL 2001.

⁵³ „Mr. Covic, who has won respect from diplomats for his determination to find a peaceful solution.” GALL 2001.

⁵⁴ NORTON-TAYLOR-KETTLE 2001; NORTON-TAYLOR-CARROLL-WOOD 2001.

ohridi egyezményrel politikai kompromisszumra tudták kényszeríteni a fegyvert ragadó albán gerillákat.

Koszovó ügyében azonban a Milošević bukása utáni demokratikus Szerbia diplomáciája továbbra is sorozatos kudarcokra volt ítélve az ezredforduló utáni első évtizedben. Bármennyire igyekezett is Szerbia, a 2004 márciusában kitört szerbellenes pogromokat nem volt képes érdemben az albánok ellen fordítani, utóbbiak lobbijereje hatékonyabbnak bizonyult Washingtonban. Tom Lantos, Eliot Engel⁵⁵ és Joe Biden befolyását az amerikai törvényhozásban a belgrádi diplomácia és még szervezetlen támogatói köre nem volt képes ellensúlyozni.⁵⁶ Ezeknek a Belgrád számára kedvezőtlen erőviszonyoknak természetesen történeti okai voltak.

Szerbia és Montenegró államközösségének nagykövetsége csak 2003-tól kezdte felfedezni az amerikai törvényhozást, mint a nemzetközi politikai érdekérvényesítés színhelyét. A titói és a miloševići diplomácia a korábbi évtizedekben teljesen átengedte ezt a terepet az albán lobbistáknak. A mulasztást némileg pótolva 2003-tól elkezdett formálódni a helyi szerb közösség lobbiszervezete (Serbian Unity Congress) és a szerbek iránt nagyobb szimpátiával viseltető amerikai törvényhozók csoportja.⁵⁷ Idetartozott Dan Burton republikánus párti képviselő is, aki 2011-ben a Dick Marty-jelentés nyomán indult nemzetközi nyomozás egyik támogatója volt.⁵⁸ Ebben a körben tudhatták a szerbek Mike Pence kongresszusi tagot, Donald Trump későbbi alelnökét 2016–2020 között.⁵⁹

Ennek a Capitoliumban megkezdett szerb hálózatépítésnek a hatása azonban még nem érződött érdemben 2004-ben. A koszovói albán politikai elit radikális szárnya (PDK) a 2004. márciusi zavargásokkal elérte, hogy a nyugati országok a státusztárgyalások megindítása mellett döntenek. A 2006 elején indult folyamat során a belgrádi tárgyalók hasztalan igyekeztek legalista érvekkel megakadályozni az elkerülhetetlent. Koszovó egyoldalú függetlenségi nyilatkozatát előzetesen jóváhagyták Washingtonban és az EU meghatározó városaiban, majd a létrejött koszovói államot elismerték a nyugati világ döntő részében.

⁵⁵ A New York-i képviselő 30 éven keresztül (1990–2020) kitartó támogatója volt a koszovói albánok ügyének. Rendszeres látogató volt Prishtinában és nagy tiszteletnek örvendett a koszovói albán politikai elit körében.

⁵⁶ STEFANOVIĆ 2017: 73–75.

⁵⁷ STEFANOVIĆ 2017: 49–51.

⁵⁸ US Congress Committee on Foreign Affairs 2011: 2.

⁵⁹ STEFANOVIĆ 2017: 74.

A folyamat helyes értelmezése érdekében nem árt emlékezni, hogy az amerikai diplomácia kezdetben nem támogatta nyíltan a koszovói elszakadást. Gelbard balkáni különmegbízott korábban már idézett 1998. júliusi kongresszusi beszámolójában még azt az álláspontot fejtette ki az adminisztráció részéről, hogy nem kívánnak a gerillák nyomásának engedni, és a koszovói problémára a megoldást a fennálló nemzetközi határokon belül kell megtalálni, széles körű autonómia megadásával.⁶⁰ A Clinton-adminisztráció óvatosságával szemben azonban az amerikai törvényhozásban már kezdettől fogva voltak hívei a koszovói albán szeparatizmusnak. Tom Lantos és Eliot Engel képviselők mellett már Dana Rohrabacher kaliforniai republikánus politikus is azt támogatta 1998-ban, hogy ismerjék el a koszovói albánok jogát az önrendelkezésre.⁶¹ Szintén lelkes híve volt a háború alatt a koszovói albánok elszakadásának James Traficant demokrata képviselő Ohióból, aki ebből szemmel láthatóan sajtófigyelmet kívánt generálni magának, és politikai tőkét kovácsolni jövőbeli karrierjéhez. 1999. január 6-án – tehát még a reçaki vérengzés előtt – határozattervezetet nyújtott be a Kongresszusnak, amelyben arra szólította fel a Clinton-adminisztrációt, hogy diplomáciailag, pénzügyileg, és ha kell, fegyveres erővel is támogassa Koszovó függetlenségének ügyét.⁶²

A koszovói függetlenség nemzetközi jogi megalapozottsága kétséges, de mindenképpen erősen vitatott volt. Ezt a koszovói albán elit és az amerikai diplomácia is tudta. Az sem volt titok előttük, hogy az Európai Unió tagállamai körében az egyoldalú függetlenségi nyilatkozat finoman szólva sem élvez osztatlan támogatást. Sok egyéb megfontolás mellett jelentős volt a félelem, hogy ez számos más nemzetközi elszakadási mozgalom számára precedensértékkel bír majd, akár Görögországban („*çam albánok*”), akár Spanyolországban vagy Észak-Írországban.⁶³

Mindennek tudatában a státusztárgyalások időszakában hatalmas kampány indult annak érdekében, hogy a koszovói függetlenség ügyét különleges, egyedi (*sui generis*) esetnek mutassák be. Számtalan publikáció született annak érdekében, hogy a történelmi körülményekre hivatkozva, az albánság szenvedéseit nyomatékosítva megengedőbb intellektuális környezetet teremtsenek a függetlenségi nyilatkozatnak, legalább az ingadozókat meggyőzve. Az „egyedi eset” (*special case*) végül

⁶⁰ US Congress Committee on International Relations 1998.

⁶¹ US Congress Committee on International Relations 1998.

⁶² US Congress 1999.

⁶³ HILL 2015: 125; ALBRIGHT 2004: 531.

a függetlenségi nyilatkozat szövegébe is bekerült, illetve kiegészült annak hangsúlyozásával, hogy nem teremt precedenst.⁶⁴

A függetlenség megadása melletti érvek voltak a demográfiai viszonyok megváltoztatására tett szerb kísérletek a 20. században (asszimiláció, kolonizáció, kitelepítések Törökországba), az emberi jogok tömeges megsértése az 1990-es években, az 1998-as etnikai tisztogatások, illetve az albán lakosság 1999 tavaszán történt tömeges elűzése, amelyet egyesek népiirtásként,⁶⁵ mások népiirtáskísérletként (*attempted genocide*) próbáltak definiálni. Fontos érv volt, hogy léteznek olyan szakadár területek, amelyeknek az elszakadását olyan etnikai többség követeli, amely éppen etnikai tisztogatás következtében vált dominánssá (Republika Srpska, Abházia). Ezt az érvet az albánok úgy fordították a saját hasznukra, hogy méltánytalan lenne az önrendelkezést éppen azoktól megtagadni, akik maguk váltak etnikai tisztogatás áldozatává.⁶⁶

Ezen a ponton már a montenegrói elszakadás is abba az irányba hatott, hogy Koszovó függetlenné váljon. A belgrádi és a podgoricai vezetés között a viszony az 1990-es évek második felétől végérvényesen megromlott. Milošević nemzetközi erőterben folytatott öntörvényű politikálásának tartós negatív következményeivel a montenegrói lakosság többsége nem kívánt tovább együtt élni. Montenegró függetlenné válása 2006-ban viszont felvetette a kérdést, hogy ha a magukat sokáig a szerbvel testvérnépnek tekintő montenegróiak sem kívánják fenntartani a közös államot, akkor hogyan várható ez el a koszovói albánoktól.⁶⁷

Szerbia a függetlenség deklarálását követően az ENSZ hágai Nemzetközi Bírósága elé terelte a kérdést, abban reménykedve, hogy a prishtinai vezetés döntését ez a fórum a nemzetközi joggal ellentétesnek nyilvánítja, amivel egyben meg is fosztja az elszakadást annak politikai legitimitásától. Ebben látszólag segítségére volt az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244. számú határozata, amely az UNMIK létrehozásáról szóló paragrafusában úgy fogalmazott, hogy „a koszovói népnek jelentős autonómiát kell élveznie a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságon belül”. A szerb diplomácia számítása azonban nem vált be. A hágai bírói fórum 2010 derekán olyan határozatot hozott, amely megkerülte az érdemi jogi dilemmára való

⁶⁴ Lásd a koszovói függetlenségi nyilatkozat (2008. február. 17.) angol nyelvű verziójában a preambulum hatodik pontját: „Observing that Kosovo is a special case arising from Yugoslavia’s non-consensual breakup and is not a precedent for any other situation.”

⁶⁵ OSMANI 2012: 19–24.

⁶⁶ MALAZOGU 2007: 4–5; LAUKA 2007.

⁶⁷ MÁRKUSZ 2021.

válaszadást. Nem az önrendelkezés és a koszovói függetlenség témájára reflektált, hanem csak arra, hogy nincs olyan nemzetközi jogi szabály, amely általánosságban tiltaná, hogy függetlenségi nyilatkozatokat bocsássonak ki, akik erre felhatalmazva érzik magukat. A nemzetközi fórumokon azonban ezt úgy értelmezték, hogy mivel maga a függetlenségi nyilatkozat kibocsátásának aktusa nem volt ellentétes a nemzetközi joggal, ezért maga az elszakadás is jogszerű volt.⁶⁸

Szerbia diplomáciai fáradozásai a 2010-es években hozták az első látványos sikereket a nemzetközi közvélemény megfordítására Koszovó ügyében. A nagy fordulatot a Dick Marty-jelentés elfogadása jelentette 2011 elején az Európa Tanácsban.⁶⁹ Ez a jelentés, amely a legsúlyosabb vádakkal illette az UÇK és a koszovói állam több vezetőjét, és leginkább Hashim Thaçi miniszterelnököt, nem pusztán egyszeri kárt jelentett az új koszovói állam renoméjának és az igazságos gerillaháború mítoszának. Akár egy trendforduló kezdetének is tekinthetjük, mivel ettől az évtől kezdett lelassulni az új állam nemzetközi elismerési folyamata, amely lépésről lépésre defenzívába szorult a szerb diplomáciával szemben.

Az Egyesült Államok és az Európai Unió tagállamainak diplomatái tisztában voltak azzal, hogy valamilyen konkrét lépéssel reagálni kell ezekre a vádakra. Az a döntés született, hogy olyan bírói fórummal kell kivizsgáltatni az ügyet, amely rendelkezik a megfelelő hitelességgel a nemzetközi közvélemény előtt, de amelyre nem tehető rá a koszovói függetlenséget lejáratni akaró országok, mindenekelőtt Oroszország és Szerbia. 2015-ben a koszovói törvényhozással megszavaztatták az úgynevezett különleges törvényszék felállítását, amely formálisan a koszovói igazságszolgáltatás része, de székhelye Hágában van, személyzete pedig nemzetköziesből áll. A törvényszék munkája csak 2020-ban érkezett el a látványosabb szakaszba, amikor vád alá helyezte a Koszovói Felszabadítási Hadsereg számos egykori vezetőjét, köztük Hashim Thaçit, aki akkor éppen az ország hivatalban lévő elnöke volt.⁷⁰

A Dick Marty-jelentést követően az Európai Unió közvetítésével tárgyalássorozat indult Belgrád és Prishtina között Brüsszelben. Szerbia és Koszovó képviselőit egy asztalhoz ültették annak érdekében, hogy legalább a rendezett egymás mellett éléshez legszükségesebb ügyekben

⁶⁸ VALKI 2010; E. CIRKOVIC 2019.

⁶⁹ MARTY 2010; NÉMETH 2020.

⁷⁰ HOPKINS 2020; MÁRKUSZ 2020c.

megállapodásra jussanak. A folyamat, amely eleinte olyan pragmatikus kérdésekre koncentrált, mint a határátkelés, az utazás megkönnyítése az állampolgárok számára vagy a kereskedelem újraindítása, hamar átpolitizálódott, ami egyben a végzete is lett. A negatív fordulópontot az jelentette, amikor a nagy diplomáciai ováció kíséretében 2013-ban és 2015-ben aláírt megállapodások a Szerb Önkormányzatok Szövetségéről (Zajednica srpskih opština) súlyos meghasonlást okoztak a koszovói albán belpolitikai közegben. A megállapodás szövege a koszovói alkotmánybíróság elé került, amely számos ponton alkotmányellenesnek találta, így végrehajtása 2016-ra gyakorlatilag ellehetetlenült. Néhány koszovói albán politikus – mint Ramush Haradinaj volt miniszterelnök, Albin Kurti 2021-ben hivatalban lépett kormányfő, illetve Vjosa Osmani államfő (2020–2026) – a leghatározottabban kizárta a végrehajtó hatalommal felruházott etnikai alapú autonómia lehetőségét az országban.⁷¹

Az Európai Unió elvileg hozzájárulását adta ahhoz, hogy Koszovóban etnikai alapú területi autonómiát hozzanak létre a szerbek számára. Ez meglehetősen rosszul sikerült egyensúlyozásnak bizonyult a két rivalizáló nacionalizmus követeléseinek között. Az albán és a szerb nacionalizmus elképzeléseinek Koszovó politikai működését illetően nincs átfedése. Az albánok számára a jelenlegi Ahtisaari-rendszer, amely részleges törvényhozási vétójogot ad a szerb kisebbségnek, csak azért elfogadható, mert ez volt a függetlenség ára. A szerbek számára ezek a törvényhozási garanciák viszont távolról sem elegendők, ők olyan önkormányzati szövetségi szisztémát szeretnének, amely jogi keretet ad ahhoz, hogy az ott élők tulajdonképpen a szerb állam közigazgatása alá tartozzanak. Ez viszont már oly mértékben sértené Koszovó szuverenitását és a koszovói albánok nacionalizmusát, hogy az a gyakorlatban nagyon nehezen kivitelezhetővé teszi az elképzelést.

Azért is érdekes, hogy az Európai Unió a területi autonómia ezen formulájához asszisztált, mert Bosznia-Hercegovinában a hasonló alkotmányos konstrukció roppant nehézkesen működő állami struktúrához vezetett, amit Brüsszel is kritika tárgyává tesz. A szerbek mindenáron végrehajtó hatalmi jogosítványokat akartak a koszovói Szerb Önkormányzatok Szövetségének. Minél inkább kiszélesednek a jogosítványok, annál inkább körvonalazódik a párhuzam a boszniai Szerb Köztársasággal (Republika

⁷¹ TRKANJEC 2021; GazetaExpress 2021; KoSSev 2021b.

Srpska), amely a nyugati diplomaták többsége számára egyáltalán nem számít sikeres államjogi konstrukciónak.⁷² A széles körű végrehajtói hatalmi jogosítványok a boszniai példa esetében oda vezettek, hogy a rivalizáló politikai akaratok kioltották egymást, ami látványosan lelassította az ország európai integrációs folyamatát, és ellehetetlenítette NATO-tagságát.

A szerb diplomácia nem elégedett meg az etnikai alapú területi autonómia kiharcolása ügyében elért sikereivel. 2015 őszén megakadályozta Koszovó felvételét az UNESCO-ba, amivel megállította a korábbi évek azon trendjét, amely függetlenné vált egykori tartományának sikeres nemzetközi integrációja felé mutatott.⁷³ (Az előző években Koszovó tagjává vált a Nemzetközi Valutaalapnak, a Világbanknak, illetve a Nemzetközi Olimpiai Bizottságnak, ami lehetővé tette a nyári olimpiai játékokon való részvételét 2016-ban, 2021-ben, illetve 2024-ben.) Koszovó Interpolba való felvételének meghíúsulása 2018-ban ugyanilyen súlyos kudarc volt a prishtinai kormányzat számára. További fejleményként Belgrád 2016 és 2019 között számos harmadik világbeli országnál elérte, hogy visszavonják Koszovó függetlenségének elismerését.⁷⁴

Lassan kirajzolódott, hogy Oroszország és Kína támogatásával Szerbia eredményesen tudja blokkolni Koszovó felvételét a nemzetközi szervezetekbe, fel tudja tartóztatni az elismerés további folyamatát, és ezzel összességben korlátozni képes egykori tartományának mozgásterét a nemzetközi kapcsolatokban. Márpedig az ENSZ Biztonsági Tanácsában állandó tagsággal rendelkező két nagyhatalom támogatása Koszovó ügyében Szerbia számára tartósnak bizonyult. Ez annak ellenére is igaz, hogy Oroszország nemzetközi kapcsolatokban folytatott gyakorlata Dél-Oszétia és Abházia függetlenségének elismerésén, a Krím megszállásán, illetve a Kelet-Ukrajna területén folytatott annexiók célú hadműveletein keresztül aláásta a határok sérthetlenségének alapelvét. Moszkva Belgrádnak nyújtott támogatása időközben megtisztult a hangzatos nemzetközi jogi érveléstől, és arra a hideg nagyhatalmi logikára redukálódott, hogy megőrizzen egy szövetségest a Balkánon, főleg miután Montenegró és Észak-Macedónia is a NATO tagjává vált.

⁷² A Szerb Önkormányzatok Szövetségének létrehozásáról egy kritikus elemzői vélemény: DASHI 2021.

⁷³ A témáról lásd: ERDŐS-ZEICHNER 2017.

⁷⁴ PALICKOVA 2019. Az elismerést visszavonó országok pontos száma és összetétele folyamatos viták tárgya, mivel a Szerbia által jelzett országok egy része cáfolta az elismerés visszavonását.

A nemzetközi kapcsolatokban Koszovó számára bekövetkezett kedvezőtlen fejlemények hátterében az állt, hogy a függetlenséget követő évtizedben Koszovó államisága sok tekintetben csalódást hozott. Nemzetközi megítélésének rendkívül sokat ártott egy sor olyan esemény és folyamat, amely mind visszavezethető volt a koszovói albán elit hibás kormányzási gyakorlatára:

- Az európai gazdasági és politikai elit szemében a koszovói befektési környezet nem javult a függetlenség után. A hektikus belpolitika, az előrehozott választások állandósulása, az igazságszolgáltatási rendszer gyengesége és a burjánzó korrupció⁷⁵ mind egyrészt negatívan hatott az *early birdként* érkezett szlovén, osztrák és holland befektetők érdekeire, másrészt elijesztette a további érdeklődőket.
- A koszovói dzsihadisták megjelenése a szíriai polgárháborúban 2013–2014-ben azzal a következménnyel járt, hogy a nemzetközi sajtó tömegével röppentett fel olyan híreket, miszerint a lakosság arányához mérten Koszovóból érkezett a legtöbb önkéntes az Iszlám Állam szolgálatába.⁷⁶ Mindez rendkívül sokat ártott a koszovói muszlimok szekuláris és „nyugatis” mentalitásáról elterjedt korábbi pozitív képnek a nyugati országok körében.
- A koszovói politikusok sokáig kontroll, illetve érdemi intézkedés nélkül hagyták az illegális migrációt az Európai Unióba, ami 2014–2015-ben szintén roppant negatív sajtót kapott.⁷⁷ Különösen rombolta ez a felelőtlenség a koszovói államba és annak politikai vezetésébe vetett bizalmat Ausztriában és Németországban, ahonnan illegális migránsok ezreit kellett nagy költségen visszatoloncolni Prishtinába. Mivel a tömeges migráció veszélye a következő években is időről időre megjelent, ebben az ügyben az osztrák, a német és a magyar külképviselet együttesen fellépve interveniált a koszovói politikai vezetésnél, amikor úgy látták, hogy a szükséges rendőri fellépés és politikai kommunikáció elmaradt az embercsempészek, illetve a megtévesztett koszovói állampolgárok irányában.
- Ramush Haradinaj kormánya 2018-ban demonstratívan szembe fordult a szabadkereskedelemmel, a liberális demokráciák „szent

⁷⁵ Lásd az Európai Bizottság országjelentését: European Commission 2020: 5, 24–25; ÇOL-LAKU 2018.

⁷⁶ BYTYQI–MULLINS 2019; KNUDSEN 2017.

⁷⁷ BYTYCI–DUNAI 2015.

tehenével”, amikor a szerbiai és bosznia-hercegovinai árukra 100%-os büntetővámot vezetett be, amely 2020-ig érvényben is maradt. Ráadásul a Kurti-kormány 2023-ban hasonló módszerhez nyúlt, amikor általános behozatali tilalmat rendelt el a Szerbiából érkező árukra.⁷⁸

Hashim Thaçi, az új állam 2016 és 2020 között regnáló elnöke már érezhette, hogy a korábban egyértelműen Koszovónak kedvező nagyhatalmi szimpátiák és erőviszonyok lassan, de annál vészjóslóbban a hátrányára változnak. Donald Trump első elnöki ciklusa alatt ez különösen érezhetővé vált, mivel ezekben az években Washington kapcsolatai a Balkánon sokkal kiegyensúlyozottabbak lettek Szerbiával. Negatív fejlemény volt Prishtina számára a 2016-os brexit is, mivel ezzel az egyik legbefolyásosabb támogatóját veszítette el az Európai Unióban. Szerbia viszont fent tudta tartani az el nem ismerés politikáját, mert ebben két nagyhatalom szilárd és aktív támogatását élvezte. Oroszország és Kína az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagja, ami lehetetlenné tette, hogy újabb határozattal módosítsák az 1244. számú BT határozatot, és egyértelműsítsék Koszovó jelenlegi helyzetének jogi hátterét. Mi több, egyben Koszovó ENSZ-tagságát is meg tudták hiúsítani.

A negatív nemzetközi trendek visszafordítására, főleg az amerikaiak bizalmának helyreállítására történtek bizonyos kísérletek. Különösen fontos volt ez Ramush Haradinaj kormányzásának évei után, mivel a kormányfő az EU és az USA álláspontjával való nyílt szembehehelyezkedéstől sem rettent vissza. Amikor Hashim Thaçi koszovói államfő 2019 szeptemberében személyesen találkozott Donald Trump elnökkel New Yorkban, ezt az üzenetet egyértelműen megfogalmazta a sajtó számára: „az Egyesült Államok döntő fontosságú volt a koszovói nemzet (*the nation of Kosovo*) túlélése szempontjából, majd a szabadság és a függetlenség iránti vágyának beteljesedéséhez.”⁷⁹ 2020 szeptemberében Haradinaj utódja, Avdullah Hoti miniszterelnök megjelent a Fehér Házban, hogy a szerb államfővel együtt olyan diplomáciai eseményen vegyen részt, amely

⁷⁸ AP 2018; European Commission 2019: 5, 52; MEHMETAJ 2020. Természetesen ma már látjuk, hogy ezt a szent tehenet 2025-ben éppen a szabadkereskedelem korábbi óre, az Egyesült Államok vágta le. A 2010-es években azonban a megbotránkozás a koszovói lépések miatt szinte azonos mértékű volt az Atlanti-óceán mindkét partján.

⁷⁹ UNMIK Headlines 26 September 2019 (szűk körben terjesztett sajtószemle). Az ENSZ Közgyűlésének margóján történt találkozásról a koszovói *Klan Kosova* televízióra, illetve a koszovói elnöki hivatal közleményére hivatkozva készített összefoglaló.

akkor leginkább az amerikai elnök újraválasztási kampányát szolgálta, bár mint tudjuk, sikertelenül.⁸⁰

Albin Kurti 2021-ben hivatalba lépett koszovói miniszterelnök inkább a német támogatás megerősítésén próbált dolgozni. Ennek érdekében külügyminisztere egy német–koszovói kettős állampolgár lett, akinek férjén keresztül közvetlen kapcsolódást nyert az EU legnagyobb tagállamának politikai elitjéhez.⁸¹ Ennek ellenére Kurti kormánya nem állította meg Koszovó megítélésének erodálódását a nyugati diplomácia köreiben. A Belgrád–Prishtina dialógus rapszodikus sodródása, a konfrontatív fellépés a szerbekkel szemben (a szerbiai rendszámtáblák betiltása, az önkormányzati választások megtartása Észak-Koszovóban a szerb lakosság bojkottja ellenére, gazdasági szankciók Szerbia ellen), illetve az újra és újra fellángoló észak-koszovói feszültségek jelentős mértékben felemésztették az európai és amerikai diplomáciánál korábbról még megmaradt bizalmi tőkét. Ennek a legkézzelfoghatóbb jele az Európai Unió és az Egyesült Államok részéről 2023 derekán nyomásgyakorlás céljából foganatosított szankciók bevezetése volt a prishtinai kormánnyal szemben, amiért Albin Kurti kormányfő és társai sorozatosan figyelmen kívül hagyták a nyugati diplomaták figyelmeztetését és tanácsát az észak-koszovói krízis kezelésére.

2023-ra eljutottunk arra a pontra, hogy az EU mellett az Egyesült Államok is teljes mellszélességgel kiállt a Szerb Önkormányzatok Szövetségének létrehozása mellett. A State Department nyugat-balkáni politikáért felelős vezetője, Gabriel Escobar határozottan kijelentette, hogy Koszovónak nagyobb autonómiát kell adnia a szerb járásoknak, ha csatlakozni akar az Európai Unióhoz és a NATO-hoz.⁸² Ebben a megközelítésben jó adag realizmus tükröződik, hiszen a két szervezethez való csatlakozás nem képzelhető el anélkül, hogy az összes tag elismerje Koszovó függetlenségét. Erre az elismerésre azonban szinte biztosan nem kerül sor Belgrád és Prishtina kiegyezésének hiányában. A két ország kapcsolatainak normalizálásához márpedig a Szerb Önkormányzatok Szövetségének létrehozása elengedhetetlennek tűnt a 2020-as évek első felében. Az amerikai nyomásgyakorlás a prishtinai kormányzatra azonban újabb geopolitikai fordulatot is jelez. Az az első Trump-adminisztráció idején felbukkant jelenség, hogy a washingtoni diplomáciának egyre fontosabb Szerbia a

⁸⁰ MÁRKUSZ 2020b.

⁸¹ ISUFI 2021.

⁸² Reuters 2023.

Balkánon, az ukrán háború új fázisba lépését követően, 2022 februárjától csak tovább erősödött. 2023-ban Szerbia nyugati érdekszférához tartozása fontosabbá vált, mint az azt megelőző 30 évben bármikor.

A független Koszovó politikai stabilitása, katonai biztonsága és gazdasági fejlődésének fenntarthatósága mind feltételesnek tűnik a jelenlegi körülmények között. A politikai stabilitás többek közt függ a koszovói albán politikai erők józan mértékletességétől a hatalomért vívott harcban. A katonai biztonság rövid távú feltétele a KFOR jelenléte, hosszabb távon pedig az Egyesült Államok által nyújtott biztonsági garanciák megőrzése,⁸³ illetve az ország NATO-tagsága. Érzékelhető az az illúzió a koszovói politikai elit körében, hogy a koszovói biztonsági erők fejlesztése és haderóvé alakítása majd hathatós záloga lesz az ország katonai védelmének. Ezt a feltételezést természetesen nehéz lenne tételesen cáfolni, itt inkább csak arra szorítkozunk, hogy rámutassunk: általában azok gondolkodnak így, akik meg vannak győződve arról, hogy az UÇK meghatározó módon járult hozzá a szerb fegyveres erők katonai vereségéhez 1998–1999-ben. Ha viszont a tények alapján végzünk elemzést, akkor inkább arra a megállapításra hajlunk, hogy a háborút a NATO nyerte meg, az UÇK inkább a konfliktus „nemzetköziesítéséhez” járult hozzá, így végső soron a diplomáciai dimenzióban aratott győzelem részese.

A koszovói albán politikusok másik nagy illúziója, hogy a fenntartható gazdasági fejlődés feltételeként sokan az európai uniós tagságot szokták megnevezni első helyen. Ez viszont a kényelmesség által vezérelt és veszélyesen félrevezető gondolat. Koszovó gazdasági jövője alapvetően attól függ, hogy mennyire tud külföldi befektetéseket vonzani, mennyire tudja lelassítani a lakosság 2014-től vészjósló lendületet nyert elvándorlását, és fel tudja-e számolni a korrupciót az oktatásban. Akik az uniós tagságban látják minden probléma megoldását, azok egyben Brüsszeltől várják a munka dandárjának elvégzését is. A tőkevonzási képesség javítását, a korrupció csökkentését, az oktatás színvonalának emelését, és így a fiatal felnőtt lakosság bizalmának visszaszerzését azonban a helyi politikai elitnek kell elvégeznie, ezt nem háríthatja külső szereplőkre.

A külső faktorra egy másik dimenzióban kell számítani. A Koszovó jövőjét övező bizonytalanság csökkentéséhez a prisztinai vezetésnek bölcs diplomáciai manőverezésre van szüksége, mindenekelőtt annak érdekében, hogy a létezését támogató nagyhatalmak köre, azok elkötelezettsége

⁸³ SI 2022.

a koszovói függetlenség ügyében ne csökkenjen. A diplomáciai feladat abban áll, hogy pont ezekkel a támogató nagyhatalmakkal szemben hogyan védje meg nemzeti érdekeit, illetve hogyan viszonyuljon ugyanezen hatalmi központok egymással történő rivalizálásához. Annyi nagyobb kockázat nélkül prognosztizálható, hogy a Koszovói Köztársaság sorsa össze van kötve az Egyesült Államok és az Európai Unió jövőjével, illetve jóindulatával. Miként a független Koszovó genezise az ő támogatásuk függvénye volt, fennmaradása számára is ezeknek az erőközpontoknak a prosperitása jelenti a legfőbb garanciát.

ZÁRSZÓ

A kelet-európai térségben, amelybe a Balkánt is sorolhatjuk, nem a Nyugat-Európában elterjedt feszes államnemzeti szemlélet vált meghatározóvá, amely automatikusan egyenlőséjelet tesz egy létező ország lakossága és a nemzet közé. Az albán és a szerb nacionalizmus a 19. századi német szellemi hatás alatt fejlődött ki, kezdetben hasonlítottak is egymásra, mert értelmiségi és politikai elitjük a közös nyelvet és történelmi emlékezetet használta fő nemzeti kohéziós tényezőként. Az albán és a szerb nacionalizmus ambícióinak, útkeresésének és a Koszovó területéért a mai napig folytatott küzdelmének ez a szellemi forrásvidék az egyik alapvető oka. Sem a szerb, sem az albán nacionalizmus nem fogadta el az állam határait sajátjának, hanem az elmúlt másfél-két évszázadban mindig a valós vagy vélt nemzettársak egyesítéséért szállt harcba.

Mindkét nacionalizmus expanziós stratégiája arra épült, hogy a közös nyelvet beszélőket egy határon belülre vonja. Az expanziós stratégia érdekében mindkét nacionalizmus történelmi érveket sorakoztatott fel, amelyek persze bizonyos esetekben inkább nemzeti mítoszok voltak, mint kiforrott tudományos tények. A szerb nemzeti expanziós stratégia egy olyan középkori birodalom restaurációját célozta meg, amely létezésének idején sem alkotott homogén nyelvi vagy etnikai egységet. Az albán nacionalizmus egy olyan nép örökösének állította be a nemzetet, amely 2500 évvel ezelőtt népesítette be a Balkánt, amelynek nyelvét tulajdonképpen nem ismerjük, szokásairól, kultúrájáról és történeti eseményeiről csak más népek leírásából van fogalmunk.

A koszovói konfliktus elmúlt másfél évszázada két rivalizáló nacionalizmus küzdelmeként írható le a legpontosabban, minden más narratíva vagy politikai okokból manipulatív, vagy a konfliktusnak csak egy-egy szakaszára érvényes. A modern albán és szerb nemzeti aspirációk történetét az 1875–1878-as keleti válságig vissza lehet vezetni, a területért folytatott küzdelem érdemi szakasza azonban 1912-ben kezdődött az első Balkán-háborúval. A szerb és az albán nacionalista doktrína egyaránt

magáénak követelte a mai Koszovó területét, demográfiai, történeti érvekre hivatkozva, illetve időnként a nyers fizikai erő jogán. A nacionalista doktrínák megvalósításán tevékenykedő politikai közösségek küzdelme arról szólt, hogy melyik etnikum és milyen érvekre alapozva gyakorolhatja a főhatalmat Koszovóban. Mindkét nacionalista doktrína csak akkor és annyiban volt hajlandó a másik etnikum jelenlétét megtűrni és közösségi identitását tiszteletben tartani a szuverenitása alá tartozó Koszovóban, amikor és amennyire erre külső erők rákényszerítették.

A szerb és az albán nacionalizmus évszázados küzdelme Koszovó területének birtoklásáért hat szintéren zajlott: (1) fegyveres konfliktusok (első Balkán-háború [1912], a *kaçaklázadások*, az etnikai tisztogatások és a ballista felkelés a második világháború alatt, illetve az UÇK gerillaháborúja); (2) demográfiai harc az etnikai arányok megváltoztatásáért; (3) emlékezetpolitika a történelmi mítoszteremtésért és mítoszrombolásért; (4) diplomáciai erőfeszítések a nagyhatalmak támogatásának megszerzéséért; (5) nemzeti-etnikai érdekérvényesítési küzdelem a királyi Jugoszlávia többpártrendszerében és a Jugoszláv Kommunista Szövetség pártstruktúrájában; (6) nemzeti-etnikai érdekérvényesítés az illegális, féllegális, illetve titkosszolgálati struktúrák (Fekete Kéz, Fehér Kéz, Narodna Odbrana, OZNA, UDBA, SDB, RDB, Sigurimi, LPK) segítségével.

A szerb nacionalizmus története 1804-től függetlenségi, expanzív, asszimilációs, illetve újjászülető és irredenta periódusra korszakolható. A szerb nacionalizmus történetének első, szekulárisabb szakaszában inkább a közös nyelv köré próbált nemzeti identitást építeni. A 20. századi szerb nacionalizmus expanziójának látványos kudarca nagyon egyszerűen megfogalmazva arra vezethető vissza, hogy ambíciói messze meghaladták a mögötte álló valós gazdasági és demográfiai erőt. A szerb nemzet képtelennek bizonyult tartósan integrálni az 1912-ben és 1918-ban megszerzett területeket, illetve asszimilálni az ott élő lakosokat. Ennek az egyik oka valószínűleg a szerbek által elszenvedett hatalmas demográfiai veszteség volt, főleg az első, de úgyszintén a második világháborúban. Ennél meghatározóbb tényező volt viszont az, hogy az asszimilálni kívánt lakosok (bosnyákok, macedónok, montenegróiak, albánok) diszkriminációt szenvedtek el a szerbek részéről, ami a gellneri teória kifejezésével leírva *entrópiarezisztenciát* idézett elő, azaz nem részesültek a nemzetté válás előnyeiből. A gellneri elméletben az entrópiarezisztenciától szenvedő közösség útja egyenesen vezet az etnikai szeparatizmushoz és az elszakadáshoz. Ez történt Koszovó esetében is, azzal a kitételrel, hogy

a volt Jugoszlávián belül valószínűleg az itteni albánok esetében volt a legkisebb az esélye annak, hogy a szerb nacionalizmus asszimilációs céljai megvalósuljanak.

Az 1980-as években újjáéledő szerb nacionalizmus és a posztjugoszláv Szerbia *domináns* kulturális kötőereje az ortodox/pravoszláv kereszténység lett. A klerikonacionalista vonal befolyása alatt kifejlődött új ideológiát *Szent Száva-i nacionalizmusnak* nevezzük, a középkori raškai állam egyházalapítójáról. A Szent Száva-i eszme hatása alatt a mai szerb nemzet már a vallás, a történelmi emlékezet és a közös szimbólumok háromszögében formálódott újra politikai közösséggé. Miután a szerb neonacionalizmusban a vallás kulcspozícióba került, Koszovó egyházi-vallási tradíciókban betöltött szerepe felértékelődött a nemzeti emlékezet számára is. A Koszovó 1999-es *de facto*, illetve 2008-as *de jure* elvesztése felett érzett sokkot fokozta a szerb nemzeti célok egész sorának meghíúsulása: a bosnyákok, a macedónok és végül a montenegróiak asszimilálásának sikertelensége a 20. század során.

Koszovó elvesztésének a kiindulópontját abban láthatjuk, hogy a szerb lakosság elvesztette a demográfiai küzdelmet a koszovói albánokkal szemben. Ez önmagában még nem bizonyult trendfordítónak, mert Szerbia katonai fölénye az egész vizsgált időszakban megmaradt a koszovói albánokkal és Albániával szemben egyaránt. (1913-ban és 1915-ben Észak-Albánia szerb katonai megszállására is sor került.) Az 1990-es évek geopolitikai változásaiból azonban Szerbia meggyengülve került ki, elvesztette a hatalmi háttérrel jelentő Jugoszláviát és nagyhatalmi támogatóinak jelentős részét. A nagyhatalmi politika logikája a hidegháborút követő évtizedekben az albán nacionalista ügyet segítette jobban, ezért valósulhatott meg Koszovó függetlensége 2008-ban. Koszovó elszakadását Szerbiától az mozdította elő meghatározó módon, hogy a koszovói albánok két szintéren felülkerekedtek: a demográfiai küzdelemben és a nagyhatalmak diplomáciai támogatásának megszerzésében. A Koszovóért fellépő albán nacionalizmus győzelmét tehát a demográfiai csatátér mellett a diplomácia terén vívott sikeres albán küzdelem tette véglegessé. Diplomácia alatt itt egyrészt Albánia klasszikus diplomáciáját érthetjük, hiszen ennek jócskán volt szerepe. Sokkal fontosabb viszont az albán nacionalizmus nyilvános vagy társadalmi diplomáciája (*public diplomacy*), amelybe éppen úgy beletartozik az Ibrahim Rugova békés ellenállása által keltett nyugati lelkiismeret-furdalás és szégyenérzet vagy a világhírűvé vált Ismail Kadare irodalmi munkássága, mint az UÇK katonai akcióinak

diplomáciai lecsapódása. Ezek ugyanis – persze a belgrádi politikai vezetés hibáival együtt – összességében Szerbia és a szerbek kárára nemzetközi-esítették a koszovói kérdést.

Tanulságos, hogy a 20–21. század fordulóján a koszovói albánok anélkül is elérhették nacionalista céljaikat, hogy egyetlen háborúban önállóan vereséget tudtak volna mérni riválisukra. Fontos konklúzió tehát, hogy egy nacionalizmusnak nem kell feltétlenül a vizsgált területek (katonai szféra, demográfia, történetírás/emlékezetpolitika, diplomácia) mind egyikén felülmúlnia a másikat ahhoz, hogy érvényesítse akaratát, sikerre vigye nemzeti doktrínáját.

A szerb és az albán nacionalizmus megjelenése időben némileg megelőzte a gazdasági-társadalmi modernizációt a két nép által lakott területeken. A diaszpóraértelmiség jelentős szerepe a nemzetépítés korai szakaszában éppen az, hogy tagjain keresztül a nacionalizmus eszméje előbb ért a Balkánra, mint a gazdasági és társadalmi modernizáció. A szerb nemzetépítés az első világháború előtt, az albán népesség nemzeté válása 1945 után fejeződött be. A nacionalizmus tehát korán érkezett, de végül mindkét esetben az iparosodással és a modernizációval karöltve teremtette meg a modern nemzeteket, ami végső soron igazolni látszik Ernest Gellner elméletét.

A szerb neonacionalizmus vallásos, *jobboldali* konzervatív eszmerendszer körül stabilizálódott a 20–21. század fordulóján. Az albán nemzeti identitás kikristályosodása ezzel szemben a nacionalizmus szekuláris, *baloldali* eszmékkel alkotott mutációján keresztül történt. Az albán nemzeti identitás jelenlegi formájában való fennmaradásához szinte elengedhetetlen feltételnek tűnik a szekuláris közeg megőrzése. Bármelyik vallás előretörése az albánság körében alá fogja ásni azt a belső kohéziót és szolidaritást, amellyel az albán nemzet jelenleg rendelkezik.

Az albán nacionalizmus története 1878-tól egy autonomista, egy nemzetépítő, egy irredenta és egy egyesülési szakaszra bontható. Az albán nemzet- és nemzetállam-építés jelentős mértékben külső faktorok hatása alatt zajlott le. A kulturális nacionalizmust – a szerb példához hasonlóan – a diaszpóraértelmiség indította be. Az albán nemzetállam és a független Koszovói Köztársaság létrejöttében is vitális szerepet játszott a nagyhatalmak bizonyos csoportjának közvetlen támogatása. A koszovói függetlenség példája is azt igazolja, hogy a Balkánon egy-egy nacionalista doktrína sikere vagy kudarca jellemzően a nagyhatalmak akaratától függ. A nagyhatalmi akarat kulcsszerepe a nacionalista célok kiteljesítésében,

a nemzetállamok létrehozásában általános kísérőjelensége volt a Balkán történetének a 19. század elejétől napjainkig.

Sem a szerb, sem az albán nacionalizmus útkeresése nem állt meg Koszovó egyoldalú függetlenségi nyilatkozatával. A szerb nacionalizmus nem adta fel teljesen „Koszovó és Metóhia” visszaszerzésének reményét, ahogy ennek a lehetőségét más relációkban (Bosznia-Hercegovina, Montenegró) sem zárta ki kategorikusan. Ezért mondhatjuk, hogy „irredenta” korszakot él meg jelenleg. A szerb nacionalizmus kötődése Koszovóhoz ebben a hangsúlyosan vallásos-konzervatív periódusában egyre irracionálisabb, spirituálisabb és misztikusabb alapokra helyeződött.

Az albán nacionalizmus is keresi annak a lehetőségét, hogy miként tudja egyesíteni a Balkán-régió albán ajkú lakosságát egy politikai határon belül. Ebben fontos, bár még kevésbé feltárt akadályozó tényező lehet a koszovói albán szubidentitás kialakulása, amely legalább három tényezőről alapszik:

- a geg dialektus;
- a Dardánia-kultusz mint az illír eredetmítosz alverziója; illetve
- a közös történelmi emlékezet 1912 óta, amelyen különösen mély nyomot hagyott a Milošević-korszak alatti kollektív megpróbáltatás.

A koszovói identitás erősödését segíti a nyugati államnemzet-koncepció nyomása, mivel ez a felfogás minden ország lakosságát önálló nemzetként akarja látni. Az albán politikai unió megvalósítása előtt álló két akadály a nagyhatalmi támogatás hiánya, illetve a koszovói szubidentitás. Ennek áthidalása érdekében Koszovó és Albánia a *funkcionális egyesülés* megvalósításán dolgozik. Ez a két ország szoros együttműködését, illetve kontrollált konvergenciáját jelenti a gazdaság, az infrastruktúra, a kultúra, a sport és a diplomácia területén.

Tapasztalataim szerint a magyar diplomácia gyakorlóinak egyik gyakori tévedése volt, hogy régióink 20–21. századi nemzetpolitikai sikereit alapvetően belső vezérlésű folyamatként szemlélték. Adott folyamat végcéljának a valószínűségét az alapján ítélték meg, hogy azt az érintett nemzetek/etnikai csoportok mennyire akarták, vagy vetették el. A magyar diplomaták csak nehezen tudták elfogadni azt a tényt, hogy Jugoszlávia felbomlásától a daytoni békeszerződésen át a független Koszovó létrejöttéig minden jelentős változás a nagyhatalmi akarat, pontosabban a nyugati erőközpontok támogatásának függvénye volt. A geopolitikai erőviszonyok ugyan változhatnak, de várhatóan a jövőben is érvényes marad a

19–20. század alatt dominánsnak bizonyult tétel, hogy a Balkánon egy-egy nacionalista doktrína sikere vagy kudarca a nagyhatalmak akaratától függ. Mind az albán, mind a szerb nacionalizmus csak akkor tudja megváltoztatni a jelenlegi koszovói *status quót*, ha ehhez olyan nagyhatalom támogatását szerzi meg, amely aktuálisan elég erős ahhoz, hogy le tudjon vezényelni egy radikális regionális átrendeződést. Következésképpen bármilyen jelentősebb regionális változás előfeltétele a nagyhatalmi erőviszonyok vagy érdekek fundamentális átformálódása.

KRONOLÓGIA

- 1741 A karlócai metropolita megrendelésére korabeli szerb irodalmi nyelven megjelenik a *Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio, et restitutio*, amelynek hatására olyan középkori etnikai szimbólumok kerülnek vissza a köztudatba, amelyek később a modern szerb nemzet összetartozásának és szolidaritásának vezető jelképeivé válnak
- 1788–1792 Orosz–osztrák–török háború, amelynek számos szerb ajkú résztvevője van a Habsburg-hadsereg soraiban, köztük a későbbi Karađorđe
- 1794 Bécsben megjelenik Jovan Rajićnak a délszlávok történetét feldolgozó műve (*A különböző szláv népek történetéről, különösen a szerbekéről, horvátokéről és bolgárokról*)
- 1804–1813 A Karađorđe által vezetett első szerb felkelés, amely jelentős orosz diplomáciai és katonai támogatással éveken át dacol az oszmán hatalommal, és saját autonóm igazgatást épít ki a háborús évek alatt
- 1814 Megjelenik Bécsben Vuk Karadžić első szerb nyelvtani összefoglalója (*Pismenica serbska*)
- 1815–1817 A Miloš Obrenović által vezetett második szerb felkelés, amely a szerblakta területek egy részén bizonyos fokú hatalommegosztással zárul a szerb elit és az oszmán közigazgatás között
- 1818 Vuk Karadžić szerb szótárának megjelenése Bécsben
- 1821–1830 Felkelés a Peloponnészoszon az oszmán hatalom ellen, amely végül a független görög monarchia létrehozásával és nemzetközi elismerésével zárul
- 1825 Jevrem Obrenović, Miloš fejedelem testvéröccse vezetésével létrejön a „pandúrok” 200 fős egysége, amelyből Habsburg mintára állandó kiképzés alatt álló fegyveres erőt kovácsolnak
- 1826 Pesten megalakul a Szerb Matica kulturális egyesület
1830. december 12. A Porta által kibocsátott *hatti serif és berát* Szerbiát autonóm fejedelemséggé nyilvánítja
- 1834 Az első szerbiai újság (*Novine Srbske*) megjelenése hetilapként Kragujevacon
1835. február 15. Kragujevac városában elfogadják az autonóm Szerbia első alkotmányát

- 1836 Az albán kulturális megújulás (Rilindja) kezdete, Girolamo de Rada megjelenteti italoalbán dialektusban írt verses epikus művét, a *Milosao énekét*
- 1844 Ilija Garašanin szerb belügyminiszter kidolgoztatja a *Tervezetet*, amelyben vázolja a szerb állam jövőbeli expanziós politikáját; megjelenik az első „vallássemleges” albán ábécé Naum Veqilharxhi toszk értelmiségi munkája nyomán
- 1847 A montenegrói/szerb költő, Njegoš *Hegyek koszorúja (Gorski vijenac)* című drámai költeménye megjelenik Bécsben
- 1850 A bécsi irodalmi egyezmény a szerbhorvát irodalmi nyelv létrehozásának alapjairól
- 1854 Johann Georg von Hahn osztrák diplomata, történész megjelenteti Jenában *Albanesische Studien* című művét, amely népszerűvé teszi azt az elméletet, hogy az albánok a pelaszgok (és az illírek) leszármazottjai
- 1855 Megjelenik Szerbiában a kor kommunikációs forradalmat hozó technikai vívmánya: a távíró
- 1858 Aleksandar Karađorđević fejedelmet lemondattják, ezt követően az Obrenović-dinasztia visszatér a hatalomba a következő 45 évre
- 1859 Létrejön Moldva és Havasalföld perszonáluniója, amelyből 1866-ban megszületik a Román Fejedelemség
- 1862 Belgrádban fejedelmi határozattal bevezetik a statisztika alkalmazását az állami pénzügyek és gazdasági folyamatok területén; az autonóm szerb fejedelemség területéről kitelepítik a muszlim lakosságot
- 1868 Létrejön a Prizreni vilájet, amelyből később megalakul a Koszovói vilájet; Vuk Karadžić nyelvi reformját hivatalosan bevezetik Szerbiában
- 1869 Belgrádban megnyitja kapuit a nemzeti színház
1875. július 19. Felkelés az oszmán-török hatalom ellen Hercegovinában, amely fegyveres konfliktusok sorozatát indítja el a Balkánon; az összefoglalóan keleti válságnak nevezett katonai és diplomáciai eseménysorozat jelentős politikai változásokat idéz elő Európa török uralom alatt álló részein
- 1877–1878 tele A szerb–török háború során elüldözik a dél-szerbiai Toplicavölgy muszlim, döntően albán etnikumú lakosságát, amelynek egy része a mai Koszovó területére menekül
1878. március 3. Aláírják az orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békét; az újonnan létrehozott bolgár állam határai mélyen benyúlnak azokra a területekre, amelyekre Szerbia igényt tart, sértve ezzel Belgrád expanziós elképzeléseit
1878. június 10. Albán földbirtokosok és értelmiségiek megalakítják a Prizreni Ligát, amely az albánok nemzeti alapú politizálásának első fontos állomása
1878. június 13. – július 13. A berlini kongresszuson az európai nagyhatalmak elismerik Szerbia, Montenegró és Románia függetlenségét az Oszmán Birodalomtól

1879. szeptember A Prizreni Liga kulturális szárnyaként létrejön a Társaság az Albán Nyelvű Publikációk Kinyomtatásáért
- 1881 Szerbia két fontos megállapodást köt az Osztrák–Magyar Monarchia kormányzatával, egyrészt a kereskedelmi kapcsolatokról, másrészt a szerb expanziós politika kereteiről és feltételeiről; a szerb állam ideiglenesen a kettős monarchia érdekszférájába kerül
- 1884 Létrehozzák a Szerb Nemzeti Bankot; megindul a vasúti közlekedés a Szerb Királyságban a Belgrád–Niš közötti vonalon
- 1885 A Bolgár Fejedelemség és Kelet-Rumélia egyesülése, majd ennek következményeként a szerb–bolgár háború kitörése, amely a Szerb Királyság vereségével végződik
- 1887 Létrehozzák a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiát, amelynek első elnöke a Budapesten diplomát szerzett Josif Pančić
- 1889 A Szerb Királyság konzulátust nyit az oszmán uralom alatt álló Prishtinában, amely egy ideig a Koszovói vilájet központja is
- 1899 Bukarestben megjelenik a Rilindja korszak politikai kiáltványa Sami Frashëri tollából, az *Albánia – mi volt, mi jelenleg és mi lesz belőle?*
1899. január 23. A Pejai Liga megalakulásával folytatódik az albánok politikai szervezkedése az Oszmán Birodalomban
1903. június Királygyilkosságba torkolló katonai puccs Belgrádban, az 1859 óta uralkodó Obrenović-dinasztiát a Karađorđevićek váltják Szerbia trónján
1908. július Az ifjútörökök átveszik a hatalmat az Oszmán Birodalomban
1908. október 5. A Bolgár Királyság formális függetlenségének kihirdetése; ehhez időzítve Bécs bejelenti Bosznia-Hercegovina annektálását
1908. november 14. Manastir városában (ma Bitola, Észak-Macedónia) összeülnek az albán értelmiség képviselői, hogy tárgyaljanak a közös ábécé kérdéséről
- 1912 nyara Széles körű albán fegyveres felkelés az ifjútörök kormányzat ellen a Koszovói vilájet területén
1912. október 8. Kitér az első Balkán-háború, amelynek során Szerbia és Montenegró elfoglalja a Koszovói vilájet területét
1912. november 28. Vlorában egy csoport albán politikus és földbirtokos kikiáltja a független albán államot
1913. május 30. A londoni megállapodás aláírásával lezárul az első Balkán-háború, rögzítik Albánia határait, Koszovó területe Montenegró és Szerbia birtokába kerül
1913. június 29. Kitér a második Balkán-háború Bulgária és korábbi szövetségesei között, aminek lényegi oka a földrajzi Macedónia felosztása körüli nézeteltérés; a Bulgária súlyos vereségével végződő háborút formálisan az augusztus 10-én aláírt bukaresti béke zárja le

1915. október – 1916. január A központi hatalmak elsöprő erejű offenzívája Szerbia és Montenegró ellen; Koszovó területe osztrák–magyar és bolgár megszállás alá kerül
1918. szeptember 15. Megkezdődik a szaloniki front áttörése, a szerb és a francia csapatok a következő hetekben egészen Szabadkaig vonulnak, Koszovó területe újra szerb uralom alá kerül
1918. december 1. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kikiáltása, amelynek területén közel félmillió albán ajkú lakos is él
1922. december 26. Ahmed Zogu lesz Albánia miniszterelnöke
1928. szeptember 1. Ahmed Zogu az „albánok királyává” koronáztatja magát, ami a politikai jelzése annak, hogy a tiranai értelmezés szerint az albán nemzet és Albánia határai nem esnek egybe
1929. január 6. A parlamentáris demokrácia válságának jeleként Aleksandar Karađorđević királyi diktatúrát vezet be Jugoszláviában
1934. október 9. Aleksandar Karađorđević jugoszláv királyt meggyilkolják Marseilles-ben
1938. július 11. A jugoszláv és a török kormány képviselői parafálják a Jugoszlávia területén élő „török lakosság” Törökországba telepítéséről szóló megállapodást, amelynek hatályba léptetésére és végrehajtására azonban nem kerül sor a második világháború kitörése miatt
1939. április 7. Albániát megszállják az olasz fegyveres erők, Zogu albán király elmenekül az országból; Olaszország és Albánia között perszonálunió jön létre Viktor Emánuel olasz király koronája alatt
1941. március 27. Brit támogatással végrehajtott katonai puccs Belgrádban, a hármasszövetséghez csatlakozó Pál régentst eltávolítják a hatalomból, amivel közvetlen ürgyget adnak a tengelyhatalmak katonai támadásához
1941. április 17. Jugoszlávia kapitulál a tengelyhatalmak előtt; az albánlakta területeket bolgár és olasz csapatok szállják meg
1941. augusztus 29. Megalakul Milan Nedić tábornok kollaboráns kormánya a megszállt Szerbiában; Koszovó Ibar folyótól északra eső része Belgrád közigazgatási ellenőrzése alá kerül
1943. augusztus A Tirana közelében fekvő Mukje településen az albán kommunisták és ballisták megállapodnak az olasz és német fasiszta erők elleni harcban és a Koszovót is magában foglaló független Nagy-Albánia létrehozásában a háború után; a megállapodásból a kommunisták a Jugoszláv Kommunista Párt nyomására visszalépnek
1943. szeptember 16–19. Ballista politikusok megalapítják az úgynevezett „Második Prizreni Liga” szervezetét, amelynek célja Albánia és Koszovó uniójának fenntartása
1944. november A Wehrmacht alakulatai elhagyják Koszovó területét, nyomukban jugoszláv partizánegységek érkeznek, amelyek megtorlásokat hajtanak végre az albán kollaboránsokkal szemben

1945. január A koszovói albánok fegyveres felkelése a jugoszláv partizánhatalom ellen („ballista felkelés”); a partizánoknak hónapokba telik Koszovó területének pacifikálása
1946. január 31. Elfogadják Jugoszlávia új alaptörvényét, amely kialakítja az állam föderatív strukturáját; létrejön a Koszovó és Metóhia Autonóm Körzet
- 1947 Jugoszláv segítséggel megnyílik az első vasútvonat Albániában
- 1962 A jobboldali albán nacionalista emigráció egyes tagjai megalapítják a „Harmadik Prizreni Ligát”
1963. április 7. Megszavazzák a szocialista Jugoszlávia második alkotmányát; a Koszovó és Metóhia Autonóm Körzetet Koszovó és Metóhia Autonóm Tartománnyá nevezik át, és kiszélesítik jogköreit
1966. július Aleksandar Ranković jugoszláv alelnök és KB-titkár, korábbi belügyminiszter leváltása és eltávolítása a hatalomból a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottságának Brioni szigetén tartott ülésén
- 1967 Albániát a kommunista kormány szekuláris államnak nyilvánítja, amivel betiltják a vallásgyakorlást
- 1972 Eltávolítják a JKSZ szerb köztársasági pártvezetéséből a liberális és antinacionalista beállítottságú, reformista vezetőket, Latinka Perovićot és Marko Nikezićet; megjelenik Dobrica Ćosić jugoszláv író *A halál kora (Vreme smrti)* című regénye, amely a szerb neonacionalista fordulat kulturális előkészítésének egyik mérföldköve
- 1974 A jugoszláv alkotmány újabb módosítása jelentősen decentralizálja a szövetségi államot
1981. március Hetekig tartó tüntetések törnek ki a koszovói autonóm tartományban, amelyek az egész jugoszláv politikai rendszert megrázó zavargásokba torkollanak
1989. március Koszovó autonómiájának felszámolása a prishtinai tartományi gyűlésen tartott szavazással
1989. június 28. Milosević szerb elnök beszéde Rigómezőn, amelyben már nem zárja ki a fegyveres erőszak lehetőségét a Jugoszláviában dúló politikai csatározások következményeként
1989. december Megalakul a Koszovói Demokratikus Liga, a következő évtized meghatározó koszovói albán politikai pártja, amelynek élére Ibrahim Rugovát választják
1990. április Ibrahim Rugova és Dobrica Ćosić meghallgatása az amerikai szenátus Külügyi Bizottsága előtt
1990. szeptember 18. Elfogadják a szerb tagköztársaság új alkotmányát, amely tartalmaz egy cikkelyt a köztársaság területén kívül élő szerb közösségekkel való kapcsolattartásról, azok nemzeti, kulturális és történelmi identitásának megőrzése céljából
1992. május 30. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa széles körű gazdasági szankciókat léptet érvénybe Szerbia és Montenegró ellen

1992. december 22. Az amerikai diplomácia „karácsonyi üzenete” Belgrádnak, amely arra figyelmeztet, hogy amennyiben a szerb vezetés hibájából tör ki konfliktus Koszovóban, az Egyesült Államok kész a katonai beavatkozás lehetőségét is megfontolni a szerbek ellen
1995. december 14. A daytoni békeszerződés ünnepélyes aláírása Párizsban; Koszovó ügyének rendezésére nem kerül sor a tárgyalásokon
1998. március 5. A szerb rendőrség ostrom alá veszi a Jashari család házait a koszovói Prekaz településen; a három napig tartó harcokban a korai gerillaellenállás vezető figurája, Adem Jashari és még közel 60 fő leli halálát, köztük nők és gyerekek; ezt követően a sporadikus harcok az albánok tömeges fegyveres felkelésébe fordulnak Koszovóban
1998. október Richard Holbrooke amerikai diplomata és Slobodan Milošević államfő megállapodása nyomán az EBESZ nemzetközi megfigyelőmissziót telepít Koszovóba; a megfigyelőket 1999 márciusában evakuálják
1999. január 15. 45 koszovói albán civil halálával végződő mészárlás Račak/Reçak településen, ami világosan jelzi az októberi fegyverszünet megingását
1999. február 6. Hetekig tartó, sikertelen béketárgyalások kezdődnek a franciaországi Rambouillet-ban a koszovói és a szerbiai delegáció között; Belgrád végül elutasítja a kidolgozott béketerv aláírását
1999. március 24. A kudarcba fulladt béketárgyalások nyomán a NATO megkezdte a Szerbia és Montenegró elleni légi hadműveletét; a katonai műveletek nem kapnak jóváhagyást az ENSZ Biztonsági Tanácsától
1999. június 13. A KFOR bevonul Koszovóba, amivel párhuzamosan a kisjugoszláv fegyveres erők és a szerb közigazgatás elhagyja a tartomány területét.
2000. október 5. Országos tömegtüntetések buktatják meg Slobodan Milošević rendszerét, miután az elveszíti a jugoszláv elnökválasztást, de késlekedik a hatalom átadásával
2000. november Négy szerb rendőr meghal a gerillákkal vívott harcban a dél-szerbiai Preševo-völgyben; a felszín alatt lappangó etnikai konfliktussal ezzel nyílt fegyveres harccá eszkalálódik
2001. február A koszovói albán gerillák támogatásával albán fegyveres felkelés tör ki Észak-Macedóniában
2001. augusztus 13. Az ohridi egyezmény aláírása lezárja az albán fegyveres felkelést Észak-Macedóniában
2004. március Szerbellenes etnikai zavargások a nemzetközi igazgatás alatt álló Koszovó területén; az 1999-ben még albán többségű településen maradt szerbek ezres nagyságrendben menekülni kényszerülnek, jelentős károk keletkeznek számos pravoszláv templomban

2004. december A második világháborús csetnikmozgalom politikai rehabilitációja Szerbia törvényhozásában, ami az egyik legfontosabb lépés a jugoszláv partizánmitológia lebontásában
- 2006 Montenegró és Szerbia államszövetségének felbomlása
2008. február 17. A prishtinai törvényhozás egyoldalúan kinyilvánítja a Koszovói Köztársaság függetlenségét Szerbiától
2009. június 29. A független Koszovó a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap tagjává válik
2010. július 22. A hágai Nemzetközi Bíróság kibocsátja tanácsadó véleményét Koszovó egyoldalú függetlenségi nyilatkozatának kérdésében
2011. január 25. Az Európa Tanács parlamenti közgyűlésén megvitatják Dick Marty svájci liberális képviselő koszovói szerverkereskedelemtől szóló jelentését; az ebben foglaltak súlyos károkat okoznak a frissen függetlenné vált ország nemzetközi megítélésének
2011. március 8–9. Az Európai Unió diplomáciájának közvetítésével tárgyalásorozat indul a belgrádi és a prishtinai kormányzat képviselői között Brüsszelben, amely később a „brüsszeli dialógus” elnevezést kapja
2013. április 19. A brüsszeli megállapodás aláírása, amely előírja a Szerb Önkormányzati Szövetség létrehozását Koszovó területén
2015. november 9. A Koszovói Köztársaság nem kapja meg a szükséges kétharmados támogatást az ország UNESCO-tagságáról folytatott szavazás során a szervezet párizsi székhelyén; az új állam addigi sikeres elismerési folyamata és felvétele a nemzetközi szervezetekbe megtorpan
2016. augusztus 5–21. Koszovó sportdiplomáciai történelmet ír azzal, hogy a Rio de Janeiró-i nyári olimpiai játékokon cselgáncsban aranyérmet szerez, az első alkalommal, hogy egyáltalán részt vehet ilyen súlyú sportrendezvényen független országgént
2020. szeptember 8. A Fehér Házban aláírt szerb–koszovói megállapodás tervbe veszi egy vasúti kijárat létesítését Koszovón keresztül az albán tengerpart valamelyik mélyvízi kikötőjébe

BIBLIOGRÁFIA

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AFP (2009): Former Prime Minister Arrested in Bulgaria. *France24*, 2009. június 24. Online: <https://www.france24.com/en/20090624-former-prime-minister-arrested-bulgaria->
- AGIĆ, Jasmin (2019): Srbi su stvaranje Jugoslavije doživjeli kao proširenje Srbije. *Aljazeera*, 2019. június 1. Online: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2019/6/1/srbi-su-stvaranje-jugoslavije-dozivjeli-kao-prosirenje-srbije>
- ALBRIGHT, Madeleine (2004): *Egy bevándorló külügyminiszter emlékiratai*. Ford. Tábori Zoltán, Hajdú András. Budapest: Geopen.
- ALEKSIĆ, Budimir R. (2016): Srpski književnici sa Kosova i Metohije prognani 1941. godine. In VIRIJEVIĆ, Vladan – ELEZOVIĆ, Dalibor (szerk.): *Kosovo i Metohija u Drugom svetskom ratu: Sedam decenija kasnije*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 69–89.
- The Alliances and Europe (1986). *The Military Balance*, 86(1), 47–88. Online: <https://doi.org/10.1080/04597228608459973>
- The Alliances and Europe (1987). *The Military Balance*, 87(1), 46–91. Online: <https://doi.org/10.1080/04597228708459985>
- ANĐELKOVIĆ, Katarina (2018): Hoxha's Communism as the Road to National Unity: Explaining the Synthesis of Communism and Nationalism in Post-War Albania. *FOMOSO*, 2018. július 26. Online: <https://www.fomoso.org/en/mosopedia/research/hoxhas-communism-as-the-road-to-national-unity-explaining-the-synthesis-of-communism-and-nationalism-in-post-war-albania/>
- ANĐELKOVIĆ, Nataša (2021a): Škole i istorija: Koje su neke od najstarijih gimnazija u Srbiji i kako su osnivane. *BBC News na srpskom*, 2021. január 24. Online: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55534589>
- ANĐELKOVIĆ, Nataša (2021b): Istorija i Srbija: Vojvoda Stepa Stepanović – skromni komandant blistave karijere. *BBC News na srpskom*, 2021. augusztus 24. Online: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-58294359>
- ANDERSON, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- ANDERSON, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest: L' Harmattan.
- ANTIĆ, Čedomir (2010): Bitka za bitku. *Politika.rs*, 2010. november 11. Online: <https://www.politika.rs/sr/clanak/157479/bitka-za-bitku>

- ANTIĆ, Čedomir (2015): *Srpska istorija*. Beograd: Vukotić Media.
- ANTIĆ, Miloš (2000): Intervju sa general-pukovnikom Nebojšom Pavkovićem. *Nedeljni Telegraf*, 2000. április 26., 11.
- ANTONIJEVIĆ, Nenad M. (2016): Ratni zločini na Kosovu i Metohiji 1943. i 1944. godine. In VIRIJEVIĆ, Vladan – ELEZOVIĆ, Dalibor (szerk.): *Kosovo i Metohija u Drugom svetskom ratu: Sedam decenija kasnije*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 135–155.
- ANZULOVIĆ, Branimir (1999): *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. London: Hurst & Co.
- AP (2018): Kosovo Not Backing Out of Trade War with Serbia. *AP News*, 2018. november 29. Online: <https://apnews.com/article/7a3fi72fb3c54a5592ca4ab738e47504>
- AP Reuters (1998): Serbs Offer Kosovo Autonomy Talks. *International Herald Tribune*, 1998. március 13., 8.
- ARMSTRONG, John (1982): *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- ARMSTRONG, John (1995): Towards a Theory of Nationalism: Consensus and Dissensus. In PERIWAL, Sukumar (szerk.): *Notions of Nationalism*. Budapest – New York – London: CEU Press, 34–43. Online: <https://doi.org/10.1515/9789633865293-005>
- Assembly of Kosova (2005): *Resolution of the Assembly of Kosova* (2005. november 17.). Online: <https://www.assembly-kosova.org/?pageId=8&language=2&articleId=11030>
- AVAR János (1992): Éles bírálatok után enyhítették a Belgrád-ellenes követeléseket az ENSZ-ben. *Magyar Nemzet*, 1992. augusztus 26. [55(201)], 1–3.
- BABIĆ, Bojan (2016): Heroes & Villains: The Rise & Fall of FK Obilić Belgrade. *Beyond the Last Man*, 2016. július 20. Online: <https://beyondthelastman.com/2016/07/20/heroes-villains-the-rise-fall-of-fk-obilic-belgrade/>
- BAJGORA, Sabri (2014): *Destruction of Islamic Heritage in the Kosovo War, 1998–1999*. Prishtinë: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kosovo.
- BALANYI György (1920): *A Balkán-probléma fejlődése: A Parisi kongresszustól a világháború kitöréséig, 1856–1914*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Balkan Green Energy News (2017): Kosovo* and Albania Agree to Intensify Work on Establishing Common Electricity Market. *Balkan Green Energy News*, 2017. október 6. Online: <https://balkangreenenergynews.com/kosovo-and-albania-agree-to-intensify-work-on-establishing-common-electricity-market/>
- BALOGH Ádám (2017): Etnopolitika a Balkánon. In SZAKÁCS Ildikó Réka (szerk.): *Nemzetpolitikai ismeretek*. Szeged: SZTE ÁJTK NRTI, 37–66.
- BALOGH György (2022): Új utakra lép-e a Szerb Pravoszláv Egyház? A Szerb Pravoszláv Egyház hatása Szerbia külpolitikájára. *Pro Minoritate*, 2022/tél, 47–67.
- BAMI, Xhorxhina (2022): Kosovo Businesses Welcome Expected Customs Office in Albanian Port. *Balkan Insight*, 2022. január 27. Online: <https://balkaninsight.com/2022/01/27/kosovo-businesses-welcome-expected-customs-office-in-albanian-port/>
- BANAC, Ivo (1992): *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, NY – London: Cornell University Press.

- BARLOVAC, Bojana (2014): Putin Says Kosovo Precedent Justifies Crimea Secession. *Balkan Insight*, 2014. március 18. Online: <https://balkaninsight.com/2014/03/18/crimea-secession-just-like-kosovo-putin/>
- BARTL, Peter (1995): *Albanien: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg: Pustet.
- BASHKURTI, Lisen (2006): *National and European Identity of Albanians*. Tirana: GEER.
- BATAKOVIĆ, Dušan (1992): *The Kosovo Chronicles*. Beograd: Plato.
- BATAKOVIĆ, Dušan (2016): *Načertanije Ilije Garašanina: Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*. Beograd: Ethos.
- BATRIČEVIĆ, Boban (2018): The Red Njegoš: Petar II Petrović in Yugoslav and Communist Ideology and Propaganda of Montenegrin Communists. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 1(1), 115–133.
- BAZIĆ, Miljojk M. (2009): *Idenitet i kulturno nasleđe Srba*. Beograd: Naučna KMD.
- BBC News (2004): Kosovo Clashes „Ethnic Cleansing”. *BBC News*, 2004. március 20. Online: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3551571.stm>
- BBC News (2017): Kosovo Ex-PM Haradinaj's Extradition Rejected by French Court. *BBC News*, 2017. április 27. Online: <https://www.bbc.com/news/world-europe-39730103>
- BEELMAN, Maud (1996): Hear No Evil, See No Evil: Early US Policy in Yugoslavia. *Alicia Patterson Foundation*, 1996. október 26. Online: <https://aliciapatterson.org/maud-beelman/hear-no-evil-see-no-evil-early-u-s-policy-in-yugoslavia/>
- BEGISHOLLI, Blerita (2019): Kosovo and Albania Agree to Run Joint Foreign Policy. *Balkan Insight*, 2019. július 3. Online: <https://balkaninsight.com/2019/07/03/kosovo-and-albania-agree-to-run-joint-foreign-policy/>
- BELJKOVIĆ, Vlastimir (1991): Smernost i skepsa nad vlastitim stopama. *Borba*, 1991. március 26., 16–17.
- BENNETT, Christopher (1995): *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. London: Hurst & Co.
- BEREI Andor szerk. (1962): *Új magyar lexikon*. 5. kötet: *Mf–R*. Budapest: Akadémiai.
- BERISHA, Ibrahim (2019): *Death of Colony*. Houston: Jalifat.
- Beta (2019): Kuriye de Balkan: Da li je SPC u službi Vučića. *Danas*, 2019. május 28. Online: <https://www.danas.rs/vesti/politika/kuriye-de-balkan-da-li-je-spc-u-sluzbi-vucica/>
- Beta (2020): Patrijarh Irinej: Virus koji potresa Crnu Goru ništa manje opasan od korone. *Danas*, 2020. május 7. Online: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/patrijarh-irinej-virus-koji-potresa-crnu-goru-nista-manje-opasan-od-korone/>
- Beta/N1 Belgrade (2021): Kosovo's Haradinaj: EU Pushes Us to Unite with Albania. *N1 Info*, 2021. január 18. Online: <https://n1info.rs/english/news/kosovos-haradinaj-eu-pushes-us-to-unite-with-albania/>
- BEZHAN, Frud (2016a): Charges Against Cleric Put Iran's Balkan Activities Under Spotlight. *Radio Free Europe*, 2016. július 28. Online: <https://www.rferl.org/a/kosovo-iran-cleric-arrest/27886917.html>
- BEZHAN, Frud (2016b): A Growing Split Between Islamic, Secular Identities in Kosovo. *Radio Free Europe*, 2016. augusztus 7. Online: <https://www.rferl.org/a/kosovo-split-islamic-identity-secular-traditions/27906304.html>

- BIEBER, Florian (2002): Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering: The Kosovo Myth from 600th Anniversary to the Present. *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, 6, 95–110. Online: <https://doi.org/10.1080/136425200110112137>
- BIEBER, Florian (2022): Why Serbia's President is a Threat to Europe. *Foreign Policy*, 2022. január 5. Online: <https://foreignpolicy.com/2022/01/05/serbia-vucic-mladic-mural-lithium-china-russia-threat-europe/>
- BILDT, Carl (1998): *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- BIŠEVAC, Slaviša I. (2016): Stradanja stanovništva Starog Kolašina u Drugom svetskom ratu. In VIRIJEVIĆ, Vladan – ELEZOVIĆ, Dalibor (szerk.): *Kosovo i Metohija u Drugom svetskom ratu: Sedam decenija kasnije*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 109–135.
- BLAGOJEVIĆ, Marina (1991): Serbian Migrations from Kosovo from the End of the 60's: Social Factors. In MITROVIĆ, Andrej (szerk.): *Srbi i Albanci u XX veku*. Beograd: SANU, 442–452.
- BLED, Jean-Paul (1996): La France et la Serbie durant la Première Guerre Mondiale (1914–1916). In TERZIĆ, Slavenko (szerk.): *Evropa i Srbi: Međunarodni naučni skup 13–15. decembra 1995*. Beograd – Novi Sad: Istorijski Institut SANU – Pravoslavna reč, 441–446.
- BOGDANOVIĆ, Dimitrije (1986): *Knjiga O Kosovu*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- BOGOSAVLJEVIĆ, Aleksa (2019): *O Arnautima*. Beograd: Dielli.
- Boj na Kosovu* (1989). Rend. Zdravko Šotra. Centar film.
- BOJOVIĆ, Petar (2018): *Obrana Kosova polja 1915*. Novi Sad: Prometej.
- Borba (1991): Albanke protiv Jugoslavije. *Borba*, 71 (1991. március 11.), 15.
- BOŠNJAK, Milorad – JAKOVLJEVIĆ, Slobodan (2006): *Karađorđevići: Sakrivena istorija*. Gornji Milanovac: Lio.
- BÓZSÓ Péter Tamás (2020): Az albán nacionalizmus és Hroch elmélete. *Közép-Európai Közlemények*, 13(4), 231–250. Online: <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/33449>
- BREUILLY, John: (1982) *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press.
- BREZAR, Aleksandar (2021): Why It's Not Just Religion Inflaming Tensions Between Serbia and Montenegro. *Euronews*, 2021. szeptember 9. Online: <https://www.euronews.com/my-europe/2021/09/09/why-it-s-not-just-religion-enflaming-tensions-between-serbia-and-montenegro>
- BUDA, Aleks (1985): About Some Questions of the History of the Formation of the Albanian People and of Their Language and Culture. In *The Albanians and their Territories*. Tirana: The „8 Nëntori” Publishing House, 5–32.
- BUERKLE, Tom (1998): Europeans Step Up Pressure on Belgrade. *International Herald Tribune*, 1998. március 13., 1.
- BURGWYN, H. James (2005): *Empire on the Adriatic: Mussolini's Conquest of Yugoslavia, 1941–1943*. New York: Enigma Books.
- BUROVIĆ, Kaplan (2013): *Ko su Albanci? Studije o poreklu Albanaca*. Jagodina: Gambit.

- BUROVIĆ, Kaplan (2015): Albanci nisu Iliri, dokumenta, argumenti, činjenice i svedočanstva. *Iskra*, 2015. október 13. Online: <https://iskra.co/reagovanja/akademik-kaplan-burovic-albanci-nisu-iliri-dokumenta-argumenti-cinjenice-i-svedocanstva/>
- BUROVIĆ, Kaplan (2017): *Who are Albanians? Fake History – Bleak Future*. Kindle Edition.
- BUXHOVI, Jusuf (2013a): *Kosova: Dardania in Ancient and Medieval Times*. Houston: Jalifat.
- BUXHOVI, Jusuf (2013b): *Kosova: The Ottoman Empire*. Houston: Jalifat
- BUXHOVI, Jusuf (2013c): *Kosova: From Occupation to International Protectorate*. Houston: Jalifat.
- BYTYCI, Fatos – ROBINSON, Matt (2015): Albania and Kosovo to Unite, Inside EU or Not: Albanian PM. *Reuters*, 2015. április 7. Online: <https://www.reuters.com/article/us-albania-kosovo-unification-idUSKBN0MY18L20150407>
- BYTYCI, Fatos – DUNAI, Marton (2015): Kosovo Helpless to Stem Exodus of Illegal Migrants. *Reuters*, 2015. február 6. Online: <https://www.reuters.com/article/us-kosovo-eu-immigration-idUSKBN0LA1XH20150206>
- BYTYQI, Kujtim – MULLINS, Sam (2019): Returnee Foreign Fighters from Syria and Iraq: The Kosovan Experience. *CTC Sentinel*, 12(7), 25–30. Online: <https://ctc.westpoint.edu/returnee-foreign-fighters-syria-iraq-kosovan-experience/>
- CALABRESI, Massimo (1998): How Many will Perish? *Time*, 151(11), 30–31.
- ČALIĆ, Mari-Žanin [Calic, Marie-Janine] (2016): *Südosteuropa: Weltgeschichte einer Region*. München: C.H. Beck. Online: <https://doi.org/10.17104/9783406698316>
- ČALIĆ, Mari-Žanin (2020): *Jugoistočna Evropa: Globalna istorija regiona*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- CAPUSSELA, Andrea Lorenzo (2015): *State-Building in Kosovo: Democracy, Corruption and the EU in the Balkans*. London – New York: I.B. Tauris. Online: <https://doi.org/10.5040/9780755620050>
- Carnegie Endowment for International Peace (1914): *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington, DC: The Endowment. Online: <https://archive.org/details/reportofinternatooointeuoft>
- CDA Collaborative Learning Projects (2006): *Has Peacebuilding Made a Difference in Kosovo?* Prishtinë/Priština: CARE International. Online: <https://www.cdacollaborative.org/wp-content/uploads/2016/02/Has-Peacebuilding-Made-a-Difference-in-Kosovo.pdf>
- ČEKA, Neritan (2005): *The Illyrians to the Albanians*. Tirana: Migjeni.
- ÇEKU, Ethem (2015): *Kosovo and Diplomacy since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*. London – New York: I.B. Tauris. Online: <https://doi.org/10.5040/9780755621750>
- ČENGIĆ, Mustafa (2015): *Alija Izetbegović jahač apokalipse ili anđeo mira*. Sarajevo: Kult B.
- CHOMSKY, Noam (1999): *The New Military Humanism: Lessons from Kosovo*. London: Pluto Press.
- The Christian Heritage of Kosovo and Metohija: The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People* (2015). Los Angeles: Sebastian Press.

- CIRKOVIC, Elena (2019): An Analysis of the ICJ Advisory Opinion on Kosovo's Unilateral Declaration of Independence. *German Law Journal*, 11(7–8), 895–912. Online: <https://doi.org/10.1017/S2071832200018915>
- ĆIRKOVIĆ, Sima M. (1996): Kosovska bitka u međunarodnom kontekstu. *Glaz CCCXXVIII SANU Odeljenje istorijskih nauka*, 9, 49–69.
- CLARK, Wesley K. (2001): *Waging a Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat*. New York: PublicAffairs.
- ČOLLAKU, Pëllumb (2018): Kosovo's Problem with Foreign Direct Investment. *The Vienna Institute for Economic Studies*, 2018. szeptember 24. Online: <https://wiiw.ac.at/kosovo-s-problem-with-foreign-direct-investment-n-339.html>
- Collins English Dictionary (2006): *Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary*. Glasgow: HarperCollins.
- CONNOR, Walker (1994): A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a... In HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (szerk.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press, 36–46.
- CONNOR, Walker (1996): Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond. In HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (szerk.): *Ethnicity*. Oxford – New York: Oxford University Press, 69–74.
- CONVERSI, Daniele (1998): A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio: Kisebbség, politika, társadalom*, 9(3), 37–55.
- ĆOROVIĆ, Vladimir (1937): *Borba za nezavisnost Balkana*. Beograd: Balkanski Institut.
- ĆOROVIĆ, Vladimir (2005): *Ilustrovana istorija Srba*. [H. n.]: Politika-Narodna knjiga.
- ĆOSIĆ, Dobrica (2014): *Vreme smrti*. I. kötet. Beograd: Laguna.
- CRNOBRNJA, Mihailo (1996): *The Yugoslav Drama*. New York – London: I.B. Tauris.
- ČUBRILOVIĆ, Vasa (2012): A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában (ford. Kartag Nándor). In *Délvidéki magyar gólgota, 1944–45*. Budapest–Szeged: Délvidék Ház – Keskenyúton Alapítvány, 83–97.
- ČUBRILOVIĆ, Vasa (2022): *Sećanja*. Beograd: Vukotić.
- CVIJIC, Jovan (2011): *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Marso.
- CSAPLÁR Krisztián (1999): Az albán nemzetállam megteremtésének első kísérlete. *Világtörténet*, 21(tavaszi-nyár), 3–33.
- CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián (2009): Serb–Albanian Conflict on the Territory of Present-day Kosovo: AD 7th century to 1914. *Begegnungen: Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest*, 29, 121–140. Online: <https://www.europainstitut.hu/index.php/institut/preise/peter-hanak-preis/17-begegnungen/259-begegnungen29csaplar-degovics>
- CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián (2010): *Az albán nemzetté válás kezdetei, 1878–1913: A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.
- CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián (2015): Az I. világháború kitérésének okai és a szerb historiográfia. *Világtörténet*, 37(3), 349–389.
- CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián (2019): Lajos Thallóczy and Albanian Historiography. In CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián (szerk.): „These Were Hard Times for Skanderbeg, but He Had an Ally, the Hungarian Hunyadi”: *Episodes in Albanian–Hungarian*

- Historical Contacts*. Budapest: Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences, 107–145.
- CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián (2020): A dalmáciai Borgo Erizzo és az albán nemzet-építés: Az Osztrák–Magyar Monarchia új Albánia-politikája, 1896. *Világtörténet*, 42(2), 205–222.
- DACI, Halit – KOÇEKU, Ali (2005): *Foreign Assistance to Albania*. Tiranë – New York: [k. n.].
- DASHI, Xhezair (2021): Intervistë me ekspertin e ish-Jugosllavisë, Nevenka Tromp: „Kosova, rrjedhojat e (mos)përfundimit të shpërbërjes së Jugosllavisë, ish-krerët e UÇK-së në Hagë, Asociacioni, Dialogu, Open Balkan”. *Albanian Post*, 2021. december 1. Online: <https://albanianpost.com/interviste-me-eksperten-e-ish-jugosllavise-nevenka-tromp-kosova-rrjedhojat-e-mosperfundimit-te-shperberjes-se-jugosllavise-ish-kreret-e-uck-se-ne-hage-asociacioni-dialogu-op/>
- DAUTRY, Marion (2019): The Endless Struggle of Wartime Rape Victims in Kosovo. *Equal Times*, 2019. április 5. Online: https://www.equaltimes.org/the-endless-struggle-of-wartime?lang=en#_Yf_JHvi6rDc
- DEDUSHAJ, Naim (2006): „Paradiplomatic” Relations Between the United States and Kosovo: A Friendship Between an Elephant and a Mouse. MA-szakdolgozat. Mtsida: Faculty of Arts in the University of Malta. Online: https://www.diplomacy.edu/wp-content/uploads/2021/06/23082010104226_Dedushaj_28Library29.pdf
- DEÉR József (1934): Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, 4, 93–111.
- DEMAJ, Frashër (2018): *Historia 6: Për klasën e gjashtë të arsimit të mesëm të ulët*. Prishtina: Dukagjini.
- DEMJAHA, Agon – PEÇI, Lulzim (2016): What Happened to Kosovo Albanians: The Impact of Religion on the Ethnic Identity in the State Building-Period. *KIPRED Policy Paper*, 1/16. Online: https://www.researchgate.net/publication/318708464_What_happened_to_Kosovo_Albanians_The_impact_of_religion_on_the_ethnic_identity_in_the_state_building-period
- DERETIĆ, Jovan (2016): *Kulturna istorija Srba*. Beograd: IPC Evro Book.
- DESPIC-POPOVIC, Hélène (1998): Prekaz, village martyr du Kosovo. *Libération*, 1998. március 17. Online: https://www.liberation.fr/planete/1998/03/17/prekaz-village-martyr-du-kosovo_229985/
- DESPOT, Igor (2013): *Balkanski ratovi 1912–1913 i njihov odjek u Hrvatskoj*. Zagreb: Plejada.
- DIMITRIJEVIĆ, Bojan (2003): Pobuna jugoslovenske periferije: Generalski kor Jugoslovenske armije 1945–1953. godine. In FLECK, Hans-Georg – GRAOVAC, Igor (szerk.): *Dijalog povjesničara-istoričara*, 7. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung Zagreb, 287–306.
- DIMITRIJEVIĆ, Bojan (2020): Ranković – drugi čovek. *Istorija 20. veka*, 2, 262–265.
- Direktno (2022): Pripadnici MUP-a slave uz pesmu koja veliča zločin u Srebrenici. *Direktno*, 2022. január 2. Online: <https://direktno.rs/vesti/drustvo-i-ekonomija/390975/priboj-mup-zabava-pevanje-srebrenica.html>
- DOLE, Bob (1992): Perspectives on Serbia – An Ultimatum to Mr. Milosevic: The World Won’t Abide a Repeat of Bosnia in Kosovo. Stop the Genocide or be Prepared

- for NATO Air Strikes. *Los Angeles Times*, 1992. december 17. Online: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1992-12-17-me-2704-story.html>
- ĐORĐEVIĆ, Vladan (1913): *Les Albanais et les grandes puissances*. Paris: Calmann-Lévy.
- ĐORĐEVIĆ, Života (1983): *Čukur-Česma 1862: Studija o odlasku Turaka iz Srbije*. Beograd: Nolit.
- DUIJZINGS, Ger (2000): *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London: Hurst & Co.
- ĐUKIĆ, Slavoljub (1999): *Kraj srpske bajke*. Beograd: KVS.
- DURHAM, Edith M. (2001): *Albania and the Albanians: Selected Articles and Letters, 1903–1944*. London: Centre for Albanian Studies.
- ĐURIĆ, Mihailo (1971): Smišljene smutnje. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 19(3*), 230–233. Online: https://anali.rs/xml/197-1971c/1971-3-s/Anali-1971-3-s_05.pdf
- Dušanov zakonik: *Zakon blagovernog cara Stefana – Bistrički prepis* (2002). Beograd: Ethos.
- DŽOGOVIĆ, Suada A. (2020): Literary Work as a Genocide Inspirator: Moral Challenges in Educational Curriculum. *Knowledge*, 38(2), 437–441. Online: https://www.researchgate.net/publication/340933917_LITERARY_WORK_AS_A_GENOCIDE_INSPIRATOR_-_MORAL_CHALLENGES_IN_EDUCATIONAL_CURRICULUM
- EGERESI Zoltán (2022): A bolgár–macedón identitásvita. *KKI elemzések*, KE-2022/7. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2022.07>
- EJDUS, Filip – SUBOTIĆ, Jelena (2014): Kosovo as Serbia's Sacred Space: Governmentality, Pastoral Power, and Sacralization of Territories. In OGNJENIĆ, Gorana – JOZELIĆ, Jasna (szerk.): *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*. New York: Palgrave Macmillan, 159–184. Online: https://doi.org/10.1057/9781137477897_8
- ELSIE, Robert (2002): *Gathering Clouds: The Roots of Ethnic Cleansing in Kosovo and Macedonia*. Pejë: Dukagjini.
- ELSIE, Robert (2005): *Albanian Literature: A Short History*. London – New York: I.B. Tauris.
- ELSIE, Robert (2012): *A Biographical Dictionary of Albanian History*. London – New York: I.B. Tauris.
- ELSIE, Robert – DESTANI, Bejtullah (2018): *Kosovo, a Documentary History: From the Balkan Wars to World War II*. New York – London: I.B. Tauris. Online: <https://doi.org/10.5040/9781350986992>
- EPA/Valdrin Xhemaj (2015): Kosovo Can Become Corridor for Radical Islam Breaking into Europe – Diplomat. *TASS Russian News Agency*, 2015. november 3. Online: <https://tass.com/world/833748>
- ERDŐS-ZEICHNER Anna (2017): Koszovó kísérlete az UNESCO-tagság elnyerésére, nemzetközi elismertségének növelésére. *Külügyi Szemle*, 16(2), 88–101.
- REBARA, Gjergj (2010): Kosovo's New Cathedral Stirrs Muslim Resentment. *Balkan Insight*, 2010. október 4. Online: <https://balkaninsight.com/2010/10/04/albanians-vie-for-religious-sites/>
- ERLANGER, Stephen (1999): Serbs Driven from Kosovo Live Bitterly in Exile. *New York Times*, 1999. szeptember 2. Online: <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/europe/090299serbs-depression.html>

- ERŐDI Béla (1881): Az albán nép és nyelve. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 5(10), 763–782.
- Euractiv (2021): EU Top Diplomat Pressures Kosovo over Serbia. *Euractiv*, 2021. december 9. Online: https://www.euractiv.com/short_news/eu-top-diplomat-pressures-kosovo-over-serbia/
- Euronews Albania (2023): Durrës–Prishtina Railway, Feasibility Study Contract Signed. *Euronews Albania*, 2023. december 20. Online: <https://euronews.al/en/durres-prishtina-railway-feasibility-study-contract-signed/>
- European Commission (2019): *Kosovo* 2019 Report {COM(2019) 260 final}*. Online: <https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2019-05/20190529-kosovo-report.pdf>
- European Commission (2020): *Kosovo* 2020 Report {COM(2020) 660 final}*. Online: https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/kosovo_report_2020.pdf
- EWB Archives (2017): Joint Embassies of Albania and Kosovo: Unprecedented Move? *European Western Balkans*, 2017. március 10. Online: https://europeanwesternbalkans.com/2017/03/10/joint-embassies-of-albania-and-kosovo-unprecedented-move/#_ftn3
- EWB Archives (2020): Kosovo Leaves Serbia's Energy Bloc to Join Albania's. *European Western Balkans*, 2020. december 15. Online: <https://europeanwesternbalkans.com/2020/12/15/kosovo-leaves-serbias-energy-bloc-to-join-albanias/>
- Exit (2021): Vetevendosje in Albania Presents Its First MP Candidates for April Elections. *TheExit*, 2021. január 21. Online: <https://exit.al/en/2021/01/21/vetevendosje-in-albania-presents-its-first-mp-candidates-for-april-elections/>
- FISCHER, Bernd J. (2007): Enver Hoxha and the Stalinist Dictatorship in Albania. In FISCHER, Bernd J. (szerk.): *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of Southeast Europe*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 239–268.
- FISCHER, Bernd J. (2012): *Albania 1943–1945: A View through Western Documents*. Tirana: Albanian Institute for International Studies.
- Fond za Humanitarno Pravo (2015): *Dosije: Operacija Reka*. Beograd: Fond za Humanitarno Pravo. Online: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/10/Dosije-Operacija_Reka.pdf
- FÖLDES György (2021): *Nemzet és hegemonia, 1945–1989*. Budapest: Napvilág.
- FREEMAN, Chas W., Jr. (1997): *The Diplomat's Dictionary*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- FREUNDLICH, Leo szerk. (1913): *Albaniens Golgatha: Anklageakten gegen die Vernichter des Albanervolkes*. Wien: Josef Roher & Co.
- FRIEDMAN, George (2010): *The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century*. New York: Anchor Books.
- FÜZES Oszkár (1992): Interjúnk Ali Aliju albán vezetővel. *Népszabadság*, 1992. május 25. [50(122)], 2.
- GAJIC, Nikola (2022): The Position of the Serbian Orthodox Church and the Serbian State Regarding the Montenegrin Law on Religious Freedom. In NÉMETH, Ferenc (szerk.): *Politics and Nationalisms in the Western Balkans*. Budapest: Institute for Foreign Affairs and Trade, 171–189. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzések.KE-2021.73>

- GALL, Carlotta (2001): Serbs Offer Peace Plan in Attempt to End Albanian Rebellion. *New York Times*, 2001. február 12. Online: <https://www.nytimes.com/2001/02/12/world/serbs-offer-peace-plan-in-attempt-to-end-albanian-rebellion.html>
- GALLAI Sándor – TÖRÖK Gábor szerk. (2003): *Politika és politikatudomány*. Budapest: Aula.
- GASHI, Shkëlzen (2010): *Adem Demaçi Biography: A Century of Kosova's History through One Man's Life*. Prishtina: Rrokulia.
- GASHI, Shkëlzen (2012): *Kosovo 1912–2000 u školskim udžbenicima istorije Kosova, Albanije i Srbije*. Prishtinë: KAHCR.
- GASHI, Shkëlzen (2016a): *Istorija Kosova u školskim udžbenicima istorije Kosova, Albanije, Srbije, Crne Gore, Makedonije*. Prishtinë: Alter Habitus.
- GASHI, Shkëlzen (2016b): *The History of Kosovo in the History Textbooks of Kosovo, Albania, Serbia, Montenegro and Macedonia*. Prishtinë: Alter Habitus.
- GAWRYCH, George (2006): *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*. London – New York: I.B. Tauris.
- GazetaExpress (2021): Kurti Says Association of Serb Municipalities is Against the State of Kosovo. *Gazeta Express*, 2021. június 15. Online: <https://www.gazetaexpress.com/kurti-says-association-of-serb-municipalities-is-against-the-state-of-kosovo/>
- GEERTZ, Clifford (1996): Primordial and Civic Ties. In HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (szerk.): *Ethnicity*. Oxford – New York: Oxford University Press, 40–44.
- GELLNER, Ernest (2009): *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford. Keszei András, Barabás András. Budapest: Napvilág.
- GIDDENS, Anthony (1985): *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity.
- GLENNY, Misha (1999): *The Balkans, 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*. London: Granta.
- GOPČEVIĆ, Spiridon (1889): *Makedonien und Alt-Serbien*. Wien: Seidel & Sohn.
- GOPČEVIĆ, Spiridon (1914): *Das Fürstentum Albanien: Seine Vergangenheit, ethnographischen Verhältnisse, politische Lage und Aussichten für die Zukunft*. Berlin: Paetel.
- GREENFIELD, Liah (1992): *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- GREENWOOD, Christopher (2000): International Law and the NATO Intervention in Kosovo. *The International & Comparative Law Quarterly*, 49(4), 926–934. Online: <https://doi.org/10.1017/S0020589300064745>
- GULYÁS Éva (2018): A nemzetállam fogalmának változásai. *Jog, Állam, Politika*, 10(2), 59–86.
- GUY, Nicola (2018): *The Birth of Albania: Ethnic Nationalism, the Great Powers of World War I and the Emergence of Albanian Independence*. London – New York: I.B. Tauris.
- GYÁNI Gábor (2018): *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest: Kalligram.
- GYÁNI Gábor (2021): Miért fontosak nekünk a hunok? *Mozgó Világ*, 2021. május 11. Online: <https://mozgovilag.hu/2021/05/11/gyani-gabor-miert-fontosak-nekunk-a-hunok/>
- HADROVICS László (1991): *Vallás, egyház, nemzetudat: A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt*. Budapest: ELTE.

- HALBWACHS, Maurice (1980): *The Collective Memory*. New York: Harper & Row.
- HALL, John A. (1995): Nationalisms, Classified and Explained. In PERIWAL, Sukumar (szerk.): *Notions of Nationalism*. Budapest – New York – London: CEU Press, 8–33. Online: <https://doi.org/10.1515/9789633865293-004>
- HAMZAJ, Bardh (2000): *A Narrative about War and Freedom: Dialog [sic] with the Commander Ramush Haradinaj*. Prishtina: Zeri.
- Haradinaj Receives Albanian Passport (2018). *Kosovo at a Glance*, 2018. január 15. [1336].
- HASTINGS, Adrian (1997): *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612107>
- HAZONY, Yoram (2019): *A nacionalizmus erénye*. Ford. Horváth Judit, Vági Barnabás. Budapest: Századvég.
- HEDGES, Chris (1998): On a Garage Floor in Kosovo, a Gruesome Serbian Harvest. *New York Times*, 1998. március 10. Online: <https://www.nytimes.com/1998/03/10/world/on-a-garage-floor-in-kosovo-a-gruesome-serbian-harvest.html>
- HERSCHER, Andrew – RIEDLMAYER, Andras (2000): Destruction of Cultural Heritage in Kosovo: A Postwar Report. *Conservation DistList Instance*, 2000. szeptember 21. Online: <https://cool.culturalheritage.org/byform/mailling-lists/cdl/2000/1124.html>
- HIGGINS, Andrew – COPETAS, A. Craig (1999): In Kosovo, KLA Can't Seem to Win the Battle for Funds. *The Wall Street Journal*, 1999. május 20. Online: <https://www.wsj.com/articles/SB927152162341870522>
- HILL, Christopher R. (2015): *Outpost: A Diplomat at Work*. New York: Simon & Schuster.
- HOARE, Marko Attila (2013): *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. Oxford – New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199327850.001.0001>
- HOARE, Marko Attila (2019): *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme.
- HOBBSAWM, Eric J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Ford. Baráth Katalin. Budapest: Maecenas.
- HOBBSAWM, Eric J. (2004): *A birodalmak kora, 1875–1914*. Ford. Baráth Katalin. Budapest: Pannonica.
- HODGKINSON, Harry (2004): *Scanderbeg*. London – New York: I.B. Tauris.
- HOLBROOKE, Richard (1998): *To End a War*. New York: Random House.
- HOPKINS, Valerie (2020): Kosovo President Resigns as War Crimes Indictments against Him are Confirmed. *Financial Times*, 2020. november 5. Online: <https://www.ft.com/content/2b0cdf6f-52f9-4eaa-a90a-2ce53bdc606b>
- HORVAT, Branko (1989): *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus.
- House of Commons Select Committee on Defence (2000): Examination of Witness (Questions 1080–1092): The Rt. Hon. Lord Gilbert. *UK Parliament*, 2000. június 20. Online: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmsselect/cmdfence/347/0062005.htm>
- HOWARD, Michael (1994): War and Nations. In HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (szerk.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press, 254–257.

- HRABAK, Bogumil (1998): *Prizrenska arbanaška liga, 1878–1881*. Beograd: [k. n.].
- HROCH, Miroslav (1993): From National Movement to the Fully-formed Nation. *New Left Review*, 198, 3–20. Online: <https://doi.org/10.64590/zcn>
- HROCH, Miroslav (2000): *Social Preconditions of National Revival in Europe*. New York: Columbia University Press.
- HRW (1990): *Human Rights Watch World Report 1989 – Yugoslavia*. New York: Human Rights Watch. Online: <https://www.refworld.org/docid/467bb49d1e.html>
- HRW (2001): *Under Orders: War Crimes in Kosovo*. New York: Human Rights Watch.
- HUNTINGTON, Samuel P. (1997): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Touchstone.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2015): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakítása*. Ford. Pusztai Dóra, Gázsity Milla, Gecsényi Györgyi. Budapest: Európa.
- HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. szerk. (1994): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. szerk. (1996): *Ethnicity*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- ICG (1998a): Kosovo Spring. *ICG Balkans Report*, 32, 1998. március 20. Online: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/kosovo/032-kosovo-spring>
- ICG (1998b): The View From Tirana: The Albanian Dimension of the Kosovo Crisis. *ICG Balkans Report*, 36, 1998. július 10. Online: www.crisisgroup.org/sites/default/files/the-view-from-tirana.pdf
- ICG (1998c): Kosovo's Long Hot Summer. *ICG Balkans Report*, 41, 1998. szeptember 2. Online: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/kosovo/kosovos-long-hot-summer>
- ICG (1999): Who's Killing Whom in Kosovo? *ICG Balkans Report*, 78, 1999. november 2. Online: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/kosovo/whos-killing-whom-kosovo>
- ICG (2001): Kosovo: Landmark Election. *ICG Balkans Report*, 120, 2001. november 21. Online: <https://d2071andvipowj.cloudfront.net/120-kosovo-landmark-election.pdf>
- ICG (2004): Collapse in Kosovo. *ICG Balkans Report*, 155, 2004. április 22. Online: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/kosovo/collapse-kosovo>
- ICG (2005): Kosovo after Haradinaj. *ICG Balkans Report*, 163, 2005. május 26. Online: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/kosovo/kosovo-after-haradinaj>
- ICG (2006): Kosovo: The Challenge of Transition. *ICG Balkans Report*, 170, 2006. február 17. Online: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/kosovo/kosovo-challenge-transition>
- ICG (2011): North Kosovo: Dual Sovereignty in Practice. *ICG Balkans Report*, 211, 2011. március 14. Online: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/kosovo/north-kosovo-dual-sovereignty-practice>
- ICTY (2009a): *Prosecutor v. Milutinović et al. (Judgment): Volume 2 (Case No. IT-05-87-T)*. Online: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2009/en/78020>
- ICTY (2009b): *Judgement Summary for Milutinović et al.* Online: <https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/tjug/en/090226summary.pdf>

- ICTY Outreach Programme [é. n.]: *Facts about Srebrenica*. Online: https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf
- IMAMI, Petrit (2016): *Srbi i Albanci kroz vekove, I*. Beograd: Samizdat B92.
- IMAMI, Petrit (2017a): *Srbi i Albanci kroz vekove, II*. Beograd: Samizdat B92.
- IMAMI, Petrit (2017b): *Srbi i Albanci kroz vekove, III*. Beograd: Samizdat B92.
- IRMCT (2021): *Judgement in the Case of Prosecutor v. Stanišić & Simatović* (MICT-15-96-A, 30. 06. 2021). Online: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/MICT-15-96/JUD286R0000638701.pdf>
- ISUFI, Perparim (2021): Donika Gervalla-Schwarz: Childhood Emigrant Becomes Kosovo's Top Diplomat. *Balkan Insight*, 2021. április 14. Online: <https://balkaninsight.com/2021/04/14/donika-gervalla-schwarz-childhood-emigrant-becomes-kosovos-top-diplomat/>
- JAGODIĆ, Miloš (1998): The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878. *Balkanologie*, 2(2). Online: <https://doi.org/10.4000/balkanologie.265>
- JAMES, Paul (1996): *Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community*. London: Sage.
- JANJIĆ, Dušan – MIRKOVIĆ, Mirko szerk. (1979): *Postanak i razvoj srpske nacije*. Beograd: IRO Narodna Knjiga.
- JANUZI, Shkurta (2020a): EU Rapporteur for Kosovo: France and Netherlands are Responsible for Delayed Kosovo Visa Liberalization. *Schengen News*, 2020. július 21. Online: <https://www.schengenvisainfo.com/news/eu-rapporteur-for-kosovo-france-and-netherlands-are-responsible-for-delayed-kosovo-visa-liberalization/>
- JANUZI, Shkurta (2020b): France Extinguishes Kosovo Hopes for Visa Liberalization in the Near Future. *Schengen News*, 2020. október 15. Online: <https://www.schengenvisainfo.com/news/france-extinguishes-kosovo-hopes-for-visa-liberalization-in-the-near-future/>
- JELAVICH, Barbara (1996): *A Balkán története, I–II*. Ford. Balabán Péter. Budapest: Osiris.
- JEVTIĆ, Atanasije (2003): *Memorandum o Kosovu i Metohiji Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- JEZERNIK, Božidar (2007): Rep kao argument za izlaz na more. *Danas*, 2007. december 1. Online: <https://www.danas.rs/nedelja/rep-kao-argument-za-izlaz-na-more/>
- JOVANOVIĆ, Nebojša (2020): *Dvor gospodara Jevrema Obrenovića, 1816–1842*. Beograd: Laguna.
- JOVANOVIĆ, Zoran M. (2015): *Serbian Heritage in Kosovo and Metohia: Between Actual and Imposed History*. Kosovska Mitrovica: Faculty of Philosophy of the University in Priština.
- JUDAH, Tim (1997): *The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven – London: Yale University Press.
- JUDAH, Tim (2000): *Kosovo: War and Revenge*. New Haven – London: Yale University Press. Online: <https://doi.org/10.12987/9780300237665>
- JUDAH, Tim (2008): *Kosovo: What Everyone Needs To Know*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/wentk/9780195376739.001.0001>
- JUHÁSZ József (2014): *Föderalizmus és nemzeti kérdés: Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában* (Grotius e-könyvtár 63). Online: https://www.grotius.hu/doc/pub/CVDEFN/2014-01-30_juhasz_jozsef_grotius-e-konyvtar-63.pdf

- JUHÁSZ József (2019): *Felbomlott? Szétverték? Elbukott? Paradigmák, viták, narratívák Jugoszlávia dezintegrációjának historiográfiájában*. Akadémiai nagydoktori értekezés, Budapest. Online: <https://real-d.mtak.hu/id/eprint/1204>
- JUHÁSZ József – MAGYAR László – TÁLAS Péter – VALKI László (2000): *Koszovó: Egy válság anatómiája*. Budapest: Osiris.
- KADARE, Ismail (1998): *Tri këngë zie për Kosovën: Novela*. Tirana: Onufri.
- KADARE, Ismail (2011): *Three Elegies for Kosovo*. London: Vintage Classic.
- KADRIU, Lumnije (2012): Identity Construction among Albanians of Kosovo. In *Annuario: The Albanian Yearbook of Historical and Anthropological Studies*. Tiranë: Center for Historical and Anthropological Research, 105–123.
- KANDIĆ, Nataša – MARKOVIĆ, Milan (1991): Vlast gubi podršku. *Borba*, 1991. március 18., 24.
- KAPLAN, Robert D. (1993): *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York: St. Martin's Press.
- KARABEG, Omer (2007): Srbi i Albanci: Ima li kompromisa? *Radio Slobodna Evropa*, 2007. április 22. Online: <https://www.slobodnaevropa.org/a/702151.html>
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović (1849): *Srbi svi i svuda: Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. Beč: Štamparija Jermenskog manastira. Online: <http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html>
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović – STANISAVLJEVIĆ, Vukašin (1987): *Srpska nacionalna revolucija u kazivanjima Vuka Stefanovića Karadžića*. Gornji Milanovac – Priština: NIRO Dečje novine – NIRO Jedinstvo.
- KASALO, Sandra (1998): Intervju Oslobođenja s Komandantom OVK: Naš cilj je oslobođenje Kosova i priključenje Albaniji. *Oslobođenje*, 7(4), 13.
- KAŠIĆ, Dušan (2015): The Suffering of Devič Monastery. In *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija: The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People*. Los Angeles: Sebastian Press, 546–549.
- KAZIMIROVIĆ, Vasa (2013): *Crna ruka: Ličnosti i događaji u Srbiji od prevrata 1903. do Solunskog procesa 1917. godine*. Novi Sad: Prometej.
- KEÇMEZI-BASHA, Sabile (2011): *Kosova në shtypin e mërgatës shqiptare (1945–1999)*. III. kötet: *Qindresa Shqiptare; Krahu i Shqiponjës; Kosovarja e Re*. Prishtinë: Shtë Libri Shkollor.
- KEÇMEZI-BASHA, Sabile (2013): *Programet politike të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare 1878–1990*. Prishtinë: Instituti i Historisë.
- KEÇMEZI-BASHA, Sabile (2017): *Kosova 1945–1990*. Prishtinë: Instituti i Historisë.
- KEÇMEZI-BASHA, Sabile (2018): *Ballafaqim me dëshmitë historike*. Prishtinë: Instituti i Historisë.
- KEDOURIE, Elie (1960): *Nationalism*. London: Hutchinson & Co.
- KEDOURIE, Elie (1994): Nationalism and Self-Determination. In SMITH, Anthony D. – HUTCHINSON, John (szerk.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press, 49–54.
- KEEGAN, John (1998): *Maszk: A parancsnoklás álarca*. Ford. Molnár György, Balanyi Bibiána. Budapest: Aquila.

- KER-LINDSAY, James (2016): *The Hollow Threat of Secession in Bosnia and Herzegovina: Legal and Political Impediments to a Unilateral Declaration of Independence by Republika Srpska*. London: LSEE. Online: <https://www.lse.ac.uk/LSEE-Research-on-South-Eastern-Europe/Assets/Documents/Publications/Paper-Series-on-SEE/KerLindsay-Hollow-Threat-of-Secession-in-BiH.pdf>
- KILIBARDA, Novak (2016): *Amfilohije i kosovski mit*. Podgorica: Nova Pobjeda.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada (2009): *Muslimani i hrvatski nacionalizam, 1941–1945*. Zagreb: Hrvatski institut za Povijest.
- KNUDSEN, Rita Augestad (2017): Radicalization and Foreign Fighters in the Kosovo Context: An Analysis of International Media Coverage of the Phenomena. *NUPI Working Paper*, 875. Online: https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/2442205/NUPI_Working_Paper_875_Knudsen.pdf?sequence=2&isAllowed=y
- KOČIĆ, Dragoljub M. (2007): *Prvi srpski ustanak: Kratka povest*. Beograd: Zvonik.
- KOHN, Hans (1944): *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York: Macmillan.
- Konstantin, VII., Biborbanszületett (2003): *A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gyula. Szeged: Lectum.
- KOPSIDIS, Michael – IVANOV, Martin (2018): *Modern Industry in Southeast Europe 1945–2010: From Rapid Industrialization to Deindustrialization*. Regensburg: IOS. Online: https://hgsoe.ios-regensburg.de/fileadmin/doc/texte/Band6/Kopsidis-Ivanov_Industrie_1945-2010.pdf
- KORSIKA, Bojan (1989): *Srbija i albanci: Pregled politike srbije prema albancima od 1878 do 1914. godine*. Ljubljana–Maribor: Univerzitetna konferenca Zveze socialistične mladine.
- Kosovo Agency of Statistics (2013): *Study on Remittance in Kosovo 2013*. Online: <https://askapi.rks-gov.net/Custom/22e9de70-e304-4573-8fco-fe416bb8c955.pdf>
- Kosovo Online (2021a): Albania and Kosovo to Have Joint Embassies in Africa and Asia. *B92*, 2021. október 19. Online: https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2021&mm=10&dd=19&nav_id=112018
- Kosovo Online (2021b): „Thaci Told Me They Will Not Allow Us to Establish Greater Albania”. *B92*, 2021. december 15. Online: https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2021&mm=12&dd=15&nav_id=112535
- Kosovo PM (2021): The Seventh Joint Meeting of the Government of Kosovo and the Government of Albania Was Held. *Office of the Prime Minister of Kosova*, 2021. november 26. Online: <https://kryeministri.rks-gov.net/en/the-seventh-joint-meeting-of-the-government-of-kosovo-and-the-government-of-albania-was-held/>
- KoSSev (2021a): Berisha: National Unification of Albanians Is Inevitable, „Great Serb Vucic“ Is Its Biggest Adversary. *KoSSev*, 2021. április 15. Online: <https://kossev.info/berisha-national-unification-of-albanians-is-inevitable-great-serb-vucic-is-its-biggest-adversary/>
- KoSSev (2021b): Kosovo President Rejects Community of Serb Municipalities. *N1 Info*, 2020. szeptember 13. Online: <https://rs.n1info.com/english/news/kosovo-president-rejects-community-of-serb-municipalities/>

- Koszovói pártelemzés a tüntetések okairól (1981). *Népszabadság*, 1981. május 6. [39(104)], 3.
- KOVAČ, Svetko – POPOVIĆ GRIGOROV, Irena (2013): *Vojna služba bezbednosti u Srbiji*. Beograd: Medija centar „Obrana“.
- KOVAČEVIĆ, Miladin (2021): *Demographic Yearbook 2020*. Beograd: Statistical Office of the Republic of Serbia. Online: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G202114018.pdf>
- KOVIĆ, Miloš (2016): *Jedini put: Sile Antante u odbrana Srbije 1915. godine*. Beograd: Filip Višnjić.
- KRAJA, Garentina (2017): *The Islamic State Narrative in Kosovo: Deconstructed One Story at a Time*. Prishtina: Kosovo Centre for Security Studies.
- KRASNIQI, Gëzim – BLUMI, Isa (2014): Albanians' Islam(s). In CESARI, Jocelyne (szerk.): *The Oxford Handbook of European Islam*. Oxford: Oxford University Press, 475–516.
- KRISZTOV Lazo (1970): *A dél-kelet-európai népi demokráciák együttműködésének kérdéséről: Föderációs és integrációs tervek, 1944–1948*. Budapest: TTL.
- KURSANI, Shpend (2015): *Report Inquiring into the Causes and Consequences of Kosovo Citizens' Involvements as Foreign Fighters in Syria and Iraq*. Prishtina: Kosovar Center for Security Studies. Online: https://www.academia.edu/12481692/Report_inquiring_into_the_causes_and_consequences_of_Kosovo_citizens_involvement_as_foreign_fighters_in_Syria_and_Iraq
- LA Times Archives (1998): *Hard Times Taking Bite Out of ICN Yugoslavia*. *Los Angeles Times*, 1998. október 21. Online: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1998-oct-21-fi-34592-story.html>
- LAMPE, John R. (2006): *Balkans into Southeastern Europe: A Century of War and Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- LAUKA, Islam (2007): *Kosovo: A Universal Case or Sui Generis?* Tirana: Kristalina KH.
- LIKMETA, Besar (2011): *Austrian Scholars Leave Albania Lost for Words*. *Balkan Insight*, 2011. március 25. Online: <https://balkaninsight.com/2011/03/25/austrian-scholars-leave-albania-lost-for-words/>
- LIKMETA, Besar (2013): *Albania's Berisha Becomes Born-Again Nationalist*. *Balkan Insight*, 2013. február 1. Online: <https://balkaninsight.com/2013/02/01/albania-s-berisha-becomes-born-again-nationalist/>
- LIKMETA, Besar – RUSI, Erjona – MARZOUK, Lawrence – ÇOLLAKU, Petrit (2014): *Albania–Kosovo Highway Costs Soar to 2 Billion Euros*. *Balkan Insight*, 2014. április 23. Online: <https://balkaninsight.com/2014/04/23/albania-kosovo-highway-costs-soar-to-2-billion-euro/>
- LIND, William S. (2004): *Understanding Fourth Generation War*. *Original AntiWar*, 2004. január 15. Online: <https://original.antiwar.com/lind/2004/01/15/understanding-fourth-generation-war/>
- LIPPERT, Andreas – MATZINGER, Joachim (2021): *Die Illyrer: Kultur und Sprache eines alteuropäischen Volkes*. Stuttgart: Kohlhammer. Online: <https://doi.org/10.17433/978-3-17-037710-3>

- LOPANDIĆ, Duško (2019): Srpsko–albanske dinastijske veze u srednjem veku. In PAVLOVIĆ, Aleksandar – BAJRAMI, Agron (szerk.): *Kada su se voleli Srbi i Albanci*. Beograd: Evropski Pokret u Srbiji, 8–12. Online: https://srb-al.emins.org/wp-content/uploads/2020/08/Lopandic_Kada-su-se-voleli-Srbi-i-Albanci-8-12.pdf
- A M. Kir. *Budapesti 1. Honvédszázados és a M. Kir. 1. Népfelkelő Huszárosztály története, 1869–1918* (1927). Budapest: Stádium. Online: <https://magyarezredek.hu/online-viewer-webapp/onlineviewer/25245#page/3/mode/1up>
- MA (1991): Prištinski Odbor Za Zaštitu Ljudskih Prava: Ocrnjivanje Jugoslavije. *Borba*, 72 (1991. március 12.), 32.
- MACLEAN, Robert M. (1996): *Public International Law*. London: HLT Publications.
- MALAZOGU, Leon (2007): Kosovo: The Unprecedented State. *KIPRED Policy Briefs Series*, 6. Online: https://www.researchgate.net/publication/269093618_KOSOVO_THE_UNPRECEDENTED_STATE
- MALCOLM, Noel (1996): *Bosnia: A Short History*. London: Macmillan.
- MALCOLM, Noel (1998): *Kosovo: A Short History*. London: Macmillan.
- MALEŠEVIĆ, Siniša (2019): *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781108589451>
- MALEŠEVIĆ, Siniša (2021): *Zašto je nacionalizam tako moćan? Sociološka analiza*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo.
- MALIQUI, Shkëlzen – HAXHIU, Baton (2014): *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd–Zemun: Radnička komuna Links – Mostart.
- MARIĆ, Jovan (1998): *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju Srba*. Beograd: Slobodan Jović.
- MARKOVIĆ, Milenko (2010): *Ogledi o nacionalnom i demokratskom pitanju: Postjugoslovenski slučaj Srbije*. Beograd: Službeni Glasnik.
- MARKOVIĆ, Svetozar (1872): *Srbija na Istoku*. Novi Sad: Srpska narodna zadružna štamparija.
- MÁRKUS Gyula (1981): A JK SZ KB határozata Koszovo tartomány helyzetéről. *Népszabadság*, 1981. május 15. [39(112)], 2.
- MÁRKUSZ László (2000): Milosevics és a Nyugat: Az 1996–98-as boszniai események hatása a Jugoszlávia bombázásáról hozott döntésre. *Külpolitika*, 6(1–2), 36–56.
- MÁRKUSZ László (2008): A koszovói albán maffia: rémkép vagy valóság? *Nemzet és Biztonság*, 1(5), 37–46.
- MÁRKUSZ László (2019): A „keleti válság” (1875–1878) és az albán nemzetté válás kezdetei. *Külgügyi Szemle*, 18(4), 21–47.
- MÁRKUSZ László (2020a): Alija Izetbegović: Az apokaliptiszis lovasa vagy békeangyal (könyvrecenzió). *Világtörténet*, 42(1), 139–142.
- MÁRKUSZ László (2020b): Trumpból sem lett balkáni békecsináló. *Index*, 2020. szeptember 8. Online: https://index.hu/kulfold/2020/09/08/vucic_trump_delszlav_konfliktus_koszovo/
- MÁRKUSZ László (2020c): Vádemelés nyomán választ új államfőt Koszovó. *Index*, 2020. november 6. Online: https://index.hu/kulfold/2020/11/06/vademeles_nyomn_valaszt_allamfot_koszovot/

- MÁRKUSZ László (2021): Másfél évtized távlatából: Volt-e politikai alternatívája Koszovó függetlenségének? In KAJTÁR Gábor – SONNEVEND Pál (szerk.): *A nemzetközi jog, az uniós jog és a nemzetközi kapcsolatok szerepe a 21. században: Tanulmányok Valki László tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös, 715–731.
- MÁRKUSZ László (2022): *Koszovó története: Dardániától a brüsszeli dialógusig*. Budapest: Ludovika.
- MARTY, Dick szerk. (2010): Inhuman Treatment of People and Illicit Trafficking in Human Organs in Kosovo* [provisional version]. *AS/Jur*, 46 (2010. december 12.). Online: https://assembly.coe.int/committeedocs/2010/20101218_ajdoc462010provised.pdf
- MEHMETAJ, Ernira (2020): Kosovo's Controversial 100 Percent Tariff: An Analysis of Its Imposition and the Issues Bleeding Into the Conflict Between Kosovo and Serbia. *Brooklyn Journal of International Law*, 45(2), 879. Online: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol45/iss2/8>
- MILADINOVIĆ, Ivan (2015): Ivo Andrić: Albaniju bi trebalo podeliti. *Novosti*, 2015. április 19. Online: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:544163-Ivo-Andric-Albaniju-bi-trebalo-podeliti>
- MILADINOVIĆ, Ivan (2019): Kardelj pred Staljinom rasprodavao Srbiju. *Novosti*, 2019. június 6. Online: <https://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%Bo/%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%Bo%D0%B6%D0%B5.409.html:802170-Kardelj-pred-Staljinom-rasprodavao-Srbiju>
- MILOSAVLJEVIĆ, Olivera (2015): Skanderbeg was a Serb. *Peščanik*, 2015. október 13. Online: <https://pescanik.net/skanderbeg-was-a-serb/>
- MILOŠEVIĆ, Slobodan (1989): *St. Vitus Day Speech (Gazimestan, June 28, 1989)*. Online: https://cmes.arizona.edu/sites/default/files/2023-07/3g.%2520SLOBODAN%2520MILOSEVIC_speech_6_28_89.pdf
- MIRDITA, Zef (2009): O problemu etničkog podrijetla Dardanaca. *VAMZ*, 42(1), 357–386. Online: <https://hrcak.srce.hr/63427>
- MIŠIĆ, Živojin (2018): *Moje uspomene*. Niš: Talija Izdaštvo.
- MITROVIĆ, Andrej szerk. (1991): *Srbi i Albanci u XX veku*. Beograd: SANU.
- MOLJEVIĆ, Stevan (1941): *Homogena Srbija*. Online: <https://www.scribd.com/doc/73543970/Homogena-Srbija-Stevan-Moljevic>
- MOLNÁR, Antal (2019): The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation: Building at the Beginning of the 17th Century. In CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián (szerk.): *„These Were Hard Times for Skanderbeg, but He Had an Ally, the Hungarian Hunyadi”: Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts*. Budapest: Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences, 67–91.
- MONTGOMERY, William [MONTGOMERI, Vilijem] (2010): *Kad Ovacije Utihnú: sećanja poslednjeg američkog ambasadora u Jugoslaviji – Borba s demokratskom tranzicijom*. Beograd: Dan Graf.
- MORINA, Die (2017): Kosovo's Haradinaj Held in France on Serbian Warrant. *Balkan Insight*, 2017. január 4. Online: <https://balkaninsight.com/2017/01/04/ramush-haradinaj-arrested-in-france-01-04-2017/>

- MUJANOVIĆ, Jasmin (2021): Serbia's Threat to Balkan Security Requires Coordinated Response. *Balkan Insight*, 2021. szeptember 30. Online: <https://balkaninsight.com/2021/09/30/serbias-threat-to-balkan-security-requires-coordinated-response/>
- MULAJ, Klejda (2008): *Politics of Ethnic Cleansing: Nation-State Building and Provision of In/security in Twentieth-Century Balkans*. Lanham, MD: Lexington Books. Online: <https://doi.org/10.5771/9780739146675>
- NAGY Boldizsár szerk. (1991): *Nemzetközi jogi szerződéses és dokumentumok*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- NAIRN, Tom (1977): *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. London: New Left Books.
- NÉMETH Ferenc (2020): A Koszovói Különleges Törvényszék. *KKI Elemzések*, E-2020/87. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzések.E-2020.87>
- NEUBACHER, Hermann (1957): *Sonderauftrag Südost 1940–1945: Bericht eines fliegenden Diplomaten*. Göttingen: Musterschmidt.
- NEUBACHER, Hermann [NOJBAHER, Herman] (2018): *Specijalni zadatci Balkan*. Beograd: NNK Internacional.
- NIKOLIĆ, Kosta (2017): *Jedna izgubljena istorija: Srbija u 20. veku*. Beograd: Službeni glasnik.
- NORRIS, John (2005): *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*. Westport, CT: Praeger. Online: <https://doi.org/10.5040/9798400628498>
- NORTON-TAYLOR, Richard – CARROLL, Rory – WOOD, Nick (2001): US Troops Open Fire on Albanian Guerrillas. *The Guardian*, 2001. március 8. Online: <https://www.theguardian.com/world/2001/mar/08/balkans1>
- NORTON-TAYLOR, Richard – KETTLE, Martin (2001): Britain and US Help Drive against Albanians. *The Guardian*, 2001. március 22. Online: <https://www.theguardian.com/world/2001/mar/22/balkans1>
- NOUZILLE, Jean (1996): L'insurrection nationale serbe et les grandes puissances (1814–1813). In TERZIĆ, Slavenko (szerk.): *Evropa i Srbi: Međunarodni naučni skup 13–15. decembra 1995*. Beograd – Novi Sad: Istorijski Institut SANU – Pravoslavna reč, 221–238.
- Nova Nacija (1912). *Politika*, 1912. november 20., 1. Online: <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1912/11/20#page/0/mode/1up>
- Novosti Online (2021): General Lazarević o dokumentima iz Pentagona: Četiri M su bila ključna za uspešnu odbranu od NATO pakta. *Novosti*, 2021. február 27. Online: <https://www.novosti.rs/vesti/politika/969454/general-lazarevic-dokumentima-pentagona-cetiri-bila-kljucna-uspesnu-odbranu-nato-pakta-video>
- NUŠIĆ, Branislav (1984): *Stari Beograd*. Beograd: Prosveta.
- NY Times (1913): Servian Army Left a Trail of Blood. *New York Times*, 1912. december 31. Online: <https://www.nytimes.com/1912/12/31/archives/servian-army-left-a-trail-of-blood-thousands-of-men-women-and.html>
- NYEGOS, Petár Petrovics (1948): *Hegyek koszorúja*. Ford. Csuka Zoltán. Budapest: Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.
- OBRAĐOVIĆ, Boško (2017): Odgovor braći muslimanima. *Danas*, 2017. október 31. Online: <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/odgovor-braci-muslimanima/>

- OBRADOVIĆ, Milan (1974): Revizija agrarne reforme na Kosovu. *Kosova*, 3, 367–412.
- OLESNICKI, Aleksej Akimovič (1935): Turski izvori o Kosovskom Boju. *Glasnik: Skopskog naučnog društva*, 14, 1–40.
- ORBIN, Mavro (2006): *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Sezam Book.
- Osmani, Komšić and Đukanović Expressed Their Concern for the Region (2021). *Balkans News*, 2021. szeptember 24. Online: <https://balkans.news/2021/09/24/osmani-komsic-and-jukanovic-expressed-their-concern-for-the-region/>
- OSMANI, Jusuf (2012): *Serbia's Crimes against Children in Kosova, 1998–1999*. Prishtina: State Agency of Kosova Archives.
- OSMANI, Jusuf (2016): *The Serb Government's Crimes in Kosova, 1998–1999*. Prishtina: State Agency of Kosova Archives.
- OSTOJIC-FELIĆ, Ubavka (1996): Britansko i američko javno mnenje prema Srbiji u Prvom svetskom ratu: Sličnosti i razlike. In TERZIĆ, Slavenko (szerk.): *Evropa i Srbi: Međunarodni naučni skup 13–15. decembra 1995*. Beograd – Novi Sad: Istorijski Institut SANU – Pravoslavna reč, 461–476.
- PALICKOVA, Agata (2019): 15 Countries, and Counting, Revoke Recognition of Kosovo, Serbia Says. *Euroactiv*, 2019. augusztus 27. Online: <https://www.euroactiv.com/section/enlargement/news/15-countries-and-counting-revoke-recognition-of-kosovo-serbia-says/>
- PALOTÁS Emil (1982): *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881*. Budapest: Akadémiai.
- PALOTÁS Emil (1999): *A nemzetállamiség alternatívái a Balkánon a 19. század végén – 20. század elején*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet.
- PAPAZOGLU, Fanula (2007): *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*. Beograd: Equilibrium.
- PAŠIĆ, Nikola (1918): Izjava g. N. Pašića: o ujedinjenju Južnih Slovena (1918). *Pravda*, 1918. november 2., 1. Online: <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/pravda/1918/11/02#page/o/mode/iup>
- PAVLICA, Damjan (2011): Savremena istorija Kosova. *Peščanik*, 2011. szeptember 19. Online: <https://pescanik.net/savremena-istorija-kosova/>
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (2000): *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- PEARSON, Owen (2004): *Albania and King Zog: Independence, Republic and Monarchy, 1908–1939*. London: Centre for Albanian Studies – I.B. Tauris.
- PERIWAL, Sukumar szerk. (1995): *Notions of Nationalism*. Budapest – New York – London: CEU Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9789633865293>
- PEROVIĆ, Latinka (2006): *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- PEROVIĆ, Latinka (2022): *Dominantna i Neželjna Elita: Dobrica Ćosić, I–II*. Beograd: Danas.
- PEROVIĆ, Milutin – STRUGAR, Milo (1999): *Istorija za 7. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za Udžbenike i Nastavna Sredstva.
- PERRITT, Henry H., Jr. (2008): *Kosovo Liberation Army: The Inside Story of an Insurgency*. Urbana: University of Illinois Press.
- PERUNIČIĆ, Branko (1988): *Svedočanstvo o Kosovu, 1901–1913*. Beograd: Naučna knjiga.

- Pesti Hírlap (1916): A szerb hadsereg – francia uniformisban. *Pesti Hírlap*, 1916. április 26. [38(116)], 6.
- PETRÁS Éva (2006): *Nacionalizmus és politikai romantika: Vázlat a magyar nacionalizmus romantikus elemeiről és a politikai romantikáról Magyarországon*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségutakutatók Közalapítvány.
- PETROVIĆ, Ivica (2015): Rehabilitacija Draže Mihailovića. *DW*, 2015. május 14. Online: <https://www.dw.com/hr/rehabilitacija-dra%C5%BEe-mihailovi%C4%87a-revizija-ii-svjetskog-rata/a-18450228>
- PETROVIĆ, Predrag R. (2016): *Ko su Đurađ Kastriot-Skenderbeg i Kastrioti*. Beograd: [k. n.].
- PETROVIĆ, Ruža (1991): Demographic Characteristics in the Development of Kosovo and Ethnic Circumstances. In MITROVIĆ, Andrej (szerk.): *Srbi i Albanci u XX veku*. Beograd: SANU, 173–211.
- PETROVIĆ, Ruža – BLAGOJEVIĆ, Marina (1989): *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije: Rezultati ankete sprovedene 1985–1986. godine*. Beograd: SANU.
- PHILLIPS, David L. (2012): *Liberating Kosovo: Coercive Diplomacy and US Intervention*. Cambridge, MA: MIT Press. Online: <https://doi.org/10.7551/mitpress/9590.001.0001>
- PHILLIPS, David L. (2015): Islamism in Kosovo. *Huffpost*, 2015. december 21. Online: https://www.huffpost.com/entry/islamism-in-kosovo_b_8855128
- Pijemont (1911a): Program „Pijemonta”. *Pijemont*, 1911. augusztus 21., 1. Online: <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/Pijemont/1911/08/21#page/o/mode/iup>
- Pijemont (1911b): Ministarstvo Spoljnih Poslova. *Pijemont*, 1911. augusztus 31., 1. Online: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_ABB56BE48F08220F5F3AA6C-oBD7EA680-1911-08-31
- Pijemont (1911c): Vojska/ostavka generala Stepanovića. *Pijemont*, 1911. szeptember 23., 2. Online: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_ABB56BE48F08220F5F3AA6CoBD7EA680-1911-09-23#page/o/mode/iup
- Pijemont (1912a): Rat ili mir: Život ili smrt. *Pijemont*, 1912. szeptember 1., 1.
- Pijemont (1912b): [Cím nélküli vezércikk]. *Pijemont*, 1912. december 2., 1. Online: <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/Pijemont/1912/12/02#page/o/mode/iup>
- Pijemont (1912c): Izlaz Srbije na more. *Pijemont*, 1912. december 4., 2. Online: <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/Pijemont/1912/12/04#page/o/mode/iup>
- PIRJEVEC, Jože (2016): *Tito i drugovi*. Podgorica: Nova Knjiga.
- PLLANA, Nusret (2011): *Terrori i Serbisë pushtuese mbi shqiptarët 1844–1999*. Prishtinë: Arkivi Shtetëror i Kosovës.
- PLLANA, Nusret [é. n.]: *The Terror of Serbian Occupier Over Albanians, 1844–1999*. E-book. Online: <https://nusretpllana.com/products/the-terror-of-serbian-occupier-over-albanians-1844-1999>
- PÓKA Ferenc (2016): Albán nemzeti kisebbség Görögországban (20–21. század): Elfelejtett, eltüntetett nemzeti kisebbség? *Pro Minoritate*, 2016/tavasz, 21–38.
- POLLMANN, Ferenc (2019): Baron Ferenc Nopcsa's Participation in the Albanian Military Campaign of the Austro–Hungarian Monarchy in 1916. In CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián (szerk.): *„These Were Hard Times for Skanderbeg, but He Had an Ally, the Hungarian Hunyadi”: Episodes in Albanian–Hungarian Historical*

- Contacts*. Budapest: Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences, 167–186.
- POPOVIĆ, Nikola B. (2007): *Srbija i carska Rusija*. Beograd: Službeni Glasnik.
- POPOVIC S Vazul István (1897): Karadzsiics Vuk: Az újabb szerb irodalom megalapítója. *Vasárnapi Újság*, 44(42), 687.
- PortSEurope (2021): Kosovo to Have Own Customs Facilities in Albania's Durrës Port. *PortSEurope*, 2021. november 28. Online: <https://www.portseurope.com/kosovo-to-have-own-customs-facilities-in-albanias-durres-port/>
- POWELL, Jonathan (2011): *The New Machiavelli: How to Wield Power in the Modern World*. London: Vintage Books.
- POZZI, Henri (1994): *A háború visszatér...* Ford. Felkai Ferenc, Marjay Frigyes. Budapest: HOGYF Editio.
- PRISHTINA, Hasan (2010): *A Brief Memoir of the Albanian Rebellion of 1912*. Prishtina: Rrokullia.
- PROTIĆ, Stojan (1913): *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*. Beograd: Štamparija „Dositije Obradović”.
- RADIOVOJEVIĆ, Biljana – PENEV, Goran (2014): Demographic Losses of Serbia in the First World War and Their Long-Term Consequences. *Economic Annals*, 59(203), 29–54. Online: <https://doi.org/10.2298/EKA1403029R>
- RADOJEVIĆ, Mira (2004): Svedočanstva o Narodnoj Odbrani. *Vojno-istorijski Glasnik*, 54(1–2), 109–125.
- RAGARU, Nadège – DYMI, Amilda (2004): The Albanian-American Community in the United States: A Diaspora Coming to Visibility. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 31(1–2). Online: <https://sciencespo.hal.science/hal-01019926v1>
- RAJČIĆ, Tihomir (2022): Uloga beogradske obavještajne i revolucionarno-terorističke mreže u Sarajevskom atentatu i suodgovornosti Srbije za izbijanje Prvog svjetskog rata. *Digitalna zbirka i katalog Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 64, 267–297. Online: <https://doi.org/10.21857/mzvktld69>
- RAKIĆ, Lazar (1996): *Istorija za 5. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za Udžbenike i Nastavna Sredstva.
- RATKOVIĆ, Borislav – ĐURIŠIĆ, Mitar – SKOKO, Savo (1972): *Srbija i Crna Gora u balkanskim ratovima, 1912–1913*. Beograd: Beogradski Izdavačko-grafički Zavod.
- RENAN, Ernest (1995): Mi a nemzet? In BRETTNER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 171–187.
- RÉTI György (2000): *Albánia sorsfordulói*. Budapest: Aula.
- Reuters (2023): Kosovo Must Grant Serbs More Autonomy to Join EU and NATO, US Envoy Says. *Reuters*, 2023. június 7. Online: <https://www.reuters.com/world/kosovo-must-grant-serbs-more-autonomy-join-eu-nato-says-us-envoy-2023-06-07/>
- RFE/RL (2011): Albania's Berisha: Union with Kosovo Not an Option. *Radio Free Europe – Radio Liberty*, 2011. december 17. Online: https://www.rferl.org/a/albanias_berisha_union_with_kosovo_not_an_option/24424798.html
- RFE/RL (2018): European Commission Says Kosovo Qualifies For Visa-Free Travel in Europe. *Radio Free Europe – Radio Liberty*, 2018. július 18. Online: <https://>

- www.rferl.org/a/european-commission-says-kosovo-qualifies-for-visa-free-travel-in-europe/29374553.html
- RING Éva (2004): *Államnemzet és kultúrnemzet választóján: A modern nemzetek születése Kelet-Közép-Európában*. Budapest: ELTE Eötvös.
- RISTANOVIĆ, Petar (2012): Dobrica Ćosić i otvaranje kosovskog pitanja 1968: Godine. *Baština, Priština–Leposavić*, 33, 197–230.
- RISTANOVIĆ, Petar (2019): *Kosovsko pitanje, 1974–1989*. Novi Sad – Beograd: Prometej–Informatika.
- RTK Live (2018): Governments of Kosovo and Albania to Hold Joint Meeting Today. *RTK Live*, 2018. november 26. Online: <https://www.rtklive.com/en/news-single.php?ID=12855>
- RUDIC, Filip (2017): EU Raps Serbia for Giving War Criminal Teaching Job. *Balkan Insight*, 2017. október 30. Online: <https://balkaninsight.com/2017/10/30/eu-serbia-deviates-with-war-criminal-s-appointment-10-30-2017/>
- SÁCOUTO, Susana (2007): Reflections on the Judgment of the International Court of Justice in Bosnia's Genocide Case against Serbia and Montenegro. *Human Rights Brief*, 15(1), 2–6, 54.
- SANU (1986): *Memorandum (nacrt)*, Jesen 1986. Online: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>
- SCHMIDT, Royal J. (1956): Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*, 17(3), 407–417. Online: <https://doi.org/10.2307/2707552>
- SCHÖPFLIN, George (2000): *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*. London: Hurst & Co.
- SCHÜTZ István (2006): *Fehér foltok a Balkánon: Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Budapest: Balassi.
- SCHWANKE, Robert (1969): Österreich–Ungarn und der albanische Sprachkongreß zu Manastir (Bitola) im Jahre 1908. *Gjurmine albanogjike: Seria shkencave historike*, 1, 58–76.
- SEBESTYÉN Imre (1992): Mazowiecki ENSZ-megbízott beszámolója: Tömegesen megsértik az emberi jogokat a volt Jugoszláviában. *Magyar Nemzet*, 1992. november 7. [55(263)], 2.
- SHUKRIU, Edi (2017): *Saint Prenda Church Prizren: Development and Origin*. Prishtina: Studio Xhad.
- SI, Nen (2021): Prishtina–Durrës Railway, Kosovo Government Sets Aside €1 Million for Feasibility. *Euronews Albania*, 2021. december 9. Online: <https://euronews.al/en/prishtina-durres-railway-kosovo-government-sets-aside-e1-million-for-feasibility/>
- SI, Nen (2022): Escobar: Kosovo Has Very Strong Security Guarantees from the USA. *Euronews Albania*, 2022. december 13. Online: <https://euronews.al/en/escobar-kosovo-has-very-strong-security-guarantees-from-the-usa/>
- SIMEUNOVIĆ, Dragan (2019): *Istorija srpske političke misli: Novi vek*. Novi Sad: Pravoslavna Reč.
- ŠIMUNIĆ, Petar (1992): *Načertanije*. Zagreb: Globus.
- Skenderbeg je bio srbin: Savremena istorija otkriva pravu istinu o poreklu Đurđa Kastrioti! (2016). *Kurir*, 2016. szeptember 6. Online: <https://www.kurir.rs/vesti/>

- drustvo/2431571/skenderbeg-je-bio-srbin-savremena-istorija-otkriva-pravu-istinu-o-poreklu-durda-kastriotu
- SKENDI, Stavro (1967): *The Albanian National Awakening, 1878–1912*. Princeton, NJ: Princeton University Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9781400847761>
- SKOKO, Savo – OPAČIĆ, Petar (2019): *Vojvoda Stepa Stepanović u ratovima Srbije 1876–1918, I–II*. Novi Sad: Prometej.
- SMITH, Anthony D. (1971): *Theories of Nationalism*. London: Duckworth.
- SMITH, Anthony D. (1983): *Theories of Nationalism*. New York: Holes & Meier.
- SMITH, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford – New York: Basil Blackwell.
- SMITH, Anthony D. (1991): *National Identity*. London – New York – Toronto: Penguin.
- SMITH, Anthony D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge, MA: Polity.
- SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism*. London – New York: Routledge.
- SMITH, Anthony D. (2009): *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London – New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203876558>
- SOKCSEVITS Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus.
- SOTIROVIĆ, Vladislav B. (2012): Who are the Albanians? The Illyrian Anthroponymy and the Ethnogenesis of the Albanians: A Challenge to Regional Security. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 26(1–2), 45–79. Online: <https://doi.org/10.1353/ser.2012.0032>
- SPAHIU, Nexhmedin (2006): *National Awakening Process among Orthodox Albanians*. Hamburg: [k. n.].
- SPAHIU, Nexhmedin (2017): *Ngritja e kombit Kosovar*. Prishtinë: [k. n.].
- SPAHIU, Nexhmedin [SPAHIU, Nedžmedin] (2021): Zatvaranje Kosova Otvorenim Balkanom. *Danas*, 2021. augustus 19. Online: <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/zatvaranje-kosova-otvorenim-balkanom/>
- SPAHIU, Nexhmedin (2022): Kosova and Albania in the Future: Closer or Further Apart from Each Other? In NÉMETH, Ferenc (szer.): *Politics and Nationalisms in the Western Balkans*. Budapest: Institute for Foreign Affairs and Trade, 127–152. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.71>
- SPASOJEVIĆ, Svetislav (1986): *Slučaj Martinović*. Beograd: Partizanska knjiga.
- Srbija, izvor nestabilnosti (1999). *Oslobođenje*, 1999. október 18.
- Srpska Dijaspóra (2003): Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji. *Srpska Dijaspóra*, 2003. december 8. Online: <https://www.srpskadijaspورا.info/albanski-terorizam-i-organizovani-kriminal-na-kosovu-i-metohiji/>
- STANKOVIĆ, Đorđe Đ. (1984): *Nikola Pašić: Saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Nolit.
- STANOJEVIĆ, Saša D. (2016): Kosovska Mitrovica u danima povlačenja novembra 1915. godine. In ELEZOVIĆ, Dalibor (szer.): *Vek srpske golgote (1915–2015)*. I. kötet: *Istorijska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini*, 383–405.
- STARK, Alex (2013): Interview – Anthony D. Smith. *E-International Relations*, 2013. szeptember 3. Online: <https://www.e-ir.info/2013/09/03/interview-anthony-d-smith/>

- STAVRIANOS, Leften Stavros (1964): *Balkan Federation: A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*. Hamden, CT: Archon Books.
- STAVRIANOS, Leften Stavros (2000): *The Balkans since 1453*. London: Hurst & Co.
- STEFANOVIĆ, Borko (2017): *Depeša Vašington*. Beograd: Dan Graf.
- Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 5 [1926] (51).
- STEFANOVIĆ, Predrag (1989): A megoszlás gyökerei: Dobrica Ćosić írói portréja. *Tiszatáj*, 43(5), 78–87. Online: http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/14037/1/tiszataj_1989_005_078-087.pdf
- STIER Gábor (1992): Koszovó, a más világ: Vihar alatti csönd. *Köztársaság*, 1992. november 20. [1(28)], 100–101.
- STOJANOVIĆ, Biljana (2017): The Rise and Growth of Serbian Banking until World War I. Part Two: The Second Stage: The National State and the National Banking (1878–1914). *Megatrend revija*, 14(1), 1–26. Online: <http://dx.doi.org/10.5937/MegRev1701001S>
- STOJANOVIĆ, Dubravka (2006): U senci „velikog narativa”: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka. In *Žene i deca: 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 160–176.
- STOJANOVIĆ, Dubravka (2019): *Srbija i demokratija 1903–1914: Istorijska studija o „zlatnom dobu srpske demokratije”*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- STOJANOVIC, Dusan (2022): Explainer: Putin’s Balkan Narrative Argument for Ukraine War. *AP News*, 2022. március 5. Online: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-vladimir-putin-racial-injustice-serbia-kosovo-756fa71c7ab41715ee3521a95791ca7>
- STOJANOVIĆ, Milica (2021): „We Know Everything”: Verdict Outlines Serbia’s Role in Croatia, Bosnia Wars. *Balkan Insight*, 2021. augusztus 13. Online: <https://balkaninsight.com/2021/08/13/we-know-everything-verdict-outlines-serbias-role-in-croatia-bosnia-wars/>
- SUNDHAUSSEN, Holm (2009): Istorija Srbije od 19. do 21. veka. *Peščanik*, 1999. március 18. Online: <https://pescanik.net/istorija-srbije-od-19-do-21-veka/>
- SYLA, Sabit szerk. (2016): *Ripushtimi jugosllav i viseve shqiptare dhe lufta e Drenicës, 1944/1945*. Prishtinë: Instituti i Historisë „Ali Hadri”.
- SZAJCSÁN Éva (2001): Načertanije. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 111, 73–90.
- SZŰCS Jenő (1966): A magyar szellem-történet nemzet-koncepciójának tipológiájához. *Történelmi Szemle*, 9(3–4), 245–269.
- SZVÁK Gyula (2008): Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához. In BEREZKI András – CSEPREGI Márta – KLIMA László (szerk.): *Ünnepi írárok Havas Ferenc tiszteletére: Urálistikus tanulmányok*. CD-ROM. Budapest, [k. n.], 725–739.
- Tanjung (2007): Naučni skup u SANU: Albanci nisu ilirskog porekla. *RTV*, 2007. június 21. Online: https://rtv.rs/sr_lat/kultura/naucni-skup-u-sanu-albanci-nisu-ilirskog-porekla_20269.html
- Tanjung (2010): Vojska i crkva institucije koje uživaju najviše poverenja. *Blic*, 2010. november 23. Online: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/vojska-i-crkva-institucije-koje-uzivaju-najvise-poverenja/7ljh5of>

- TASHI, Luan (2019): *Portrete të Skenderbeut gjatë shekujve: Themelues i identitetit kombëtar shqiptar*. Prishtinë: Zyra e Kryeministrit të Kosovës.
- TAYLOR, A. J. P. (1990): *The Habsburg Monarchy 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria–Hungary*. London: Penguin – Hamish Hamilton.
- Telegraf (2016): Kosovo je naša kolevka i srpski Jerusolim! Ovo je kralj Srbije poručio Klintonu Bleru i Širaku tokom bombardovanja Srbije. *Telegraf*, 2016. március 24. Online: <https://www.telegraf.rs/vesti/politika/2062632-kosovo-je-nasa-kolevka-i-srpski-jerusalim-ovo-je-kralj-srbije-porucio-klintonu-bleru-i-siraku-to-kom-bombardovanja-srbije>
- Telegrafi (2021): Buxhovi Tells about Rugova's Speech to the US Congress in 1990. *Telegrafi*, 2021. december 23. Online: <https://telegrafi.com/en/Buxhovi-talks-about-Rugova%27s-speech-at-the-American-Congress-in-1990/>
- TERZIĆ, Slavenko (2008): Konzulat Kraljevine Srbije u Bitolju (1889–1897). *Istorijski Časopis*, 57, 327–342.
- THOMAS, Robert (1999): *Serbia under Milošević: Politics in the 1990s*. London: Hurst & Co.
- THOMPSON, Mark (2013): US Counterterrorism Tactic: Go Small, Go Home. *Time Magazine*, 2013. október 21. Online: <https://time.com/archive/6644194/world-128/>
- TIERNEY, Dominic (2016): The Twenty Years' War. *The Atlantic* 2016. augusztus 23. Online: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/08/twenty-years-war/496736/>
- TIMOTIJEVIĆ, Miroslav (2005): Narodno pozorište u Beogradu: Hram patriotske religije. *Nasleđe*, 6, 9–44. Online: <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?art-id=1450-605X0506009T>
- TiranaEcho (2017): Ramush Haradinaj Receives Albanian Citizenship. *TiranaEcho*, 2017. április 24. Online: <http://www.tiranaecho.com/albania/ramush-haradinaj-receives-albanian-citizenship/>
- TODOROVIĆ, Dragan (2011): Promocija carskog akademika Jovan I Deretića: Tesla za istoriju, tačno u podne. *Vreme*, 2011. december 14., 34–35. Online: <https://vreme.com/vreme/tesla-za-istoriju-tacno-u-podne/>
- TOMOVIĆ, Predrag (2018): Čiji je Skenderbeg? *Radio Slobodna Evropa*, 2018. augusztus 3. Online: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ciji-je-skenderbeg/29407106.html>
- TRKANJEC, Zeljko (2021): Kurti to US Ambassador: No Association Based on Ethnicity in Kosovo. *Euractiv*, 2021. június 18. Online: https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/kurti-to-us-ambassador-no-association-based-on-ethnicity-in-kosovo/
- TROCH, Pieter (2015): *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*. London: Bloomsbury. Online: <https://doi.org/10.5040/9780755621538>
- TRÓCSÁNYI László – SCHANDA Balázs szerk. (2014): *Bevezetés az alkotmányjogba: Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei*. Budapest: HVG-Orac.
- TROEBST, Stefan (1999): International Mediation in the Kosovo Conflict, 1992–1998: The Issue of Education. In *The Kosovo Crisis: Papers from a Workshop Held on 18 May 1998 at Green College, University of Oxford* (RSP Working Paper, 1). Oxford: Refugee

- Studies Programme, Queen Elizabeth House, University of Oxford, 11–27. Online: <https://www.rsc.ox.ac.uk/files/files-1/wp1-kosovo-crisis-1999.pdf>
- TROTSKY, Leon (1980): *The Balkan Wars, 1912–13*. New York: Monad.
- TUCOVIĆ, Dimitrije (2012): Pokolj u Ljumi. *Peščanik*, 2012. november 11. Online: <https://pescanik.net/pokolj-u-ljumi/>
- UN News (2007): Independence the Only Realistic Option for Kosovo, Albania Tells UN Assembly. *UN News*, 2007. szeptember 27. Online: <https://news.un.org/en/story/2007/09/233492-independence-only-realistic-option-kosovo-albania-tells-un-assembly>
- UN Security Council (1992): *Resolution 757 (1992) – Adopted by the Security Council at its 3082nd Meeting, on 30 May 1992*. Online: <https://digitallibrary.un.org/record/142881?ln=en&v=pdf>
- US Congress (1999): Resolution on the Independence of Kosovo: Hon. James A. Traficant, Jr. of Ohio in the House Of Representatives (Wednesday, January 6, 1999). *Congressional Record*, 145(2), E16. Online: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CRECB-1999-pt1/pdf/CRECB-1999-pt1-Pg299.pdf>
- US Congress Committee on Foreign Affairs (1991): *Civil Strife in Yugoslavia: The United States Response – Hearing before the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations (United States Senate One Hundred Second Congress, First Session, February 21, 1991)*. Washington, DC: US Government Printing Office. Online: <https://li.proquest.com/elhpdf/histcontext/HRG-1991-FOR-0002.pdf>
- US Congress Committee on Foreign Affairs (2011): *The State of Affairs in the Balkans – Hearing Before the Subcommittee on Europe and Eurasia of The Committee on Foreign Affairs House of Representatives: First Session, November 15, 2011, Serial No. 112-112*. Washington, DC: US Government Printing Office. Online: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-112hhr71261/pdf/CHRG-112hhr71261.pdf>
- US Congress Committee on International Relations (1998): *Kosovo, Current Situation and Future Options: Hearing before the Committee on International Relations, House of Representatives, One Hundred Fifth Congress, Second Session, July 23, 1998*. Washington, DC: US Government Printing Office. Online: https://commdocs.house.gov/committees/intrel/hfa50674.000/hfa50674_of.htm
- US Department of State (2003): ICTY: Lord Owen's Testimony a Mixed Bag for Prosecution's Case Against Milosevic (Cable No. 03THEHAGUE2867_a). *Wikileaks*, 2003. november 14. Online: https://wikileaks.org/plusd/cables/03THEHAGUE2867_a.htm
- USHMM Fellows [@ushmmfellows] (2011): The Mladic Files: Mladic Entering Srebrenica – July 11, 1995. *YouTube*, 2011. október 21. Online: <https://youtu.be/QfInjLNoT4Q?si=gj7z-RdD5LtSngyo>
- V. Sz. (1991): Uskrs nije za zločine. *Borba*, 1991. április 3., 11.
- VALKI László (1996): Mit kezd a szuverenitással a nemzetközi jog? In GOMBÁR Csaba – HANKISS Elemér – LENGYEL László – VÁRNAI Györgyi (szerk.): *A szuverenitás képrázata*. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja, 46–87.
- VALKI László (2010): Válaszolhatott volna másként Hága? A Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleménye Koszovó függetlenségéről. *Külföldi Szemle*, 9(4), 46–62.

- VAN BENTHEM VAN DEN BERGH, Godfried (2018): Herder and the Idea of a Nation. *Human Figurations*, 7(1). Online: <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0007.103>
- VANGELOV, Ognen (2022): Bulgaria's Claims on the Macedonian Ethno-Linguistic Identity. In NÉMETH, Ferenc (szerk.): *Politics and Nationalisms in the Western Balkans*. Budapest: Institute for Foreign Affairs and Trade, 153–170. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.72>
- VÉKONY Gábor (1989): *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest: Akadémiai.
- VESELINOVIĆ, Janko (1966): *Hajduk Stanko*. Beograd: Mlado Pokolenje.
- VICKERS, Miranda (1998): *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. London: Hurst & Co.
- VICKERS, Miranda (1999): *The Albanians: A Modern History*. London – New York: I.B. Tauris.
- VIRIJEVIĆ, Vladan (2006): *Kraljevo, grad u Srbiji: 1918–1941*. Kraljevo: Narodni muzej, Istorijski arhiv.
- VIRIJEVIĆ, Vladan (2018): *Jugoslovensko–turski ekonomski odnosi, 1918–1941*. Kosovska Mitrovica: Filozofskog fakulteta.
- VIRIJEVIĆ, Vladan R. – MARKOVIĆ, Zlatibor T. (2016): Progon i stradanja Srba u đakovičkom srežu 1941. godine. In VIRIJEVIĆ, Vladan – ELEZOVIĆ, Dalibor (szerk.): *Kosovo i Metohija u Drugom svetskom ratu: Sedam decenija kasnije*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 89–109.
- VLAHOVIĆ, Petar (1979): Postanak i razvoj srpske nacije (Etnološki Pristup). In JANJIĆ, Dušan – MIRKOVIĆ, Mirko (szerk.): *Postanak i razvoj srpske nacije*. Beograd: IRO Narodna Knjiga, 85–112.
- VLLASTI, Azem (2016): *Kosovo, početak raspada*. Sarajevo: Šahinpašić.
- VOJVODIĆ, Mihailo (1999): *Putevi srpske diplomatije: Ogledi o spoljnoj politici Srbije u XIX i XX veku*. Beograd: Clío.
- VOLODER, Sanadin (2020): Šemsović: Islamofobija u Crnoj Gori je „uvozni proizvod” iz Srbije. *Aljazeera*, 2020. január 20. Online: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/1/20/semsovic-islamofobija-u-crnoj-gori-je-uvozni-proizvod-iz-srbije>
- VUJAČIĆ, Veljko (2015): *Nationalism, Myth and the State in Russia and Serbia: Antecedents of the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139696517>
- WALLER, Douglas (1998): Mission Impossible: An Inside Look at How Richard Holbrooke Tries to Halt the Ethnic Bloodshed in Kosovo. *Time Magazine*, 1998. július 6. Online: <https://time.com/archive/6733072/mission-impossible-4/>
- WALLERSTEIN, Immanuel (2010): *Bevezetés a világtrendszer-elméletbe*. Ford. Koltai Mihály Bence. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- WEBER, Max (1994): The Nation. In HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (szerk.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press, 21–25.
- WEIZMAN, Jakob (2020): Albanian, Kosovo Football Chiefs Plan Joint Cup Honouring Saint. *Balkan Insight*, 2020. január 30. Online: <https://balkaninsight.com/2020/01/30/albanian-kosovo-football-chiefs-plan-joint-cup-honouring-saint/>
- Wikipedia Contributors (2025b): List of Defence Ministers of Greece. *Wikipedia*, 2025. február 25. Online: <https://w.wiki/FNEf>

- Wikipedia Contributors (2025b): Ministry of Defence (Bulgaria). *Wikipedia*, 2025. április 15. Online: [https://en.wikipedia.org/wiki/Ministry_of_Defence_\(Bulgaria\)#List_of_ministers](https://en.wikipedia.org/wiki/Ministry_of_Defence_(Bulgaria)#List_of_ministers)
- Wikipedia Contributors (2025c): Ministry of National Defence (Romania). *Wikipedia*, 2025. június 29. Online: <https://w.wiki/FNER>
- Wikipediija-sadržioci (2025): 100 najznamenitijih Srba. *Wikipediija*, 2025. január 22. Online: <https://w.wiki/FNEh>
- Wikiszótár-szerkesztők (2020): Militarizmus. *Wikiszótár*, 2020. április 9. Online: <https://w.wiki/FNDy>
- WILKINSON, Tracy (1998): Catholics in Kosovo Suffer as Muslims Do. *Los Angeles Times*, 1998. március 15. Online: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1998-mar-15-mn-29147-story.html>
- WIMMER, Andreas (2019): Why Nationalism Works: And Why It Isn't Going Away. *Foreign Affairs*, 98(2), 27–34.
- WOOD, Nicholas (2001): Seven Die as Serb Convoy is Bombed in Kosovo. *The Guardian*, 2001. február 17. Online: <https://www.theguardian.com/world/2001/feb/17/balkans>
- WOODWARD, Susan (1995): *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, DC: Brookings Institution.
- XHAQKAJ, Shkelqim (2020): Kosovo and Albania Ponder Unified Basketball League. *Balkan Insight*, 2020. május 5. Online: <https://balkaninsight.com/2020/05/05/kosovo-and-albania-ponder-unified-basketball-league/>
- XHUFI, Pëllumb (2013): The Middle Ages. In ISMAJLI, Rexhep – KRAJA, Mehmet (szerk.): *Kosova: A Monographic Survey*. Prishtina: Kosova Academy of Sciences and Arts, 149–161.
- Zadužbine Kosova i Metohije: Istorijsko, duhovno i kulturno nasleđe srpskog naroda* (2016). Prizren–Beograd: Eparhija Raško-Prizrenska i Kosovo-Metohijska.
- Zastava (1911): Crna Ruka u Beogradu. *Zastava*, 243 (1911. november 6.), 2.
- ZDRAVKOVIĆ, Helena (2005): The Vernacular Discourses of Historical Victimage of Kosovo Serbs and Albanians. *Balkanica*, 36, 83–112. Online: <https://doi.org/10.2298/BALCo536083Z>
- ZEIDLER Miklós (2019): Történetírás és tévhit. *Rubicon*, 30(1kszt), 4–9.
- ZIMMERMANN, Warren (1996): *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyers – America's Last Ambassador Tells What Happened and Why*. New York: Random House.
- ŽIVANČEVIĆ, Predrag (1989): *Emigranti: Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*. Beograd: Eksportpres.
- ZIVANOVIĆ, Maja (2019): New Zealand Mosque Gunman „Inspired by Balkan Nationalists”. *Balkan Insight*, 2019. március 15. Online: <https://balkaninsight.com/2019/03/15/new-zealand-mosque-gunman-inspired-by-balkan-nationalists/>
- ŽIVKOVIĆ, Milutin (2018): *Između „Velike Albanije” i Okupirane Srbije: Novi Pazar, Tutin i Ibarski Kolašin (1941–1944)*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu.

A SZERZŐ ÁLTAL KÉSZÍTETT INTERJÚK

Interjú Ramadan Qehaja nyugalmazott jugoszláv katonatisztrel, Prishtina, 2018. július 15.

Interjú Veton Surroi koszovói albán politikussal (ORA), közíróval, 2020. november 25.

Interjú Fatmir Rexhepivel, az LDK politikusával, Koszovó korábbi belügyminiszterével.

Interjú Bajram Gecajjal, az LDK politikusával, Koszovó korábbi önkormányzati miniszter-helyettesével, majd belügyminiszter-helyettesével.

Interjú Ismet Beqirivel, az LDK korábbi pártfőtitkárával, Prishtina korábbi polgármesterével.

Interjú Sava Janjić apáttal, a visoki dečani ortodox keresztény kolostor rendfőnökével.

Interjú V. V. szerb tartalékos tiszttel, az 1999-es koszovói hadműveletek szemtanújával.

Interjú Ardian Gjini koszovói albán politikussal (AAK), Gjakova polgármesterével, az UÇK egykori tagjával.

Interjú Nexhmedin Spahiuvál, a koszovói AAB egyetem oktatójával.

Aleksandar Vučić szerb államfő nyilvános beszéde a koszovói Észak-Mitrovicán, 2018. szeptember 9., a szerző saját film és hangfelvétele.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Abdülaziz 159
 Abdülhamid 159
 Abházia 53, 71–72, 305, 308
 Agani, Fehmi 185
 Ahtisaari-terv 74, 181, 307
 Albright, Madeleine 55, 232, 293, 296
 Alia, Ramiz 290
 Amerikai Egyesült Államok (USA) 24,
 34, 50, 52, 54–55, 58, 61–62, 74,
 150–151, 164, 178, 186–187, 211,
 227, 234, 236–237, 285, 287–291,
 294, 298–301, 306, 310–313, 326
 Anderson, Benedict 15, 32–33, 43, 85, 93
 Apis ezredes *lásd* Dimitrijević,
 Dragutin (Apis ezredes)
 Arbëria, arbërek 25, 35–37,
 162, 174, 192, 268, 273
 arbanászok 260, 273
 arnauták 36, 132, 142, 172,
 213, 246–248, 258, 276
 Ausztria–Magyarország *lásd*
 Osztrák–Magyar Monarchia
- Badinter-bizottság 72, 291–292
 Balkán-háborúk (1912–1913) 44, 48,
 56, 58, 73, 93, 95–96, 106, 108–109,
 111–117, 128–129, 131–132, 134–135,
 140, 144, 149, 156, 160, 175, 196,
 206–207, 210, 212–217, 220, 241,
 246, 257, 284, 315–316, 323
 ballisták, Balli Kombëtar (Nemzeti
 Front) 194, 223, 236, 238, 288, 324
 ballista felkelés, drenicai felkelés,
 „drenicai háború” 110, 210,
 218, 220–227, 316, 325
 Berisha, Sali 187, 290
 berlini kongresszus (1878) 9, 128, 157
 a szerb nemzetállam függetlenségének
 elismerése a ~on 58, 80, 125, 284, 322
 döntés a Koszovói vilájetről
 a ~on 212, 284
 a zsidó közösség emancipációja a ~on 52
 Osztrák–Magyar Monarchia a ~on 126
 Biden, Joe 268, 288, 300, 303
- Bizánc, Bizánci Birodalom 57,
 92, 262, 281
 ~i kereszténység, kultúra 36–
 37, 40, 100, 155, 282
 ~ hatása a középkori Nemanjida-
 állam kultúrájára 37, 264, 282
 ~i stílusú freskók a koszovói
 templomokban 208–209, 264
 ~i krónikák 24, 35, 37, 273
 Blair, Tony 180, 298
 Bogdanović, Dimitrije 146, 261
 Bojović, Petar 92
 Boletini, Isa
 ~ szerepe az 1912-es albán
 felkelésben 159, 182, 217
 Bosznia-Hercegovina 12, 20, 24, 28,
 43, 45, 50, 53–54, 72–74, 84–85,
 87, 90–91, 98, 101, 105–110, 115,
 118–119, 121, 124, 126–127, 131,
 135, 138, 141, 149–153, 166, 170,
 183, 212, 227, 229, 231, 235, 241, 245,
 248, 250, 253–255, 267, 292–295,
 297, 302, 307–308, 310, 319, 323
 Budapest, Pest 94
 ~i 1. honvéd huszárezred
 Albániában 219
 a ~i szerb konzulátus megnyitása 80–81
 ~ szerepe a szerb kultúra és
 értelmiség fejlődésében 83–84,
 86, 93, 95, 321, 323
 Bulgária 75, 97, 113, 117, 129,
 135, 157, 207, 249, 283
 ~ mint Oroszország
 szövetsége 126, 158, 284
 ~ mint Szerbia riválisa a Balkánon 57–
 58, 64, 128, 218, 284, 323
 ~ mint Szerbia szövetsége 213
 ~ fővárosa, Szófia mint az albán
 értelmiség központja 163
 ~ részvétele Koszovó
 megszállásában 177, 206
 Bulović, Irinej 147
 Bukoshi, Bujar 164, 234, 294

- Camarda, Demetrio 162
- Clinton-adminisztráció 54, 231, 304
- Clinton, Bill 291, 294–295
- Clinton, Hillary 180
- Connor, Walker 24, 26, 33
- Ćosić, Dobrica 100, 135, 144–145, 147,
184, 208, 270, 283, 291, 293, 325
- Cvetković–Maček-paktum 59, 138
- Cvijić, Jovan 116, 118, 260, 273
- Čubrilović, Vaso 87, 116,
141, 208, 248–249
- csetnikiek, csetnikmozgalom 59, 64,
75, 119–120, 129, 222–223, 327
- a Ravna Gora-i mozgalom 147
- Stevan Moljević *Homogena
Srbija* (Homogén Szerbia)
című tervezete 75, 119
- rehabilitáció és emlékezetpolitika 147–148
- „fekete csetnikiek” 106
- csetnikvajda lásd Šešelj, Vojislav
- Dardánia 179, 181, 186, 205,
259, 261, 269, 282, 319
- Dayton, daytoni békeszerződés 72,
150, 152, 180, 229, 231–232,
295–296, 319, 326
- Davidović, Dimitrije 80, 83, 94
- Demaçi, Adem 182, 237, 289–290
- Deva, Xhafer 223–224, 288
- Deva, Velli 142
- Dél-Oszétia 53, 71–72, 308
- Délvidék 39, 84, 91, 135, 241
- Dimitrijević, Dragutin (Apis
ezredes) 131, 133–134
- Đinđić, Zoran 87, 117, 208
- Dole, Robert (Bob) 289, 291, 293–294
- Drašković, Vuk
~ irodalmi munkája 104, 145
~ és a csetnikiek rehabilitációja 147
~ a Szerb Megújítási Mozgalom
(SPO) elnöke 253
- Dodik, Milorad 45
- Dukagjini 170, 175, 223,
234, 237, 242, 256
- Đukanović, Milo 120, 233
- Durham, Edith 216, 285
- Dusán, cár 25, 37, 57, 59,
83, 92, 94, 100, 128
- Eagleburger, Lawrence 14, 292
- Egyesült Nemzetek Szövetsége
(ENSZ) 49, 53, 72, 164,
181, 185, 200, 244, 292
- az ~ Biztonsági Tanácsa (BT) 54–55,
228, 253, 294, 298, 308, 310, 325–326
- az ~ BT 1244. számú
határozata 237, 305, 310
- Koszovó ügye a hágai Nemzetközi
Bíróság előtt 305
- Engel, Eliot 303–304
- első világháború 20, 29, 53, 54, 58,
71, 90–92, 95, 106–107, 109–110,
112, 114–116, 119, 130–131, 134,
137–138, 140, 144, 161, 164, 167,
175, 177, 206, 208, 217–220, 230,
236, 238, 241–242, 245, 247, 249,
270, 276, 283, 285–286, 318
- Európai Biztonsági és Együttműködési
Értekezlet (EBEÉ) 11, 72, 292
- Európai Biztonsági és Együttműködési
Szervezet (EBESZ) 53,
234–236, 297, 326
- Európa Tanács 53, 306, 327
- Európai Unió (EU) 20, 49–50, 53, 58,
61, 74, 182, 187, 190, 201–202, 227,
232, 234, 289, 292, 294, 299, 301,
303–304, 306–307, 309–313, 327
- Fekete Kéz, „Egyesülés vagy Halál”
(Ujedinjenje ili Smrt) 114, 118,
130–134, 211, 230, 241, 316
- Fehér Kéz 114, 134, 211, 316
- Frashëri testvérek 166
- Sami ~ 159, 163, 171, 192, 323
- Naim ~ 192, 272
- Független Horvát Állam 115, 287
- Garašanin, Ilija 26, 127
~ a *Načertanije* (Tervezet)
szerzője 81, 90, 93, 111, 125,
136, 163, 207, 212, 322
- gegek 36, 155, 157, 172–173,
176, 193–195, 201, 219, 223,
246, 258, 274, 276, 319
- Gelbard, Robert 151, 231, 233,
296–297, 299, 304
- Gellner, Ernest 15, 152
~ a nacionalizmusról 32, 40,
65–68, 149, 154, 275, 298
~ a modernizációról 28–29,
32–33, 93, 96, 169, 318
~ a kultúráról és a nemzetről 25–26,
68–69, 73–75, 107–108, 248
~ az entrópiarezisztenciáról 68–
70, 108, 316
- Gjakova, Riza 159

- Habsburgok, Habsburg Birodalom 39–40, 42, 48, 79–80, 82–87, 89, 91, 93–95, 98, 101, 111, 123–124, 127, 158, 287, 321
- Haradinaj, Ramush 65, 170, 185, 187, 189, 229, 234–235, 276–277, 307, 309–310
- hágai különleges törvényszék (koszovói különleges törvényszék) 233, 277, 306
- hágai Nemzetközi Bíróság 49, 72, 305, 327
- hágai Nemzetközi Törvényszék (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY) 13, 150, 233, 238, 254, 276, 279
- Hahn, Johann Georg von 23, 260, 322
- Hegyi-Karabah 53, 72
- Hill, Christopher 234, 268, 300
- Hitler, Adolf
~ és Albánia, az albánok 198, 220, 287
- Hobsbawm, Eric 15, 32, 42, 79, 82, 88, 133–134, 172
- Holbrooke, Richard 234, 295–297, 326
- Horthy Miklós 160
- Horvátország 53, 59, 71–74, 86, 98, 109, 115, 135, 141, 149–150, 152, 225, 227, 241, 254–255, 274, 293–295
- Hoxha, Enver 60, 168–169, 174, 176–178, 194, 198
- Hoxha, Fadil 142
- Howard, Michael 108–109, 300
- Hroch, Miroslav 15, 33
~ és a nemzeti mozgalmak korszakolási modellje 191–194
- Hunyadi János 259, 266, 269–270
- Jahjaga, Atifete 239
- Jashari, Adem 182, 239, 275–276, 326
- Jevtić, Atanasije 147
- Jugoszlávia 9–12, 31, 49, 53, 55, 58–61, 64–65, 69, 71–73, 84, 88, 90–91, 97, 99, 106–107, 109–110, 114, 118, 120, 135–144, 146, 148–151, 168–169, 176–178, 182, 184, 186, 190, 194, 199, 201, 207, 210, 218, 220–222, 225–226, 228, 243–245, 247–251, 254, 262–263, 265, 271, 274, 284–288, 292–294, 296–297, 301, 316–317, 319, 324–325
- Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 133, 135, 137–138, 175, 206, 209, 241–242, 285–286, 324
- Jugoszláv Kommunista Párt 139, 142, 144, 223, 324
- Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ) 65, 139, 141–145, 168, 178, 199, 210–211, 252, 316, 325
- Jugoszláv Néphadsereg (Jugoslovenska Narodna Armija, JNA) 69, 115, 199, 227
- kaçakok, kaçaklázadás 109–110, 176, 210, 216–219, 231, 236, 238, 246, 248, 286, 316
- Kadare, Ismail 210, 317
- Karadžić, Radovan 87, 107, 195
- Karadžić, Vuk Stefanović 38, 45, 84, 87, 97–98, 101, 125, 321–322
- Karadorđević-dinasztia 42, 57–58, 125, 129, 133–135, 138–139, 206, 274, 323
- Karadorđe Petrović (Fekete György) 39, 79, 85, 101, 117, 125, 274, 275, 321
- Karadorđević, Aleksandar szerb fejedelem 57, 81, 85–86, 88, 322
- Karadorđević, Aleksandar jugoszláv király 59, 117, 264, 324
- Karadorđević, Aleksandar trónörökös 263
- Karadorđević, Petar 44, 99, 130, 133
- Kasztrióta György *lásd* Szkenderbég (Kasztrióta György)
- Kedourie, Elie 62, 67, 100
- KFOR (Kosovo Force) 200, 230, 237, 254, 279, 302, 312, 326
- Kohn, Hans 61, 62
- Konica, Faik 272
- Kopitar, Jernej 87
- Korošec, Anton 139
- Koszovói Demokratikus Liga (Lidhja Demokratike e Kosovës, LDK) 170, 179, 184–185, 228, 230, 271, 291, 325
- Koszovói Demokratikus Párt (Partia Demokratike e Kosovës, PDK) 185–186, 303
- Koszovói Népfront (Lëvizja Popullore e Kosovës, LPK) 211, 316
~ mint az UÇK elődszervezete 229–230
- Koszovói Védelmi Bizottság 176, 209, 218–219
- Krajinai Szerb Köztársaság 53, 292
- krajinai szerbek 72, 109, 141, 150
- Kurteshi, Ilaz 142
- Kurti, Albin 181, 188, 307, 310–311
- Lajos, I. (Nagy) 259, 267
- Lantos, Tom 289, 303, 304
- Lázár fejedelem 206, 259, 265–269
- Lipa, Dua 182
- londoni nagyköveti konferencia (1913) 58, 134, 160, 206, 217, 247, 284–285

- Macedónia 144, 206, 231–232, 250, 299, 302
 Égei-Macedónia 57–58, 117
 Észak-Macedónia 20, 57, 60, 73, 75, 90, 92, 95, 110, 117, 127, 134, 170, 173, 175, 177, 182–183, 187, 199, 201, 206–207, 213, 237, 242, 263, 272, 296, 308, 323, 326
 földrajzi Macedónia 117, 126–129, 216, 323
 ohridi egyezmény 303, 326
 Vardar-Macedónia 58, 117
 Magyarország 22, 34, 41, 58, 66, 110, 179
 Ausztria–Magyarország *lásd*
 Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi szerbek 40, 74, 82, 85, 87, 95, 98
 Marković, Svetozar 143
 Marty, Dick
 ~ jelentése Koszovóról az Európa Tanács előtt 303, 306, 327
 Marx, Karl 199
 marxista-leninista ideológia 103, 168–169, 229, 235
 marxizmus és nacionalizmus 15, 32, 63, 233
 Matica Srpska 85, 98
 második világháború 9–10, 14, 20, 31, 44, 49, 55, 59, 62, 64, 71, 75, 90, 103–104, 107, 109–110, 113, 115, 118–120, 138, 141–142, 147, 155, 167–169, 173–174, 177–178, 193–194, 197–198, 207, 210–211, 220–222, 224–226, 228, 243, 245, 248–250, 263, 280, 287–288, 316, 324, 327
 Metóhia 13, 142, 175, 184, 205–208, 223, 226, 242, 319, 325
 Mihailović, Draža 147–148
 ~ és a Jugoszláv Honi Hadsereg 106, 119, 140–141, 226
 militarizmus 109–117, 120, 129
 Milošević, Slobodan 9, 11, 14, 47, 54–56, 59, 65, 115, 120, 146, 148, 150–152, 169, 178, 231–232, 234, 236, 253, 266, 289, 291, 293–297, 299–301, 303, 305, 319, 325–326
 Mišić, Živojin
 ~ a Balkán-háborúkban 214, 217
 ~ az első világháborúban 116
 Mitrovica, Rexhep 223
 modernista elmélet 15
 Montenegro 11, 56, 59, 65, 71, 73–74, 79–80, 85, 90–92, 97–98, 101–102, 107, 120, 128–129, 135, 144, 146, 149–150, 152–153, 156–157, 159, 175, 183, 187, 201, 206–208, 213, 215, 223, 226–227, 230, 232, 237, 242, 245, 274, 285, 287, 295, 303, 305, 308, 319, 322–327
 Murád, I. 265–267, 270–271
 Mussolini, Benito 176, 198, 220, 286–287
 Nairn, Tom 33
 Nagy-Szerbia 88, 90, 138, 150, 180, 293
 NATO (North Atlantic Treaty Organisation), Észak-atlanti Szerződés Szervezete 9, 13, 50, 54–55, 104, 106, 110, 151, 188, 200, 227–228, 231, 236–237, 239, 253–254, 263, 288, 296–297, 302, 308, 311–312, 326
 Nemanjidák, középkori szerb dinasztia 37, 40, 59, 117, 120, 206, 259, 264, 267, 273, 281–282
 Nedić, Milan 114, 116, 140, 221, 224, 287, 324
 Neubacher, Hermann 141, 221, 224, 287
 Németország 58, 60, 72, 75, 91, 125, 127, 165, 175, 182, 186, 190, 220–222, 229, 287, 309
 Nikezić, Marko 143, 325
 Nikolić, Tomislav 147
 Njegoš, Petar Petrović 43, 84, 101–103, 120, 270, 322
 Noli, Fan 164
 Nyitott Balkán (Otvoreni Balkan) 153, 183
 Nyugat-Balkán 22, 83, 174–175, 187
 Obilić, Miloš 270–272
 Obradović, Boško 45
 Obradović, Dositej 84–85
 ~ mint a felvilágosodás legfontosabb szerb közvetítője 83
 ~ nemzetdefiníciója a közös nyelv alapján 97
 Obrenovićok, Obrenović-dinasztia 57, 88, 95, 116, 125–126, 133, 322–323
 Obrenović, Miloš 38, 80, 86, 104, 111, 117, 321
 Obrenović, Mihailo 117
 Obrenović, Milan 96, 112, 115, 128
 Obrenović, Aleksandar 96, 114, 117, 129
 Obrenović, Jevrem 111, 321
 Olaszország 9, 58, 60, 159, 213–214, 222, 283, 293
 ~ balkáni ambíciói 92, 125, 136, 161, 176, 186, 215, 220, 284–287

- ~ perszónáluniója Albániával 59, 324
olaszországi albánok, arbëreshë
lakosság 161–162, 175
- Oroszország 48–49, 51, 71, 89,
227, 283, 289, 294, 310
- Abházia és Dél-Oszétia
elismerése 71–72, 308
- Szerbia támogatása 124, 126, 132,
136, 153, 158, 186, 213, 284
- Bulgária támogatása 284
- Osmani, Vjosa 307
- Oszmán Birodalom 39, 48, 52, 73, 89,
118, 123–124, 127, 134, 154, 157,
159–160, 163, 165, 174, 192–193, 206,
212–215, 263, 283–284, 322–323
- Osztrák–Magyar Monarchia 48, 58, 74,
96, 126, 132, 134, 137, 144, 149,
159–161, 166–167, 173, 197, 206, 212,
215, 241–242, 260, 283, 286, 323
- Ó-Szerbia 45, 73–74, 90–91,
127, 206, 213, 246
- OZNA (Odeljenje za Zaštitu Naroda /
Népvédelmi Osztály) 142,
211, 225–226, 316
- önrendelkezés 64, 70–73, 124,
141, 154, 160, 184, 186, 221,
262, 285, 292, 304–306
- Önrendelkezés Mozgalom (Lëvizja
VETËVENDOSJE!) 181, 189
- Pašić, Nikola 42, 90–91, 131–132,
135–136, 138, 241, 247, 283
- Pejai Liga 157, 192, 323
- Pence, Mike 303
- perennializmus, perennialisták 30–
41, 46, 267
- Perović, Latinka 139, 143, 325
- Petrović montenegrói dinasztia 42, 99
- Popović, Justin 147
- Porumbescu, Ciprian
~ az albán himnusz zeneszerzője 162
- Preševo, Medveda és Bujanovac
Felszabadítási Hadserege 302
- Prishtina, Hasan 158, 167,
176, 182, 192–193
- Prizreni Liga (1878) 109, 110,
156–157, 162–163, 171,
192–193, 195, 279, 322–323
- Második Prizreni Liga
(1943) 223, 225, 324
- Harmadik Prizreni Liga
(1962) 229, 288, 325
- Putnik, Radomir 112–113, 116, 131, 133
- Qemali, Ismail 160, 192
- Rada, Girolamo de 162, 166, 192, 322
- Radić, Stjepan 114
- Radosavljević, Artemije 147
- Radović, Amfilohije 147
- Rajić, Jovan (Raics János) 82–84, 321
- Rama, Edi 183, 187
- Ranković, Aleksandar 142, 146, 252, 325
- Renan, Ernest 70
- Republika Srpska, Bosznia-
Hercegovina 28, 45, 53,
72–73, 149, 292, 305
- Rilindja 154, 159, 162–163, 166, 171–172,
174, 192, 195, 272, 322–323
- Románia 41, 56, 61, 75, 80, 95,
97, 113, 248, 283, 322
- Bukarest, albán szellemi
élet 162–163, 173, 323
- Koszovó függetlenségének el-
nem ismerése 200, 202
- Római Birodalom 179, 205
- Rugova, Ibrahim 170, 179, 181–182, 184,
186, 200, 228–231, 235, 237, 271,
291–292, 294–295, 297, 317, 325
- Šešelj, Vojislav 87, 121, 147, 152, 253, 293
- Seton-Watson, Hugh 122
- Shukriu, Ali 143
- Simović, Dušan 114
- Smith, Anthony D. 52, 63, 178, 195
etnoszimbolizmus, etnoszimbolista
elmélet 15, 26, 28–29, 33–34, 36,
39–40, 62, 82, 122, 156, 257–258
- Srebrenica 54, 105–106, 151, 293
- Stepanović, Stepa 113, 116, 131–133, 138
- Szandzsák / Raška 12, 24–25, 37, 59, 74,
106–107, 127–128, 134, 147, 206, 215,
222, 263–264, 267, 284, 292, 317
- Szerb Pravoszláv Egyház (Srpska
pravoslavna crkva, SPC) 14, 40,
85, 100–101, 118, 146–149, 152,
209, 264–265, 270, 277, 281–282
- Szerb Radikális Párt (Srpska radikalna
stranka, SRS) 147–148, 152, 253
- Szerb Tudományos és Művészeti
Akadémia (Srpska akademija
nauka i umetnosti, SANU) 86–87,
105, 146, 252–253, 323
- Szkenderbég (Kasztrióta György) 36,
162, 171, 174, 183, 199, 259, 272–275
- Szovjetunió 9, 11, 49, 63, 71,
168, 176, 198, 227

- Szövetség Koszovó Jövőjéért (Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës, AAK) 170, 185–186
- Szűcs Jenő 30, 34, 257
- Tadić, Boris 87
- Tanzimat-reformok 165
- Talbott, Strobe 54
- Tekelija, Sava *lásd* Tököly Száva
- Thaçi, Hashim 186, 237, 277, 306, 310
- Thallóczy Lajos 161, 260–261, 272
- Tito, Josip Broz 59–60, 143, 198
- titoizmus 146, 178, 303
- ~ és Koszovó, a koszovói albánok 207, 211, 226
- Toplica-völgy 106, 156, 212, 240, 284, 322
- toszokok 36, 155, 172–173, 176, 194–195, 223, 246, 322
- Tököly Száva (Sava Tekelija) 85–87, 98
- Trumbić, Ante 136
- Trump, Donald 180, 303, 310–311
- Tucović, Dimitrije 144
- UÇK (Ushtria Çlirimtare e Kosovës) / Koszovói Felszabadítási Hadsereg 106, 110, 178, 182, 185–186, 200, 210, 227–239, 255, 275–277, 280, 296–297, 302, 306, 312, 316–317
- UDBA (Uprava Državne Bezbednosti / Állambiztonsági Igazgatóság) 142, 211, 226–227, 252, 316
- Újvidék (Novi Sad) 85, 132
- Ukrajna 53
- a Krím megszállása 73, 308
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) koszovói szerb templomok az ~ világörökségi listáján 264, 280
- Koszovó tagsága az ~-ban 282, 308, 327
- UNMIK (United Nations Mission in Kosovo), Koszovó nemzetközi igazgatása 200, 233, 244, 305, 310
- Vajdaság (Vojvodina) 12, 47, 65, 135, 141–142, 146–147, 149, 245, 292
- Varsói Szerződés 9, 110, 288
- Vasa, Pashko 159, 166, 192
- Velimirović, Nikolaj 44, 147
- Veqilharxhi, Naum 173, 192, 322
- Vllasi, Azem 143
- vulnetari 222
- Vučić, Aleksandar 46, 65, 79, 149, 152, 183, 208, 238, 298
- Weber, Max 21–22, 27
- Wehrmacht 58, 140, 198, 220, 324
- Wilson, Woodrow
- ~i pontok 71, 285
- Albánia ügyének felkarolása ~ által a versailles-i békekonferencián 286
- Zimmermann, Warren 11, 289, 293
- Zogu, Ahmed 167, 194, 197–198, 223, 272, 324
- ~ szerepe a nemzetépítésben 167, 174
- ~ viszonya a koszovói albánokkal 176
- ~ visszatérése a hatalomba Belgrád katonai támogatásával 218–219

A SZERZŐRŐL

Márkus László harmincéves diplomáciai karrierje során tizenhárom évet szolgált a Balkánon, illetve négy évig nyugat-balkáni ügyekkel foglalkozó politikai elemzőként dolgozott az Európai Unió Tanácsában. 1997-től öt éven át diplomataként szolgált Magyarország szarajevói nagykövetségén. Öt évig az Európai Unió Tanácsában, négy évig Brüsszelben (2005–2008), egy évig pedig Grúziában/Georgiában (2009) dolgozott szakértőként. Öt éven át Magyarország nagykövete Koszovóban (2015–2020), mindössze néhány évvel annak függetlenné válása után. A nemzetközi kapcsolatokban és a Balkánon szerzett tapasztalatait 2022 és 2025 között a daytoni békeszerződés végrehajtását felügyelő nemzetközi főképviselő irodájának (Office of the High Representative, OHR) helyettes vezetőjeként kamatoztatta Banja Lukában.

Tudományos kutatásai a Nyugat-Balkán etnikai konfliktusaira, azok történelmi és nemzetközi összefüggéseire irányulnak, amelyekről több monográfiát és tudományos cikket írt. Az elmúlt két évtizedben számos publikációja jelent meg a *Külpolitikában*, a *Külügyi Szemlében*, illetve a *Nemzet és Biztonság* szakfolyóiratban. Társszerzője volt a *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában* című, 2003-ban megjelent könyvnek, amely a horvátországi és boszniai háborút, valamint a daytoni békefolyamat első hét évét dolgozta fel. Önálló monográfiát írt a szervezett bűnözés jelenségéről a Nyugat-Balkánon, amely a Zrínyi Védelmi Füzetek sorozatban jelent meg 2010-ben. 2022-ben a Ludovika Egyetemi Kiadó gondozásában megjelent eddigi legterjedelmesebb monográfiája, a *Koszovó története: Dardániától a brüsszeli dialógusig*.

SUMMARY

What are the characteristics of a modern nation? Is it a common language, the same religion, or a collective historical memory that binds members of the nation most strongly? How did the Serbian and Albanian nations come to be? How did Serbs and Albanians become attached to the territory of Kosovo? This scholarly monograph seeks to answer these questions.

The Kosovo conflict has been at the centre of international attention for decades. During the war between Albanian guerrillas and the Serbian state, and then right after Kosovo's independence, many experts attempted to explain the events to the academic community and the wider public. However, few undertake cool-headed analyses that take a step back from heated daily sensations.

The author, who spent nearly a decade and a half of his life in the Balkans, after outlining the theoretical and historical background of the phenomena of nation and nationalism, provides an overview of the struggle of the Serbs and Albanians for Kosovo from 1878 to the present day. The uniqueness of his analysis lies in the way he breaks down the conflict into its dimensions. Serbia and the Albanians did not wage their war only with weapons: demography, diplomacy, historiography, and memory politics were all separate battlefields during this century-and-a-half-long rivalry.

The monograph also reveals that in today's world order, a small nation or ethnic group cannot necessarily turn a struggle to its advantage with weapons alone. By the end of the book, it becomes clearer why the Albanian black eagle currently seems to be winning the battle for control of Kosovo.

Miben állnak egy modern nemzet ismérvei? Vajon a közös nyelv, az azonos vallás vagy a kollektív történelmi emlékezet köti össze leginkább a nemzet tagjait? Hogyan született meg a szerb és az albán nemzet? Miként kötődnek a szerbek és az albánok Koszovó területéhez? Ezekre a kérdésekre keresi a választ ez a tudományos igényű monográfia.

A koszovói konfliktus már évtizedek óta a nemzetközi figyelem középpontjában áll. Az albán gerillák és a szerb állam fegyveres konfliktusa, majd Koszovó függetlenné válása idején számos szakértő igyekezett elmagyarázni a történeteket a szakmai és a szélesebb közvéleménynek. Higgadtabb, a pillanatnyi szenzációktól távolságot tartó elemzésekre azonban csak kevesen vállalkoznak.

Az életéből közel másfél évtizedet a Balkánon eltöltő szerző a nemzet és a nacionalizmus elméleti és történeti hátterének felvázolásán felül áttekintést ad a szerbek és az albánok Koszovóért folytatott küzdelméről, 1878-tól kezdődően napjainkig. Analízisének egyedisége abban áll, ahogyan dimenziókra bontja a konfliktust. Szerbia és az albánság ugyanis nem csak fegyverrel vívták háborújukat: demográfia, a diplomácia, a történetírás és az emlékezetpolitika mind egy-egy csatateret volt ennek a másfél évszázados vetélkedésnek.

A monográfiából az is kiderül, hogy kis nemzetek vagy népcsoportok a mai világrendben nem feltétlenül csak fegyverrel tudják a maguk javára fordítani a küzdelmet. A könyv végére világosabbá válik, miért az albán fekete sas látszik jelenleg nyeresésre állni Rigómező birtoklásáért.

MÁRKUSZ LÁSZLÓ 1968-ban született Egerben. Egyetemi tanulmányait az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, illetve a King's College London Department of War Studies mesterképzésén végezte. PhD-fokozatát az ELTE Bölcsészettudományi Karának Doktori Iskoláján szerezte kelet-európai történelemből.

ISBN 978-963-653-318-2

9 789636 533182